

Шарқ Юлдузи

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ УЮШМАСИНИНГ
АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ОЙНОМАСИ

8 ' 1991

Бош муҳаррир:
Ўткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати:
Неъмат АМИНОВ
Саид АҲМАД
Салоҳиддин МАМАЖОНОВ
Омон МУХТОРОВ
(*бош муҳаррир ўринбосари*)
Мурод МУҲАММАД ДУСТ
Умарали НОРМАТОВ
Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА
Муҳаммад СОЛИҲ
Хайриддин СУЛТОНОВ
Зоя ТУМАНОВА
Улмас УМАРБЕКОВ
Носир ФОЗИЛОВ
(*масъул котиб*)
Азиз ҚАЮМОВ
Ҳамид ҒУЛОМ

60-йил чиқиши

МУАССИСЛАР: «ШАРҚ ЮЛДУЗИ» МЕХНАТ ЖАМОАСИ ХАМДА
ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ НАШРИЁТ-МАТБАА БИРЛАШМАСИ

* * *
**«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
ОЙНОМАСИНИНГ АЗИЗ
МУХЛИСЛАРИ!
АДАБИЁТ ДУСТЛАРИ!**

Яқинда ойнотанинг 60 йиллик тўйи нишонланганидан хабарингиз бор. Биринчи навбатда, иқтисодий танглик ҳукм сурган, машаққатли, чигал даврда яшаётганимизга қарамай, бизнинг қувонч ва ташвишларимизни баҳам кўрган катта-кичик барча ташкилотлар, ўз тилаклари, фикр-мулоҳазаларини билдириб, ишимиз яхшиланишига кўмак бергани ошиққан — бизга юзлаб телеграммалар, мактублар йўллаган бутун адабиёт дўстларига чин қалбдан ташаккур изҳор этамиз. Халқнинг ўтмиши, бу куни, келажаги ойнома меҳнат жамоаси ва таҳрир ҳайъатини ҳаммиша қизиқтириб келган. Бундан сўнг ҳам шундай бўлишига ҳаракат қиламиз. Халқдан узилган ҳолда адабиёт ҳам, бирон матбуот минбари ҳам яшаб шараф топиши мумкин эмас!

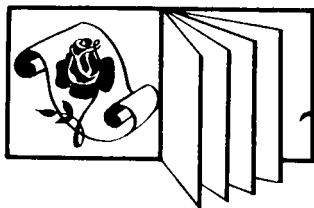
Бир пайтлар, асосан, адабий давранинг мулки бўлиб, унга хизмат қилган «Шарқ юлдузи» ҳозирги кўнда кенг ўқувчилар оммаси ичига кириб борди. Биз бундан суюниш билан бирга, катта масъулият сезамиз. Ойнома мухлисларини муҳарририят атрофига янада кўпроқ жипслаштиргимиз келади.

Ойнома саҳифаларида, шу боисдан, «ЁЗУВЧИ ВА УҚУВЧИ СУҲБАТИ» деган янги рукн очиш ниятидамиз. Машҳурми ёки эндигина асарлари босила бошлаганми — ўзингиз истаган ёзувчининг шахсий ҳаёти, ижтимоий фаолияти, ижодига тегишли хоҳлаган саволларингизни бизга ёзиб юборинг. Биз мактубингизни ёзувчига топширамиз. У ойнома орқали барча саволларингизга жавоб қайтаради. Бу ижодкор ва адабиёт мухлисининг сиртдан суҳбатлашиши имконини беради.

Хатларингизни кутамиз!

ТАҲРИРИЯТ, МЕҲНАТ ЖАМОАСИ

* * *

Муҳаммад Раҳмон УМРИМ, ЭРКИМ УЛ ЧИРОҚҚА ТОВОНДУР

* * *

Ой юзларга тўлишиб сепкил тошгандай бир чоғ,
Қирқдан кейин эт қочиб кўпчиди кўлларда доғ,
Осон эмас дунёни оқ тарамоқ, оқ ювмоқ,—
Аёл қариса аввал кўлларида қарийди.

— Сени ўзим яратдим, қиламан ўзим гумдон!—
Тарас қаҳрга тўлиб ёзғирар ҳали-ҳамон,
Ёмондир-а, ёмондир, номус ўлимдан ёмон,—
Эркак бетофиқ қизу улларидан қарийди.

Ёмай, ичмай йиққанин жонидан кўрган азиз,
Тошдан ҳам таъмаси бор Ишқамбани биласиз,
Бирдай ёнар хўл-қуруқ замон эврилса, ҳасис —
Ўзига буюрмаган пулларида қарийди.

Эрк — саодат!
Эрк — ҳурлик!
Тирикликка тамалдир,
Кўзлагани кимларнинг, вожабо, амалдир,
Лутф этгандай устозим, ихтиёрий қамалдир,
Амалпараст қалбдаги гулларида қарийди.

Надир ёрнинг жафоси,
Ҳам ағёрнинг ғавғоси,
Балогардон фалакнинг келса ҳар не балоси,
Бағир қонидан унган асл сўзнинг адоси,—
Шоир ўша хунолуд гулларида қарийди.

Бойқаронинг шамлари

Ажратолмай гўё зардан кўмирни,
Шаҳзодалар елга берди умрни,
Сўнди сўнги чироғи ҳам Темурнинг...
Бойқаронинг шамларини ёқинлар!

Ёнса ҳамки гарчи олис Ҳиротда,
Пайдо эди барқи ҳар музофотда,
Туронзамин акси гӯё миръотда...
Бойқаронинг шамларини ёқинглар!

Шоирлар кўп ёлчимаган чориққа,
Олмос сўзин алмашганлар тариққа,
Алишерни олиб чиққан ёруққа,
Бойқаронинг шамларини ёқинглар!

Асли бу шам дилимдайди — сезди ким?
Қайчи олиб «тиллари»ни кесди ким?
Бармоғида ифлос тупук — эзди ким?!
Бойқаронинг шамларини ёқинглар!

Бошимдаги чироқлар шан, тобондир,
Кўз очирмас — шунчалар чароғондир,
Умрим, эрким ул чироққа товондир...
Бойқаронинг шамларини ёқинглар!

Ломаконми ё макон бу — билмайман,
Зулмат аро пайпасланиб инграйман,
Мозийданми, келажакдан — тинглайман:
— Бойқаронинг шамларини ёқинглар!..

Йўқлов

Қаро ерга ҳам қўшиқ керак экан аслида...
Омондурди Аннадурдиев

Нолон унинг унолғида тўлғонди,
«Айрулмасин» кўк тоқига чулғанди,
Овозингдан Палангдара уйғонди,
Ай, Маҳатжон, юрагимни эздинг-ку!..

Бу — сен ўша булбул қўнган торига,
Тош эриган ўзбекона зорига,
Содиқ ўғил халқи — биру борига,
Ай, Маҳатжон, юрагимни эздинг-ку!..

Кампиртоғда очилмоқда лолалар,
Ота бўлди ул сайроқи волалар,—
Сен тўйида қўшиқ айтган болалар,
Ай, Маҳатжон, юрагимни эздинг-ку!..

Икки чашмим ҳажр суйидан нам, жўра,
Не кўргулик, бу қандай мотам, жўра,
Қирқ ёшда ҳам ўларми одам, жўра,
Ай, Маҳатжон, юрагимни эздинг-ку!..

Гоҳи ҳушёр, гоҳида сархуш эдинг,
Луғатингда «йўқ» йўқ, кўнгли бўш эдинг,
Ўлим келди, кетдик, деди, хўш, дединг,
Ай, Маҳатжон, юрагимни эздинг-ку!..

Тириклик-ку пайванд қўшиқ, шеърга ҳам,
Мудом даркор шоҳга ҳам, фақирга ҳам,
Қўшиқ керак, наҳот, қаро ерга ҳам,
Ай, Маҳатжон, юрагимни эздинг-ку!..

Ғам келтирган ғамдан озод бўлмасин,
Ўлим, базминг зинҳор обод бўлмасин,
Бу дунёда ҳеч ким бевақт ўлмасин,
Ай, Маҳатжон, юрагимни эздинг-ку!..

Кетмон

Ортга қайтаверар адоққа бориб,
Тугар бу эгатлар қай ерда, қачон?
Ўқариқ бошида мудрайди ҳориб,
Мудрар тикка туриб бечора кетмон.

Эрмак кўп дунёда, кўнглингни ёзсанг,
Қўй уни ғанимат лаҳзаси билан.
Шундоқ чарчаган у — тиғидан боссанг,
Солар пешонангга дастаси билан!..

Қўшхўкизлар

Одам магар хўкиз, дунё
Ростдан анинг шоҳидадир.
Адл истаб,
излаб зиё,
«Е ҳақ» деган оҳидадир!

Эмасмиз биз Тоҳир-Зухро,
Вомиқ-Узро, ҳилолим-а.
Тўзим берсин — қўшхўкизмиз,
Жуфтим — жуфти ҳалолим-а!

Елка соғ-у, юрак яғир,
Қўшчи — турмуш халасидан.
Ер тушибди партав, тақир,
Бизга қисмат даласидан.

Куним — меҳнат,
Туним — меҳнат,
Қайда самар, унум, меҳнат?!
Оқармаса косанг агар
Азоб — меҳнат, зулм — меҳнат!

Эшикни оч,
эшикни оч,
Пирпиратма кўзинг, болам!
Уйга ота-онанг эмас,
Қайтди қўшхўкизинг, болам!..

Ҳинду қўшиғи

Қинда қолди нафрат тиғи —
Лабларимни тишламадим.
Бўғзимдайди аччиқ йиғи —
Кўзларимни ёшламадим.
Яйрасинлар бармоқларим —
Мушт тугмадим,
муштламадим...

Нигоримни ўпай, тишлаб
Қонатгунча лабларимни.
Мушт туккунча бошин силай
Болам — чинни каптаримни.

Ҳайф кўз ёш,
ҳайф сўз, тош...
Кўравериб билдим кам-кам...
Ҳукмим менинг — тангри ҳукми:
Арзимас у нафратга ҳам!

Томирларим бўртиб-бўртиб,
Қисирлатиб қобирғамни,
Рақсга тушай,

қуйлай чертиб
Хўкизтери добилғамни:

— Соғингани чамани йўқ,
Ғарибдан ҳам ғариб, биллинг:
Оқ одамнинг Ватани йўқ,—
Босқинчига раҳм қилинг!

Боқолмайди ўзи ўзин,
Ўзга юртга тикар кўзин.
Оқлолмайди еган тузин,—
Босқинчига раҳм қилинг!

Қурумсоқдир — Ҳотам эмас,
Онам демас,
отам демас.
Бир махлуқ у — одам эмас,
Босқинчига раҳм қилинг!

...Қинда қолди нафрат тиғи —
Лабларимни тишламадим.
Бўғзимдайди аччиқ йиғи —
Кўзларимни ёшламадим.

* * *

Бошидан то думига қадар
Қорин нуқул, бу илон йирик...
Койитмайди жонини магар,
Ўлжасини ютади тирик.

Маккор яна, маккордир малъун,
Доим билиб қўяди тузоқ.
...Авради у мени ҳам қай кун,
Оғам бўлиб чорлади узоқ.

Қўл-оёғим бўшашди гарчи,
Муз нафаси,
сасига кўндим,
Нолон қушча — мен унинг қайчи —
Тилларининг учига кўндим.

Ва ўзимни кўрдим шу заҳот,
Бир ғўлвада — қоронғи, чирик.
Илон мени ютганди азот,
Тирик эдим ва лекин, тирик!

Чирқилладим паё-пай чорлаб,
Ичкаридан дунёнинг тошин.
Келмас кимса юраги довлаб,
Янчмас эди илоннинг бошин.

«Болам»ларди аллаким гоҳо,
Минг йилларнинг доманасидан.
Алп Тўнгадан балки у нидо,
Балки Бобур замонасидан.

...Қарс-қарс синган сўнгагим билан
Қуйладим ҳар буралганида —
Ҳазми таом учун у илон
Дарахтларга ўралганида!..

Эски ўзбек ёзуви

Имло нима?
Элнинг у
Ёзувдаги сўзидир.
Ёмонми ёки эзгу —
Феъл-атвори, ўзидир.

Дунё азал кенгга — кенг...
Бир-бирига кеки йўқ —
Бу имлода ҳарфларнинг
Каттаси, кичиги йўқ!..

Қишлоқ

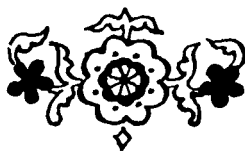
Ўр ерим бу, ўз ерим — шу маконда ҳаққим бор,
Товонларим қабарган қир, сайхонда ҳаққим бор.

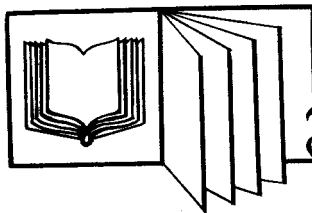
Қисмат экан, хонадон тўзди, кетдим бош олиб,
Ёт эмасман, лекин, ҳар хонадонда ҳаққим бор.

Одамлар бор бу ерда ота-онамни кўрган —
Фариштали ҳар ота, онахонда ҳаққим бор.

Тўрт бош узум узилмас, кеч кузгача ишқомдан,
Қиём анқиган боғу боғистонда ҳаққим бор.

Ўлсам, ҳеч қайда бундай ётолмасман хотиржам,
Ҳов, анов адрдаги қабристонда ҳаққим бор...

Абдурауф Фитрат

ҲИНД САЙЁХИНИНГ ҚИССАСИ

МУҚАДДИМА

Бундан анча вақт олдин бухоролик бир киши билан учрашиб қолиб, бу шаҳарнинг қанақалигини сўраган эдим, у шунчалик мақтов сўзларини айтдики, ўша пайтдан бошлаб бу шаҳарни зиёрат қилишни кўнглимга тугиб қўйдим.

Бу йил ниҳоят ниятимга етдим. Бухоро сафарига отландим. Шаҳарга киргунга қадар бутун йўл давомида ҳикоя қилишга арзигулик воқеанинг гувоҳи бўлмадим. Неча ой давомида Бухоро шаҳри ва бухороликларнинг аҳволини ўргандим ва уларнинг қарийб барча ишларидан хабардор бўлдим.

Жуда катта таассуф билан айтиш мумкинки, бухороликлар фақатгина исломнинг умумий емирилишига «ҳисса» қўшмаган, балки ислом оламнинг айрим қавм-қабилаларини ҳам ғафлат оламига тортган эканлар.

Саёҳатимиз тафсилотини баён қилишдан олдин Бухоро ва бухороликлар ҳақида ўзимда пайдо бўлган қисқагина фикримни билдириб, ҳурматли ўқувчиларни мухтасар бўлса-да, уларнинг аҳволидан хабардор этишни зарур деб биламан. Бухоро аҳолисининг жами уч тоифадир: уламо, умаро ва фуқаро...

УЛАМО

Маълумки, Бухоро қадимдан ўта доно ва зукко фузалар аҳлини тарбиялаб, вояга етказган. Ҳар куни бир Абу Али, Форобий ва бошқаларни жаҳонга ҳадя этиб, шу тариқа ўзининг шарафли доврўғини дунё халқларининг қулоқларига зирак этиб таққан. Аммо, мана икки юз йилдирки, ўзининг илмий қийматини йўқотди. Мирзожон Шерозийнинг кириб келиши билан, Бухоро уламолари лафз-сўзлар маънисини тадқиқ этишдек фойдасиз ишга берилиб, адашдилар. Туркистонликларнинг кўпчилиги бу ерда таҳсил кўрганлиги туйғайли, бухороликларга эргашиб жаҳолат ва ғафлат ботқоғига ботдилар. Оқибатда маданият осмонининг порлоқ юлдузи, инсоният китобининг нурли саҳифаси бўлган Туркистонни дўсту душман олдидан уятлик бир ҳолга етказдилар, ҳалокатга мубтало этдилар.

Бухоро руҳонийларининг энг мўътабар мақомига эга бўлган бир жамоа кишилар бугунги ҳақиқий илмдан мутлақо хабарсиздирлар. Йигирма йил таҳсил олиб, яна йигирма йил дарс бериб, ундан кейин муфтийлик мансабига эришиб, яна араб китобларини ўқишда қийналадилар, ўзларининг форс тилидаги фикр китобларини афзал билиб, оятларни қандай истасалар шундай шарҳлайдилар, ҳадис тўқиб чиқарадилар. Масалан, кези келганда шуни ҳам таъкидлаймизки, ўзлари чексиз зулм ва гуноҳларни содир

Мазкур сурат илк бор эълон қилинапти. Уни шоир Ҳамид Исмоил Ўзбекистон жумҳурияти кинорасмлари ва фотоҳужжатлари сақланадиган Давлат архивидан топган. Ҳисоб рақами: 0—77730.

этадилар, бироқ билмагандек ўтирадилар, бечора авом халқни озгина гуноҳ учун «кофир» деб айблаб, тепкилайдилар.

УМАРО

Бу даҳшат тўла тўдалар онгсизлик туфайли бўлса-да, бахтга эришган тўдалар ёрдамида бир-бирларини қувиб, ҳукмронлик отига миниб, бечораю бадбахт халқнинг мол, жон, арз, номус ва шарафини шафқатсизларча поймол этадилар. Бу «иктидорли» (!) ҳокимларнинг тўдаси ҳеч вақт ҳеч кимнинг ҳурмат-эътиборига сазовор бўлмаган икки тоифадан тuzилган. Биринчиси хоҳил ҳокимзодаларки, оталарининг ҳукмронлик даврида фисқ-фужур ва бемаънилик билан маишатга берилиб, барча инсоний фазилатлардан, ҳатто саводдан ҳам бебаҳра қолганлар. Бошқа тоифа — аттор ва баққоллар бўлиб, ҳар иккала дунёнинг саодатидан имкони борича баҳрамандликини истайдилар ва илму фазл таҳсилини инсоний фазилатлардан деб биладиларки, ҳаммалари бирлашиб, турли йўллар билан ҳокимликнинг олий мартабасига етганлар.

Бу «азизлар» мактаб кўрмаганлар, ҳукмронлик қонунларини эшитмаганлар, маъмурий идоранинг одоб ва қоидаларини билмайдилар. Миллат қандай юксалади, мамлакат қайси йўл билан бойийди, давлатнинг ҳазинаси қандай тўлади каби масалалар ҳалларига ҳам келмайди. «Маълум бир мансабдор ҳокимнинг халқ олдидаги вазифаси нимадан иборат, халқнинг ҳокимга нисбатан ҳуқуқининг даражаси қанчалик» каби фикрларни ҳеч қачон эшитмаганлар. Бироқ, бирон-бир вилоятнинг ҳокимлигига тайинланишса, ўша ер ҳуқуматини дўзах оловининг бароти ёки ёсқинчилик манбаи деб биладилар. Натижада улар ўзларига қарашли барча кишилари ва дўстлари билан бало лашкари мисоли у ерга қўниб, бадбахт аҳолидан нафслари истагунча мол-ҳол оладилар ва подшоҳнинг ҳазинаси...га ҳам инсофлари етгунча топширадилар. Ҳеч ким улардан

ФИТРАТ МАЪРИФАТИНИНГ ГУЛТОЖИ

Абдурауф Фитратнинг инқилобга қадар яратган насрий асарлари ичида тожик тилида ёзилган «Ҳинд сайёҳининг қиссаси» алоҳида ўрин тутади.

«Ҳинд сайёҳи» 1912 йили Истамбулда нашр этилган.

Фитрат 1909 йилда тожик тилида ёзган «Мунозара» асарига маърифатпарвар адиб сифатида Бухоро амирлиги идорасига маълум ислоҳот-ўзгартиш киритиш ғоясини илгари сурган эди. Бироқ, у бу йўлнинг хато эканлигини пайқаб, «Ҳинд сайёҳи»да янгича ғояни — маълум даражада Бухоро амирлигига нисбатан ўз эътирозномасини баён этади. Тўғри, асарда ёзувчининг ҳали ислоҳчилик ғояларидан буткул воз кечмагани сезилади. Бироқ, Бухоро давлатининг маданияти, табобати, саноати ва ҳатто ер ости бойликларидан халқ манфаати йўлида фойдаланиш, ўлканинг маънавий ва моддий бойликлари ҳақидаги қайғуришлари уни ўқувчи кўз ўнгида юксакликка кўтаради.

Қисса Бухорога келган ҳиндистонлик мусулмон сайёҳ тилидан ҳикоя қилинади. Аслида ҳинд сайёҳи — ёзувчининг ўзи. Бу ерда Фитратнинг асар қурилмаси борасидаги маҳоратига, фикрни баён этиш услубига тан бермасдан илож йўқ. «Ҳинд сайёҳи» ёзилган пайтда Россияда Столипин ислоҳоти авжга чиққан, биринчи рус инқилобининг «аччиқ сабоқлари» ҳукмрон синфни ларзага солган, ана шулар таъсирида эса Россияга қарам бўлган Бухорода маърифатпарвар жадидлар ҳаракати анча кучайган эди. Шунингдек, бу даврда Туркия ва Эрондаги маърифий-инқилобий ҳаракатлар жонланган, Афғонистонда мустабид амир Ҳабибуллоҳон зулмига қарши Омонуллоҳон, Маҳмуд Тарзийлар ҳаракати юзага келган эди.

Фитрат Яқин Шарқдаги ҳаётбахш ўзгартиш ва янгиланишлардан қаттиқ таъсирлангани асарда яққол сезилиб туради.

«Ҳинд сайёҳи...» қиссасида Фитрат Бухоро аҳолисини уч тоифага: уламо, умаро ва фуқарога ажратади. Ана шу табақаланиш жамиятдаги кучлар нисбати, ким-кимнинг ҳисобига яшаётганлиги ва ким адолатсизлик қурбони бўлаётганини ўқувчи кўз ўнгида яққол гавдалантиради.

«Ҳинд сайёҳи...»ни мутолаа қилар эканмиз, Фитратнинг юрт тақдири учун қанчалик қайғуриши, изтиробга тувишини равшан кўриб борамиз. Бухоро амирлиги ўша пайтда ҳозирги Қарши, Ғузор, Шаҳрисабз, ҳатто Ҳисор тоғларигача бўлган ҳудудда ҳукмронлик қилар эди. Ана шундай кенг сарҳадларда маърифат ва соғлиқни сақлаш, илм-фаннинг тараққиётдан ортда қолиши сабабини муллалар, муфти ва амирларнинг кенг маънодаги илм-фандан узоқлиги, мансабу бойликка ўчилиги, порахўрлиги туфайли деб билган Фитрат, катта маҳорат билан бу иллатларни фош этади, шу йўл билан маърифат чироғини ёқиб, қоронғулик ва даҳшатдан қутулиш йўлларини қидиради.

Фитрат «Ҳинд сайёҳининг қиссаси»да маърифат ҳақидаги фикрлари, мулоҳазаларини илгари сурар экан, Бухоро хонлигида содир бўлаётган адолатсизликларни чуқур таҳлил этиш, далилларни қиёслаш, умумлаштириш йўлидан боради. Унинг катта самимият ва дард билан айтаган фикрлари, ҳукм-хулосалари ўқувчига кучли таъсир этади.

Масалан, у ҳинд сайёҳи тилидан Бухорода тозалик, соғлиқни сақлаш ишлари ўлда-жўлда эканлиги ҳақида гапирар экан, бу шаҳарда тиббиётга оид олий мактаб — Доруш-шифо очиш зарурлигини таъкидлайди. Ўз мулоҳазаларини исботлаш учун жуда кўп далил ва рақамларни келтиради, ушбу юмушни амирлик ҳазинасидан бир танга ҳам олмасдан, фақат мударису боёнлар горат этаётган вақф пулларини ўз ўрнида сарфлаш ҳисобидан бажариш мумкин эканлигини исботлаб беради. Асардаги рус дўхтри образида Фитрат ўз юртдошларини Европа мамлакатларидаги каби маданий, покиза ва ўқимишли кишилар тимсолида кўришдек олижаноб ниятини ёрқин ифодалайди.

«Ҳинд сайёҳининг қиссаси» ҳақида гапирганда, муаллиф услубига хос муҳим бир нуқтага ҳам

Чехраси ёқимли, қиёфасидан нур ёғилиб турган йигит орқамдан келиб: «Жаҳонат!» деди.

Шу пайт яна шаҳар дарвозасини очдилар. Бояги арманилардан бири ичкаридан чиқиб, баланд овозда кимнидир чақирди. Шунда бир ит югуриб келиб эгасининг этагини искалаб, ғингший бошлади. Маълум бўлишича, у шу арманининг ити бўлиб, шаҳардан ташқарида қолган экан. Итнинг эгаси ярим йўлдан уни олиб кетиш учун қайтибди. Ит ҳам ичкарига киргач, шаҳар эшигини яна бекитишди. Энди бу ерда туришга тоқатим қолмади. Бир чойхонага кириб, ҳузур қилиб тонггача ухладим.

Эрталаб турганимда атрофимда жуда кўп одамлар ҳам ухлаб ётар эдилар. Демак, кеча ҳеч кимни шаҳар ичкарасига киритишмабди. Обдастани олиб, таҳорат қилдим. Бомдодни ўқиб бўлганимдан кейин юкларимни бир аравага ортиб, аравақашдан илтимос қилдим.

— Бу шаҳарга биринчи бор келишим, паст-баландини билмайман, мени бирон саройга олиб бориб қўйсангиз — деб илтимос қилдим аравақашдан.

— Жуда яхши,— деди-да, йўлга тушди. Бозорнинг ўртасида аравамиз тўхтаб қолди. Мен манзилга етиб келдик, деб ўйлабман. Юкларимни олиб тушмоқчи эдим, у. — Ҳали келганимизча йўқ,— деди.

— Бўлмаса нега тўхтаб турибмиз?— дедим.

— Рўпарамиздан ҳам арава келяпти,— деди аравақаш. Фойтундан тушдик. Икки-учта арава ва фойтун биз билан юзма-юз бўлиб тўхтаб қолди. Йўл тор, ўтиш жуда мушкул эди.

— Нима қиламиз?

— Бир томоннинг аравалари йўлнинг пича кенгроқ жойигача тисарилиб боришлари керак.

Мен: Кенг йўл қайси томонда?

Аравақаш: Ҳар иккала томонда ҳам бор.

Мен: Биз билан юзма-юз бўлганлар нега орқага юрмайдилар?

Аравақаш: Ор қиладилар.

Мен: Бўлмаса сизлар орқага юрингиз.

Аравақаш: Нима, бизда орият йўқми?

Мен: Сизларда ҳам, уларда ҳам орият бор. Лекин, биз нима қилайлик?

Аравақаш: Бир оз ўтириб туринг.

Бу пайт ғала-ғовур бошланиб кетди... Аравақашни шу ерда қолдириб олдинроққа юрдим... Ҳаял ўтмай «ушла», «қўйма», «ушладингми?», «ур!» каби товушлар ҳамма ёқни босиб кетди. Томошабинлар жанжалкашларни бўш келмасликка ундаб бақирар эдилар. Енимда турган бир кишидан сўрадим:

— Биродар, ҳокимнинг одамлари йўқмикин, буларни ажратса?

У киши менинг саволимдан ажабланди:

— Ҳоким одамларининг булар билан нима иши бор?

«Ҳоким одамларики бунга аралашмас экан, ўзимни эҳтиёт қилай», деб, минган аравамга бориб ўтиришни ният қилиб орқага қайтмоқчи бўлдим, бироқ бетартиб томошабинлар йўлни тўсиб қўйишган эди. Жуда кўп машаққатлар билан бир дўконнинг суффасигача етиб олдим-да, жанжалнинг тугашини кута бошладим. Ниҳоят, одамлар ўртага кириб «пахлавон»ларни ажратдилар. Енгилган томон араваларини орқага ҳайдаб, бир чорражада тўхтадилар. Биз бошқа йўлдан ўтиб кетдик.

Арава бир сарой олдида тўхтади. Саройбонлар юкларимни тушириб, мени тор ва қоронғи ҳужрага бошлаб киришди. Нарсаларимни ҳужрада қолдириб, ташқарини томоша қилгани чиқдим. Бу шаҳарда ҳеч кимни танимаслигим туфайли жуда зерикардим. Икки-уч кундан кейин, ёлғизликдан юрагим тарс ёрилар даражага етгач, саройбонни чақириб:

— Менга бирон хушманзара жойни айтсангиз, бориб бир оз вақтимни хуш қилсам,— дедим.

У:

— Ҳавзи Девонбеги атрофини бориб томоша қилинг,— деб жавоб қилиб, йўлни ҳам кўрсатиб берди. Бориб кўрдим: одамлар атрофида сартарошлик дўконлари, соморхоналар¹ бўй чўзган катта ҳовуз четидаги йиртиқ гиламлар устида ўтириб чой ичар эдилар. Ҳовузнинг қибла томонида кенг ва баланд майдон, майдонда эса катта масжид қурилган бўлиб, Бухоронинг кўпчилик аҳолиси намозларини шу масжидда ўқир эканлар. Ана шу намозхонларнинг барчаси шу ҳовузда таҳорат қиларканлар. Ҳовуз атрофидаги супалардан бирида бир оз вақт ўтирдим. Бухоро муллаларидан иккитаси келиб ёнимга чўкди. Ташқи қиёфамдан бегоналигимни билиб, тез-тез разм солар эдилар. Яккалик жонимга теккани учун ўзимча «булар билан бир оз суҳбатлашсам-чи», деб ўйладим-да, яқинроқ бориб саломлашдим. Алик олиб, бир пиёла чой узатишди, сўнг:

— Қаерликсиз?— деб сўрадилар.

¹ Соморхона — «самовархона» сўзидан келиб чиққан. Чойхона маъносига — Тарж.

— Хиндустондан,— дедим мен.
Улар яна ўз суҳбатларига берилишди. Мени эсларидан чиқаришди чоғи. Шунда уларнинг биридан сўрадим:

— Анчадан бери кузатяпман: одамлар катта-катта мешларни тўлатиб ҳовуздан сув олиб кетадилар-да, бўшатиб яна келадилар. Ажабо, бунча сувни қаёққа олиб борадилар?

Мулло: Хонадонларга олиб борадилар.

Мен: Не учун?

Мулло: Ичиш учун.

Мен: Сизлар ҳам шу ҳовуздан сув ичасизларми?

Мулло бир оз аччиқкланиб:— Бу сувга нима қилибди?— деди.

Мен: Унинг соғлиқ учун катта зиёни бор.

Мулло: Важаална минал маъи кулли шайъин ҳай¹,— сувнинг инсон соғлиғига фойдаси бор, наинки зарари бўлса?

Мен: Албатта сув инсон учун зарарли эмас, лекин бу ҳовузнинг суви ҳеч ҳам сув эмас, турган битгани кир ва ифлосликдир.

Мулло: Нега ҳаммаси кир экан?

Мен: Бир қаранг, кўплаб одамлар ҳовузда таҳорат қиладилар, оғиз чаядилар, бурунларини ювиб ташлайдилар, лой оёқларини тозалайдилар. Агар бу сартарошлик, соморхоналар, калла ва балиқ пиширувчиларнинг чиқиндиларини ҳам ҳисобласак, ҳар куни тахминан ярим ман² кир бу ҳовузга ташланади.

Мулло: Ушбу гаплардан мақсадингиз нима? Бу ҳовуздан сув ичманглар демоқчимисиз?

Мен: Ундай эмас. Бу ҳовузда таҳорат қилманглар, бурунларингни, оёқларингни ювманглар, ахлат ва чиқиндиларни ташламанглар демоқчиман, чунки бу сув ичиш учундир ва у тоза бўлиши керак.

Шу вақт азон айтилди. Манзилим томон юрдим. Йўлда бир ёш йигит салом берди. Дарров танидим, бу ўша — шаҳар ташқарисида мен учратган йигит эди. Алик олдим. Айтди:

— Мулла билан ҳовуз тўғрисидаги баҳсингиздан мамнун бўлдим.

Айтдим:

— Ташаккур. Камина бу мулкда мусофирман, ҳеч кимни танимайман, агар малол келмаса, гоҳида менинг манзилимга ҳам ташриф буюрсангиз.

Йигит:

— Таклифингизни мамнуният билан қабул қиламан. Манзилингиз қаерда?

Мен яшаб турган жойимни айтдим. Хайрлашиб, ажралдик. Уйга келган, саройбондан «бу шаҳарнинг яна томоша қиладиган жойлари борми?» деб сўрадим. Айтди:

— Эртага сешанба. Ҳазрат Баҳовуддиннинг мазорига боринг.

Кечани ҳужранинг бир бурчагида ўтказдим. Эрталаб ташқарига чиқай деб турганимда, эшик тақиллади.

— Марҳамат, кириг, — дедим. Кечаги йигит бир шериги билан келган экан.

— Сизни уйга олиб кетмоқчиман, — деди у.

— Банда бугун ҳазрат Баҳовуддин мазорини зиёрат қилишни мақсад этган эдим. Агар бирга борсангиз, мамнун бўлар эдим.

Йигит: Албатта бораман. Аммо жаноблари бундан кейин бу саройда турмасликлари керак. Уйимнинг тўри сизга мунтазир. Юкларингизни дўстимга топширинг, бизникига элтиб қўяди. Биз эса биргаликда зиёратга борамиз.

— Жуда яхши, — деб, юкларимни ҳалиги кишига топширдим ва янги дўстим билан ташқарига чиқиб, аравага ўтирдик. Манзилга етгач, бир оз яёв юриб, кенг бир майдонга чиқдим. Кенг саҳнда янги қурилган бино бор экан. Масжид майдонини босиб ўтиб, зиёратгоҳ эшигидан кирдик. Кўрдик: кенг жой, мақбара бўлиб, одамлар уни бот-бот зиёрат этар, таъзим қилар эдилар. Мен ҳам (тавоф қилиш учун эмас, балки тавоф этувчиларнинг ҳолатини кузатиш учун) улар даврасига кирдим. Қабрнинг ҳар жой-ҳар жойига икки-учта қўй шохини қадаганлар, бошқа икки-уч жойда эса от думининг қилларидан йўғон, катта туғлар ясаб, осиб қўйган эдилар. Хўжалар қишлоқлардан келган зиёратчиларнинг ёқасидан ушлаб, «пиригнинг шохини зиёрат қил» дея, ўша шохларни ўптирар ва шу баҳона улардан пул ундираб эдилар. Бечора қишлоқлар чин дилдан бу шохларни ўпиб, кўзларига суртар эдилар. Шу пайтда хўжалардан бири от думидан ясалган туғни олиб, «зиёрат этгин» деб, юзимга суртди. Фазабим жўшиб кетганидан қулоғининг тагига бир мушт туширдим. Қабрнинг зиёратидан қайтган ҳар бир киши бошини мазорнинг байроғи кўтарилган чўпга қўйиб, уни ўпиб, кўзларига суртар ва йиғлаганча чўпдан бошини олмас, гўё ана шу қуруқ чўпга ўзининг паришон рўзгоридан шикоят этиб, неча йиллардан бери тўпланган ҳожатларини чиқараётгандай эдилар.

¹ Куръон ояти: «Ҳар бир тирик жонни сувдан яратдик». — (Таҳририят.)

² Ман — оғирлик ўлчови. Ҳар жойда турлича ўлчовга эга бўлган. Масалан, Самарқандда бир ман — 8 пуд, Табризда 3 кг шарият истилоҳи бўйича эса (мани шаръи) (180 мисқол 846 г)дир (Тарж).

Ташқарига чиқдим. Дўстимнинг истаги билан чойхонага кириб ўтирдим. Дўстимга гўё таниш бўлган икки-уч бухоролик келиб, бизнинг ёнимизга ўтирдилар. Бирга чой ичдик. Улардан бири менга қараб, деди:

— Бу файзли мазорни қандай қилиб топдингиз?

Мен:

— Нақшбанд ҳазратларининг мақбаралари жуда файзли ва эҳтиромга сазовор жой. Фақат унинг зиёратида жуда катта хатоликни кўрдим.

У киши:

— Нима хатолик?

Мен: Ана шу қабр устида кўтарилган чўп нима?

У киши: Мазорнинг аълами — байроғидир.

Мен: Баҳовуддиннинг ўзидан қолганми?

У киши: Йўқ... бу чўп авлиёлар қабрининг аломатидир. Ора-орада тозалаб туришадди. Баҳовуддинга ҳеч қандай дахли йўқ...

Мен: Ундай бўлса нега одамлар бу чўпга тавба-тазаррулар қиладилар?

У киши: Сажда этмайдилар, балки бошларини қўйиб, ҳожатларини билдирәдилар.

Мен: Шу ишнинг ўзи сажда этиш эмасми?

У киши: Бу иш ҳам сажда этишдир, бироқ ибодат этиш саждаси эмас, таъзим саждасидир, бунинг зарари йўқдир.

Мен: Насронийларни нега кофир деб атайсизлар?

У киши: Улар бутга сиғинувчилардирлар.

Мен: Улар китоб аҳлидирлар. Масиҳ ҳазратларининг умматидурлар, бутга сиғинувчилардан эмаслар.

У киши: Улар бутга ўхшаш бир нарсага сиғинадилар.

Мен: У нима?

У киши чўнтагидан қалам чиқариб, бир қоғозга салиб шаклини чизиб, деди:

— Мана будир.

Мен: Бу ниманинг сурати эканлигини биласизми?

У киши: Бутнинг сурати.

Мен: Бутун дунёда ҳеч бир аҳмоқ киши топилмайдик, бир маънисиз шаклга худо деб сиғинса. Насронийларки, бугун уларнинг илмий асарлари барча жойда маълум ва машҳурдир, бу шаклга ҳеч вақт худонинг номини бермаслар. Сиз бут деб атаган бу сурат дор шакли бўлиб, насронийларнинг эътиқодига кўра, Исо пайғамбарнинг танига тегиб, табаррук бўлган. Шунинг учун насронийларнинг бир гуруҳи унга таъзим юзасидан сажда этадилар. Уларнинг саждаси ҳам таъзимдир, ибодат эмас. Макка кофирлари ҳам мусулмон бўлишдан олдин бутга сиғинар эдилар, гўё ўша бутлар қиёмат куни уларни асрар экан. Жуда ҳайратланарли жойи шундаки, сизлар бошқаларни бутпарастлик ва салибга сиғиниш жиҳатидан кофир деб атайсиз, шу қатори ўзингиз ҳам мазор чўплари ва яловларига сажда қилиб, ҳожатингиз раво бўлишини Баҳовуддиндан тилайсиз ва яна ўзингизни мусулмон деб айтасиз.

Сажда этиш эса, уни таъзим деб атасалар ҳам, ибодат деб атасалар ҳам — фақат Оллоҳгагинадир. Сизга ислом тарихидан озгина қисса этсам: Муҳаммад пайғамбар ҳазратлари Макка кофирларининг мурувватсизликларидан хафа бўлиб, ўз яқинларига Ҳабаш томон йўл олишларини буюрди. Саксон икки эркак ва йигирма бир аёл йўлга тушиб, Ҳабаш шаҳрига етдилар. Нажоший (Ҳабаш подшоҳи) ислом муҳожирларининг тупроғига келганларидан хабар топиб, уларни ўз ҳузурига чақирди. Муҳожирлар Нажоший ҳузурига кирдилар, бироқ унга сажда этмадилар. Дарбор аҳли уларнинг бу ҳаракатларидан ҳайратда қолиб, сўрашди:

— Биз, одатимиз бўйича, подшоҳимизга таъзим ва сажда қиламиз. Сизлар нега ундай қилмадингизлар?

Ҳазрат Алининг биродари Жаъфар ибн Абу Толиб уларнинг орасида эди, бундай жавоб берди:

— Биз пок Оллоҳдан бошқа ҳеч кимга сажда этмаймиз. Пайғамбаримиз бизни кишиларга сажда этишдан манъ қилганлар ва худованддан ўзгага сажда этмаслигимизни амр этганлар.

Нажоший Жаъфарнинг бу жавобидан хушвақт бўлиб, айтди:

— Оллоҳ ҳаққи айтаманки, менинг учун Оллоҳдан ўзгага таъзим этмайдиганлар энг қадрли кишилардир.

У киши: Сиз ҳазрат Баҳовуддин ҳаққига одобсизлик қиляпсиз.

Мен: Оллоҳ асрасин, фақир ҳеч вақт авлиёларга нисбатан одобсизлик қилганим йўқ, қилмасман ҳам. Ҳазрат Баҳовуддин ёмон одам эди демайман ва одамлар унинг зиёратига келмасинлар деб ҳам айтмайман. Пайғамбар ҳазратлари «қабристонни зиёрат этингиз, чунки бу сизларга охиратни эслатади», деб уқтирганлар. Албатта, мазорларни зиёрат этиш, агар ўлиқлар ва қиёматни эслаш учун бўлса, яхши ишдир. Лекин, масала шундаки, бу зиёратни бутпарастлик даражасига етказиш керак эмас. Инсоф қилинг: ҳазрат мазорида намоз ўқийсиз, бу мазор туғининг чўпига сажда этасиз, ҳожатларингизни чиқаришни Баҳовуддиндан тилайсиз. Бугун Бухорода ҳеч ким йўқки,

«ё оллох» ўрнига «ё Баҳовуддин» демаса. Буларнинг ҳеч бири шариатга мос эмас. ...Биз Баҳовуддин ҳазратларини яхши кўрамыз, эҳтиром этамыз, зиёратларига келамиз, лекин бу муҳаббатимиз, эҳтиромимиз, зиёратимиз бизни шариат қонуниятидан чиқариб, баҳовуддинпарастликка олиб келиши мумкин эмас.

Шу пайтда биз ўтирган чойхона рўпарасида, йўлнинг ўртасида бир киши тушунарсиз шева билан, баланд товушда байт ўқиб, барчанинг диққатини ўзига тортди. Дўстимдан сўрадим:

— Бу ким?

Дўстим: Маддоҳ. Воиз ҳам дейишади.

Мен: Ҳа... Воизлар яхши кишилар, муслмонларни ҳақ йўлга даъват этадилар. Уларнинг айтганларига қулоқ солиш керак.

Дўстим кулиб, деди:

— Агар шундай бўлса, қулоқ солинг!

Маддоҳ киши кулгили сўзлар билан ҳикоятини бошлади. Аммо қанақа ҳикоят денг?! Узининг маймунсифат ҳаракатларидан ҳам ажиброқдир. Бу ҳикоятни бирон-бир китобдан топиб ўқиёлмайсиз: пуч, бемаъни, ёлғон, кулгили. Масалан, бундоқ айтар эди:

— Ҳазрат Али бир наъра тортишда ўн олти фарсаҳ ерни ларзага келтириб, гумроҳ қвиқсининг белбоғидан олиб, осмонга қараб улоқтирган эдилар, халойиқ кўз ўнгидан бутунлай йўқолди. Бир соатдан кейин осмондан лапанглаб туша бошлади. Яна қўл узатиб, белбоғидан олиб, боши узра айлантириб ерга қараб урган эдилар, сурма сингари уқаланиб кетди.

Содда одамлар ушбу сафсаталарни эшитар эканлар, ҳазрат Алини ўзларича тасаввур этиб, ғолибона табассум билан унга таҳсин ва офаринлар изҳор этар эдилар!!! Тўсатдан бу маддоҳ ўз ҳикоясини ярмида тўхтатиб, Эрон торчиларининг ўйинчиси сингари типирчилаб ётиб-туриб, турли ҳаракатларни қилишга киришди. Шунчалик ўзини ерга урди, югурди, чапак чалди, наъра тортди, кўкракларига мушти билан урди, саллаларини ерга отиб юбордики, аниқ девона бўлди деб ўйладим. Дўстим деди:

— Пул истаяпти.

Мен: Ҳали ҳикояти тугаганича йўқ-ку?

Дўстим: Тўғри, агар ҳикоятини тугатиб сўраса, ҳеч ким бермайди. Шунинг учун қиссасини энг қизиқ жойида тўхтатиб, пул сўрайди.

Туриб кетдим. Дўстим ҳам менга эргашди. Қолган вақтимизни атрофни томоша қилиш билан ўтказдик. Кечаси хўжалардан бирининг уйида меҳмон бўлдик. Эрталаб вақтли туриб, шаҳар айланишга чиқдим. Унг томонда жойлашган чойхоналардан турли товушлар қулоғимга чалинди. Дўстимдан сўрадим:

— Нима гап?

Дўстим: Ҳофизлар ғазал ўқимоқдалар.

Мен: Бориб кўрайлик.

Дўстим: Кўришга арзигулик эмас.

«Нима бўлса ҳам, кўрмасдан кетиш яхши эмас» дедим-да, ўша томонга қараб юрдим. Иложсиз қолган дўстим ҳам ортимдан эргашди. Беш-олти қадам юрганимни биламан, нимани кўрдим денг? Ҳайҳот! Бу шарофатли жаннатнинг ёнида жаҳаннам дарвозалари очилибдир. Бу муқаддас мазорнинг ёнида Лут қавмининг разолати пайдо бўлибдир! Одамлар чойхоналарнинг ўртасида беш кишилик-ўн кишилик давра тузиб, давранинг ўртасида биттадан ёш ўғил болани ўтиргизишган. У масъумлик ва уятчанлик билан икки-уч ёдлаган байтини айтиб берар эди. Атрофдагиларнинг ҳар бири, худди шайтондек, унинг атрофини ўраб олишган, ўзларининг шахват тўла нигоҳларини бечорага қадаган эдилар!!! Ушбу ваҳимали ва кўфрли томошадан бутун вужудимни титроқ босди. Девоналарга хос бир ҳаракат оёқ-қўлимни эгаллаб олган эди. Ўз-ўзимча айтар эдим: «Ё Муҳаммад! Агарчи қийин бўлса ҳам тикка тургин! Тургин! Эй маданият қоидаларининг ношири, ушбу ваҳшийларнинг ҳаракатига бир назар сол! Эй оламни халқ этганининг мусаллаҳ ҳомийси! Еки буларни тарбиялашнинг бирон чорасини топ ёки Лут қавми сингари ер тагидан буларга ҳам жой кўрсат! Бу уятсиз ва шармандаларнинг ифлос вужуди Қуръоннинг обрў-эътиборига путур етказишига йўл қўйма!»

Дўстим қўлимдан ушлаб:

— Кетайлик,— деди.

Таклифига қўшилиб, йўлга тушдим. Биз фойтунга ўтириб, дўстимнинг уйига келдик. Кечам жуда нотинч ўтди. Тонгда дўстим уйғотди. Намоз ўқиб, таом тановул қилдик. Дўстим сўради:

— Бугун қаяққа боришни мўлжалламоқдасиз?

Мен: Агар фурсатингиз бўлса, мадрасаларни зиёрат этсак.

Дўстим таклифимни қабул этди. Кийиниб ташқарига чиқдик. Катта мадрасага етиб, ичкарига кирдик. Бу мадраса жуда олий даражада эди. Дўстимдан мадраса тўғрисида батафсил сўзлаб беришни сўрадим. Деди:

— Буни Кўкалдош мадрасаси дейдилар. Бир юз қирқ ҳужраси бор. Дарсхона, кутубхона, умумий таомхонаси ҳам мавжуд. Йиллик вақф пулининг миқдори бир юз эллик минг танга бўлиб, ҳар йили минг тангаси кутубхонага берилади. Йигирма тўрт

минг тангани мударрислар оладилар. Қолган қисми эса имом, сўфи, фаррош, мешкоб, сартарош ва ҳужра эгалари ўртасида тақсимланади.

Ташқарига чиқдик. Қаршимизда яна бир мадраса юксалган эди. Дўстим айтди:

— Буни эса Девонбеги мадрасаси деб атайдилар. Етмиш бир ҳужраси, Кўкалдош мадрасаси сингари умумий таомхонаси ва дарсхоналари бор. Йиллик вақфи бир юз эллик минг тангани ташкил қилади. Ушбу маблағдан йигирма тўрт минги мударрисларга тегади. Қолганини эса муаззин, фаррош, мешкоб, сартарошлар бўлиб оладилар.

Дўстимнинг ушбу сўзларидан жуда қувониб:

— Алҳамдулиллоҳ. Бухоро бу жиҳатдан ўзининг шарафини тўла ҳимоя қилган экан,— дедим.

Дўстим таъсирланиб, гўё сўзларим жароҳатини янгилангандек, ғамгин нигоҳини менга қадади-да;

— Оҳ... шунақа!— деди. Ва жуда катта машаққат билан ўзини босди.

Мен яна хурсандчилигимни изҳор этиб, дедим:

— Ҳақиқатан ҳам шундай олий мадрасалар ва катта миқдордаги вақфларга эга бўлиш ҳар бир мулкнинг шараф ва саодатининг белгисидир. Бухороликларнинг юксак толеи ва Бухорога таҳсил учун келадиган талабаларнинг хушбахтлигидир.

Дўстим бу сўзларимдан яна паришон аҳволга тушди ва бу ҳолатини сездирмаслик учун кўлимдан тутиб, тушқун оҳангда:

— Кетдик,— деди.

Уч-тўрт соат шаҳар бозорини томоша қилдик. Бу шаҳарнинг дўконлари эски услубда қурилган. Айрим расталарда ғарб услубида қурилган бир-икки дўкон кўзга ташланади. Бухоро аҳолиси жуда катта давлат ва бойлик эгаси бўлиши мумкин. Эронга нисбатан маънисиз такаллуфлар бу мулкда камдир, илло бесоқол болаларга нисбатан таъзим ва эҳтиромни бандалик даражасигача етказадилар! Агар йўлдан бирон бесоқол бола ўтадиган бўлса, атрофини таъзим ила букилган қоматлар ўраб олади ва уни ўз давраларидан ҳаёсиз сўзлару оҳ-воҳлар билан кузатадилар. Абу Али ва Форобий фарзандлари учун нақадар пасткашлик бу!!! Дўстим мени ушбу ҳаёсизлик мусобақаси аро олиб ўтиб, яна икки-уч мадрасани зиёрат этишимга ёрдам берди.

Кун ботарга яқин уйга қайтдик, хуфтон намозиға қадар дам олдик. Менинг таърифимни дўстимдан эшитган шекилли, бир маҳал икки киши кириб келишди. Танишганимиздан сўнг бир оз суҳбатлашдик. Дўстимга айтдим:

— Сизнинг илтифотингизнинг баракоти туфайли, айрим мадрасаларни томоша қилдим. Жуда мамнун бўлдим.

Дўстим: Албатта, сизни мамнун этиш менинг бурчимдир. Агар истасангиз, эртага ҳам мадрасаларни томоша қиламиз.

Мен: Саломат бўлинг. Сиздан умидим ҳам шудир. Бироқ, Бухоронинг барча мадрасаларини кўриш шарт эмас. Эртага бошқа жойга борамиз, аммо бу кеча Бухоро мадрасалари ҳақида бир оз маълумот берсангиз, жуда мамнун бўлар эдим.

Дўстим чой қўйилган пиёласини ерга қўйиб, ҳикоясини бошлади:

— Бухорода икки юзга яқин мадраса бўлиб, улар уч тоифага бўлинади: олий, ўрта ва ибтидоий.

Олий тоифага қуйидагилар киради:

Мадрасаларнинг номи	Йиллик вақфит	Мадрасаларнинг номи	Йиллик вақфи
1. Кўкалдош	150000 танга	1. Хизр	25000 танга
2. Жаъфархўжа	250000 танга	2. Афғон	15000 "—"
3. Жўйбор	130000 "—"	3. Раҳмонқул	30000 "—"
4. Мири Араб	150000 "—"	4. Утқур қўшбеги	25000 "—"
5. Муҳаммад Али		5. Ҳусейнбой	30000 "—"
Ҳожим	150000 "—"	6. Олимжон	20000 "—"
6. Фурсунжон	140000 "—"	7. Атолиқ	25000 "—"
7. Девонбеги	150000 "—"к—	8. Исмоилхўжа	30000 "—"
8. Говқушон	190000 "—"	9. Модари хони	
9. Абдулазизхон		хурд	30000 "—"
(икки мадраса)	120000 "—"	10. Рашид	25000 "—"
10. Мирзо Улуғбек	60000 "—"	11. Ғозиён	25000 "—"
11. Калобод	80000 "—"	12. Гирибони чок	30000 "—"
12. Хожа Порсо	50000 "—"	13. Чучук ойм	25000 "—"
13. Иброҳим Охунд	40000 "—"	14. Шарофатбону	30000 "—"
14. Фатхулло Кушбеги	80000 "—"	15. Нақибни хурд	25000 "—"
15. Биби Халифа	50000 "—"	16. Чўбини калон	30000 "—"
16. Халифа Ниёзқул	55000 "—"	17. Болон ҳавз	30000 "—"
17. Мулло Муҳаммад			
Шариф	60000 "—"	18. Маржон Али	30000 "—"
18. Ғарибия	40000 танга	19. Асқарбий	30000 танга
19. Хиёбон	60000 "—" —э	20. Садрбий	25000 "—"

20. Жўйборча	60000 "—" —	21. Эски Бадалбек	25000 "—" —
21. Абдуллохон	50000 "—" —	22. Қўнғирот ҳофиз	35000 "—" —
22. Модари хон	40000 "—" ч	23. Искандархон	25000 "—" —
23. Асирий	40000 "—" —	24. Чорбақолий	22000 "—" —
24. Хожаниҳол	50000 "—" —	25. Сартарош	30000 "—" —
25. Шодимбий	40000 "—" —	26. Мирзо Фўзайл	25000 "—" —
26. Дорушшифо	40000 "—" —	27. Тўпчибоши	20000 "—" —
27. Чорбакр	70000 "—" —	28. Сайид Камол	22000 "—" —
28. Бадалбек	40000 "—" —	29. Абдулшўкурбой	20000 "—" —
29. Хожа Давлат	120000 "—" —	30. Карбос	24000 "—" —
30. Мискин	60000 "—" —	31. Чуқур	30000 "—" —
31. Домулло Шер	40000 "—" —	32. Кози Латиф	18000 "—" —
32. Дўстчеҳра Оқоси	40000 "—" —	33. Бадриддин	6000 "—" —
33. Нақиб	120000 "—" —	34. Пушаймон	2000 "—" —
		35. Эрназар	35000 "—" —
		36. Домулло Ҳасан	15000 "—" —
		37. Эшони пир	16000 "—" —
		38. Миркамол	14000 "—" —
		39. Жўрабек	12000 "—" —

Ҷами: 2,815.000 танга

Ҷами: 961000 танга

Ибтидоий тоифага мансуб мадрасалар юздан ортиқ бўлиб, уларнинг вақфи минг тангадан ўн минг тангагачадир. Бу мадрасаларнинг умумий вақф миқдори 500 минг танга етади.

Бухоро уч юзта ибтидоий мактаб ва ўн битта катта кутубхонага эга. Кутубхоналар мана булар:

Кутубхоналарнинг номи: Уларнинг йиллик вақфи:

1. Жаъфархўжа	18000 танга
2. Говкушон	5000 танга
3. Хожаниҳол	8000 "—" —
4. Кўкалдош	1000 "—" —
5. Абдулазизхон	2000 "—" —
6. Мирзо Улўғбек	800 "—" —
7. Бадалбек	800 "—" —
8. Дорушшифо	3000 "—" —
9. Бозори Гўсфанд	1500 "—" —
10. Болои ҳавз	1600 "—" —
11. Жўйбор	1400 "—" —

Ҷами: 43100 танга

Бухорода йигирмадан ортиқ йирик ва кичик таомхоналар бор. Йирик таомхоналарнинг ҳар бирининг йиллик вақфи ўн мингдан қирқ минг тангагача, кичик таомхоналарнинг ҳар бирининг йиллик вақфи эса тўрт мингдан тўққиз минг тангагачадир.

Булардан ташқари, беш ёки олтита қорихона ва қирққа яқин таҳоратхона ҳам бор. Уларнинг ҳар бири учун кўп миқдорда йиллик вақф тайинланган.

Ҳикоянинг шу жойига етганда, дўстим тўсатдан жимиб қолди. Мен бу тафсилотдан мамнун бўлиб, Бухоро ва бухороликларни мақташ ниятида бошимни кўтардим. Бироқ, афсуски, мен ҳам ноилож сукут сақлашга мажбур бўлдим, чунки дўстимни жуда қаттиқ ҳаяжонга тушган, юзи алам ва ғазабдан қизарган, кўзларида олов чақнаган ҳолда кўрдим. У ўн дақиқа сукутдан кейин бирдан «ух» тортиб, деди:

— Шундай қилиб, оламга тўрт юз олимни ҳада этган Бухорои шариф шунчалик мустаҳкам илмий кучга эга бўлиб, энди... оҳ! Буюк бадбахтлик билан иқрор бўламанки, ҳозир бу маданият қўшининг осмони, бу инсоният оламининг жаннати, бу фозиллар дунёсининг маъмур хонадони, бу маърифат жаҳонининг дарсхонаси тараққиёт учун барча воситаларга эга бўлса ҳам, жаҳолатнинг асл макони, хорлик занжирининг асири-лигича қоляпти. Тирикчилик учун барча зарур воситалари бўлишига қарамасдан, ёқасини ажал панжасига топширган.

Во ажаб, нега?

Шунинг учунки, юқоридаги барча хайр жойлар, ҳисобсиз маблағлар халқ мулкини таловчи бир тўда разолатпеша худобехабарларнинг разолат уйига айланиб, икки-учта ўз қорнини ўйлайдиган инсофсиз кимсаларнинг фасод тўла қозонини қайнатишдан бошқа нарсага ярамаса, бировнинг оғирини енгил қилмаса, улардан халққа нима наф? Бизнинг оталаримиз... илм олишнинг аҳамияти ва даражасини тушуниб етиб, икки юз мадраса, ҳар мадрасада эса ўнтадан ўн бештагача ҳужралар қурганлар. Мударрислар

ва шоғирдларнинг кундалик харажатларини инobatга олган ҳолда, йилига тўрт миллион тангадан ошиқ вақф пули ажратганлар. Бу билан ҳам кифояланмай, талабаларнинг ўқишларини тўла таъминлаш учун ўн битта кутубхона қуриб, ўз даврларининг жами китобларини шу ерда тўплаганлар. Илму фаннинг кундалик тараққиётини инobatга олиб, ҳар йили китоб ва турли мажмуаларни яратиш учун қирқ минг танга вақфия ажратдилар. Шарқ илмига алоҳида аҳамият бердилар. Мадрасалар билан кифояланмай, беш ёки олти қироатхона қуриб, унинг ҳам йиллик вақфини тайинладилар. Биз — бу ҳиммат эгаларининг азиз фарзандлари эса шунчалик бахтли шароитга қарамасдан, бадбахт, жоҳил ва мискин ҳолда қолдик. Мадрасамиз бор, кутубхонамиз бор, бироқ юртимизда тафсир ва ҳадиснинг бир бетини, ҳатто араб тилидан бир байтини хатосиз ўқиб, комил равишда тушунтириб берадиган биронта алломага эга эмасмиз! Оҳ, ё раббий! Шараф эгаси бўлган бир қавм учун қанчалик хўрлик!..

Шу пайт дўстим тўлқинланиб, кўз ёши қилди. Йиғлаганини менга билдирмаслик учун бир оз сукут этиб, икки дақиқадан кейин, титроқ ва йиғи аралаш товуш билан сўзини давом эттирди:

— Икки юзта мадрасамиз бор. Уларнинг барчаси тўрт миллион тангага яқин вақфга эга. Фақат бу вақфларнинг барчаси иккига бўлиниб, бир қисми «ҳаққул-тадрис» номи билан дарс берувчиларнинг «ҳамият» чўнтагига қиради. Иккинчи қисмини эса ҳужра-ларга қараб тақсимлаганлари, ҳеч шубҳаланмасдан бу қисмини бечора муллабаччаларнинг ҳалол ҳақи, десак бўлади. Бадбахтликни кўринги, ушбу ҳужраларни ҳам муфтийлар, мударрислар ва бошқа давлатманд уламолар ўзларининг мулкларига айлантиришган. Шунинг учун, муллабаччаларнинг вақф пулларини ҳам ўзларига олганлар. Ҳатто ҳужраларни ўн мингдан қирқ минг тангагача нархда сотадилар.

Уларнинг қиладиган яхши ишлари шуки, талаба ижара пулини тўламаса-да, унинг шу ҳужрада яшашига рози бўладилар. Бироқ бу савоб жиҳатидан эмас, балки бир неча фойдани кўзлаб қилинган ишдир. Биринчидан, уларнинг ҳужрасида яшовчи муллабачча ҳамма вақт ҳаммол сингари хўжайинининг хизматида бўлиши шарт. Иккинчидан, ҳужра эгаларининг олим ва жоҳиллигидан қатъий назар, улардан дарс олиши керак. Бу эса уларни «шоғирдим бор, дарс бераман», дейишларига асос бўлади ва каттароқ мадрасаларга мударрислик қилишлари учун йўл очиб беради. Учинчидан, ўша фақир муллабачча «устоз ҳазратлари ҳужрани бошқа кишига бермасин», деган мулоҳазага бориб, китоб пулини кўпроқ бериб, гоҳида ҳадя тусида турли нарсаларни ҳужра эгасига тақдим этади.

Тўғри, кутубхонамиз бор, бироқ китоб қани? Барча китобларни ўша тоифадаги уламолар уйларига элтиб, ўз мулкларига айлантирганлар. Муайян вақф пулига эга китоблардан бўшаган кутубхонанинг хоналарини мударрисликка нолайиқ (яъни саводи бўлмаган) қози ва муфтийнинг ўғилларига топширадилар. «Ҳазрат» маҳдум ушбу кутубхоналарнинг вақфини ўзлаштириб, иморатини бир бечора муллабаччага беради. Бу ҳам икки шарт билан: биринчидан, муллабачча кечаю кундуз эшони маҳдум хизматида ҳозир нозир бўлиши керак, иккинчидан, жаноблари бора-бора бу маҳдумни ҳам «дарс берадилар» баҳонаси билан мударрисликка кўтармоқчилар.

Уч юзга яқин ибтидоий мактабга эгамиз, лекин буларнинг бари бесавод муаллимларнинг разолатхонасига айланган. Оҳ, ё раббий! Қандай ажиб тилсимдир бу мулкнинг аҳволи! Бугун дунёдаги бой мулкдорлар ўғрилиқ, бадахлоқлик, разолат, бечораликни йўқ қилиш учун мактаблар очадилар ва агар шаҳарларида бир мактаб очилгудек бўлса, дўппиларини осмонга отадилар. Бизда эса уч юздан ортиқ ибтидоий мактаб бўла туриб, болаларимиз ўғрилиқ, бадахлоқлик, разолат ва бечораликка маҳкумдирлар.

Қорихоналарга эгамиз, бироқ бутун Бухорода бирон бир киши «оллоҳ» деган буюк сўзни дил-дилидан айта олармикин? Ахир, саодатимизни талон-тарож этган, истиқболимизни бало оловининг ўртасига ташлаган бу уламолар жамоаси бизга қандай таълим берадилар? Фиқҳдан: ҳар ким таҳорат пайтида ўзининг чап қўли билан оғзини чайқаса ёки оёғини ўнг томондан бошлаб ювмаса, етмиш минг йил дўзах оловида ёнади. Ҳар ким илм аҳлига икки марта салом бермаса, кофир бўлади. Ҳар ким олим кишининг оёғи теккан кўчадан юрса, ҳисобсиз ва азобсиз жаннатга йўл олади. Осмоннинг тўртинчи қаватида етмиш минг бошли, ҳар бошида етмиш минг оғиз, ҳар оғзида етмиш минг тил ва тилининг ҳар бири етмиш минг луғат билан сўзлашувчи малоика мавжуд.

Худобехабар! Сен Бухорода туриб Самарқанддаги аҳволдан беҳабарсан, тўртинчи осмондан қандай қилиб хабар берурсан?!

Ҳайҳот!.. Тоғ қани, ўтлоғ қани?!

Эй бечора миллат! Буларнинг барчаси мажбуран шаръийлаштирилган ҳуқуқлар бўлиб, сен ҳозир ана шу зўравонлар — қонингни сўрувчи, хонумонингни кўкка совурувчи, шараф ва номусинг бунёдига ўт қўювчи кишиларга тарафдорсанки, ҳали ҳам буни тушунмайсан! Нанки тушунмайсан, балки бу масалани англаб етган, аҳволингни жиддий ислоҳ этишга ҳаракат қилаётган, кўп маблағларни эл учун сарфлашга интилаётган бир донишманд жамоани¹ кофирлар қаторига қўшасан. Афсус, афсус!

¹ Маърифатпарварларга ишора қилинган.

— Ҳақиқатан ҳам Бухоро ва бухороликларнинг аҳволи ачинарли бўлиб, воқеан худписанд уламоларнинг ишлари бу миллатнинг йўқолишига сабаб бўлган. Бирок, биродар, бундан жуда ҳам қайғуга тушманг. Фақат сизларнинг уламоларингиз эмас, охириги уч юз йил ичида ислом оламидаги барча уламолар шунга ўхшаш хиёнатларни қилиб келмоқдалар. Куни кечагача усмонли турк, татар, Эрон ва Ҳиндустон уламолари ҳам сизнинг уламоларингиз сингари ўзларининг мазлум халқларининг қонини ичиб келдилар. Фақат у миллатлар сизлардан олдин бу ҳақиқатдан огоҳ бўлиб, имкони борича уларнинг томирига болта уришга интилиб, жуда қисқа вақт ичида халқпарвар уламоларни қорни йўғон уламолардан ажратиб, биринчиларини бошларига тож қилиб, иккинчиларини эса оёқ остига олдилар. Илоҳий қонун будир: модомики бирон бир қавм ўзининг ишларини Оллоҳ фармойиши асосида олиб бормас экан, ўзининг шахсий ҳаётини шараф, саодат ва фароғат, буюклик билан ҳамқадам билиб ўтказмас экан, тинчлик ва осойишталик ниятларини йўққа чиқаришга интилиб, кибр ва ғурур водийслик ва қадам қўяр экан, чин ҳақ ва адолат йўлидан чиқар экан, ўша заҳотиёқ шон-шарафлари ер билан яксон бўлиб, осойишталиклари заҳматга, буюкликлари эса хорликка айланиши муқаррардир!.. Ва қачонки бу адашувчилар фалокат ва ожизлик юкидан «дод» деб, ғафлат уйқусидан уйғониб ўзларининг саодатларини барқарор этиш йўлида саъй-ҳаракат этсалар, ҳазрат боритаоло уларнинг қайтадан дардларига даво ато этиб, қўлдан кетган неъматларини қайтариб беради. Хурсанд бўладиган томони шундаки, бугун сиз ва сизга ўхшаш доно, зукко, ҳамиятли, мутафаккир ёшлар етишиб чиқибди. Шунинг ўзи бухороликларнинг уйғониши учун катта далилдир.

Ҳаммага маълумки, ҳар бир миллатнинг тараққиёти учун илм асосий сабабдир. Сизнинг илмингиз йўқ. Лекин тўла ифтихор билан айтаманки, бугун илм олиш учун сизнинг шаҳрингизда барча шароит муҳайёдир. Масалан, бир жоҳил миллатнинг олим бўлиши учун уч нарса зарурдир: пул, мадраса, саъю амал. Сизнинг Бухоронгизда мадраса ҳам, пул ҳам бор, чунки бу вақфларнинг барчаси илм олиш учун вужудга келган; саъю амал — интилиш ҳам мавжуд; чунки Бухоро аҳли илм таҳсилига муҳаббатликдир. Фақат шуни айтиш керакки, сизларнинг дарс бериш ва дарс олиш тартибларингиз ёмон, мадрасаларнинг вақфи эса ҳисобсиздир. Ҳар иккаласини ҳам тузатиш осон. Тўла ишонч билан айтаманки, бир одил, тўғри фикрловчи амир ва тадбиркор, худодан кўрқадиған вазир бўлса, бу ишларнинг барчасини ислоҳ этса бўлади.

Ҳақиқатан ҳам шукр қилишингиз мумкин, чунки бир одил подшоҳ ва бир доно вазир Бухоро мадрасаларининг ислоҳи учун бел боғласалар, ўша куни Бухорода элликта олий, элликта ўрта мадраса ва уч юзу олтмишта ибтидий мактаб очилиши муқаррардир.

— Сиз бу миллат ҳақида қанчалик илиқ фикр айтманг, мен барибир уларни ёмон кўраман. Сиз бу миллатга қанчалик умид билан боқсангиз, мен шунчалик умидсизланаман. Бу шундай миллатки, ҳақини ғорат этсалар, ўзи ана шу яғмогарлар оёғига бош қўйишни фазилат деб билади. Фано қудуғига бошлари билан ботиб турсалар-да, ўзларининг халоскорларини кофир деб атайдилар. ¹ Улардан нимани умид қилиш мумкин, қайси келажакни орзу этиш жоиз?!

Мен: Бўлди, сўзламанг, нималар деяпсиз ўзи? Худо ҳақи, сизнинг бу сўзларингиздан миллатингизга етадиған зарар талончиларнинг юз йиллик хунрезлигидан кўра баттароқдир. Сизнинг сабр қилмоқдан, бардош бермоқдан бошқа чорангиз йўқ. Сабот ва чидамдан бошқа нарсаси бўлмаған миллатнинг ҳамма нарсаси бўлиши мумкин ва сабот-матонатдан бошқа ҳамма нарсаси бўлған миллат ҳеч нарсасиз қолиши мумкин. Бир одамнинг саботи буюк бир миллатни ислоҳ этишга қодир. Ислоҳ этувчилар тоифаси учун саботдан бўлак асл қурол йўқ. Саботсизлик захри қотилдирки, ҳар бир миллатнинг танглайига тушса, димоғидан тутун бўлиб чиқади... Бизнинг бу суҳбатимиз Сизни жуда безовта этди. Бошқа мавзуда суҳбат қилсак, яхши бўлар эди.

Биз яшаб турған бу дунё жуда қадим ва кўпни кўрган. Масалан, бизни бугун ўз ихтиролари билан, янгидан-янги хунарлари билан ҳайратда қолдираётған Оврупонинг аҳволи ўрта асрларнинг бошларида бизнинг ҳозирги аҳволимиздан бешбаттар эди. Аҳоли жоҳил ва мазлум, ҳоқиму руҳонийлари эса фожиру золим эдилар. Руҳонийлар жуда кўп ерга эга бўлиб, ҳар бирларининг ўз байроқлари бор, устига-устак пул ҳам зарб этар эдилар. Айримларининг мулклари эса бутун бир вилоят ерича келарди. Ҳукумат кишилари уларнинг ерларига кириб, солиқ ололмағанлар. Гуноҳ иш қилған қотил қочиб уларнинг ерига кирса, миршаблар уни олиб кетишга ожиз эди. Гуноҳкорларни пул ва ер эвазига кечириб юборғанлар. Ким руҳонийларга ёмон муносабатда бўлса ёки ҳақорат қилса, уни калисога киришдан маҳрум этиб: «Буюкларнинг бизга берған ҳуқуқига биноан, буни калисодан маҳрум этдик. Бундан кейин шаҳарлар, қишлоқ, дала ва ҳар бир уйда уни лаънатлашин, бирон-бир насроний у билан сўзлашмасин, бирга овқатланмасин ва бирон бир руҳоний унинг ҳақиға дуо қилмасин», дер эдилар. Фақат бугина эмас, улар ҳукумат ишларига ҳам қўшилардилар. Уша даврнинг

¹ Жадидлар — маърифатпарварларни руҳонийлар фатвоси билан кофир деб эълон қилған Бухоронинг жоҳил аҳолисига қарата айтилған фикр — Тарж.

қирол ва императорлари ўзларини калисонинг мўмин ва мискин кишилари деб билишарди. Бирон бир амир ёки подшоҳ руҳонийларнинг гапларини иккита қила олмаган. Агар подшоҳ уларнинг розилигисиз бирон иш қилса, ўша заҳотиёқ уни калисодан маҳрум этишарди. Бироқ, шуниси аниқки, бундай ваҳшийлик, худобехабарлик, ғайриинсоний қонун ва ҳаракат узоқ давом этиши мумкин эмас эди, албатта. Бир куни келиб, Оллоҳнинг ғайрати ва аҳолининг шижоати, ҳиммати кўзғалиб, бундай тузумнинг томири қирқилиши муқаррар эди.

Мазкур попларнинг иш юргизишлари, ҳаракатлари ҳам узоққа чўзилмади. Ҳинч аср (1000-исовий йил) бошида Оврупонинг айрим нуқталарида протестантлар мазҳабига мансуб махсус гуруҳлар майдонга чиқдилар. Улар 12-асрга келиб, кенг миқёсда тарқалдилар ва жой-жойларда ўзларининг бўлимларини тузиб, ўз уламоларига қарши кураша бошладилар. Протестантлар Инжилни оддий халқ тилига таржима қилдилар, авом халқни илмга даъват этдилар. Улар Инжилга қарши ҳар қандай гап ва ишни қораладилар. Айтар эдилар: «Агар бизнинг уламомиз ҳазрат Масиҳнинг ноиблари бўлсалар, нега бунчалик дунёвий мол-мулкни тўплаганлар? Ҳақиқий уламолар ва ҳазрат Масиҳнинг ноиблари пулга бунчалик ўч бўлмасликлари, бир қултум сув ва бир бурда нонга қаноат қилишлари керак. Наҳотки, бизни таркидунёчиликка тарғиб этган кимсалар назру ниёзимиз ва тавбаларимиз эвазига мол-мулкимизга эгалик қилсалар! Биз ҳам худонинг бандаларимиз. Агар биз бирон гуноҳга йўл қўйсақ, худованддан авф этишини, тавбамизни қабул қилишни тилаймиз. Нега энди гуноҳни Оллоҳ даргоҳида содир этиб, поп олдида тавба қиламиз-у, тавбамизнинг қабул қилиниши эвазига уларга пул ҳам берамиз?»

Протестантлар жамоаси жуда қисқа вақт ичида катта муваффақиятга эришиб, ташаббусларининг самарасини кўра бошладилар. Оврупонинг айрим нуқталарида қарши мазҳаб устидан ғолиб келдилар. Бу жамоанинг муваффақиятга эришишининг бош омили — улар ўзларининг мақсад ва ниятларини халққа жуда содда, аниқ тил ва иборалар билан тушунтирдилар. Жуда зарур ҳолат вужудга келмаса, поплар билан мунозарага тушмас эдилар. Бироқ, ҳамма жойда ва ҳар бобда уларнинг хато ва камчиликларини халққа кўрсатиб берар эдилар.

Ушбу эътирозчилар жамоасига яна бир иш жуда қўл келди. У ҳам бўлса салиб уруши эди. Бу уруш даставвал 1095 йилда бошланиб, 1492 йилгача қайта-қайта кўзғалаверди. Оврупо ушбу уруш ҳаракатларини ислом оламига қарши қаратди, мақсади — Қуддус (Байт-ул-муқаддас) — Иерусалим шаҳрини ишғол этиш эди. Оврупо аҳли бу орада мусулмонлар билан яхши муносабат ўрнатиб, жуда кўп моддий ва маънавий фойда кўрдилар. Масалан, Фарангистон дорилфунунининг Шарл Санвиюс исмли муаллими куйидагиларни қайд этган: «Ҳинч биринчи асрда Оврупо ва ислом олами бутунлай бир-бирларига қарши эдилар. Оврупо шаҳарлари кичик ва оддий, қишлоқлари вайрон кулбалардан иборат эди. Йўлда ўлдиришларидан кўрқиб, ҳеч ким ўз уйдан ўн фарсаҳ узоққа боролмас эди. Ислом олами эса Бағдод, Шом, Миср ва Андалус сингари бутунлай обод ва кўркем шаҳарлар, мрамар билан безалган саройлар, мукаммал корхоналар, ҳашаматли мадраса ва мактаблар, музайян ва озода бозорларга эга эди. Далаларининг ҳар қадамидаги сўлим гўшалару хирмон-хирмон ҳосилни кўрганнинг кўзи қувонар эди. Испания билан Туркистон ўртасида савдо корхоналари бемалол бориб-келарди. Овруполиклар мусулмонлар тараққиётини холис ният билан қабул қилиб, касб ва илм ўрганиш ниятида ислом шаҳарларида таҳсил кўрар эдилар. Оврупо мусулмонлар билан муносабат ва алоқада бўлиш йўли орқали тараққий этган. Овруполикларнинг ислом оламидан қабул қилган ишлари куйидагилардир:

Зироат: кўк буғдой, тут дарахти, гуруч, хурмо, лимон, мандарин, пахта, қаҳва ва найшакар.

Саноат: шоҳи газламалар, зар тўқиш, шиша, ойна... ва қоғоз.

Илм-фан: алжабр ва ал-муқобала, ҳандаса, чизмачилик, кимё ва ҳоказо. Ислом аҳли Юнон, Эрон, Ҳинд ва Чиннинг илму фан ихтироларини тўплаб ва ўзларидан кўпгина нарсаларни қўшиб, оқибатул-амр, буларнинг барини овруполикларга топширдилар.»

Бу бир буюк фаранг муаллимининг ислом олами тараққиёти ҳақида билдирган иқроридир. Энди диққат билан назар солсак, дарҳақиқат, овруполиклар ўзларининг юксалиш асосларини ислом аҳлидан олганликларини кўрамиз. Бугун эса, ё раббий, қўлдан кетган маданиятимизни тиклашга ҳаракат қилган заҳотимиз уламоларимиз «кофир бўлдинг» деб, бизни йўқ қилиш пайига тушадилар.

Энди мақсадимизга қайтсак: олдин таъкидлаганимиздек, салиб урушлари протестантлар жамоасининг ҳаракатларига ёрдам бериб, аҳолининг асосий қисмини улар билан ҳамфикр этди. Овруполиклар ислом оламидаги ҳайратга солувчи муваффақиятларини кўрганларидан кейин, уларнинг мафтунлиги бўлиб, протестантлар таклифи ва далолати билан Бағдод, Миср, Андалус мадрасаларига бориб, мусулмон мударрисларидан турли илмлар бўйича таҳсил ола бошладилар, попларнинг бу йўлга монёе бўлишларига эътибор бермадилар. Поплар Оврупо аҳлининг мусулмон шаҳарларига бориб таҳсил олишларини ҳам протестантларга қўшилганликларини кўриб, шошилинч равишда бу ишнинг олдини олиш учун чора-тадбирлар кўра бошладилар. Ҳар ким эътироз қилса ёки попларнинг кароматига мункир келса ёхуд мусулмонлар шаҳарларига бориб

тахсил кўрса, ҳатто адашувчанлик оқибатида жума куни янги кийим кийса, уни ўша заҳотиёқ динсизликда айбладилар, урдилар, ўлдирдилар, оловда куйдирдилар. Иш шу билан тугадики, ўзлари буткул мағлуб бўлиб, инон-ихтиёрларини протестантларга топширдилар.

Уйга кириб келган иккала меҳмон ҳам менинг сўзларимни маъқуллар эдилар. Бир соатча турли мавзуларда суҳбат қилдик. Кейин меҳмонлар кетишга рухсат сўрадилар. Уларни кузатиб, кечанинг қолган қисмини уйку билан ўтказдик.

Эртаси куни тонгда дўстим мени сарбозлар томошасига олиб борди. Бухоро сарбозларининг аҳволи жуда қизиқ. Тараққий этган давлатларда аскарлик муддати уч-тўрт йил, бироқ бу Бухоро сарбозлари учун муқаддас хизмат бўлмасдан, жиноятнинг жазосидир. Бухоро сарбозлари ўз кунларини эътиборсизлик, манфурлик ва бечораҳоллик билан ўтказдилар. Уларнинг сарбозлик муддати бир умрликдир. Уғри ва қотилларни бу шаҳарда қамоқ, сургун ва қатл этиш ўрнига сарбозликка жўнатиб, бир умр ойига йигирма танга маош бериб ушлаб турадилар. Киши сарбозлик хизматига киришгач, нопок ишларни қилишга-да мажбур бўлади. Бунинг икки сабаби бор: биринчидан, сарбозликка олиншидан олдин бу киши ойнанинг биринчи ярмида ҳаммоллик қилиб, ҳар куни ўртача беш тангадан, яъни юз эллик тангани қўлга киритар¹ ва ойнанинг қолган ярмини фароғат билан ўтказар эди. Сарбоз бўлганидан кейин эса, ойига йигирма танга олади ва бошқа иш қилолмайди. Иккинчидан: у киши олдин ўғирлик қилмас, сарбозлардан кўрқар эди. Энди ўзи сарбоз бўлган экан, унинг учун ўғирликдан устунроқ ва манфаатлироқ касб йўқдир.

Булардан ташқари, сарбозликнинг яна бир томони борки, у биринчи шарҳимиздан ҳам баттарроқдир. Масалан, ҳар бир саркарда ёки юзбоши бирон-бир кишидан пул ундириш ниятида бўлса, уни ушлаб: «Сен эски сарбоз эдинг, вақтида жаноби олийнинг хизматларидан қочгансан, қўлимга тушдинг, сени сарбозлар қаторига қўшишим керак», дейди. У бечора: «Мен бутун умрим бўйи сарбоз бўлмаганман, милтиқ отишни ҳам билмайман», дейди. Фигони кўкка чиқиб: «Тўхмат қилманг, ахир, сиз ҳатто исминини ҳам билмайсиз-ку, собиқ сарбоз эканлигимни қаердан биласиз?», деб зорланади. Барибир иложи топилмайди. Бечора сарбозликни қабул этади ёки уч минг тангани саркарда жанобларига бериб, ўз бошини ғалвадан қутқаради.

Сарбозларнинг томошасидан чиққанимиздан кейин бозору расталарни кўришга киришдик. Пешин намозидан сўнг дўстим деди:

— Бугун Бухоро мударрисларидан бири бизнинг уйимизга келмоқчи эди, қайтганимиз маъқул.

Яна бир оз айланиб, уйга қайтдик. Намози аср пайтига қадар мударрисни кутиб ўтирдик. Муддат етгач, мударрис жаноблари катта дабдаба билан кириб келдилар. Дўстим у кишини эшик олдида кутиб олди. Уйга кириб, тўрда ўтирдилар ва фотиҳа қилдилар. Дўстим меҳмоннавозлик билан «хуш келибсиз», деди. Аҳволини сўрадилар. Жавоб берди. Кейин менга қараб дедилар:

— Бу киши қаерданлар?

Дўстим жавоб берди:

— Бу киши Ҳиндистон мусулмонларидан бўлиб, саёҳатга келганлар. Уйимда меҳмонлар.

Мударрис: Жуда яхши. Сиз Ҳиндустоннинг қаеридансиз?

Мен: Деҳлидан.

Мударрис: Деҳлида илм таҳсили қай даражада?

Мен: Яхши. Деҳли халқининг илм олишга иштиёқи баланд.

Мударрис: Бухородагидек яхши мударрислар борми?

Мен: Камина Бухоро мударрислари билан ошно эмасман, уларнинг аҳволларидан ҳам бехабарман, бироқ Деҳлида олим мударрислар талайгина.

Мударрис: Бухорода ҳам кўпгина забардаст муллалар бор.

Мен: Албатта, Бухоро доно олимларга эга бўлиши керак. Чунки барча мусулмонлар бу шаҳарни илм маркази деб биладилар.

Мударрис: Сиз ҳам таҳсил қилганмисиз?

Мен: Сарф ва наҳв²ни бир оз ўқиган эдим.

Мударрис: Қай даражада ўқигансиз?

Мен: Араб тилида сўзлашишга имкон берадиган даражагача.

Мударрис: Ҳозир араб тилида гаплаша оласизми?

Мен: Эҳтиёжга қараб.

Шу пайт дўстим дастурхон ёзди. Мударрис мени имтиҳон қилиш учун атайин араб тилида гапирди:

— Кул!

Мен бир бурда нон олиб едим. Мударрис кулди:

¹ Мазкур асар: «Садои Шарқ» ойнотмасининг 1988 йил, 6-сонида босилган нусхадан таржима қилинди. Тожикча нусхада қандай бўлса, шундай чоп этишга қарор қилдик. — Таҳририят.

² Араб тил қоидалари — (ред.)

— Сиз араб тилида гаплаша оламан, деб айтган эдингиз.

Мен: Ҳа, биламан.

Мударрис: Шундай бўлса, мен арабча гапирганимда нега жим турдингиз?

Мен: Жаноблари «егин!» дедилар. Шундай қилдим. Гапириш зарурати бўлмадики...

Мударрис: Ҳо-ҳо-ҳо! Инсоннинг номаъқул одатларидан бири шу! Одам сафарга чиқиб, икки-уч шаҳарни кўрганидан кейин шунчалик ёлғон сўзлайдиган бўладики, кулгинг қистайди... Домулла! Араб тилида сўзлашиш осон иш эмас. Биз йигирма йилдан бери кўкрагимизни захга бериб ўрганамиз. Шунга қарамасдан, умр бўйи араб тилида сўзлаёлмасдан бу дунёни тарк этамиз. Жаноблари озгина сарфу наҳвни таҳсил этиб, араб тилида сўзлаша оламан деб юрибсиз-а!

Мен: Мударрис жаноблари, агар Сиз минг йил кўкрагингизни захга бериб, араб тилини ўрганолмасангиз ҳам ҳеч айби йўқ. Лекин, уч-тўрт йил ичида мен араб тилини сиздан яхшироқ ўргандим.

Мударрис: Ёлғон айтасиз!

Мен: Агар менинг айтганларимга ишонмас экансиз, араб тилида гапираман: «Кайфа аҳвали саййидина? Лиллаҳи мақруната би камоллил-афийята ва тамамис-саламата, сайиди кунту атуқ...»

Мударрис: Тўхтанг, тўхтанг!

Мен: Лам таъмируна биттавақуф?

Мударрис: Билдик, арабчани билар экансиз... Бундан кейин Сиздан арабча сўраганинг падарига минг лаънат. Бу қанчалик уят-а?! Биз ҳам дарс ўқиганмиз, биз ҳам араб тилини биламиз... Бир оз тўхтанг дейман, яна арабча сўзлаб кетасиз...

Мен: Нима истайсиз?

Мударрис: Уша арабча калимангизни яна бир карра қайтаринг.

Мен: Кайфа аҳвали саййидина?

Мударрис: Тўхтанг, тўхтанг.

Мен: Яна нима бўлди?

Мударрис: Бунчалик кўп араб сўзларини бирданига ўзлаштириш анча мушкул иш. Оз-оздан айтсангиз, ўрганиб олар эдим.

Мен: Жуда яхши, ўрганинг.

Мударрис сўзларимни қуйидагича мутолаа этди: «Кайфа аҳвали саййидина». «Аҳволи саййидина» — музоф ва музофинилайҳ ва эга, «кайфа» — олдин келган кесим, маъниси — «сайидимизнинг аҳволи қалай?»

«Лиллаҳи мақруната би камали афията ва тамамис-саламата» — «алиф лом» и «да» — «ал-афията» ва «ал-саламата» дагиси нима? Алиф лом тўрт хилдир: жинс, истиғроқ, ташқи аҳд ва зеҳн аҳди. Бу алиф лом, ташқи аҳд ва зеҳн аҳди эмас, истиғроқ ҳам эмас, чунки агар истиғроқ бўлса «тамом» ва «камол» сўзларининг ортиқчалиги аниқ эди, шундай экан, бу алиф-ломлар жинс бўлса керак.

Домулла шу ерга етгач, менга қараб, деди:

— Энди давомини айтинг.

Мен бошладим: Сайиди кунту атуқ...

Мударрис: Тўхтанг, тўхтанг.

Мен: Сиз тўхтаб туринг, мен сўзимни тугатай...

Мударрис: Сайиди кунту атуқ... бу «атуқ»нинг маъниси нима? Феълми ёки отми?

Шу аснода мударрис уй эгасига қараб:

— Биродар, «ғиёсул-луғат» китобингиз борми? — деди.

Дўстим: Бор эди, бироқ тунов кун қўшнимиз олиб кетиб, ҳали қайтарганича йўқ.

Мударрис: Агар малол келмаса, ўшани олиб келсангиз.

Мен: Мударрис жаноблари, нима истайсиз? Биз ҳар кеча бир олам сўхбат қилар эдик, сиз жаноблари бирон-бир иш қилмасдан, ҳам бизни, ҳам ўзингизни саргардон этдингиз.

Мударрис: Нега саргардон этар эканман? Сизнинг айтганларингизни мутолаа этмоқдаман, сўхбат қилмоқдамиз.

Мен: Бунақа мутолаанинг уруғи қурсин, бундай сўхбатга минг лаънат! Мен сизга йигирмата араб сўзини айтдим, сиз эса унинг мутолаасига икки соат вақт сарфладингиз. Устига устак, бу бечорага қўшнисининг уйдан «ғиёсул-луғат» китобини олиб келишни буюрасиз ва шу йўл билан «атуқ» сўзининг маъносини билишни истайсиз. Бўлди, бунақа сўхбатнинг баҳридан кечдик. Агар истасангиз, форс тилида гаплашамиз. Худо ҳақи, бизни кўп овора этмасангиз.

Мударрис: Яхши, энди форс тилида сўзлашамиз. Бухоро мадрасаларини саёҳат этдингизми?

Мен: Ҳа, томоша қилдим. Бухорода жуда кўп яхши мадрасалар бор экан, аммо бундан нима фойда? Бу шаҳарнинг уламолари ушбу мадрасалардан фойдаланишда ғайри шаръий йўлни тутганлар!

Мударрис: Қандай қилиб?

Мен: Масалан, сизнинг ўтмиш аждодларингиз ушбу мадрасаларни бечора, камбағал муллабаччалар учун қурганлар, бироқ бугун бойлик учун муқкасидан келган киши-

лар, илм аҳлига тегишли катта пулдорлар мадраса ҳужраларини ўзларининг моллари этиб, уларнинг вақфларини жиғилдонга урмоқдалар. Ушбу ҳужраларнинг асл эгалари бўлмиш бечорою мискин толиби илмлар эса масжидларнинг бурчак-бурчакларида ғужанак бўлиб ётиб, қотган нон ва совуқ сув билан кун кечирмоқдалар. Бухоро уламо-ларининг ушбу ишлари худодан қўрқиш фазилатидан фарсаҳ-фарсаҳ¹ узокдир.

Мударрис: Уҳ-ҳў, бу дард сизга ҳам юққан экан-да. Бу жуда бўлмағур сўзлардир. Ҳалигача бу ишларни ҳеч ким билмас эди. Икки-учта девона кишилар бўлмағур гаплар-ни билсинлар, ҳужра ва вақфлар билан нима ишлари бор?

Мен: Сизнинг инсофингизга офарин-а! Бечора муллабаччалар хор-зор бўлиб юрсалар, совуқ сув ва қотган нон билан кун кечирсалар, сизлар эса уларнинг ҳужраларида ўтириб, бечораларга тегишли вақф пули ҳисобидан палов ва кабоб тановул этсаларинг ва ушбу ҳолатни сизларга тушунтирган кишига «муллабачча дарс ўқишни билсин, ҳужра ва вақфларга нима иши бор?» десангиз!

Мударрис: Бу сўзлардан мақсадингиз нима?

Мен: Мақсадим шуки, ҳужралар муллабаччаларнинг молидир, сизлар уларни олиб-сотиш билан шуғулланишларинг шариятдан эмас.

Мударрис: Э... сиз бизни унчалик аҳмоқ деб ўйламанг, ҳужраларни олиб-сотишнинг ғайри шаръий эканлигини биз ҳам яхши биламиз.

Мен: Шундай экан, нега уларни ўз мулкингизга айлантирасиз? Нега кўнглингизга қараб бошқа бир одамга сотасиз? Нега муллабаччаларга бу ҳужралардан тегишли вақф пулини бермайсиз?

Мударрис: Биз ҳеч вақт ҳужраларини олиб-сотган эмасмиз.

Мен: Во ажаб, унда ўн минг, йигирма минг, қирқ минг баҳода сотилаётган бу ҳужралар кимнинг отасидан қолган мерос экан?

Мударрис: Биз ҳужраларни сотиб олмаймиз, балки унинг шотиси ва тоғорасини сотиб оламиз.

Мен: Мардлигу шижоатингизга, билимингизга офарин! Бу муддаоингиз шарият олдида ҳеч қандай эътиборга эга эмас. Сиз «шоти ва тоғорани сотиб оламиз» деб таъкидлайсиз. Тўғри, қозихона васиқаларида шундай деб ёзасиз. Бироқ, аслида ҳужрани сотиб оласиз. Васиқада шаръий деб ёзиладиган ҳар бир сўз ёлғон бўлиб қолаверади. Бунга бир неча сабаб бор.

Биринчидан, дунёнинг қайси бурчагига борманг, шоти билан тоғоранинг нархи йигирма тангадан ошмайди. Кейин, васиқа қилишдан олдин ҳужрани бориб кўрасиз, маъқул бўлса васиқа қиласиз. Кейин ҳам уйингизга бориб, «мен бугун бир шоти ва бир тоғора сотиб олдим», демайсиз, балки «бир ҳужра сотиб олдим», дейсиз.

Буларнинг ҳар бири шундан далолат берадики, сиз ҳақиқатан ҳам вақфга тегишли ҳужрани олиб-сотасиз. Шунинг учун, ҳийлаи шаръийни қўллаб «васиқаи шаръий»ни ишлатишингизни бир пуллик фойдаси йўқ. Чунки ислом шарияти ниятни асл деб билади, турли рангдаги сафсата ва ибораларга иши йўқ.

Мударрис: Ҳийлаи шаръий ишлатамиз-да.

Мен: Тўғри, сизларнинг бу ишларинг ҳийла ва фирибгарликдир, аммо мутлақо шаръий эмас.

Мударрис: Ҳийла ҳам шаръийдир.

Мен: Жим бўлинг, шариятимиз бундай пайтларда ҳийлани қабул этмайди, балки кишининг ниятини асл эътибор сифатида қабул қилади. Мен сизга ўхшаб томдан тараша тушгандай қилиб сўзламайман... Маълум ният ва мақсадга қаратилмаган ҳар қандай иш эътиборсиздир, сизнинг фикрингизнинг ғалатлиги ҳақида бир мантиқий далилим бор... Айтдингизки, бу ҳужрани сотиб олмаймиз, балки шоти ва тоғорани сотиб оламиз, деб. Шундай экан, мен ҳам сизга арз этаманки, биз ҳам сизга ишимиз йўқ, сотиб олаверинг, лекин фақир ва мискин муллабаччаларнинг шарият юзасидан пок мулки бўлган ҳужра ва вақфларини қолдирсангиз ва шоти ҳамда тоғоранингизни бу ҳужрадан олиб кетсангиз.

Мударрис: Боракалло! Мен билмадим, жаноблари дунёнинг қайси бурчагидан келиб Бухоро уламоларига насиҳат қилиш ниятида эканлар... Иншооллох, муборак ният! Бироқ менинг ҳам сизга бир насиҳатим бор: сиз бу фойдасиз масалаларга аралашиб овора бўлмасангиз. Бухоро муллалари ўзларига тегишли ишларини сиздан кўра яхши билдилар. Уйқу вақти ҳам ўтиб кетди. Менинг фонусимни берсангиз, кетсам.

Уйнинг эгаси фонусни келтириб берди ва мударрис «худонинг паноҳига» деб чиқиб кетди. Биз ҳам ухладик.

Эрталаб вақтли ўғондим. Бугун рамазоннинг биринчи кечаси эди. Одамлар жуда катта шодлик ва тантана билан ўз дўконларини безатар эдилар. Ҳар ким рамазонни кутиб, хатми қуръон учун тадбирлар кўрар эди. Шаҳарнинг раста ва бозорлари ажиб бир манзара касб этганди. Одамлар бу ой — ибодат оyi эканлигидан жуда хурсанд эдилар.

Кеч кириши олдидан амир аркининг тепасида ноғора чалиниб, халқни рамазон киришидан хабардор этди. Халқ рамазонни катта ҳайит сифатида билади. Тушгача

¹Бир фарсаҳ тахминан олти чақиримга тенг. (Тарж.)

дўконлар очилмайди. Тушдан кейин эса дўкондорлар то намози асрга қадар ўтирадилар. Кейин кўлларига обдаста олиб, ҳавзи Девонбегига бориб намоз ўқийдилар-да, ифтор учун ўз уйларига қайтадилар. Ифтордан кейин яна дўконларига келиб, ярим кечага қадар ўтирадилар. Кечаси ҳамма жой чароғон бўлади. Кишилар тўп-тўп бўлиб сайр этадилар, ҳамма ёқда хушчақчақлик ҳукм суради.

Бироқ, шулар қатори, бунда кишининг нафратини қўзғатувчи ишлар ҳам содир бўлиб туради. Бу бемазагарчиликнинг энг каттаси — бесоқолбозликдир. Кундузлари ҳавзи Девонбегига атрофларида, растао бозорларда муллабаччалар бир бесоқол ўспиринни ўртага олиб, шўру ғавро кўтариб оламга гулгула соладилар. Айрим пайтда бесоқол боласи бўлмаган бир гуруҳ муллабаччалар улар билан юзма-юз келиб, оч бўрилардек ўзларини уларнинг «қўй»ларига урадилар. Жуда кўп уруш ва талашлардан кейин ким устун келса, бесоқолни ўзиники қилиб олиб кетади. Энг ажиб жойи шундаки, Бухоро уламолари ўзларининг шогирдларини бу ғайри шаръий, ифлос йўлдан қайтармас эдилар, балки ўзлари ҳам бевосита шу иш билан шуғулланар эдилар. Шуни айтиш мумкинки, бугун Бухоронинг ҳар бир мударриси ва муфтийси ўзининг чиройли бир шогирди билан ишқбозлик қилади ва уларнинг айрим «буюк»лари худонинг бандаларидан ҳам уялмай, ўзларининг маъшуқлари (бесоқоллари)ни уйларида ҳам асрашади.

Рамазон ойининг ҳамма кунларини ўтказиб, ҳайитнинг иккинчи кунига келганда касал бўлиб, ётиб қолдим. Бутун вужудимни иситма қақшата бошлади. Дўстимга айтдим: — Менга бир табиб олиб келсангиз.

Дўстим илтимосимни адо этди. Табиб томиримни ушлаб, деди:

— Бир шишани олиб менинг дўконимга боришсин, бир оз мушк шарбати, косон арағи¹ ва райҳон уруғидан юбораман. Кунига икки мартадан ичсангиз, иншооллох, тузалиб қоласиз.

Мен: Табиб жаноблари, касаллигимнинг сабаби нимада?

Табиб: Қўрқманг, ҳеч зарари йўқ, тезда тузалиб қоласиз.

Мен: Тўғри, қўрқмайман, фақат нимадан бемор бўлганимни билишни истар эдим.

Табиб: Терлаб келиб тўнингизни ечгансиз, сизни совуқ олган.

Ҳақимнинг ушбу гапидан ҳайратда қолиб, дедим:

— Бародар, биринчидан, мени совуқ ургани йўқ, кейин, совуқ урганнинг давоси мушк шарбати ва райҳон уруғи ҳам эмас. Учунчидан, сиз айтган бу дорулар икки юз йил муқаддам ишлатилган. У даврдан ҳозиргача табобат илми анча тараққий этиб, донишманд табиблар янги ва фойдали дорилар ихтиро этганлар. Сиз бўлсангиз, ҳали ҳам беда мушкнинг шарбати ва райҳон уруғини бермоқчисиз.

Менинг сўзларимдан табибнинг жаҳли чиқиб, деди:

— Сиз табибликдан беҳабар бўлсангиз, касалингизни шамоллашдан эмаслигини қаердан биласиз? Беда мушк шарбатини икки юз йил олдин касалларга берилишини-ю ҳозир янги дори-дармонлар кашф этилгани-чи? Булар девона ҳам сўзламайдиган гаплардир.

Мен: Тўғри, менинг айтганларим эмас, балки сизнинг гапларингиз девонага хос. Сиз табобат илмининг буюк тараққиётига мункир бўлмоқдасиз. Бундан нима фойда! Бугун фақатгина тиббиёт илми эмас, балки оламнинг барча ишлари юксалиш томон юз тутган ва бундан кейин ҳам тараққий этиши шубҳасиздир.

Табиб: Сўзларингизни эшитиб, кулгим қистамоқда. Тиб илми қаерда юксалган? Нега мен бундан хабарсизман?

Мен: Сиз жуда кўп нарсадан беҳабарсиз.

Табиб: Ахир, сиз айтётган «табобат тараққиёти» жаҳоннинг қайси бурчагида содир бўлган?

Мен: Таажжуб этманг, башарият тараққиётга қодирдир ва юксалаверади ҳам. Юз йил олдин мамлакатингизнинг қаерида темир йўл ва телеграф симлари мавжуд эди? Жуда юксак мисолларни-ку, қўяқолайлик, юз йил олдин мана шу гўгирдни қайси бухоролик кўрган эди? Бундан олдин сизнинг чолворингиз карбосдан, кўйлагингиз қалами матодан эди. Бугун нафис доқалар ва турли рангдаги парчаларга етибмиз. Буларнинг барчаси мен давво этаётган тараққиётнинг намунаси дир. Шулар билан бир қаторда тиб илми ҳам юксалиб, тобора баянда поғоналарга кўтарила борди... «Тиб илмининг бу тараққиёти қаерда?» дейсиз. У ҳамма ерда ва ҳамма томонидан қабул қилинган, бироқ сиз кўрмайсиз ва кўриш ниятида ҳам эмассиз. Бу тараққиёт ҳатто Бухорода ҳам бор. Ана шу мавжуд дўхтурхона табобат тараққиётининг намунаси дир.

Табиб менинг сўзларимдан ҳайратда қолиб, сукутга берилди. Сўрадим:

— Сиз жаноблари, табобат илмидан қаерда таҳсил олгансиз?

Табиб: Бухоронинг ўзида.

Мен: Қайси табибдан дарс олгансиз?

Табиб: Ҳеч кимдан дарс олганим йўқ, ўзим бўш вақтларимда тиб китобларини мутолаа этиб, табиб бўлганман.

Мен: Биродар, мени кечиринг, сиз касалимни тузата олмайсиз.

¹ Косон арағи — табобатда ишлатиладиган дори. — Тарж.

Табиб чиқиб кетди. Уй эгасига айтдим: «Биродар, менга бошқа яхшироқ табиб олиб келсангиз». Дўстим бу сўровимни ҳам бажо келтирди. Иккинчи табиб жуда катта кибр-ҳаво билан кириб келиб, томиримни кўриб деди:

— Сиз бир оз кўрқибсиз, мен икки-учта ҳабби мушҳал (ич кетар доруси) юбораман, уни ичиб, кейин ўзингизни алас қилдирсангиз, тузалиб кетасиз.

Кулгим келди, бироқ билдирмай, сўрадим:

— Ҳаким жаноблари, менинг жуда ёмон одатим бор: табиб касалим нимаданлиги-нию ўзининг дорулари қандай фойда беришини исботламагунча, уларни истъёмол қилмайман. Сиздан илтимос, айтсангиз, кўрққанимни қаердан билдингиз.

Табиб: Иссиғингиз бор.

Мен: Ҳабби мушҳалнинг кўрққанларни даволашдаги ўрни нимада?

Табиб: У киши ҳароратини туширади.

Мен: Яхши, касалимни ҳам белгиладингиз, дорусини ҳам тайинладингиз. Лекин каминанинг феъл-ҳўйи жуда ёмон, табибнинг қайси мадрасада ўқигани ва қайси устоздан таълим олганини билмагунча унинг дорусини ичолмайман.

Табиб: Хоҳ-ҳо-ҳо... Хотиржам бўлинг, камина Бухоронинг бош табибиман. Ҳазрати амир ва Доруш-Шифо мадрасасининг табобати менинг қўлимдадир. Ҳар йили миллатнинг ўн икки минг тангасини оламан.

Мен: Ажабо! Бу ўн икки минг тангани қаердан оласиз?

Табиб: Доруш-шифо мадрасасидан.

Мен: Сиз жаноблари, тиб илмини қаерда таҳсил қилгансиз?

Табиб: Бухоронинг ўзида.

Мен: Қайси мадрасасида?

Табиб: Бухоро тиб мадрасасига эга эмас.

Мен: Қайси табибдан таълим олгансиз? *

Табиб: Мен тиб илмини ҳеч кимдан ўрганган эмасман.

Мен: Унда қандай қилиб табиб бўлдингиз?

Табиб: Раҳматли отамиз жуда катта табиб эдилар, у кишининг китоблари менга мерос қолган эди. Шуларни кўп ўқидим.

Мен: Одам фақат тиббий китобларни ўқиш билан ҳам табиб бўла оладими?

Табиб: Албатта, тиб китобларини мутолаа этаверса, бу осондир.

Мен: Йўқ, хато қиласиз, мактаб ўқимасдан туриб табиб бўлиш мумкин эмас. Тараққий этган мамлакатларда ўн йил умумий таълим олингандан сўнг, тиббий мактабга кириб беш йил ўқийдилар, шундан кейингина табиб бўладилар. Сиз бўлсангиз «бўш вақтимда отамдан қолган китобларни ўқидим», дейсиз. Сизнинг бу айтганингиз билан табиб бўлиш мумкин эмас...

Табиб ушбу сўзларимни эшитиб, деди:

— Жуда яхши, мен сиз айтган табиблардан эмасман!

Мен: Мен ҳам сиз айтган беморлардан эмасман!

Табиб паршон ҳолда чиқиб кетди. Ғамгин ҳолда уй эгасига дедим:

— Менга ўрис дўхтурни чақирсангиз.

Дўстим истагимни бажо келтирди. Бу дўхтур жуда билимдон киши экан, тезда касалимни аниқлади ва яхши дорулар берди. «Икки кундан кейин хабар оламан», деб чиқиб кетди. Буюрган дорусини олиб келдилар, ичдим, икки кун ичида касалим тузалиб, қувватга кирдим, иштаҳам ҳам очилди, бироқ дўстим:

— Бугун дўхтур келмоқчи, бир оз сабр қилсангиз, агар рухсат берса, кейин тановул қиларсиз,— деб, монеълик кўрсатди.

Дўхтурнинг келишини кутдик. У келиб, аҳволимни кўриб хурсанд бўлди ва деди:

— Бутунлай тузалиб кетибсиз.

Мен: Алҳамдулиллоҳ, тузалдим. Бухоро табибларини кўриб жуда маъюсланган эдим. Чунки шундай катта бир шаҳарда биргина донишманд табибнинг бўлмаганлиги катта бир бахтсизлик! Лекин Сиз жанобларини кўриб жуда мамнун бўлдим. Иншооллоҳ, жаноблари Бухоро аҳолисининг сиҳатини асраш бобида кўп хизмат қиларсиз.

Дўхтур: Тўғри, мени Бухоро аҳлига хизмат қилиш учун юборганлар, лекин бундан нима фойда? Бухорода жуда кўп одамлар борки, мен бир марта ўтган кўчадан ҳеч ҳам ўтмайдилар.

Мен: Ажабо, бунга сабаб нима?

Дўхтур: Сабаби маълум! Мен кофир, улар эса мусулмон. Кофир дўхтур мусулмон касалларни ўша заҳотиёқ «ўлдиради».

Мен: Ажабтовур эътиқодга эга эканлар. Бир томондан табибсизлик, бошқа томондан доно табибларга эътиқодсизлик. Ана шу икки нарса Бухорода бирон-бир кишининг соғ қолмаслиги учун етарли омилидир.

Дўхтур: Тўғри, бутун Бухоро мулкида ҳар йили бир марта касал бўлмайдиган одам жуда камдир.

Мен: Сиз ҳозир шу мулкнинг расмий дўхтурисиз, бу касалликни бартараф этиш учун нега курашмайсиз?

Дўхтур: Сиз бизнинг мамлакатимиз ва Фарангистоннинг айрим шаҳарларини,

албатта, кўргансиз. Оврүпо ҳукуматлари ўз халқларининг соғлиғини сақлаш учун пул сарфлайдилар. Кўчаларини бу шаҳар хонадонларидан кўра покизароқ тутадилар, кўйни шаҳар ичида сўймайдилар, ўликни шаҳар ичида кўммайдилар, ҳайвонот ахлатини йўл усти ва ёқаларида қолдирмайдилар. Бизнинг шаҳарларимизда ҳам тиб мактаблари мавжуд бўлиб, ҳар йили гуруҳ-гуруҳ табибларни етиштириб, атрофга юборадилар. Доручилар мактабини битирмагунча дору сотишга йўл қўймайдилар. Мактабларимизда болаларга соғлиқни ҳимоя қилиш мавзудида дарс ўтилади, донишманд дўхтурлар ҳар куни бу мавзуда газеталарда мақолалар ёзиб, саломатлик қоидаларини элга тушунтирадилар. Шунинг учун, Оврүпо аҳолиси тиббиётнинг айрим қоидаларини бир табиб қатори биладилар.

Бироқ, Туркистон халқлари мутлақо уларга қарши иш тутадилар. Буларнинг кўчаларини кўрдингизми? Ҳали ҳам кўйларни шаҳарда сўйиб, уларнинг ахлат ва чиқиндиларини йўл устига ташлайдилар, ўликларни шаҳар ичида кўмайдилар, айрим кўчаларда эса фақат ҳайвон ахлатларигина эмас, балки одам нажаси ҳам кўпдир. Буларнинг ичадиган суви икки юз халажой остидан ўтиб, ҳовузларга тушади. Мактабда-ку бир нави, ҳатто мадрасаларда ҳам соғлиқни сақлаш борасида бир калима сўз эшитмайсиз. Шунга қарамай, бу одамлар мен бир марта ўтган кўчадан ўтмайдилар. Барча айтганларимни шариятга қарши деб талқин этадилар, гапимга ким тарафдорлик билдирса, кофир деб эълон қиладилар. Ҳатто бундан бир неча йил олдин амир менинг маслаҳатим билан кўчаларни супуришни амр этган эди. Бухоро халқи сиқилиб: «Бу кофир кўча супуришни расм этиб, Бухородан хайр-баракани кўтаради», дейишди.

Мен: Хўп, фараз қилайлик, Бухоро аҳли Сизнинг сўзларингизни қабул қилди. Ушанда Бухорода касалликнинг олдини олиш учун қандай чора кўрар эдингиз?

Дўхтур: Албатта, Бухорода бу иш осон эмас, лекин мақсадга эришиш учун бир оз ташаббус етарлидир. Бухоро дўхтурлар хизматига жуда муҳтож. Биринчидан, шаҳардан ташқари жойларда дўхтур йўқ. Қарши, Шаҳрисабз, Ҳисор, Кўлоб каби туманларда ҳатто дўхтур номини эшитмаган одамлар бор, Қайси томонга борманг, ромчи, аласчи хотин, дори сотувчи аттордан бошқа кишини кўра олмайсиз. Бухоронинг ичида ҳам шундай одамлар борки, безгак титроғини даволаш учун касалнинг устига эшакнинг тўқимини қўйиб, устига ўтириб олиб «иш-ш-ш» дейдилар. Кейин, бу ерда икки-уч дўхтур ҳам бухороликлардан эмаслар. Шунинг учун, бухороликлар дўхтурга эга эмаслар, деб қатъий айтса бўлади.¹

Энг аввало Бухорода дўхтурлар сонини кўпайтириш керак. Бу масалани ҳал қилишнинг йўли шуки, бухороликларнинг ўзлари дўхтурларни тарбиялаб етиштиришлари керак. Чунки бошқа мамлакатларнинг дўхтурлари донишманд ва қудратли бўлганларидан, арзимас пул учун Бухорога келмас эдилар, Агар кўп пул берсалар, келадилар, бироқ Бухоро ҳукумати бунчалик пул беришга рози бўлмайди. Шунинг учун ҳам бухороликларнинг ўзларидан дўхтурлар тайёрлаш лозимдир.

Яна масала шундаки, Бухоро ҳукумати йирик мадрасаларнинг бирини тиббия мадрасасига айлантирсин ва бу даргоҳга доно дўхтурларнинг бирини мудир этиб тайинласин. Петербург ва Фарангистоннинг йирик шаҳарларидан донишманд муаллимларни таклиф этишсин. Бошқа томондан Бухоронинг зеҳни ўткир йигитларини, ёшларини Оврүпога юбориб, тиб илмини ўқитишсин. Бухоронинг хазинаси ҳар йили бир неча талабаларни Оврүпога юбориб ўқитишга қодир эмас, дейишлари мумкин. Майли, Бўхоро ҳукумати талабалар харж-масрафини ўзидан бермасин. Бу ерда Доруш-шифо номлик мадраса бор. Унинг бир йиллик вақф пули қирқ минг танга, бу — олти минг сўм демакдир. Бир талабанинг Петербургда ёки Оврүпонинг бошқа шаҳарларида таҳсил кўриш учун беш юз сўм етарлидир. Агар Бухоро ҳукумати олти минг сўмлик вақф пулидан беш минг сўмини шу йўлда сарфласа, ўн талабани Петербургга юбориб, тиб илми бўйича таҳсил кўришига имкон яратади. Тўрт йилдан кейин бу талабалар Бухорога қайтадилар ва тиб мадрасасида оврүполиклар ўрнида муаллим бўладилар. Кейин эса, яна ўн талабани таҳсилга юборадилар. Шу тариқа Бухоро тиббий мадрасага эга бўлади, қанча табиб керак бўлса, етказиб олаверади. Лекин «бу гапларни эшитадиган қулоқ қани, эътибор билан қаровчи кўз қани?»

Мен: Жуда яхши, Сизнинг бу мулоҳазаларингиз маъқул, бироқ нега Бухоро халқига буни тушунтирмайсиз?

Дўхтур: Айтдим-ку; «бу гапларни эшитадиган қулоқ қани, эътибор билан қаровчи кўз қани?»

Мен: Ахир, нега қабул қилишмайди?

Дўхтур: Айтишадик, бу шариятга хилоф экан.

Мен: Унда Бухоро ҳукуматига айтинг.

Дўхтур: Шариятга қарши бўлган ишни қандай қилиб ҳукуматга тушунтираман?

Мен: Менимча, Сизнинг билдирган фикрларингизнинг биронтаси ҳам шариятга хилоф эмас.

¹ Бу савҳат дўхтур Собир Мирзо Хурдуф жанобларининг Бухорога келишларидан олдин бўлиб ўтган. Мирзо Мумиллоҳ эътибор ва ҳурматга, ифтихор этишга лойиқ кишидир — Абдурауф Фитрат.

Менинг бу сўзларимдан ҳайратда қолган дўхтур деди:

— Сиз муслмонмисиз?

Мен: Муслмонман.

Дўхтур: Ишончим комилки, ҳозир бутун Бухорода менинг сўзларимни шаръий ҳисоблайдиган бирон киши топилмаса керак. Сиз нега бундай дейсиз?

Мен: Таажжубланманг. Айтганларингизнинг биронтаси ҳам шариятга қарши эмас. Изоҳлаб берай: биринчидан, Сиз Оврупо кўча ва шаҳарларининг покизалигини мақтаб, муслмон шаҳарлари ва йўлларидаги тартибсизликдан нолидингиз. Қаранг, пайғамбаримиз шаҳар ва кўчаларнинг покизалиги ҳақида нималар деганлар: «Масжидларингизни содда, безағу жим-жимасиз бино этинглар, шаҳарларингни эса шарафли ва зийнатли қилиб қуринглар... Кўчаларни покиза ва тароватли тутингиз... Худованд покдир, покизаликни яхши кўради, зариф ва каримдир, кечиршни хуш кўради, саховатлидир, саҳийликни писанд-этади. Шунинг учун уйингиз атрофини покиза тутингиз...»

Пайғамбаримиз алайҳиссалом булар билан қаноатланмай, биз муслмонларнинг ҳар биримизни ҳам покиза бўлишга ундаганлар. Масалан, қуйидагича буюрадилар: «Анназнаафата шатр-ул-ийман», яъни покизалик иймоннинг бир қисмидир. Таҳорат олиш, тишни махсус чўб (мисвок) билан тозалаш ҳам покизалиқдир. Покизалик кишини иймонга даъват этади, иймон эса ўз эгаси билан жаннатда бўлади... Агар мушкул бўлмаса, мен умматларимга ҳар қандай бўлса ҳам тишларини тозалашлари ва ювишларини ва ҳар намозда хушбўй ҳид таратувчи нарсалар суртишларини истар эдим».

Шундай қилиб, Сизнинг маломатингиз ва мисолларингизнинг нишонига тушган муслмонлар ирсли умматлар бўлиб, бундан бир минг уч юз йил муқаддам уларнинг покиза бўлишлариға амр этилган эди. Бироқ, бу бечоралар нима ҳам қилишсин?! Улар исломнинг ҳақиқатидан огоҳ эмаслар. Қуръоннинг бирон оятини ёки пайғамбарнинг ҳадисини тўғри ўқиб, маънисини тушунтириб берадиган одамнинг ўзи йўқ.

Энди табобат масаласига қайтсак. Кўрайлик-чи, пайғамбаримиз табобат борасида нималар деган эканлар... «Эй худонинг бандалари, бетоб бўлсангиз, даволаингиз, чунки худованд давоси бўлмаган касалликни яратган эмас...»

Бухоро мадрасаларидан бирини тиббий мадрасага айлантириш, Сизни унга мудир этиб тайинлаш, Овруподан муаллимлар олиб келиш ва ҳар йили бир неча истеъдодли ёшларни тиббий таълим олиш учун Урусияга юбориш — буларнинг биронтаси шариятимизга қарши ишлар эмас. Зеро оламнинг фахри бўлмиш алайҳиссалавоту вассалам буюрганлар: «Утлубул-илма ва лав биссини», яъни илм агар Чинда бўлса ҳам уни тилаб ўқингиз». Ана шу ҳадиси шариф мазмунига диққат билан эътибор берайлик. Пайғамбаримизнинг Чинни мисол келтиришларидан мақсадлари албатта фикх ва тафсир илмини ўрганиш эмас, чунки Чин кофиристондир. Бу ҳадисда тилга олинган илм дунёвий илм, яъни, тиб ва санъатдир. Маълум бўлдики, дунёвий илмларни ғайридинлардан ўрганиш ҳам бизнинг шариятимизга мосдир.

Бу ҳадисдан ташқари яна бир ҳадис мавжуддир... «Ҳикмат — мўминларнинг йўқотган молидир, уни ҳар қаерда кўрсангиз, олишингиз мумкин. Таҳсил қилинган, ҳикматга ҳикмат қўшилса, у қайси манбадан келиб чиқмасин, зарар қилмас». Расул алайҳиссаломнинг ушбу ҳадислари шундан далолат берадики, сўзларингиз шаръи шарифга мутлақо қарши эмас.

Энди ислом тарихига бир назар солсак: исломнинг буюк вакиллари жуда кўп насроний ва маъжусий табибларга пул бериб, ўзларининг сиҳатларини яхшилаганлар, уларнинг айримларини ўзларининг хос табиблари этиб тайинлаганлар ва айримларини ўз даврларида тиббиёт муаллими этиб белгилаганлар.

Халифа Мансур аббосийларнинг иккинчи тоифаси бўлиб, Журжис бинни Бахтяшў исмли бир насроний табибни Бағдоднинг бош табиби этиб тайинлаган эди. Халифа Хорун-ар-Рашид аббосий ҳам Монко исмли бир маъжусийни ва юқорида зикр этилган Бахтяшўнинг ўғлини ўзининг шахсий табиби этиб тайинлаган эди. Юқорида номлари зикр этилган табиблардан ташқари жуда кўп насронийлар ҳам аббосий халифалар томонидан мансаб ва давлатга эга бўлиб, иззату икромга мушарраф бўлгандилар. Аббосий халифалар юнон китобларини араб тилига таржима эттириб, Бағдод мадрасаларида нашр этар эдилар. Мен юнон китобларини Бағдод халифалари насроний табиблариға буюриб таржима қилдирганликларини сизларга арз этсам:

1. Китоб-ал каср, 2. Китоб тақаддимат-ал-маърифат, 3. Китоб-ал-ахлод, 4. Китоб қотитюн, 5. Ал-маъ ва ал-ҳаво, 6. Табиат ал-инсон.

Бу китобларнинг муаллифи Букротдир. Яна:

1. Китоб-ал-фарқ, 2. Китоб-ал-мавлуд лисбаата аш-шаҳр, 3. Китоб-ал-мизож, 4. Китоб ридоъ-ал-нафс, 5. Китоб-ал-набз, 6. Китоб-ал-жабул, 7. Китоб шифо-ал-амроз, 8. Китоб қавий ағзия, 9. Китоб-ал-илал ва ал-амроз, 10. Китоб-ал-тадбир-ал-мулассаф, 11. Китоб-ал-ҳимоёт, 12. Китоб мудовот ал-амроз, 13. Китоб-ал-буҳрон, 14. Китоб илал савт, 15. Китоб ал-табиб ва ал-файласуф...

Бу китобларнинг муалифи юнонлик Жолинусдир, халифа Маъмун аббосий топшириғи билан Ҳанин номли насроний араб тилига ўғиргандир.

Шундай қилиб, аббосий халифалар даврида илмга энг чанқоқ одамлар-олимлар ва

фақиҳлар яшаган бўлса ҳам, жуда кўп табибларга ва ғайридин фозилларга пул ва мансаб бериб, Юнон ва Ҳинд фанидаги ютуқларни араб тилига ўгириб, Бағдод мадрасаларида ўқитганлар. Юқоридаги мисоллар тиб илмининг таҳсили учун Оврупога талабаларимизни юборсак ва у ердан донишманд табибларни қақриб, мадрасаларимизда муаллим этиб тайинласак, ёмон бўлмаслигини исботлаб турибди. Бухоро ҳукумати ишбилармон ва доно одамларга эга бўлиши керак. Сиз бу фикрни уларга айтинг, умид қиламизки, қабул қиларлар.

Дўхтур менинг бу сўзларимдан мамнун бўлиб, биздан рухсат сўраб чиқиб кетди. Бутунлай тuzалганимдан кейин, яна бир неча кун Бухорода бўлиб, кейин саёҳатга чиқиш режасини туздим. Уйнинг эгаси Бухоронинг мўътабар кишилари номидан катта шаҳарларнинг қозиси, ҳокимлари номига мактублар олиб берди. Менга ёрдам бериш учун бир муллабаччани ҳам қўшиб қўйди. Эрталаб тонгда Бухоронинг бир аравасига миниб, йўлга тушдик. Намози аср пайтида кўзлаган манзилимизга етдик. Бу унчалик обод жой эмас эди. Икки-уч баққоллик дўконидан бошқа ҳеч нарса йўқ. Уша дўконларнинг бирида тўхтадик. Баққол юкларимизни олиб, қорайиб кетган бир айвонга туширдик. Ётиш учун жой тайёрладик... Шундан кейин атрофни айланишга киришдик. Бирок, қанақа айланиш денг?! Икки-уч дўконнинг у ёғи қип-қизил дашт-биебон! Фақат бир томонда мадрасага кўзим тушди, унинг ҳам эшиги қулф эди. Ичига кириб кўрдим, бутунлай вайронага айланибди.

— Бу мадраса нега бунчалик хароб?

Дўстим: Бу мусофирхонадир. Қаранг, тўғрида бир сардоба ҳам бор.

Дарҳақиқат, рўпарада жуда катта тош сардобани кўрдим.

— Буларни ким қурган?

Дўстим: Бухоро амирларидан бири Абдуллоҳон. У ўзига тегишли бўлган барча қаровсиз йўللарда яна бир неча сарой ва сардобалар қурдирган эди, бироқ ҳозир улар тупроққа кўмилиб ётибди.

Дўстим оламнинг тараққиётидан хабарсиз эди. Шунинг учун, бу қиссани ҳеч қандай маломат ва аламсиз, бепарволик билан ҳикоя қилар эди. Буни эшитиб, жуда ачиндим. Узимча дер эдим: Оврўполиклар бизлардан келгуси авлодга бир ёдгорлик қолсин деб, ҳар куни бир хайр биносини бунёд этадилар, биз мусулмонлар эса, «келгуси авлодга биздан ёдгорлик қолсин, улар бизнинг номимизни унуттишмасин», деган фикрни хаёлимизга ҳам келтирмаймиз. Яна энг ажиб томони шундаки, ота-боболаримиз ва буюқларимиздан қолган ёдгорликларни бузамиз, харобага айлантирамиз.

Қош қорайиши билан дўконга келдик, чой ичиб ухладик. Ярим кечадан кейин уйғониб, аравага миниб, йўлга тушдик. Қисқаси, тўрт кечаю кундуз юргандан кейин Қарши шаҳрига етдик. Йўлда диққатга сазовор бирон воқеага дуч келмадик. Фақат ҳар бир манзилда... Абдуллоҳоннинг қарвонсаройи ва сардобаси учрар, улар бузилган ва нураган аҳволда эди.

Биз Қарши қозисининг уйига тушдик. Бухородан олиб келган хатимизни қозининг одамига топширдик. Бизни бир уйга олиб кирдилар. Кечани шу хонада ўтказдик. Эрталаб қуёш чиққанидан сўнг, қозининг зиёратига бордик. У киши илтифот этдилар. Бир оз ўтириб, кейин айланишга чиқдик...

Қарши Бухоронинг катта шаҳарларидан биридир. Бир вақтлар бу шаҳарнинг тижорати Бухородагичалик экан. Бирок, темир йўл бўлмаганлиги сабабли, савдо анча орқада қолибди. Илм ва маориф ҳам анқонинг уруғи. Кўпчилик ҳатто хат-саводдан ҳам маҳрум. Саноати-ю ҳунармандчилиги пойтахт саноатидан яхшироқ. Халқи обдаста яшаш ва гилам тўқишда ўта моҳир, айниқса, алоча тўқишда тенги йўқдир. Бирок, афсуски, ушбу нарсаларнинг барчасини эски усулда тайёрлайдилар, яъни корхоналарнинг барчасида қўл меҳнати устун. Машина билан ишловчи корхоналарга эга эмаслар ва уни яратиш хаёлларига ҳам келмайди.

Кунлардан бирида қози мулозимларининг бири билан бирга машҳур бир алоча тўқувчи устанинг уйига бордик. Устахона эгаси мени жуда эъзозлади. Бир соатча суҳбатлашдик. Шунда сўрадим:

— Сизнинг корхонангиз Қарши шаҳрининг бошқа корхоналаридан катта ва сизнинг алочангиз бошқа алочалардан нафас ва нозуқроқдир. Урусларнинг ипак матоҳлари нозик ва чиройли, аммо пишиқлик ва чидамликдан маҳрум. Сизнинг алочаларингиз эса ҳам нозик, ҳам чидамли экан. Бу борада ажиб бир ҳикоя ҳам эшитган эдим. Уни сўзлаб берсам. Бухоро ҳожиларидан бири бир кийимлик алочангизни ҳада этиш учун Мадинаи мунавварага олиб борган. Аммо (билмадим, нима сабаб экан) алочани қайтариб Бухорога олиб келмоқчи бўлган. Ҳаждан қайтиб, Одесса шаҳрига етиши билан Россия божхонасининг маъмурлари ўша сизнинг алочангизни Фарангистон моли гумон этиб, ундан бож талаб этганлар. Бечора ҳожи бор товуши билан «бу алоча Бухоронинг маҳсулидир», деб фарёд чекса ҳам, божхонадагилар «ҳали Бухорода бу даражадаги молни тўқийдиган фабрика қурилган эмас. Бу Фарангистон молидир. Сен буни Истанбулдан сотиб олгансан», деб айта берганлар. Бечора ҳожи, ноилоҳ, бир неча сўм бож пули бериб, ўзининг алочасини қайтариб олган экан.

Эътибор беринг-а, бунда гуноҳ Россия божхонасининг хизматчиларида эмас, балки

сизнинг тайёрлаган алочангизда. У бир қараганда Фарангистон молининг ўзи, балки чидамлиликда ундан ҳам устундир.

Дўконнинг эгаси ушбу сўзлардан мамнун бўлди. Шу пайт дастурхон ёздилар, чой ичдик ва яна суҳбатга киришиб кетдик:

— Ҳақиқатан ҳам Қарши аҳли алоча тўқишда жуда ҳунарманддирлар. Бугунги кунда бу муборак ҳунарлари туфайли анча фойда ҳам кўрадилар. Бироқ, ушбу касбнинг келажаги ҳақида сиз жанобларининг фикрлари қандай?

Тўқув дастгоҳининг эгаси сўзларимни тушунмай, менга ҳайрат билан қаради. Фикримни очиқроқ баён қилдим:

— Қарши ҳунармандларининг ушбу ишлари яна ўн-ўн икки йил шу тариқа ривожланган ҳолда қоладими ёки йўқми?

Уста бу сафар менинг фикримни тушунди, бироқ бугунга қадар бундай савол унинг хаёлига ҳам келмаган эди, янада ҳайратланиб, ҳеч нима демади. Сўзимни тағин қайтардим:

— Хурматли уста, Оврўпо халқлари, агар бирон ишга қўл урсалар, шу ишларининг ўн йил, йигирма йил, ҳаттоки юз-икки юз йил кейинги ривожини кўзда тутадилар. Сиз — Қарши халқи ҳам юксак ҳунарга эгасизлар. Ана шу ҳунарларининг келгуси тақдирини ҳеч ўйлашларми?

Уста: Бизнинг бу ҳунаримиз бундан бир неча йиллар олдин яхши эди. Ҳозир ҳам ёмон эмас. Бироқ келгусида нима бўлишини худо билади.

Мен: Тўғри, аммо сиз ана шу ҳунарингизнинг яна ўн йил давом этиши учун бирон бир ҳаракат қиляпсизми?

Уста: Ҳозир ишимиз яхши, ўн йилдан кейин ким тириг-у ким ўлик?

Мен: Ҳўп, ҳозир тирик қолиш эҳтимоли ҳам бор экан, нега энди ўша куннинг ғамини емасиз? Фараз этайлик, умрингиз охирига етмоқда, бироқ, фарзандларингиз ва набираларингиз нима билан шуғулланишади? Уста жаноблари, сиз келажак ҳақида фикр юритишни унутманг, чунки ҳар бир кишининг ҳаёти ўз ишининг келажаги билан боғлиқ. Эртани ўйлаш олам ободлигининг боисидир. Туккор сафар машаққатларини чекар экан, дунёсининг бугунгидан кўра кўпроқ бўлишини, мулла ҳужранинг қоронғи бурчагида ўта оч ҳолда кун ўтказар экан, келаси йили мударрис бўлишни, ҳоким халқ қонини сўраётиб, эртага вазирлик лавозимига кўтарилишни истайди. Подшоҳ эса эртага бир мулкнинг хутбасига номини қўшиб ўқишларини ўйлаб, юз минг аскарнинг ўлимига рози бўлади. Шундай қилиб, минг йиллардан бери давом этаётган ва бундан кейин ҳам давом этадиган бу ишларнинг бариси истиқбол ишқида, яъни келаси замон учун амалга оширилади. Бутун оламда ўтмиш учун қадам қўйган бирон бир кимса йўқдир.

Менинг сўзларим устага маъқул тушди. Яна фикримни давом эттирдим:

— Модомики, сўзларимни қабул қилган экансиз, келинг, касбингизнинг келажаги ҳақида фикрлашиб олайлик. Бундан юз йил олдин Бухоро аҳлининг тўни ва кўйлаги нимадан тайёрланганлигини биласизми?

Уста: Қалами ва карбосдан.

Мен: Саллалари-чи?

Уста: Гиждувон докасидан.

Мен: Овқатларини қандай идишларга солиб тановул қилар эдилар?

Уста: Сафол товоқларда.

Мен: Ана шу карбос, қалами, сафол товоқ ва гиждувоний докаларни ким тайёрлаб берар эди?

Уста: Бухороликларнинг ўзлари.

Мен: Буларнинг ишлари қўл билан бажариларми ёки машинадами?

Уста: Қўлда.

Мен: Кўрдингизми, ўша вақтлар туркистонликлар ҳаёти учун зарур бўлган ҳамма молларни ўзлари тайёрлардилар, яъни пулни чўнтақларидан чиқариб, қайтиб яна чўнтақларига солар эдилар. Бирон бир чақани бегона фабрикантларга бермаганлар. Бироқ, Оврўпо фабрикалари бирин-кетин нозик суф, ҳарир докалар ва чиройли, гулли чинни товоқлар ишлаб чиқариб, Туркистон ерларини тўлдирдилар. Аҳоли, албатта, бу жиловли молларни ёқтирди ва бошқа миллий ашёларга эътибор бермай қўйди. Оқибатда дока ва карбос тўқувчи дўконлар ва товоқ ишлаб чиқарувчи корхоналар ёпилди, уларнинг эгалари, истасалар-истамасалар, ҳаммоллик билан шуғулландилар ёки бировлар эшигида хизматкор бўлиб, оқибатда ҳасрат ва надомат билан дунёдан кўз юмдилар. Агар улар ҳам сизга ўхшаб «ўн йилдан кейин ким тириг-у ким ўлик» деб ўтирмасалар эди, ўзларининг карбос тўқувчи, чинни ва сафол ясовчи дастгоҳларини кўпайтириб, жуда қисқа вақт ичида тор дўкон ва вайрона уйларини катта-катта магазинлар ва йирик мармар биноларга айлантирар эдилар. Фақат ўзларинигина эмас, балки бутун туркистонликларни бахтли ва саодатли қилар эдилар. Чунки бечора халқнинг чўнтагидан чиққан ва бегона фабрикантлар ҳамёнига кирган пулларнинг барчаси туркистонликларнинг ўзларига қолар эди. Энди кўрайлик-чи, сизнинг ишингизнинг келажаги ҳам шундайми-кан ёки йўқми?

Сиз, масалан, бир кийимлик ипли алочага ўн беш танга сарфлаб, йигирма тангага

сотасиз ва беш танга фойда кўрасиз. Бироқ, агар фабрикачилар алоча тўқиш ишига қўл урсалар, худди сизникидек алочани ўн танга билан фабрикадан чиқариб ўн беш тангага сотадилар. У вақтда ҳеч ким йигирма танга пул бериб сизнинг алочангизни олмайди. Кейин сиз ҳам алочангизни ўн беш тангага сотасиз. Улар сизларнинг бу ишингизни кўргач, ўзларининг молларини саккиз тангага сотишади ва икки танга зарарни (уч кунгача) ўзларига раво кўришади. Ана шунда сиз ва ҳамкасбларингиз ҳам иложсиз, ўзларининг алочаларингизни саккиз тангадан сотиб, жуда кўп зарар кўриб, ҳовли ва дўконларингизни сотиб шу зарарни қоплайсиз. Бечораҳоллик йўлига кирасиз. Бутун Туркистоннинг барча алоча тўқувчилари ўз касбларидан кечиб, бошқа иш билан банд бўлганларидан сўнг фабрикантлар ўз алочаларининг нархини секин-асталик билан йигирма, йигирма беш тангага кўтаришади ва туркистонликларнинг даста-даста пулларини ўз чўнтақларига урадилар. Мен шундай хулосага келдимки, агар туркистонлик хунармандлар, оврўполиклар сингари қўл меҳнатига асосланган корхоналарини доимий фабрикаларга айлантирмас эканлар, бир неча йилдан кейин уларнинг шарафли санъатидан номнишон қолмайди. Шунинг учун умид қилардимки, сўзларимни инобатга олсангиз, чунки иш таназзулга юз тутганидан кейин пушаймон бўлишнинг фойдаси йўқ.

Сўзни шу ерга етказиб, устадан жавоб сўраб, ташқарига чиқдим.

Энди ўз мақсадим баёнига қайтсам. Ушбу шаҳарнинг экин-полизи ҳам яхшидир. Қаршининг тамоку, арпа ва буғдойи бисёр, айниқса тамокуси машҳур ва кўпдир. Бироқ шуни эътироф этаманки, Қарши халқи ерларнинг ҳосил бериш даражасида меҳнат қилмайдилар, яъни ерларининг имкониятича ҳосил ололмайдилар. Фақат Қаршигина эмас, балки бутун Бухоро ўлкаси шу ҳолдадир. Менинг қарашларим ва кузатишимга биноан, бу халқнинг деҳқончиликка рағбатсизлигининг сабаби уч нарсадандир; бу масала амлоқдорларнинг ишлари билан боғлиқдирки, унинг тафсилоти узундир ва бу китобчага сифмас. Шундай бўлса ҳам, амлоқдорнинг аҳволини қисқача баён этишни муносиб деб билдим.

Биринчидан, Бухоронинг амлоқдорлари ҳукуматнинг ҳақини деҳқон ҳосилига қараб, тахминан оладилар. Масалан, фалон деҳқоннинг бир хирмон буғдойи бор. Амлоқдор ўзининг истагига кўра ушбу буғдойнинг миқдорини чамалаб, подшоҳлик ҳақини талаб этади. Амлоқдорлар ҳукумат томонидан ҳаққул-хизмат олмайдилар, балки ўзларининг бутун харж-масрафларини деҳқон ҳисобидан ундирадилар. Шунингдек, амлоқдорлик жазога мустаҳиқ эмас, масалан, амлоқдорлар деҳқоннинг хирмонини инсофсизлик билан чамаласалар, подшоҳнинг ҳақини халққа ва халқнинг ҳақини подшоҳга ўтказсалар ҳам, жазога тортилмайдилар. Шунинг учун улар раият ҳақига қўлларидан нима келса, шуни қилаберадилар.

Иккинчидан, масала деҳқоннинг ўзига ҳам боғлиқдир. Деҳқончилик асбоблари ва экин-тикин усуллари ҳали ҳам ҳазрат Одам Атонинг деҳқончилигидан фарқ қилмайди. Масалан, Оврўпо мамлакатлари ўзларининг йирик шаҳарларида деҳқончиликка оид мактаб очганлар. Ўз фарзандларини шу мактабларга киритиб, қишлоқ хўжалигига оид фанлардан таълим берадилар. Бу мулкнинг деҳқонлари эса, «деҳқончилик мактаби» деган тушунчани тушларида ҳам кўрмаганлар. Оврўпо ҳақимлари ерга қувват бахш этадиган ҳайратланарли дорулар ишлаб чиқарганлар. Бухоро деҳқонлари эса ерларига қувват бериш учун энг аввало битта от ва арава ёки бир неча эшак сотиб олишга мажбурлар, кейин эса шаҳар ичига келиб, ҳар куни одамлар ҳожатхонасидаги ахлатни ўша арава ва эшакларига ортиб, далага олиб кетадилар, тўплайдилар, тупроққа соладилар. Зарур бўлган тақдирда бу ифлосликнинг бир неча қопини бир таноб ерга тўкадилар. Оврўпо деҳқонлари ерни шудгорлаш учун машиналарга эгадилар. Бу машиналар бир кунда бир неча таноб ерни ҳайдаш қудратига эга. Бухоро деҳқонлари эса энг аввало иккита хўкизни анча қиммат пулга сотиб оладилар, кейин йил бўйи ем учун кунига ўн тангадан сарфлаб, асрайдилар ва баҳор кунларининг бошида катта машаққат билан бир таноб ерни кунлаб шудгор қиладилар.

Фарангистон деҳқонлари буғдой янчиш учун ҳам алоҳида машина ясаб олишган. Бухоро деҳқонлари эса бу ишни бажариш учун бир неча хўкиз, эшакка муҳтождирлар. Шунинг учун ҳам бухороликлар ердан унумли фойдаланишолмайди. Бухоро донишмандлари бу жиҳатдан деҳқонларни гуноҳсиз билиб: «Асл гуноҳ бизнинг катталаримизда, буларни ҳалигача тўғри йўлга бошламаганлар», дейдилар. Мен ҳам бу фикрга қисман қўшиламан, лекин бу билан қаноатланмай, гуноҳнинг бир қисмини деҳқонларнинг бўйнига қўяман, чунки ушбу сўзлар тушунтирилган тақдирда ҳам улар қабул қилмайдилар. Масалан, Қаршида ҳам, Бухорода ҳам бир неча кишига Фарангистондаги зироатчиликнинг йўл-йўриғини тушунтирдим, бироқ улар «сиз жаннатдаги деҳқончилик ҳақида сўзламоқдасиз», деб кулдилар.

Учинчи сабаб — қозиларнинг хатти-ҳаракатидир. Энг аввало Бухоро қозилари маҳкамаси ҳақида қисқачина арз этсам. Бухорога қарашли ҳар бир вилоятнинг ўз қозиси бор. Улар амир томонидан тайинланиб, асл вазифалари — шариат ҳукмини жорий этишдир. Қозилар бозорларда ўзларига тобе ноибларни тайинлайдилар. Бу ноиблар шариат ҳукмининг «амалга ошиши»ни назорат қиладилар. Лекин уларнинг ўзлари хатсаводдан маҳрумдирлар! Бу қозиларнинг ҳар бири йигирма-ўттиз мулозимга ва бир

неча бош молга эгадирлар. Уларнинг ана шу мол-мулк ва даромадлари муҳрхонанинг пули ва хизмат ҳақлари ҳисобидан қўлга кириши керак. Бошқача айтганда, ушбу пулларнинг барчасини бечора халқ чўнтагидан олишлари керак.

Қарши қозихонасида ўз кўзим билан кўрган бир воқеа Бухоро қозиларининг муруватсизлигини яққол тасвирлаб бера олади. Ушани арз этсам:

Эрталаб қози эшон саломидан чиқиб кетаётган эдим, тўсатдан қозихонанинг эшигидан эллика яқин эркак ва бир хотин шовқин-сурон билан кириб, шарият бурёсининг устига ўтиришди. Мен ҳам қизиқиб, атайин уларга яқин бордим ва суҳбатларини диққат билан эшитдим. Хотин турли далилларни келтириб, даъво қилар эди:

— Кеча нон пишираётиб, битта нонни тандирдан узиб, суфанинг устига қўйдим. Шу пайт уйдан боламнинг йиғиси эшитилди. Хабар олиш учун борганимда, ўша қолдириб кетган нонимни мушук олиб кетибди. Эрим буни кўриб, мени кўп уришди. Ялиниб-ёлворишим фойда бермади, эрим тобора жаҳлига миниб, сўзларимга қулоқ солмасдан мени тепа бошлади. Ахийри жон ҳоврида кўшнининг ҳовлисига қочдим ва у ердан акамнинг уйига бордим. Кейин эса сизнинг хизматингизга етиб, арз этиб, қозининг мулозимини олиб бордим. Мана энди ўзини олиб келдим.

Қози хотиннинг эрига қараб деди:

— Нега бу бечорани калтакладинг? Шаҳарни ҳокимсиз деб билдингми?

У эркак бутунлай мункир келиб, деди:

— Менинг бу ишдан хабарим йўқ. Хотинимнинг акасининг мен билан душманлиги бор эди. Шунинг учун хотиним менга тўхмат қилмоқда.

Қози (ўта ғазаб билан): Ёлғон гапиряпсан. Шуғулланиб юрган ишларингни ҳеч ким билмайди деб ўйлайсанми? Ҳозироқ тирноқларинг остига ғаров тикаман, — деб, ўша заҳотиёқ қамашга ҳукм этди. Шу пайт ҳалиги кишининг тарафдорлари баланд овозда унинг бегуноҳлигини исботлашга тириша бошлади, хотин томонидан келганлар эса уларнинг сўзларини инкор этар эдилар. Хуллас, ҳар иккала томон орасида ғавғо бошланди, биров бировга қулоқ солмас эди. Тортиша-тортиша қозихона тарк этдилар. Мен уйга қайтаётиб, ушбу воқеадан ҳайратланиб, ўз-ўзимча дер эдим: «Хўш, нонни-ку, мушук олиб кетибди, эллик киши овора бўлиб, икки фарсаҳ йўлдан бу ерга нега келишди экан?»

Бир оз китоб мутолаа этдим. Туш ҳам бўлиб қолди... Овқатланиш вақти етган эди. Қози менга одам юборди. Таомни биргаликда едик... Шу аснода қозихона ҳовлисида икки киши кўринди. Қози:

— Эрталаб бир-бири билан уришган эр-хотинни кўрганмидингиз? — деб сўради.

Мен: Кўрган эдим.

Қози: Бу икковлон уларнинг оқсоқоллари, қани кўрайликчи, нима истар эканлар...

Шу пайт иккала оқсоқол эшикдан кириб, салом бердилар. Қози уларнинг бирига қараб, деди:

— Ҳа, оқсоқол, аҳволларингиз қалай?

Оқсоқол: Дуо қиламан, тақсир. Худо сиз жанобларининг ва маҳдумжоннинг¹ умрига барака ато этсин.

Қози: Бу падарлаънат, эшак хотинини нега урибди, мамлакатни ҳокимсиз кўрибдими?

Оқсоқоллар: Балоингизни олай, у бечорада гуноҳ йўқ, хотиннинг ўзи ҳам жуда шаллақи-да.

Қози: Хотин кишининг қўлидан нима ҳам келар эди, барча худобехабарлик ва обрўсизлик ўша эшакнинг ўзидандир, у бу заифани кимсасиз деб гумон қилган. Мен кимсасизларнинг отасиман. Шу бугуноқ жаноби олийга арз этиб, етмиш беш дарра урдираман, токи бошқаларга ибрат бўлсин.

Оқсоқол қозининг бу сўзларидан жуда қўрқиб, деди:

— Тақсиржон, дардингизни олай, қари қулингизнинг сўзини қабул этиб, ўша бадбахтнинг гуноҳини кечиринг, хотини ҳам гуноҳидан кечди.

Қози: Ёлғон сўзлаяпсиз, хотини ҳеч вақт унинг гуноҳидан кечмайди.

Оқсоқол: Биз ёлғон гапираётганимиз йўқ, буюринг, хотиннинг ўзини олиб келайлик.

Қози: Олиб келинг.

Оқсоқол чиқиб кетди ва маълум вақт ўтиши билан хотинни тарафдорлари билан бошлаб кириб, бўрё устига ўтиргизди. Қози хотинга қараб, деди:

— Эрингни қамадим. Эртага жаноби олийга арз қилиб, етмиш беш дарра урдириб, сарбозликка топшираман.

Бечора хотин қозининг сўзларини эшитиши билан бир сесканиб, йиғлаб деди:

— Мен эрим номидан тавба қиламан, у бечоранинг гуноҳидан кечинг, худо ҳаққи, бизнинг аҳволимизга раҳм этинг.

Қози: Эй хотин, энди бунинг иложи йўқ. Менга қара, эринг сени урдими ёки йўқми? Агар урган бўлса жазолайман, урмаган бўлса, эринга тўхмат қилганинг учун сени жазолайман.

¹ Ҳинд сайёҳи. (Таржимон изоҳи).

Хотин: Эрим мени урган эди, лекин мен ҳозир унинг гуноҳидан кечаман, сиз ҳам унинг гуноҳини кечиринг.

Қози: Тамом... эринг сени урган экан, мен уни жазолайман. Албатта, эринг сени кимсасиз ва бечора деб билган, энди қасдингни оламан, токи халойиқ билсинки, мен бу шаҳардаги бечоралар ва кимсасиз кишиларнинг ҳомийсидирман.

Бечора хотин яна илтижо билан деди:

— Болаларингизнинг роҳатини кўринг, икки сағир фарзандимиз бор. Раҳм қилинг, ахир, эримга нисбатан ҳеч даъвойим йўқ, у бечорани афв этинг.

Қози: Шариатнинг сағир фарзанд билан иши йўқ, эрингни жазолайман.

Хотин: Ҳозир сиз ўзингизни бечораларнинг ҳомийси дедингиз, арзимас шу ишни деб уйимизни куйдирманг, мени бева, фарзандларимизни етим қолдирманг.

Қози ғазабланиб мулозимларига буюрди:

— Бу падарлаънат девонани олиб чиқинг!

Раҳм-шафқатни билмайдиган мулозимлар бечорани муштлаб-тепкилаб, қозихонадан олиб чиқиб кетишди. Мен ҳам ўз уйимга жўнадим. Бу кеча ўтиб, эртасига... бир оз мутулаа билан шуғулландим, бироқ, фикримни ҳеч йиға олмас эдим. Уша хотиннинг ҳазин нолалари ўқтин-ўқтин хаёлимни бўлар эди. Қозининг одами келиб, мени чойга таклиф этишини сабрсизлик билан кутар эдим. Мақсадим: шу баҳона, ўша кечаги маҳбус эр ва бадбахт хотиннинг тақдиридан хабардор бўлиш эди.

Кўп ўтмай, хабарчи менга қозининг таклифини етказди. Худодан миннатдор бўлиб, тезда қозининг уйига етиб бордим. Таом тановули орасида бир оз суҳбат қилдик. Шу пайт кечаги икки оқсоқол салом бериб, уйга кириб ўтирдилар. Қози табассум билан алик олди ва мулозимларидан бирига кечаги маҳбусни олиб келишни буюрди.

— Эй худо урган бадбахт! — деди қози маҳбусга қараб. — Мен сени етмиш беш дарра урдириб, сарбозликка топширмоқчи эдим, лекин бу сафар ҳам оқсоқоллар ҳурмати, гуноҳингдан кечдим.

Оқсоқоллар ҳам, маҳбус ҳам эл дардини ўйлайдиган бу қози ҳақиқага дуо қилишди. Мен ҳайратдан ёқа ушлаб, ўзимча дер эдим: Кеча ўта қаттиққўллик, бугун ўта марҳамат ва мулоимлик кўрсатган қози эшоннинг ҳаракатлари сабаби не экан?

Фақат ана шу масаланинг ҳақиқатига етишиш учун қозининг уйидан чиқиб, мирзохонага бордим. Қозининг мирзакалони донишманд киши бўлиб, баъзан туркий ва форсий газеталарни ҳам ўқир эди. Биз бир неча марта ҳамсуҳбат бўлган эдик. Мени кўриши билан деди:

— Мусофир жаноблари, кўрдингизми, биз қанчалик бадбахт эканмиз?

Мен: Нимани кўрибман?

Мирзо: Ана шу эр ва хотин жанжалини яхшилаб мулоҳаза этдингизми ёки йўқми?

Мен: Ҳа, диққат билан кузатдим. Билдимки, ўша нонни мушук олиб кетибди. Бироқ, қозининг мушук ўйини сабабини тушунмадим.

Мирзо: Қолган нонларни ҳам улардан тортиб олиш учун эди.

Мен: Биродар, бу воқеадан жуда ҳайратда қолдим. Ишнинг ҳақиқати қаерда? Қози эшон биринчи кун нега бунча қаттиқ туриб олдилар? Бугун нега камоли илтифот билан маҳбусга жавоб бердилар?

Мирзо: Кеча намози шомдан кейин ўша икки оқсоқол келиб, шариатпаноҳ жанобларига икки минг танга ҳадя этиб, эрнинг гуноҳини тилаб олдилар. Қози эса оқсоқоллар «ҳурмати» туфайли, у бечоранинг гуноҳидан кечдилар.

Мен: Нима деяпсиз? Мушук олиб қочган битта ноннинг қиймати икки минг танга... Бунинг маънисини не?

Мирзо: Кошки, бу харажат икки минг танга бўлса эди? Фақатгина қози жанобларининг ҳадяси шунча.

Мен: Яна қандай харажатлар бўлиши мумкин?

Мирзо: Бир ярим минг танга қози мулозимлари, раис ва ҳокимнинг кишилари ҳамда ўша икки оқсоқолнинг чўнтақларига кирди.

Мен: Тўғриси айтсам, сизнинг бу қиссангиз мени жуда ҳайратга солди. Агар битта нонни ўғирлаган мушукнинг харажати шунчалик бўлса, катта-катта даъволар учун қанча тилар экан булар?

Мирзо: Ҳайрон бўлсангиз ҳам, бўлмасангиз ҳам ҳақиқат шу. Албатта, катта даъволар ўзгача харажатталабдир.

Мен: Шундай экан, халқнинг аҳволи нима кечади?

Мирзо: Худо билади.

Шу пайт икки мулозим кириб, суҳбатимизни бўлишди. Мен чиқиб, ўз уйим томон кетдим. Тушда ҳар кунги одатим бўйича, қозининг уйига бордим. Қози мени кўриб, кулиб деди:

— Шаҳар ёнмаса дарвишнинг каботи пишмас. Биз Сиз жанобларини қандай хурсанд қилишни билмас эдик. Яхшиямки, худо етказди. У хотиннинг нонини мушук олиб қочиб, биз ҳам бир неча тангага эга бўлдик. Ана шу янги овимиздан ўзимнинг ҳаққим ва маҳдумжоннинг улушини олдим. Бу уч юз танга сиз жанобларига қолди. Бизнинг камимизни кўп ўрнида кўрасиз.

Ушбу сўзларни айтиб, бир неча рус пул қоғозларини олдимга қўйди. Мен уларга қўл тегизмай, дедим:

— Жуда мамнун бўлдим, бироқ, бир густоҳлик қилсам. Агар марҳамат этсангиз, арз этсам.

Қози: Нима густоҳлик?

Мен: Бу хотин ва унинг эри пулни қаердан топишди экан?

Қози: Ҳо-ҳо-ҳо! Биз пул олишни биламиз, бошқасига ишимиз йўқ, Отасининг гўридан топсин, бизга нима!

Мен: Авф этасиз. Банда бир мусофирман. Ушбу ишларни билиш мен учун пулдан ҳам муҳимроқдир. Шунинг учун сўрадим.

Қози: Хабарим йўқ, бироқ сазангиз ўлмасин, девонбегидан сўрарман.

Девонбегини чақириб сўрадилар. У деди:

— Эрида пича пул бор экан, етмаганини аёли икки таноб ерини сотиб берди.

Қози менга қараб деди:

— Тушундингизми?

Мен: Ҳа, тушундим, мамнун бўлдим. Лекин, сиз жаноблари шаръи шарифнинг ҳокими бўла туриб, ўша бечоранинг пулини олишга қандай ботиндингиз?

Қози: Эй биродар... шариятни қўйинг, агар қозиликнинг шундай ишлари бўлмаса, иссиқ уй-жойимизни совутиб бу юртларга нега келдик?

Мен: Авф этасиз, мен бу пулни олмайман.

Қози: Нега?

Мен: Мусулмонман, буларни сизга берганлар ҳам мусулмондирлар.

Қози: Сўзларингизнинг маънисига етмадим. «Мусулмонман ва улар ҳам мусулмондирлар...» Ҳали биз на сизни, на уларни кофир деганимизча йўқ. Пулни нега олмайсиз?

Мен: Бизнинг шариятимиз барча мусулмонларни бир-бирига биродар этиб, бир мусулмон молига иккинчи мусулмоннинг ноҳақ эгалик қилишчи ҳаром деб уқтиради. Сиз жаноблари бир мусулмон ҳаққини зўрлик билан олдингиз, буни мен ўз кўзим билан кўрдим. Энди эса ундан менга ҳам улуш бермоқдасиз. Сизнинг бу гуноҳингизга шерик бўлишни истамайман. Шунинг учун ҳам бу пулни олишим мумкин эмас.

Қози сўзларимдан аччиқланди ва ғазаб билан пулни ҳамёнига солди, бироқ ҳеч нарса демади. Мен ҳам туриб ташқарига чиқдим. Бундан кейин бу ерда қолишим мумкин эмаслигини билиб, тезлик билан бир аравани гаплашдим. Эрталаб қозидан рухсат сўраб, аравага ўтириб, йўлга тушдим ва Шаҳрисабз шаҳрига етиб келдим.

Бу шаҳар Бухоронинг йирик вилоятларидан биридир. Дарвоқе, номига ҳам муносиб — кўм-кўк. Кенг ва фаровон далаларга эга. Айниқса, гуручни кўп етиштиришади. Енгил саноатидан Китобнинг алочаси ва ироқидўзлиги жуда машҳурдир... Фақат шуни таассуф билан айтиш мумкинки, бу ҳунармандлик ҳали ҳам эски усулда давом этмоқда ва шунинг учун ҳам бугунги кунда таназзулга юз тўтмоқда.

Бу ерда ҳам қозининг уйига тушдик. У донишманд ва оламдаги аҳволдан хабардор бир киши экан. Бир куни қозининг ҳузурда бўлиб, Шаҳрисабзнинг аҳволи ҳақида суҳбат қилдик.

Қози: Жаноби мусофир бу вилоятни қай аҳволда кўрдилар?

Мен: Жуда маъқул мулкдир, мувофиқ ҳавоси ва аҳолисининг комил истеъдоди бор, бироқ не чораки, бошқа ислом мамлакатлари қатори бу шаҳар ҳам харобага айланган.

Қози: Тўғри, биз мусулмонлар ҳеч вақт мамлакат ободлиги ҳақида бош қотирмаймиз.

Мен: Сизнинг бу вилоятингиз Самарқанд билан қўшнидир. Ҳавоси ва бошқа фазилатларининг Самарқанддан кам жойи йўқ. Шаҳрингизнинг Самарқандчалик обод эмаслиги ҳақида ҳеч ўйлаб кўрганмисизлар? Қози жаноблари, маълумки, бугун бутун ислом олами ҳунарсизлик ва илмсизлик туфайли абадий фалокат томон кетмоқда. Сиз ҳам мусулмонларнинг мамлакат ободлигига эътиборсиз эканлигини таъкидладингиз. Ажабо, Муҳаммад умматлари нега фақир ва нодон эканлар? Ислом мамлакатлари нега вайрона ва харобазор бўлиб қолиши керак? Масалан, Қарши ва Китобнинг бирон бир алоча тўқувчиси Фарангистонда яшаса, бошдан-оёқ зар-зеварларга ботар эди. Бу бечораларнинг эса, ейишга нони йўқ. Агар шу Шаҳрисабз ерлари Епон элида бўлганида эди, зар экиб, зар ундирардилар. Бу ерлар нега шўразорга айланган?

Саволларнинг ҳар бири ҳар қандай мутафаккирни доводиратиб қўяди. Фақат шуни тушунмайман: нега бу масала сизларнинг хаёлларингизга келмайди?

Қози: Биродар, яхши биласиз, халқимизнинг фикр доираси тараққий этмаган, улар бу ишларнинг моҳиятини тушунмайдилар. Тафаккури юксак бўлмаган кишилар қўйларга ўхшайдилар, ҳар хусусида чўлонга тобедирлар ва ўз буюкларининг пайравидирлар. Мен шунга ҳам иқрор бўлиб айтаманки, биз буюклар ҳам умримизнинг ақалли бир дақиқасини халқимиз осойишталиги ва саодати йўлида сарф этганимизча йўқ. Халқнинг тинчлиги, мамлакатнинг ободлиги каби масалалар биронтамининг хаёлимизга келган эмас. Ҳар бир ҳоким ўзини уч томоннинг вакиллари танишини истади: биринчи — мамлакат, иккинчи — раият, учинчи — подшоҳ. Чунки, ҳокимият ватан ва мил-

лат вужуди билан боғлиқдир. Агар миллат маъв этилиб, ватан хароб бўлса, на биз ҳоким бўламиз, на подшоҳ. Тўғри, бизни амир ҳазратлари ҳоким этиб тайинлаганлар. Лекин қаерда? Шаҳрисабзда. Агар Шаҳрисабз ва бу жойнинг халқи бўлмаса, бизнинг ҳокимлигимиз худди ғўристонга оқсоқол бўлишдек маъносиз ва кулгили бўлар эди. Биз бухороликлар, бир шаҳарда ҳоким бўлдик дегунча, мамлакат ва халқ ҳуқуқини бутунлай эсдан чиқарамиз. Ҳатто худони ҳам унутамиз. Вақтимизни подшоҳни шод этиш йўлида сарф этамиз. Қизиқ жойи шундаки, бунга ҳам тузук-қуруқ эришолмаймиз. Подшоҳлар қанчалик тошбағир бўлишмасин, мамлакатнинг вайроналиги ва халқнинг бечоралигига чидашолмайди. Шоҳимизнинг адолатпарварлик, раиятдўстлик ва халқпарварликда назари йўқдир. Имоним комилки, у зот ҳамisha миллатнинг тинчлиги, ватаннинг ободлиги билан шуғулланадилар, бироқ шу ҳам аниқки, бир кишининг донишмандлиги ва адолатпарварлиги тўрт миллион кишилик элга таъсир этиши қийин. Тўғри, амиримиз одиллар, бироқ хизматчиларининг кўпчилиги адолат кўчасидан ўтмаган. Шунинг учун, мамлакатимиз ҳалигача обод бўлмайди ва аминмизки, агар шу ҳол давом этса, бир умр обод бўлмас.

Мен: Ҳақиқатда ҳам Сизнинг бу фикрларингиз маъқулдир. Лекин, Сиз жаноблари Бухоро халқини кўйга ўхшатиб, бутун гуноҳни ҳокимларга ағдардингиз. Бу жиҳатдан ҳокимларни гуноҳсиз демайман, бироқ халқда ҳам айб кам эмас. Тўғри, Бухоро халқи кўйга ўхшайди, бироқ кўйга ўхшашлик инсон учун ҳусн эмас, балки нуқсондир. Инсон инсондир, нега у энди ҳайвонга ўхшаши керак экан? Оллоҳ таоло Қуръонда буюрадики... «лақод холақнал-инсана фий-аҳсани тақвийм», яъни, биз инсонни мақтал, юксак баҳо бериб халқ этиб яратдик. Бошқа ўринда таъкидлайди: «Ва сахҳара лакум ма фиссамавати вал-арз», яъни, барча ер ва осмондаги нарсаларга сизларни ҳукм этувчи деб буюрдик. Демак, мулоҳаза этинг, агар ер ва осмондаги нарсаларнинг бир қисми инсоннинг буйруғига бўйсунмас экан, фарангийлар бу елканли кемалар ва ҳавода учиш воситаларини қаердан яратмоқдалар. Кўрдингизми, инсон Қуръоннинг ҳукми билан ҳам олий махлуқотдир, у еру осмонга амр берувчидир. Агар тоғу осмону темиру мумнинг инсоннинг иқтидорли панжасининг остида фарқи йўқ бўлса, у нега кўйга ўхшар экан? Нега турмуш тарзини ўз ҳокимларидан ўрганар эканлар? «Лайса лил-инсани илла ма саъй», яъни инсон ҳар нима топмасин, ўзининг интилишидан топади, интилмас экансиз, ҳеч нарсага эриша олмайсиз.

Пайғамбаримиз буюрадилар... «Худованд ҳар бир бандасини унинг меҳнат ва ҳаракатига қараб яратади. Парвардигор бизнинг саломатлик ва саодат йўлимизни тўла кўрсатиб берган. Энг аввало дейди: «Сизларни оламнинг олий махлуқи қилиб яратдим.» Шунга яхши билиш керакки, биз кўз ва қолларимиз эвазига эътиборли махлуққа айланганимизча йўқ, балким эътиборлигимиз ва устунлигимиз — билимимизнинг эътибори ва иқтидоримизга боғлиқ. Агар биз ўзимизнинг билимимиз ва иқтидоримиздан фойдаланмасак, наинки эътиборли, устун, балки энг ёмон ва паст махлуқлардан ҳам пастроқ ва ёмонроқ бўлиб қолишимиз аниқдир.

Тангри таъоло яна таъкидлайди: «Еру осмонда ҳар нима бўлса, сизларнинг буйруқларингизни бажарувчи этиб тайинладик». Инсоф билан айтинг-чи, ана шу еру осмондаги махлуқлардан қайси бирини биз ўзимизга тобе этдик? Агар сиз Оврўпо мактабларида ўқиганингизда ва овруполиқлар телеграф, телефон, темир йўли, ҳаво кемаларини қайси йўл билан ва қандай яратганликларини билсангиз эди, Қуръоннинг ана шу бир оятдан биз мусулмонлар қанчалик неъматларни оёқ ости қилганлигимизни тушуниб етар эдингиз.

Яна бошқа ўринда таъкидлайди: «Инсон нимагаки эришса, ҳаракатининг натижасидан топади. Агар интилмаса, ҳеч нарсага эриша олмайди». Албатта, сизнинг ақл ва билимингиз туфайли махлуқларнинг энг олийси этиб, барча махлуқларни сизга тобе қилиб яратган экан, демак сиз ўз билим ва иқтидорингизни ишга солишингиз керак. Агар интилмасангиз, унда худодан нима гина? Ҳокимдан нима шикоят?

Пайғамбар ҳазратлари буюрадиларки: «Сизларнинг ҳар бирларингиз ўз қўл остидагиларингизнинг чўпонисизлар ва сизларнинг ҳар битталаринг ўз қўл остидагиларингизнинг аҳволи учун оллоҳ олдида ҳисоб беражаксиз». Ушбу ҳадисга биноан, ҳокимлар ўз қўл остидагиларга раҳнамолик қилишлари керак. Ҳокимлар халқ ғамини емайдиларми, демак, гуноҳкордилар. Шунинг учун, ўзимиз ҳаракат қилишимиз керак, чунки оллоҳ бизга ҳам уларчалик ақл ва иқтидор берган. Агар бу ақл ва қудратимизни ишга солмасак, унда ўзимиз гуноҳкоримиз...

Бир ҳафта Шаҳрисабзда туриб, кейин Самарқанд томон йўлга тушдик. «Фирдавмонанд» бу шаҳар Бухорога нисбатан анча тартибдидир, аҳолисининг руҳияти ҳам Бухоро аҳолисининг руҳиятидек эмас. Самарқандликлар икки-уч ибтидоий мактабга эга, уларнинг энг яхшиси Шакурий мактаби. Агарчи бу мактаб унчалик тараққий этган бўлмаса-да, ҳар ҳолда, мудир ва муаллимларининг олийжаноб ҳимматлари соясида қисқа вақт ичида ривож топиб, камолотга етишишига умид боғласа бўлади. Яна шуки, нуқтадон муҳаррирлар ва зукко фозиллар кўплигига қарамасдан, самарқандликлар ҳалигача биронта миллий газетага эга эмаслар. Самарқандлик биродарларимизга «ҳимматингиздан умидворлигимиз каттадир» деб, сафаримизни давом эттирдик.

Самарқанддан вагонга ўтириб, Хатирчи станциясигача етдик. Станциядан Хатирчи-гача икки фарсах йўл. Бир бузуқ аравага мен билан олти хатирчилик ўтиришди. Улар Хатирчининг мўтабар кишилари бўлиб, бутунлай саводсиз эдилар. Йўлнинг машаққати шу даражада эдики, агар уни Пули сирот ўрнида дўзах устидан ўрнатсалар, ҳеч ким жаннатнинг орзусини қилмас эди! Арава одамларни гўё зилзила бўлгандек, бир-бирларининг устига олиб отар, жуда нохуш тарақ-тарақ билан юрар эди. Мен Самарқанд станциясига олиб борадиган йўлни эслаб, бу бало йўл билан ўшани қиёслаб, ўзимча дер эдим: «Қара, йўлнинг фарқи қаёқдан қаёнгача!»

Шундай қилиб, бу дўзахсимон йўлдан тўрт соат юриб, Хатирчи мулкига етдик. Ҳоким уйини манзил этдик. Бизга алоҳида хона ажратдилар.

Бу шаҳарнинг аҳволи Шаҳрисабз ва Қарши шаҳарларига ўхшаш, яъни уларга ёпирилган балоларга бу шаҳар ҳам мубтало бўлган. Бу шаҳарнинг аҳволи у шаҳарлардан баттарроқдир. Қишлоқларнинг жуда кўп ерларига экин экилган, халқи фақир ва фалак қарғишига учраган кишилардир. Масалан, мен ўзим бир кишини Хатирчи қўрғони атрофидаги бир неча таноб ернинг ҳар танобини ўн етти тангадан сотиб олганини кўрдим. Яна бир куни бозордаги чой дўконида ўтирган эдим, бир деҳқон келиб ўн тангалик нарх ва ўн ойлик қарз билан нимча чой сотиб олди. Мен бундан жуда ҳайратда қолиб, ўша деҳқондан сўрадим:

— Шу ўн тангани нақд тўлай олмайсизми?

Деҳқон менинг юзимга тикилиб қараб, деди:

— Йўқ!

Мен: Хўш, ҳар ой икки тангадан бериб, беш ойда шу қарздан қутула олмайсизми? Деҳқон таассуф билан кулиб, деди:

— Ойига икки танга топиш сизлар учун — худонинг ғазабига учрамаган учун осондир, лекин бизга мумкин эмас.

Мен: Ўн ойдан кейин бу пулни қаердан топиб берасиз?

Деҳқон: Мен амлоқдордан қарздорман, ҳашар пулидан ҳам бўйнимда бир неча танга қолган. Яна, судхўрлардан ҳам анча пул қарзман. Ана шу қарзларимдан кўпининг муҳлати ўн ойда тугайди. Ушдан улар менинг бир неча таноб еримни сотиб оладилар. Шундан кейингина бу кишининг ҳам ўн тангасини тўлашим мумкин.

Кунлардан бирида ҳоким мирзаларининг бири билан Хатирчининг фалокатга йўлиққан, бечора халқи ҳақида суҳбат қиладганимизда, мирза:

— Яқинда ажиб бир воқеа содир бўлди, шуни сизга айтсам,— деди.

Мен: Жуда яхши, айтинг!

Мирза: Маълумки, деҳқонларимиз ерларига маҳаллий ўғит соладилар. Уларнинг ҳар бири ўзининг бўш вақтида бир неча қоп ўғит тўплайди ва экиш пайтида ерга тўкади. Сафар номли деҳқон ҳам бир неча қоп ўғит тўплаган. Кунлардан бирида унинг қўшнисини атайинми, адашибми, унинг ўғитини ўз ерига солган. Ушбу ҳолдан хабар топган Сафар ғазабланиб қўшнисини сўкади, қўшнисини ҳам ўз навбатида Сафарни ҳақоратлайди. Бир дақиқа вақт ўтар-ўтмас, жанжал йириклашиб, катта можарога айланади. Шарият ҳокими — қози жаноблари икки юз танга муҳрона, юз танга хизмат ҳақи олиб, ушбу можарони ҳал этганлар. Бечора Сафар раис одамига ҳам юз танга берган. Уша куни бу хабар ҳокимхонага етиб келди. Биз ҳам одам юбориб, икки юз танга олдик. Устига-устига, миршаб юз танга ундирган. Шундай қилиб, бир қоп ўғит учун бу бечоранинг олти юз танга пулини вилоятнинг тўрт ҳокими томоққа урдилар.

Ушбу воқеани эшитгандан кейин юқоридаги чой сотиб олган деҳқон эсимга келиб, мирзадан сўрадим:

— Биродар, эшитишимча, бу вилоят халқининг ҳатто ўн танга ҳам нақд пули йўқ. Шундай экан, у бечора олти юз тангани қаердан топади?

Мирза кулди:

— Тўғри, пуллари йўқ, лекин, алҳамдулиллоҳ, бу шаҳарда одамнинг оғирини енгил этувчи саховатли кишилар кўп.

Мен: Улар қанақа одамлар?

Мирза: Судхўрлар. Уларнинг пул бериш йўллари ҳам ажиб. Масалан, фараз этайлик, мен судхўрман. Ана шу юқорида номи зикр этилган Сафар, ўша жанжалини бостириш учун олти юз танга сўраб олдимга келади. Ҳар юз танга ҳисобидан ойида тўрт тангадан фойда бериш шарти билан унга бу пулни тутқазаман. Ночор рози бўлиб, олади. Шунда ҳам пулнинг барчасини бермайман. Ҳар юз тангага нимча чой — ўн танга, жами эллик танга ва эллик танга нақд пул бериб, уни юз тангага қарздор этаман. Шундай қилиб, олти юз тангадан: олтига нимча чой — олтмиш танга, бир ярим ман бўғдой — юз эллик танга; бир ярим ман жўхори — тўқсон танга, жами уч юз танга ва яна уч юз танга нақд пул бераман. У бечора зорланиб, ёлбориб дейди: «Менга олти юз танга керак, мен бу чой, буғдой, жўхорини қайси дардимга даво этаман?!» Мен зарда билан жавоб бераман: «Менга нима? Бозорга олиб бориб сот!» У ўз навбатида: «Шу нарсаларни ўзингиз истаган нархингизда сотиб олиб, пулини менга беринг», дейди. Мен чойга ўттиз олти танга, бир ярим ман буғдойга бир юз йигирма танга, бир ярим ман жўхорига олтмиш танга — жами бир юз ўттиз уч танга бераман. У бечора ҳам уч юз

танга ва бир юз ўттиз уч танга — жами тўрт юз ўттиз уч тангани олиб, олти юз танга қарздор бўлади.

Бу муомалада икки нарса диққатга лойиқдир. Менинг инсофсизлигим ва унинг бахтсизлиги. Инсофсизлигимни таҳлил этсангиз: тўрт юз ўттиз уч танга бериб, у бечорани олти юз танга қарздор этаман. Яъни олти юз тангани ўз чўнтагимдан чиқармасдан, бир юз олтмиш тўрт тангани ғорат этаман.

Кейин у бечорадан «фойда» деб, ҳар йили икки юз саксон саккиз танга талаб қилман. Энди унинг бахтсизлигини тасаввур этинг: энг аввало бечора, тўрт юз ўттиз олти танга олиб, олти юз танга қарз бўлади, бир йил ўтгандан сўнг икки юз саксон саккиз танга фойдамни ҳам қўшиб, саккиз юз саксон саккиз танга бериши лозим. Бу ҳам аниқки, бир йилда у бечоранинг бошига бунга ўхшаш даъволар бир марта эмас, балки ҳеч бўлмаса, уч марта тушади. Ана шунда у бир йилда тахминан уч минг танга қарз бўлади. Хўш, у бу қарзларини қандай узади? Албатта, уй ва ерларини ўша судхўрларга беради. Узию аҳли аёли дарбадар гадо бўладилар. Бу бошимизга тушган энг оғир ва қаттиқ балолардан биридир.

Мен бу сўзларни эшитиб, сиқилганимдан шундай дедим:

— Худонинг бандалари бундай зулмга маҳкум бўлган мамлакатга оллоҳнинг раҳмати соя ҳам ташлама!

Хатирчида бир ҳафта туриб, кейин Бухоро йўлига равона бўлдик. Хатирчи станциясига келиб, поездга ўтирдим. Мен билан бирга икки тожир¹ ва бир бухоролик мулла ҳам йўлга чиқишган экан. Сўрадим, дедилар:

— Самарқанддан келяпмиз. Бухорога борамиз.

Вагон тез суръат билан кетиб борар эди. Ҳар ким ўз иши билан машғул. Тужжорлар савдо ишлари мавзуида суҳбатлашар эдилар. Мен бир китобни олиб мутолаа қила бошладим. Мулла ўзини уйқуга солди. Бир станция йўл юрдик, ҳали ҳам ҳамма ўзи билан ўзи овора эди. Бироқ мулланинг уйқуси келмай, ахийри юраги сиқилиб, чуқур «ух» тортди-да, менга қараб, деди:

— Биродар, бу икки киши ўз суҳбатлари билан машғуллар. Сиз билан биз илм аҳлимиз, нега бир биримиз билан суҳбат қилиб кетмаймиз?

Мен: Фақир китоб мутолаа этмоқдамен, бироқ сиз нега шерикларингиз суҳбатига қўшилмайсиз?

Мулла: Биродар, биз илм аҳлидирмиз, булар эса дунё аҳли. Биз уларнинг суҳбатидан ҳеч нарса тушунмаймиз.

Мен: Яхши, Сиз булар билан суҳбатлашинг, зора булар Сизнинг сўзларингиздан баҳраманд бўлсалар.

Ҳар иккала тужжор ўз суҳбатларини тўхтатиб, бизнинг гапларимизга қулоқ солар эдилар. Улардан бири менга табассум билан деди:

— Жаноблари Самарқанддан бу ёғига тўхтамасдан бизга навбат бермай суҳбат қилдилар. Бахтсизликни қарангки, биз ҳам у кишининг суҳбатидан ҳеч нарса тушунмадик.

Мен: Сизлар домулланинг сўзларига диққат билан қулоқ солмагансизлар, шунинг учун тушунмагансизлар, бўлмаса илм аҳлининг суҳбати ҳамиша ва ҳамма вақт ҳам эшитишга арзигулик ва фойдаланишга лойиқдир.

Тожир: Яхшигина эшитдик, мақсадларини ҳам билдик, бироқ фойдалана олмадик. Мен: Ажабо, домулланинг суҳбатидан нимани тушунганингизни менга айта оласизми?

Тожир: Албатта айтаман. Домулла ҳазратлари беш соат давомида тинмасдан, нафас олмасдан гапирдилар. Суҳбатларининг бошидан охиригача шуни билдикки, марҳум қозикалон яхши одам эканлар, бир неча марта домулло жанобларига кулиб боққан эканлар. Агар ўлмаганларида бу кишига катта мударрисликни берар эканлар. Бироқ, афсуски, қазо қилибдилар. Аммо ҳозирги қозикалоннинг инсофи йўқ эмиш, чунки ҳалигача домулла жанобларига кулиб қарамабди. Инсоф этинг, биз бечоралар бундай суҳбатдан нима баҳра оламиз?

Домулла: Биродар, булар дунё учун яратилган одамлар дедим-ку! Келинг, ўзимиз гаплашиб кетамиз.

Мен: Домулла жаноблари, сиз нега буларни ҳар сафар «дунё аҳли» деб камситасиз?

Домулла: Тўғри-да, улар доимо савдогарлик билан машғулдилар, молу мулк, давлат эгаси бўлиш учун интиладилар, шунинг учун уларни «дунё аҳли» деймиз ва эътибор билан қарамаймиз.

Мен: Нима учун эътибор қилмайсиз?

Домулла: Чунки Пайғамбар ҳазратлари буларнинг ҳаққига шундай деганлар: «Ад-дунё жалата ва талибиҳа килабун»², яъни дунёнинг ўзи ўлган ҳайвон мисолидир ва талаганлар итдилар.

Мен: Ундай бўлса бу икки киши ҳам ит экан-да?

¹ Тожир — савдогар (арабча). «Тужжор» — шу сўзнинг кўплиги — (тахр.)

² Асарнинг тожикча нусхасида бу ҳадис «Ад-дунё жалата ва толибиҳо калоб» тарзида берилган — (тахр.)

Домулла кулиб туриб деди:

— Пайғамбарнинг айтишидан шу маъни чиқади, бироқ бизнинг шаҳримизда шариатга аҳамият бермайдилар. Шунинг учун ҳам, ҳар кимнинг кўнгли нима истаса шу билан машғул бўлади ва илло, агар бизнинг одамларимиз расули худо буюрганидек иш тутсалар эди, бундай ишларга ҳеч қўл урмас, кечаю кундуз тоат-ибодат билан машғул бўлар эдилар.

Мен: Агар барча кишилар кечаю кундуз тоат ва ибодат билан шугуллансалар, бирон ишга қўл урмасалар, унда озиқ-овқатлари ва кийим-бошларини қаердан топадилар?

Домулла: Худо етказади.

Мен: Булар авомлар. Агар шариатга қарши бирон иш қилсалар ҳам атайин эмас, балки адашиб қиладилар. Шунинг учун уларга айб йўқ, аммо Сиз жаноблари олимсиз, расули худонинг айтганлари асосида иш тутасизми ёки йўқми?

Домулла: Албатта иш тутаман.

Мен: Дунёнинг моли учун ҳаракат қилишни худо ва расул ман этган, дейдилар. Сизнинг ўзингиз дунё молига эга бўлиш учун ҳаракат қиласизми?

Домулла: Мен аслида бу ишларга қўл урганим йўқ. Ҳамиша тоқат этиб, оллоҳнинг ёди билан машғулман.

Мен: Шундай экан, бу тужжорларга нега «марҳум қозикалон яхши одам эдилар, доимо табассум билан боқар эдилар. Бу қозикалон инсофсиздир, менга кулиб қарамайди», дебсиз. Сўзларингиздан маълум бўладики, Сиз ҳам дунё мол-мулкининг талабгори экансиз. Сизнинг бу савдогарлардан фарқингиз шундаки, улар ризқ-рўзларини ўзларининг саъй-ҳаракатларидан топадилар. Сиз эса қозикалоннинг кулиб боқишидан. Тужжорлар кеча-кундуз ўз ҳаракатлари билан оворадирлар. Сиз жаноблари эса қозикалон жанобларининг табассумини овлайсиз.

Домулла: Биродар, албатта бандасининг ризқини худо беради, бироқ сабабсиз бермайди. Албатта бирон бир сабаб керак. Бизнинг ризқ-рўзимизнинг сабаби ҳам қозикалондирлар. Шунинг учун гоҳида қозикалон табассумининг фикрида бўлишнинг ҳам зарари йўқ.

Мен: Тўғри, аммо калтак яна Сизнинг бошингизда синади. Булар ҳам Сизга ўхшаб худонинг ризқ бериши ва бунга маълум сабаб бўлиши зарурлигини биладилар. Шунинг учун тижоратни ўз ризқларининг сабаби деб биладилар. Менимча, буларнинг ишлари Сизнинг ишингизга нисбатан шариат юзасидан яхшироқ ва олийроқдир. Чунки ҳақ таоло буюрадики, «Лайса лил-инсани илла ма саъй». Ҳазрат пайғамбар алайҳи-с-салом буюрганлар: «Ҳалол йўлни тилаб чарчаб қолган кишилар ухласалар, уларнинг гуноҳларини худованд кечирган ҳолда ухлаганлар». Бошқа бир жойда айтганлар: «Ораларингдан бир киши арқонни олиб телага чиқсин, ўтин йиғсин, сотсин ва у бу пулни ўзига сарфласин, агар мумкин бўлса садақа ҳам берсин, бу ўз ризқини бошқалардан умид қилишдан кўра яхшироқдир». Бу ҳадис ва оятларнинг ҳар бири саъй ва амални муқаддас билади, унинг эгаларини башорат этади ва саволлар арбоби бўлган сизларга мазамат ва танбеҳ беради.

Домулла: «Ад-дунёя ифата ва талибуҳа калоб» ҳадисига нима дейсиз?

Мен: Бу ҳадисни қаерда кўрдингиз?

Домулла: Эшитдим.

Мен: Менимча, бу пайғамбар ҳадиси эмас.

Домулла: Йўқ, йўқ! Албатта Расулulloҳ ҳадиси бу, чунки бу ҳадисни мен устодларимдан эшитганман.

Мен: Устодлардан эшитганингизнинг ўзи ҳадиснинг тўғрилигидан далолат бермайди. Сиз ҳам биласизки, дунёда ҳадис жуда кўпдир. Лекин уларнинг барчаси пайғамбар алайҳи-с-саломнинг ҳадиси эмас. Уларнинг кўпи сохта ва ёлғондир. Имом Муҳаммад бинни Исмоил Бухорий «Саҳиҳи Бухорий»ни яратиш учун олти юз минг ҳадис тўплаб, уларнинг ичидан тўққиз минг икки юзта тўғри ҳадисни ажратиб, ўз китобини яратди. Шунда ҳам бу ҳадисларнинг уч мингигина асдир.

Яна айтишларича, Имом Бухорий ўша олти юз минг ҳадисдан олти мингини танлаган эмиш. Бу ерда бир муҳим нуқта мавжуд. Уни ҳам арз эта қолай. Имом Бухорий икки юз эллик олтинчи ҳижрий йилида оламдан кўз юмган. Маълум бўлишича, пайғамбар замонидан бошлаб Имом Бухорий давригача олти юз мингга яқин сохта ҳадис вужудга келган. Ким билади, Имом Бухорий замонидан бизгача бўлган бир минг етмиш йил ўртасида неча миллионлаб сохта ҳадислар вужудга келган экан? Шунинг учун, устоддан эшитган билан ҳар бир ҳадис тўғри бўлавермайди.

Тужжорлардан бири деди:

— Энди бу масалани кўйиб, сал мақсадимизга қайтайлик. Маълумки, бизнинг Бухорода тижорат иши орақда қолиб кетган. Бунинг сабаблари кўп. Бироқ шуни ҳам инкор этмаслик керакки, энг катта иллат — уламо ва машойхларимиздадир. Чунки бу азизлар пул ва давлатга эга бўлмаслик ҳақида шунчалик кўп ҳикоят ва ҳадислар ўйлаб топганларки, тижорат ва пулга эга бўлишлик фикрини миллатимиз дилидан сидириб ташлаганлар. Масалан, бугун ўзим савдогарману аммо ишимга нисбатан кўнглим ҳеч исмайди, чунки биламан; дунёда пул ортириш Оллоҳ фармойишига хилофдир.

Мен: Ҳақиқатда ҳам бу масала баҳсга арзирлидир. Менимча, ҳар бир қавм учун тижорат ва пулдорлик ақл ва одат юзасидан зарур бўлгани сингари, шариатан ҳам керакдир. Бутун Қуръонда ва ҳадисларнинг барида мусулмонларни бу йўлдан қайтариш борасида бирон сўз топа олмайсиз. Аксинча, Худо ва унинг Расули бу ишни юксалтириш борасида олий фармойишлар берганлар. Мен уларни айтишдан олдин, ўз муддаоимни бир аниқ ақлий далил билан исботламоқчиман. Сизларнинг ҳар бирларинг яхши биласизларки, мусулмончилик биноти беш амрдан иборатдир: иймон, намоз, закот, ҳаж, рўза. Ҳар ким закот ва ҳажни амалга ошириш учун пул кераклигини билади. Пулсиз кишилар бу икки ибодатдан маҳрумдирлар. Бироқ, агарчи рўзани бенаво кишилар ҳам адо этсалар-да, шунга иқрор бўлайликки, бойликка эга бўлган муф்தўрларнинг намоз ва рўзалари бечора кишиларнинг намоз ва рўзасидан яхшироқдир. Чунки, намоз шартларидан бири шуки, намоз ўқиётган киши Оллоҳ томонга қараб чин дилдан интилиши керак. Бироқ, оч-қашшоқлар ҳамма вақт эртанги кунда қўлга киритилиши зарур бўлган наонларини ўйлар эканлар, бундай лаззатга ҳеч эриша олмайдилар. Шу қатори, давлатманд кишилар рўза кунларида туш пайтида ҳам мазали таомларни ейишга қодирлар ва уларнинг табиатлари ҳам мазали овқатлар тановул қилишга майлдордир. Бечоралар эса, фақат худонинг ризолиги учун тушки таомларидан воз кечиб, намозшомгача оч юрадилар. Шунинг учун давлатмандлар рўзасида илоҳий амрга итоат зоҳир этилади, бу эса қашшоқ кишиларда кўринмайди.

Худо раҳмаф қилсин, қаранг, ислом файласуфи Саъдий нималарни ёзибди: «Агар саховат, эҳсон қудратдир ва агар сажда этиш қувватдир, давлатдорга поклик, ҳалол давлат, пок кийим, шараф ва номус, кенг фёвлга эга бўлиш имкони бор. Тоатнинг қудрати латиф сўзлардадир ва ибодатнинг асли покиза либосдадир. Маълумки, «бўш қориндан қандай қилиб қувват ва ҳеч вақосиз қўлдан қандай мурувват кела олади».

Тавонгаронро вақф асту назру меҳмони.
Закоту фитраву эътоқу ҳадьяву қурбони.
Ту кай ба давлати эшон раси, ки натвони,
Чуз ин ки ду ракъату он ҳам ба сад парешони.

(Мазмуни: Давлатдорларнинг иши вақфу меҳмондорчиликдир, яна закот, фитр, кимнидир озод этишу ҳада бериш, ҳам қурбонлик қилишдир. Сен икки ракаат намознинг паришон ҳолатисиз ўқий олмаганидан кейин уларнинг давлатига қачон тенг кела оласан).

Энди покизалик, иймон ва Оллоҳнинг яғоналиги, пайғамбарнинг нубуввати дин билан тасдиқ этилиши ва тилда иқрор бўлишидир. Ушбу тасдиқ ва мазкур иймон учун оз бўлса-да, илм керакдир. Озгина илм таҳсили ҳам пулсиз амалга ошмайди. Демак, исломнинг буюк бир рукнини амалга ошириш учун-да маблағ даркор. Маълум бўлдики, мусулмончиликдаги беш биноти яхши адо этиш учун ҳам пул керак. Шунинг учун ҳам пайғамбар алайҳи-с-салом буюрганлар: «Камбағаллик кофирликка яқиндир», «Худодан қашшоқлик ва муҳтожликка тушмаслик учун паноҳ тиланг».

Домулла менинг сўзларимдан ғазабланиб, деди:

— Сизнинг барча айтган бу сўзларингиз икки жиҳатдан тўғри эмас: биринчидан, сизнинг ўқиган ҳадисларингиз ёлғондир, чунки пайғамбаримиз ҳеч вақт қашшоқликни ёмон деб айтган эмаслар, балки «мен камбағалман ва бу билан фахр этаман», деганлар. Кейин, сиз мусулмончиликдаги беш фарзни тўғалигича адо этишни пулсиз мумкин эмас, дедингиз. Ваҳоланки, Бухоро уламоларининг барчаси қашшоқлик тарафдоридирлар, шунга қарамасдан улар бу беш рукнини тўла адо этадилар.

Мен: Домулла жаноблари, биринчидан пайғамбар ҳазратлари ифтихор қилган нарса қашшоқлик эмас, балки Оллоҳ розилиги билан нафсни тийишдир. Бундай фақирлик давлатдор кишиларда ҳам мавжуддир. Масалан, бир давлатманд киши рамазон ойи тўла рўза тутмасдан кундузи уйда бекиниб олиб, лаззатли таом пишириб, еб кечалари уйда мажлислар тузаб, ичкиликбозлик билан шуғулланиб, шароб шишаларидан фойдаланиши мумкин. Лекин у буларнинг ҳеч бирини қилмайди, ҳеч қандай жабр ва иқрорсиз, фақат худони рози этиш учун кундузлари рўза тутиб, кечалари намозу ибодатга тайёр туради. Унинг бу ишини «нафсни жиловлаш ва Оллоҳнинг ризолиги» дейдилар. Ана шу — ҳазрат пайғамбар ифтихор этган фақирликдир. Кейин, Сиз Бухоро уламолари қашшоқлик тарафдоридирлар, дедингиз. Тўғри, Бухоро уламолари қашшоқлик тарафдоридирлар, бироқ ўзлари қашшоқ эмаслар. Сизнинг уламоларингиз қашшоқликни ўзлари учун эмас, балки ўзгалар учун муносиб биладилар. Шунинг учун улар «сен ўлгину мен қолай», дейдилар.

Энди асл мақсадга қайтайлик. Шариатнинг ҳам пулни муҳофаза этиш ва тижорат ташвиқи ҳақида кўп топшириқлари бор. Шу жумладан, айримларини зикр этай: «Ниса» сурасида Роббулиззат ҳазратлари буюрганларки, «ўз молларингизни ақли паст ва билимсиз, маданиятсиз кишиларга берманглари, чунки Оллоҳ-таоло сизни бор-будингизнинг шаклланиши ва манфаатингиз учун яратгандир». Расулulloҳ ҳазратлари ҳам ўз ҳадиси шарифларида бундай деб айтганлар: «Ростгўй тожир ва амин пайғамбар содиқ кишилар ва саидлар қаторида туради...»

Шундай қилиб, ислом шариати тижорат ва давлатдорликни ман этган эмас, балки амр этган. Бироқ, шуни ҳам билишимиз кераки, ислом бизни тижоратдан ман этмагану бироқ бахиллик, исрофгарчилик ва тамагирликдан қаттиқ тергаган. Шундай экан, ҳар ким худонинг ва ўзинг расулининг мутеи экан, пулдорлик ва тижорат ишига интилиши керак ва тама ҳамда исрофгарчилик касалидан ҳазар этиши зарур.

Шу пайтда вагон бир станцияга келиб тўхтади. Сўрадим: Кармана экан. Тожирлардан бири ташқарига чиқиб, нон ва чой олиб келди, биргалашиб танавул этдик. Домулла пастга тушиб, бир оз айланиб келдилар. Бироқ, қайтиб бизнинг олдимизда ўтирмасдан, бошқа жойни маъқул билдилар. Биз яна ўз суҳбатимизни давом эттириш билан машғул бўлдик.

Тожир: Сизнинг сўзларингиздан жуда мамнун бўлдим. Бухоро муллалари бизни «дунё одами» деб кўп дакки берадилар.

Мен: Тўғри, агар давлатманд киши ростлик ва саховатдан узоқ бўлмаса ҳам ақлан ва ҳам шаръан мадҳу саного сазовордир. Уйлаб кўринг, мусулмонлар ўз динлари ҳақида қаерда таълим оладилар? Мадрасада. Намозларини қаерда ўқийдилар? Масжидда. Бу масжид ва мадрасани биз учун ким қуради? Давлатманд кишилар. Шунинг учун, давлат эгалари ҳақоратлашга эмас, мадҳ ва мақтовга лойиқдирлар.

Мен бизнинг динимиз тижоратга тарафдорлик қилиш ҳақида сизларга фикр билдирдим. Бироқ бу масала борасида ҳеч нарса демадим. Энди шу ҳақда баҳс қилмоқчиман. Ажабо, ислом дини нега тижоратни қўллаган? Чунки, тижорат масаласи башариатнинг ҳаёт-мамот масаласидир. Дунё халқларидан биронатсининг иши тижоратсиз амалга ошмайди. Айниқса, бизнинг давримизда савдо иши жуда эътиборга сазовордир. Қадим замонда оламнинг амир ва подшоҳлари фақатгина ўзларининг шаҳвоний нафслари учун бир-бирлари билан ярашар ва урушар эдилар. Агар қадимги жангларга диққат билан назар солсак, уларнинг асл сабаби ўша подшоҳлардан бири қизини иккинчисига бермаганлиги ва уни иззат-икром этмаганлиги бўлиб чиқади. Лекин бизнинг давримизда бўладиган урушларнинг асл сабаби савдо можароларидан бошқа нарса эмас. Масалан, тараққий этган бир давлат ўз тижоратини кенгайтириш ниятида бошқа қолоқ давлат ерига боради ва айрим имтиёзларга эга бўлиб, у мулкнинг йўлини ўз тижорати учун очади ва маълум муддатдан кейин бу мулк аҳли унинг тижоратига монелик қилиб халақит бера бошласа, шу заҳотиёқ уларнинг устига лашкар тортиб, ҳар қандай йўл билан уларнинг ерларини ўзиники қилиб олишга ҳаракат қилади. Агар бошқа бир кучли давлатда ҳам ўша пайтда тижорат ишлари юксалган бўлса, у ҳам ўз савдо миқёсини ҳимоя этиш учун қарши томондан лашкар тортиб урушга киришади. Шундай қилиб, икки буюк давлат бошқа бир кичик давлатнинг ерида тижорат равнақи учун лашкар тортадилар.

Тожирлар: Ажабо, давлатлар савдоларининг ҳимояси учун бунчалик ўзларини қурбон қилмасалар? Фараз этайлик, уларнинг икки-уч одами фойда қилди ёки зарар кўрди, бунинг давлатга нима дахли бор?

Мен: Бу давлатлар ҳар мулкнинг молини ўзига сарф этадилар ва фақат ўша ернинг тижоратидан фойдаланадилар. Масалан, бугун Ҳиндустон инглизларнинг қўлида, бироқ Ҳиндустон мблётидан бир пул ҳам инглизлар хазинасига кирмайди. Барчаси фақат Ҳиндустон ободлигига сарфланади. Инглиз давлати фақат у ернинг тижоратидан фойдаланади. Шунинг учун ҳам, бу тижорат учун жони борича ҳаракат қилади. Чунки, маълумки, агар Ҳиндустонда Англия тижорати ўрнини Германия эгалласа, унда Англия учун Ҳиндустоннинг бор-йўқлигининг фарқи қолмайди.

Энди озгина бўлса-да бухоролик тужжорлар аҳволини тадқиқ этайлик. Менимча, сизларнинг бугунги тижоратларингиз бизнинг пайғамбаримиз амр қилган тарздаги эмас, балки абадан фойда келтирмайдиган, ўзгача тижоратдир. Пайғамбаримиз бизга амр этган тижорат бугунги оврўполикларнинг тижоратидир, чунки улар бундан манфат кўриш учун фойдаландилар. Бироқ сизларнинг савдогарларингизнинг аксарияти бугунгача фақатгина фойда кўриш учун эмас, балки ўзларининг нафсоний ҳаваслари туфайлигина бу иш билан шуғулланганлар. Масалан, Бухорода фалон бой олтмиш минг тери олади. Нега? Чунки бошқа бир бой ҳам шунчалик тери олган. Бу йил фалон бой тижорат учун Америкага боради. нега? Чунки, кўнгли саёҳатни тилабди. Бу ишларни тижорат демайдилар. Ана шу ўйинларни тижорат деб қабул қиладиган ҳар бир қавм албатта маҳв ва нобуд бўлиши муқаррардир.

Бу фикримни исботлаш учун бир оз баҳс қилмоқчиман. Сиздан сўрасам: Бухоро тужжорлари аввал пахта савдоси билан шуғулланганлар. Энди эса шуғулланмай қолдилар?

Тожир: Чунки пахта савдосидан кўп зарар кўрдилар.

Мен: Шу кунлар (яъни бухоролик тужжорлар пахта савдосидан қўл тортганларидан кейин) Бухородаги бегона савдогарлар ҳам пахта савдоси билан машғулмилар ёки улар ҳам бу ишдан қўл тортдиларми?

Тожир: Шу кунларда Бухорога жуда кўп кишилар пахта сотиб олиш учун келадилар ва кўп пул ишлайдилар.

Мен: Ана шу бегоналар Бухоро савдогарлари каби зарар кўрадиларми ёки фойда олмоқдаларми?

Тожир: Агар улар ҳам бизнинг тожирларимиздек зарар кўрганларида эди, пахта сотиб олишдан қўл тортар эдилар. Бироқ, ҳозирча бу ишдан тўхтаганларича йўқ, аксинча, ҳар йили аввалгисидан кўра кўпроқ даромад олмоқдалар. Айтиш мумкинки, зарар кўрмайдилар, балки фойда оладилар.

Мен: Ажабо, Бухоро тужжорлари бухоролик бўла туриб, ўз шаҳарларининг паст-баландини бегоналардан яхшироқ билсалар-да, нега пахта савдосидан зарар кўрмоқдалар? Бегоналар бегоналигига қарамасдан, Бухоронинг йўл-йўриғини билмай, қандай қилиб фойда олибдилар?

Тожир: Бегоналар барча ускуналарини ўзлари қурадилар, тузатадилар, биз бу жиҳатдан уларга муҳтожмиз ва шунинг учун ҳам бизнинг харажатимиз уларнинг харажатидан кўпроқдир.

Мен: Сизларнинг фалокатга ботишларингизнинг сабаби фақат бугина эмас. Яна бир йирик иллат ҳам бор. Ажнабийлар ўзлари иттифоқ ва бирликка эга. Сизлар эса, пулларингизни ҳамisha ўзаро қарама-қаршиликларингиз йўлида сарф этасизлар. Молни сотиб олаётган пайтда сизнинг фикр-ўйингиз бухоролик фалон бой устидан ғалаба қозониш борасида бўлади. Ундан кўпроқ мол олиб, уни синдирсангиз бас. Шунинг учун жуда кўп ҳолда бир-бирларингизга қасд этиб, пахтани Москов нархидан тўрт баравар ошиқ олиб, тенгсиз зарар кўргансизлар. Тери сотиб олишда ҳам аҳвол шу. Бироқ ажнабийлар бу йўлни тутмайдилар. Улар бозорга кириб савдо қилишдан олдин, тўпланишиб маслаҳат қилишади. Кўрадиларки, пахтанинг нархи Масковда ўн беш сўм, улар бу ерда ўн сўмдан оширмасликка қарор қилишади. Кейин бозорга кириб, ўз аҳдларида туриб савдо қиладилар. Пахта нархи ўн сўму бир тангага тенг келиши биланоқ, барчалари ҳамёнлари оғзини бекитадилар. Чорасиз қолган деҳқон яна бир танга тушиб, арзон сотади.

Энди сизнинг фикрингиз ва менинг қарашларимни бир жойга жамласак, қуйидаги натижа ҳосил бўлади:

1. Бегоналар ўзаро иттифоқ тузиш ва бирлашиш кучига эга, сизларда эса нифоқ ва бегоналик бор.

2. Бегоналарнинг ўз фабрикалари бор, сизларда йўқ.

3. Улар савдо илмини неча йил зўр бериб ўқиганлар ва биладилар, сизлар билмай-сизлар.

Шунинг учун ҳам улар фойда кўрадилар, сизлар — зарар. Шунинг учун пахта тижоратини бутунлай ва пилла тижоратини қисман сизлардан олганлар ва аминманки, агар ускунасизлик ва илмсизлик, ўзаро нифоқлар тугамаса, тери тижоратини ҳам бой беришингиз шак-шубҳасиздир. Бошқалар сизларнинг тижоратингизни тортиб олмаслиги учун нима қилиш керак?

Энг аввало, ўртангизда иттифоқ ва бирлик бўлмоғи лозим. Дини мубийнимиз¹ ислом ҳар ҳусудда ҳам иттифоқ ва бирликни амр этган. Оҳ, агар уламоларимиз шундай бир муҳим илоҳий амрни бизга дурустроқ тушунтирсалар эди ва биз ҳам амал қилсак эдик, бугун бунчалик қаттиқ балоларга учрамас эдик.

Кейин, сизларнинг ўз фабрикаларингиз бўлмоғи лозим. Шуни тан олиб айтаманки, бугун Бухорода сармоёси ҳам фабрика қуриб, ҳам тужжорлик қилишга етадиган киши йўқ. Агар ўнта бухоролик сармоёдорнинг пули бир жойга тўпланса, тўртта фабрикага эга бўлиш мумкин ва бу сармоё эгалари муваффақият билан савдо ишини юрта оладилар. Оврўполиклар ширкатларнинг афзаллигини яқинда кашф этиб, ўз миллатларини бу ширкатларни тузишга даъват этдилар. Бироқ, бизнинг пайғамбаримиз бундан бир минг уч юз йил олдин амр этиб деган эдилар: «Оллоҳ таоло дейдики, иккита бир-бирига хиёнат қилмайдиган шарикларни мен ҳимоя этаман ва қачонки хиёнат этсалар, менинг ҳимоямдан маҳрум бўладилар».

Учинчидан, сизлар ўз фарзандларингизни тижорат мактабларига юбориб, савдо илмида ўқитингиз, чунки бегоналар тижорат илмидан хабардор, сиз эса беҳабарсиз. Оллоҳ таоло бу маънини Қуръонда хабар берган: «Билмаганлар билганларга тенглаша олмайдилар».

Яна бошқа масала ҳам бор. Буни ҳам арз этай. Тижоратдан мақсад — бойлик орттиришдир (яъни пул топиш). Аммо, сарватни қўлга киритишнинг йўли фақатгина тижорат эмас. Бунинг жуда кўп йўллари бўлиб, тижорат — шулардан биридир. Бошқа йўл: «ихрож санъати», яъни ер ости бойликларини чиқариб олиш ва «камал санъати», яъни ускуналар (фабрика, заводларни) яратишдир. Афсуслар бўлсинки, сиз бухороликлар бу иккала томонга мутлақо эътибор бермагансизлар. Бухорога тегилши ерларда тилла, мис, темир, кўмир, лампа мойи ва бошқалар кўпдир. Сиз бухороликлар улардан баҳраманд бўлмаганларингиздан кейин, бу бойликлардан нима фойда? Яна қайтараман, йирик ширкатлар тузиб, нифоқ ва бегоналикни бир томонга йиғиштириб, интилиш ва ҳаракатларингизга мунтазир қолган ва худонинг неъматини бўлган ер ости бойликларини

¹ Мубийн (арабча) — очик, тушунарли — (Тахр.)

дан бахраманд бўлингиз. Аммо бу бойликлар, рудалардан фабрика ва машиналар ёрдами билан тоза ва озода ҳолда фойдаланиш лозим.

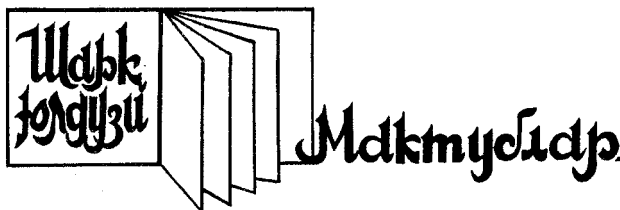
Шуни ҳам билингки, агар сиз бухороликлар, таъкидлаганимдек, бу худо берган неъматдан фойдаланмасангиз, албатта ҳаял ўтмай бегоналар бу бойликларга эга бўлиб, уларнинг ҳар бирининг устида фабрикалар ва ҳайратангиз машиналарни ўрнатадилар. Дунё-дунё пул ишлаб оладилар. Минглаб хизматчилар бу ишга сафарбар қилинади. У вақтда сизларнинг фарзандларингиз чорасиз қолиб, уларнинг хизматларига бўйин эгишлари муқаррар.

Бугунги кунда «аъмал санъати»нинг бир қисми, масалан, алоча тўқиш ва бошқалар сизнинг мамлакатингизда мавжуд, бироқ буларнинг барчасини эски усул билан қургансиз. Агар уларни қайтадан, янгича қурмасангиз, санъатларнинг барчаси ҳам қўлингиздан кетиши муқаррар.

Шу пайт айтишди: «Когонга етиб келдик». Ҳар ким ўз нарсаларини тугишга киришди. Мен ҳам ўз нарсаларимни боғлаб олдим. Вагон тўхтади, тушиб фойтунга ўтириб, ўша дўстимнинг уйига қараб кетдим. У киши менинг қайтганимдан шод эди. Уч кун ўша ерда туриб, кейин ўзимнинг муборак ватаним томон йўл олдим.

Муродим насиҳат айтмак эди, айтдим.
Худога топширдим дедим-у, кетдим.

Тожик тилидан **Ҳасан ҚУДРАТУЛЛАЕВ** таржимаси

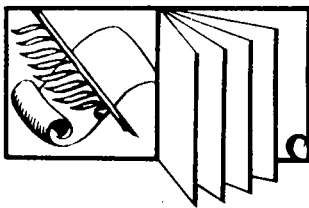

Ҳурматли «Шарқ юлдузи» ойномасининг таҳрир ҳайъати! Аввало, ойноманинг 60 йиллиги билан ҳаммаларингизни самимий табриклайман. Журналингиз билан 1948 йилдан буён танишман.

Авваллари журналга обуна бўлар эдим, лекин кейинги вақтларда почта қутилари-мизнинг безори болалар томонидан шикастлантирилганлиги туфайли, уни дўконлардан сотиб оламан. Айниқса, журналнинг 1989 йил, 8-сонигаги йирик ўзбек шоири Мунис ва унинг шеърларидан берилган намуналарни, бобоколони-миз Темурнинг «тузук»-ларини ўқиб беҳад хурсанд бўлдим. Журналнинг 1990 йил 4-5 сон-ларидаги «Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи», 7-сонигаги Абдулла Авлонийнинг Афғон саёҳати, 8-9-10 сонлардаги Муҳаммад Алининг «Сарбадорлар» номли тари-хий романи (фурсатдан фойдаланиб, ёзувчи Муҳаммад Алига самимий миннатдор-чилигимни изҳор этаман) менда катта таассурот қолдирди.

Гапнинг лўндаси яхши деганларидек, журналнинг келгуси сонларида жумҳурияти-миз йирик шаҳарларининг вужудга келиши ва уларнинг асосчилари ҳақида: Самар-қанд, Бухоро, Тошкент, Андижон, Наманган, Қўқон, Фарғона, Жиззах, Шаҳрисабз, Қарши, Термиз ва бошқа табуруқ жойлар ҳақидаги тарихий-бадиий асарлар билан бизни хурсанд қиласизлар, деган умиддаман. Аммо Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи Саъдайн ва Мажмаи Баҳрайн», Ҳофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома»си кенг оммага етиб келмасдан биқиқлигича қолиб кетяпти. Бошқа тарихий ва бадиий асарлар ҳам халқ оmmasидан яширилгандай бўлиб келмоқда. Агар юқорида кўрсатил-ган асарлар журнал саҳифаларида муштарийларга етказилса, катта обрўга эга бўлур эдингизлар.

*Ҳурмат ва эҳтиром билан
Абдуллажон АЛИЕВ, Тошкент*

ИМОН ТИЛАР БИР ВАТАН БОР

Дилбар Донобоева

Тонг

Кўзларимга урилди тонг,
Бир улкан куш каби урди ўзини.
Потирлайди қанотлари,
Оғритади кўзимни.

Қийнамагин,
Қийналма, қушим,
Ўзим очдим кўзимни сенга.
Лек кечанинг қоронғи ранги
Қароғимга қаттиқроқ сингган...

Жаҳли чиқдимикан,
Қизишиб бир оз,
Кундузга айланган ҳолида:
Ниманидир кутди кечгача,
Тураверди кўзим олдида?!

* * *

Жодугар ҳаётнинг дошқозонида
Минг хил жоду-амал қайнайди.
Бир мартага берилар умр,
Мени минг хил хаёл қийнайди.

Ҳар бири гурзидай салмоқли —
Минг хил ўй урилар бошимга.
Мен унсиз қозонни ковлайман
Жодугар Ҳаётнинг қошида.

Келажакка ишонмай қўйдим,
Ишона олмайман тарихга.
Минг бўлакка парчаланаман,
Сочилиб кетаман тарикдай

Ва шундай яшайман қиёмат қадар...

Арнасой

Нодира Баратова

* * *

Сағир кўзларимда овозин ютиб,
Азобларга қўйиб янги битта ном,
Саксовуллар гуллар дардларин тўкиб:
«Ҳилол, кўзларингда тунай бир оқшом...»

Кўк-да банд,
Ер-да банд,
Баҳорлар-да банд,
Мени чучмомалар этолмаган ром.
Олгин, заминнинг кир этакларидан:
«Ҳилол, кўзларингда тунай бир оқшом...»

* * *
Оқшом...
Туннинг оқ рўмолини
Уғирлайди хира юлдузлар.
Ой мақтайди ўз жамолини,
Атрофида юлдуз — канизлар.

Сўнг базмни бошлайди яна,
Еру кўкни музлатган сукут.
Пичирлайман кўрқиб баридан:
Унут, унут, сен мени унут!

Силқиб оқар дилдан сўнги оҳ,
Тентирайди афтода жисмим.
Дарахтларга ёзилганмикан
Пешонамга сиғмаган исмим?!

Хуршида Эшонқулова

* * *
Мен — ўз манзилига етмаган гадо,
«Ҳақ дўст» кўшиғидан йиқилиб қолдим.
Тундан то тонггача кетаман якка,
Туманли йўлларга изимни солдим.

Насибам тўрвасин йиртиб ташлади,
Илинжни ўғирлаб ўрганган шамол,
Бекарвон йўлларда, ахир, адашдинг,
Чарчаган эй сабр, сен майлига қол.

Юлдузлар кўзида ўй сурар узун —
Мени ташлаб кўкка кетган хаёлим.
Орзунинг йўлига етмай тутайди,
Парилар кўлидан ундирган ёлим.

Мен — ўз манзилига етмаган гадо...

* * *
Менинг деразамга талпинган ёмғир,
Ювади ундаги қўлларим изин.
Қисмат хатларига битганича сир,
Тақдир алдади мен — соддадил кизин.

Юрагимни бардош ковлайди бирдан,
Узи ўзи учун тополмай қабр.
Карвонлар кетдилар улар ортидан,
Соғинчим югурар — титрайди сабр.

Сукунатнинг чанқоқ қароқларига
Ишқим гулобини ичириб қўйдим.
Кўзимдаги хаёл ирмоқларига
Банди армонимни тўкканча куйдим.

Йилларнинг етмиш хил азобларида
Соғинчимни судраб кетмоқда карвон.
Узоқ кенгликларнинг адоғларида
Армон юрагида туғилар исён.

Оқдарё

Ҳамро Бону

* * *
Ҳай-ҳай ўлан, ўлан ёр,
Ўланчига айландим.
Майсалардан ишқ тилаб,
Тиланчига айландим.

Мен телбанинг ҳолига гуллар кулдилар хандон,
Қалбимни забт этмоққа шайланди юз минг армон,
«Гул атрингдан ишқ бер!» деб келди илоҳий фармон,
Ҳай-ҳай ўлан, ўлан ёр, ўланчига айландим,
Гул атридан ишқ сўраб, тиланчига айландим.

Бир куй келди самодан беқиёс сирли саси,
Куйга қоришиб кетган куйчининг пок нафаси,
Унут бўлди бу дунё, тақдир, қисмат — ҳаммаси,
Ҳай-ҳай ўлан, ўлан ёр, ўланчига айландим,
Мен куйлардан ишқ тилаб, тиланчига айландим.

Насиҳат қила-қила дўсту ёрлар толдилар,
Ногаҳон қалдирғочлар чуғурлашиб қолдилар,
Оҳ бу фаришта қушлар дардгинамни олдилар,
Ҳай-ҳай ўлан, ўлан ёр, ўланчига айландим,
Мен телба ишқ ахтариб, тиланчига айландим...

* * *

Капалак қанотин қарз берар бир кун,
Тўрларимни тишлаб узиб кетаман.
Зангор кенгликларга зангор кечада
Сузиб кетаман.

Ҳилол ёғдусини қуяр, вужудим
Арчазор бўйига чаяди.
Либосимни булоқ ёшида ювиб,
Камалак дорига ёяди.

Парку булутларнинг юртида
Юз йилларки, мени биров кутади.
Осиламан тонгнинг кокилларига,—
Шабнамдай ютади...

Риштон

Гуласал Холмуродова

* * *

Бугун сен ҳаётнинг тожини кийиб,
Мустақил турмушнинг ҳокими бўлдинг.
Сўзлардан гул ясаб дўстлар тилар бахт,
Сен гуллар ичида қувончга тўлдинг.

Бугун ҳаёлларинг ўжар ва мағрур,
Тан олмай кетасан сел мисол оқиб.
Бунда мен йиғлайман уфққа сиғиниб,
Сен ошкор куласан ҳолимга боқиб.

Армонлар, армонлар савалар мени,
Ичга сиғмай кетар оғир унларим.
Сенга бағишланган саволларимга
Сўроқ белгисини қўяр кунларим...

Хоразм

Дилдора Мардиева

* * *

Пешонамга кул тутиндим,
Меҳр ҳўплаб, ғам ютиндим,
Онажоним, дилсиз ўзим...

Исён қилар оташ кўнги,
Соқий ситам — саҳий буткул,
Онажоним, дилсўз ўзим...

Суйанч дунё оғиб борар,
Бардошимни ўкинч ёрар,
Онажоним, ишқсиз ўзим...

Онажоним, гумроҳ Дилдор,
Имон тилар бир Ватан бор,
Мен ундаман, усиз — ўзим...

Излар

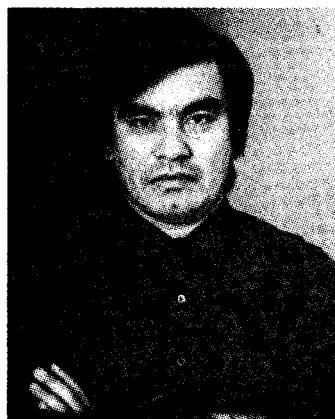
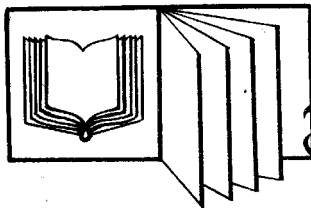
Мен кўрдим, қишлоқнинг тупроқ йўлида
Қуёш уйғонмасдан қатор изларни.
Изғирин далада тонгни қаршилаб,
Шудрингга юз чайган чевар қизларни.

Кўрдим, ҳар чаноқда кулган юлдузда —
Дехқон юрагининг нурли тасвирин.
Мисқоллаб йиғилган чўнг хирмонларда
У тотмаган ҳузур-роҳат яширин.

Онам елкасига ортган этакда
Пахтамас, дунёнинг ташвиши лим-лим.
Кузнинг оёғига йиқилиб маъюс,
Мени ҳам чорлайди мунис қишлоғим.

Кетяпман...
Рухимга маъюслик солар,
Шовиллаб чайқалган оқ-оппоқ денгиз.
Ортимдан изларга қўшилиб қолар,
Тупроқли йўл узра яна янги из...

Оқдарё

Усмон Азим Ҳикоялар

ҒОЗ

Алпомиш чоҳга тушганини биласиз. Чоҳга ярадор ғоз қулаганини ҳам биласиз. Ғозни отолмаган шакаман мерган ору номусдан юрак бағри эзилиб йиқилганини ҳам биласиз. Алпомиш ғозни даволаб, қанотига хат бойлаб, юртига элчи қилиб учирганидан ҳам хабарингиз бор. Ғоз яна мерган кулбаси устидаги тоғнинг бошига кўниб, қанғиллаганидан ҳам, касал ётган овчи кўлига ёй олганидан ҳам, шу ғоз ўлса Алпомиш хор, Қўнғирот эли зор бўлишини худо кўнглига солган мерганнинг энаси «ҳай-ҳай»лаб қушни учириб юборганини ҳам эшитгансиз. Алпомиш юртига қайтиб, Барчин ерига тасаллилар айтиб, Ёдгор ўғлини бағрига босиб, Қўнғиротнинг кўнглини ёзиб ўтганини ҳам қулоғингиз илиб қолган.

Аммо ғозни отолмаган шакаман мерганнинг ҳоли не кечди? Билмайсиз.

Ўз боласини балога топшириб, ғозни учирган бечора кампир бемор фарзандининг бошида қандай кун кўрди? Билмайсиз...

Мана энди биз ана шу билмаганингиз ҳақида ёзамиз. Одатимиз шунақа — биров гапирганини қайтариб юрмаймиз. Зерикманг, деймиз-да, гапдан чарчаган дунёнинг гапдон болалари!..

Хуллас, биздан эшитинг.

Кампир «ҳай-ҳай»лади. Уқ тегмади. Ғоз бир айланиб, ўтакаси ёрилиб, «Бойсун-Қўнғиротга етгунча, қанотимни толдирма», деб тангрига ёлвориб, баландлаб учиб кетди. Мерган куни етганини сизди — «энамки ғозни мендан авло билди, паймонам тўлган экан, гулим очилмай сўлган экан», деб оҳ уриб, олам кўзига қоронғу кўриниб, тўшакка етмай йиқилди. Кампир бечора «воҳ, болам»лаб, ўзини фарзандининг устига ташлади, кўзларини ёшлади.

— Болам, — деди кампир, — қаддингни кўтар, ҳали бу тоғнинг бошидан села-села ғозлар ўтар, истаган ғозингни отиб олишга кучинг етар...

— Эна, мен сезиб турибман, бу ғоз қайтмайди. Менга бошқа ғознинг нима кераги бор? Отган ўқим хато кетмаган мерган эдим. Энди ор-номус мени омон қўймайди... Ҳай, эна! Нодон эна! Бир ғозни фарзандингга раво кўрмадинг — мени ўлдирган асли сенсан.

Мерган шундай деб бўзлади, бечора энасининг жигар-бағрини тузлади. Кампир йиғлаб ичкари кириб, ташқари чиқяпти, боласининг бошида ўргиляпти, дили вайрон, тақдирнинг ногаҳон зулмидан ҳайрон, ўғлига, балки ўзига мадад бериб сўзляпти:

— Болам! Жоним болам! Мен ҳам худонинг бир куйган бандасиман. Оллоҳ кўнглимга солди... У ғозсиз кўп ёмон бўларди, Бойсун-Қўнғирот томом бўларди, Алпомиш чоҳда қоларди. Барчинни Ултонтоз оларди... Бир юрт йўқ бўларди, жон болам! Аммо

сенсиз менга бу дунё қоронғу! Оллохдан бир умрингни сўраб олмасам, энанг бўлиб нима қилдим,— деб йиғлапти.

Мерган кун сайин кучдан кетиб, қоқ суяк бўп қоляпти, сўнгги куни армонда — Азроилнинг шарпасини сезиб боряпти... Ор-номус учун ўладиган замонлар ҳам бўлганда, биродарлар!

Кампирнинг қилмаган давоси қолмади. Бир қўйи бор эди — чилтонларга бағишлаб, сўйиб, элга хом талаш этди. Париларнинг жодуси кесилсин деб, бир товугининг қонига пахта булаб, фарзандининг бошидан айлантирди. Қирқ мулла чақириб чилёсин ўқитди. Нафаси ўткир бир парихонни келтириб, бир парча пўстакка дам солдириб, бўсафага кўмди. Беморни қоронғи хонага қамаб, чироқ ёқди. Самандар кўсани топтириб келиб, жар солдирди... Бемор ўзига келмади.

Қирқ дарадан нарида бўлган кал дегич бир фолчи бор эди. Зўр эди — ўтиргандан қирқ юрим, югургандан қирқ турум топарди. Бировнинг исмини эшитса, умрини маталдай айтиб, худо буюрмаган касалларга умрини қайтиб бераверарди.

Кампир шу кални топиб борди. Қирдан фолчининг уйига тушиб келаверди... Кал капасидан чиқиб кампирга бақираверди:

— Қайт! Кампир, қайт! Мен фол очишни ташлаганман! Қайт келган йўлингга даяпман! Қайт!

— Бўлган иним! Минг афсунга тўлган иним! Боламнинг дардига даво излаб, қошингга биядай бўзлаб келяпман! Қайт демагин! Жонимни олсанг ол! Молимни олсанг ол! Фақат беумид қайтарма...!

Шўрлик кампир калнинг капасига яқин келолмайди — бетда туриб зорилляпти, бечора Бўлганни ҳам бир билгани бордир-да, кампирни яқин келтирмайди.

— Молингни ололмайман — талончи эмасман, жонингни ололмайман — тангри эмасман... Кампир! Қайт! Мениям қийнайверма!.. Фол очишни ташлаганман... Очи ган фолим тескари чиқяпти. Фақат тангридан умид кут.

— Ҳеч бўлмаса бир сирни айт, Бўлган иним. Мен худога нима ёмонлик қилдимки, ёлғиз боламни, кўзимнинг оқу қорасини бедаво дардга дучор қилди?

— Кўзимни ёшлатма, кампир! Сўраб нима қиласан? Сен фидойилик қилдинг! Бу дунёда фидокорнинг иши оғирдир... Энди қайтавер, кампир! Бошқа бир сўз айтмайман. Ҳаммамиз ҳам бандамиз — худо бошимизга нимаки солса, сабру тоқат билан қабул қилишдан бошқа иложимиз йўқ...

Кампир билдики, бу кал бошқа ҳеч нарса демайди. Кўнгли алағда, бечора, яна боласининг қошига қирқ дара ошиб, ҳаллослаб чопиб келди. Мерганнинг қирқ жонидан йигирмаси узилган, ранги заъфарон — қони бузилган, «армонда кетар бўлдим», деб шифтга қараб ётибди. Энасининг келганини сезиб, бурилиб қаради... Биродарлар! Одам дегани жон чиққунча умид қилаверар экан — мерган энаси бир хушxabар олиб келадигандай тикилди. Кампир ерга қаради: худо шифо берса, отдай ўйноқлаб кетишини айтди.

Кампир сўлаётган ўғлига қараб, чидаб туролмади. Итни сўйиб, гўштидан шўрва

Булар — шоирнинг насри, аниқроғи, Усмон Азим отлик (машхур) жўшқин, самимий, фидойи («Қалба санчиб шеърятнинг пичоғини»); «Бахшиёна» туркуми билан ўзбек шеърятда бутун боши бир йўл — халқона-бахшиёна ёзишни бошлаб берган (бахшиларнинг аксари эшитганлари-ёдлаганларини такоррлайдилар, замонни зўр этмайдилар!), боз-тагин классик рус драматургиясининг тўйинтирувчи бўйи келиб турадиган бир неча пьесалар ёзган (уларнинг аксари сахнага қўйилди). Фарбу Шарқ насрини тинимсиз ўқиб мушоҳада қиладиган, сирдан ёвқурлигига қарамай — кўнгли ўта нозик бир шоирнинг, яъни Усмон Азимнинг наср бобидаги илк...

...асарларидир.

Бу уч бадгани бир ўтиришда ўқиб чиққанингиздан кейин (хусусан, менда шундай ҳол юз берди) уларни бит-та адиб ёзганига ишониш қийин.

«Ғоз» — мутлақо «бахши»лар йўлида битилган. Ва шундай самимий битилганки, куни кеча дўмбира чертиб дoston айтган бахшининг дўстлари даврасида оғздан чиққандек: бирон-бир жумласида бугунги — XX аср насридан нишона тополмайсиз.

Ҳа, мутлақ бошқа одам ёзган бу асарни!

«Бировнинг умри», айниқса «Севги»ни ўқиб чиққач, бундаги нозик руҳий таҳлиллар, шоирона тасвирлар, ўта жонли-жўн диалоглари кўриб: «Ажаб, бу — XX аср прозаси...» дейсиз-да (Мен шундай ҳолатга тушдим.), «Ғоз» ҳикояси билан [Узр, менимча, «Ғоз» ҳикоя эмас, ривоят.] «Севги»нинг орасида тирноқча яқинлиқни кўрмайсиз.

«Бўлар экан-да шунақаси, яъни, шунақа адиб-шоирлар ҳам...» — шу калима Сизнинг ҳайратингизга жавоб бўлади. Ва сўнгра адибга тикилиб қарасангиз... Усмон Азимни кўрасиз-да: «Э, бу-ку!.. Ахир, Усмон, Усмон...»

...шундай ёзиши мумкин», — дейсиз.

Ҳа, фақат угина (бошқа шоирлар бошқача ёзишди!) шундай ёза-олиши мумкин: «Бахшиёна», драматургия, Фарбу Шарқ насри... Ҳа-ҳа, буларни битта одам...

Усмон ёзган!

Энди бу асарларга санъат асари талаблари: мукамаллик, тугаллик, руҳ бирлиги...

...ва характер нуқта назаридан қарасак (мен бу йўриқдаям ўз қаноатларимга суянаман!), ҳар бир ҳикояда ҳам талай номукамалликлар, ортиқча ўринлар-тасвирлар, руҳий бирлиқнинг сақланмаслигини аниқ кўрасиз.

қилди. Суварак емаган дашт кирписининг қонини ичирди. Ҳаммасини йиғлаб-йиғлаб, «бечора болам»лаб ўзи сўйди, ўзи пиширди. Тоғ бошига ғозлар қўнганда, «ўша ғоз» келганини айтиб, фарзандини алдаб кўрди — мерган қушларнинг овозига бир дам қулоқ тутиб турди-да, «йўқ» деди, қовжираган лабларини аранг қимирлатиб.

Энди кампир Луқмони Ҳакимни дараклаб жўнади. Қирқ кун йўл юриди, қирқ тоғдан, қирқ чўлдан ўтди. Бир кун қараса, соқоли белига тушган бир мўйсафид ўту ўланлар билан гаплашиб келяпти.

— Сен, жирғаноқ, шарбат бўласан... Қариқиз, сен касалларни терлатасан... Юлғин, писмиқ, нега яшириняпсан? Ариларга асални ким беради, тентак! Афсонак! Заҳарлиман деб ҳафамисан? Заҳринг ҳам дори-ку! Усавермайсанми?..

Кампир чолга эгилиб салом берди. Чол унга бир разм солиб қаради-да:

— Нега менга эгилдинг, одамларнинг улуғи?— деди оғриниб.— Аксинча, мен сенга таъзим этмоғим дарғор эди. Мен ҳаётимда мингта, мақтаниб айтсам, ўн мингта одамни ҳаётини сақлаб қолдим. Сен бўлса... Э-ҳе!..

Чол кампирнинг ҳақиқий улуғворлигини кўрсатмоқчидай, икки қўлини ёйиб бутун дунёни кўрсатди. Бечора кампир чидаб туролмади — Луқмони Ҳакимга умид билан тикилиб, пойига йиқилиб, ёшига ёқаси ҳўл бўлиб, хунобаси мўл бўлиб изиллаверди.

— Мен қайдан улуғ бўлай, Луқмони Ҳаким! Бир боламнинг дардига даво тополмасам...

Луқмони Ҳаким уни ердан кўтарди, ёшини артди, сочларига илашган хасларни отди.

— Бир юртга дориломонлик берган одам улуғ бўлмай, мен улуғ бўлайми, кампир!

Кампир яна изиллаб ёлворишга тушди:

— Агар мен улуғ бўлсам, боламнинг дардига даво топиб бер, эй, Луқмони Ҳаким! Илоё бу дунёнинг ёмонидан ёмон яшай! Фақат болам армонда кетмасин!..

Луқмони Ҳаким оғир ўйга толди.

— Сен олам кўрмаган фидойилик кўрсатдинг,— деди у ниҳоят, чуқур хўрсиниб.— Энди чидамоқдин бошқа йўл йўқ. Чида, кампир! Неки бошингга тушса қаноат эт!.. Э, фалак!..

Луқмони Ҳаким бир «оҳ» урдию яна ўт-ўланалар билан гаплашиб, дала-даштни оралаб кетаверди.

Кампир яна боласининг қошига чопқиллаб жўнади. Қирқ кун йўл юриб, қирқ тоғдан, қирқ чўлдан ўтиб етиб келди. Боласи яна умид билани бош кўтариб қаради. Кампир йўлдан териб келган ўтларини фарзандига кўрсатиб: «Луқмони Ҳаким бериб юборди», деб хурсанд қилиб, қайнатиб ичирди — мерган ўзига келмади. Танида таранг тортилган ҳаётнинг ришталари чирсиллаб узилиб кетаётганига қулоқ тутиб, тақдирга тан бериб, жимгина ётаверди. Кампир эшикка чиқади — йиғлайди, ичкари киради — кулади, «аҳволинг анча тўзук» деб, тасалли берган бўлади. Аммо ўзининг тинчи йўқ. Ажал эшикни очса — эшиқдан, очмаса — тешиқдан кирадигандай...

Кампир ўйлаб-ўйлаб, Бойсун-Қўнғиротга — Алпомишнинг ҳузурига жўнади. Боласининг азобида эси ўзида йўқ — неча вақт йўл юрганини билмайди — балки кундир, балки йилдир... Кампир Асқар тоғдан чиқиб, пастга қаради. Қирқ минг уйли Қўнғирот қирқ минг оқ ўтов тикиб, қирқ минг сурув қўйини яйловда яйратиб, ҳар ўтовнинг олди-

Мисол учун, «Ғоз»даги сўнги хулосанинг нима кераги бор! «Бахши» ўзини тўхтатолмапти-да... Ёқи «Бировнинг умри»да Панжи полвонининг ресторанда биров қиёфасида «яшаши»га унинг юқоридаги бир қулоқ таржимайи ҳолининг нима дахли бор! Уни ғоят қисқартириб, полвонининг жўнлигию жўмардлигига кўпроқ (беш-ўн қатор) урғу бериш мумкин эди-ку!

«Севги» бобида: содда, фақир, етим Абдурахмоннинг пиёниста шаҳарда йигирма йилча яшаши, табиий, унинг туйғуларини ўтмаслаштириб ташлайди. Ва у...

...ўзқишлоғига қайтганида табиатни бошқачароқ [турган гап — соғинч билан!], яъни, ўзига хос жўнлик билан — ҳайрат аралаш ғам билан кўради.

Ҳикояда Абдурахмон деярли шундай кўради. Аммо... кўп ўринларда шундай ҳаёлга бора-сизки [мен шундай ҳаёлга бордим!], «Йўқ, бу одам...

...ишчилар шаҳарчасидан келмапти. Бу — шоир-ов...»

Тағин бир жиддий хулосам шу: Усмоннинг илк ҳикояларида Яхши одам билан Ёмон одам бор, холос. Ҳолбуки, бу ҳол... «Характер яратиш керак!» деган...

«...адабиётнинг жони-қони — шу», дейилган талабга тўғри келмайди!

Лекин, во ажаб, бу нарсани ҳикояларни ўқиётганимда... сезмадим. Мана ҳозир [машинкани чиқиллатаётим]...

...сездим!

Хулоса шу: Усмон — шоир Усмон Азим наср-проза...

...ёза-ола-ди!

Усмонжон, агар бу ишларингиз — вақтинчалик ҳавас бўлмаса, Сизни табриклаб, Сизга — ҳақиқий адибга хос МАСЪУЛИЯТ тилайман!

Эсдан чиқарманг: бу — умр савдоси.

Акангиз —
Шукур ХОЛМИРЗАЕВ.
1991.

да ўн тулпорни бойлатиб, тўй қилиб — бахшиларни сайратиб, омон-омонликда, хуш-бахт замонликда умр кечиряпти. Кампир Алпомишнинг қирқ қанот ўтовини чангароғига осилган яшил байдоқдан билди. Тоғдан тушди-да, ясовуллару баковулларнинг ёнидан шамолдай ўтиб, юрт сўраб ўтирган Алпомишнинг қошига борди.

Биродарлар! Алпомиш ҳам тек йигит эмас эди, кампирнинг кимлигини дарров билди — икки қўли кўксига, «хуш кўрдик, эна», деб кулиб, мўйловининг бир четини тишлаб, кўнглини хушлаб пешвоз чиқди.

— Бир хизматга келдим, — деди кампир.

— Минг хизматингиз бўлса ҳам, бажо бўлади, эна! — деди Алпомиш. — Тиланг!

Кампир эзилиб, унсизгина йиғлашга тушди. Аркони давлатга аралашиб юрган Ойбарчин эсли хотин эмасми, чопқиллаб келиб кампирни белидан олиб, устига атлас кўйлак ёпиб, тўрга ўтқизди — ҳол сўради.

— Қўнғирот эли! — деди ўзини босиб олган кампир ўтирганларга қараб. — Менинг кимлигимни биласизларми?

— Сиз элчи ғозни ўлимдан қутқазган ҳалоскоримиз бўласиз! — деди ҳамма бир оғиздан.

— Шу ғозни отолмаган мергангина бир болам ор-номусда кўйиб-қоврилиб, бу дунёдан соврилиб кетяпти... Шу боламнинг дардига даво топиб беринглар, деб келдим...

Ҳамма жим қолди. Нима қилишсин? Улимдан бошқа ҳамма нарсага даво бор... Аммо ўлим...

Барибир Алпомиш мард эди, биродарлар! Кампирни армонда ёлғиз қўйгиси келмади. Қўнғирот қайтиб Қўнғирот бўлишига сабабчи бу ҳалол кампирни ўлим уқубатига қандай қилиб юзма-юз қўйсин?

— Эна, — деди Алпомиш бир тўлғаниб, — менинг ҳам биргина ўғлим — кўзимнинг оқу қораси, ҳаётимнинг маъноси Ёдгорим бор. Шуни олиб кетинг. Сиз туфайли менинг юртим омон қолди, Ёдгоржоним туфайли сизнинг фарзандингиз ҳам соғайиб кетсин. Шу боламини хайри худо йўлига буюрдим...

— Йўқ... — деди кампир кўздан ёши селоб бўлиб.

— Олинг, эна! Ёдгор ўша ғоз тоғ устига чиқиб, ўзини ўғлингизга атаб қурбон қилди. Иншооллоҳ, болангиз тузалиб кетгай...

Алпомиш аркону давлатнинг қуввати бўлиб ўтирган Ёдгорбекка назар ташлади. Ёдгорбек падали бузуруқворига қуллуқ этиб, хизматга тайёр эканлигини билдирди. Барчин келиб, ўғлининг бўйнига осилди.

— Эли учун қурбонликқа арзийдиган шўрлик болам! — деб айтиб йиғлаб бошлади. Алпомиш кўзларида қалққан ёшларини тийиб, бир кескин ишора қилди. Уртага сукут чўкди. Ёдгорбекни пешонасидан ўпди.

— Бор, болам, — деди сўнг у, — Қўнғирот ҳар кимдан қарзини узиб юрмоғи лозим... Бор, ёлғизим! Бор, Ёдгорим! Юртингни қарзини узи! — Кейин кампирга юзланди: — Эна, энди жўнганлар! Илоё фарзандингиз шифо топсин!

Энди кампир бу марду майдонликнинг олдида лолу ҳайрон, юрак-бағри вайрон бўлиб ўтириб қолди. Узоқ ўтирди. Кейин нимадир эсига тушиб, юзи ёришди.

— Қўнғирот аҳли! — деди у. — Мен бир муштипар кампир эсам-да, сиз айтган йўлга юролмаман. Фарзанд доғи нима эканлигини мен бечора билмасам, ким билсин! Ёдгорбекни ҳам қўйинглар — Барчиннинг бахтига соғ-саломат яшайверсин! Фақат бир илтимосим бор. Ҳозир ҳаммангиз чин кўнгилдан худодан тилангки, менинг ҳеч бўлмаса биргина зорим яратганнинг қулоғига етсин!

Қўнғирот эли гуриллаб, яратганга ёлвориб, дуо қилди. Кампир йўлга тушди. Алпомиш кампирни тўхтатиб, Бойчиборга миндирди. Ёнига қирқ йигитни қўшди. Уйигача элтиб қўйишни тайинлаб, хўшлашди...

Кампир билан қирқ йигит ғоз кўнган тоққа етганда, кампир Бойчибордан тушди, жиловини қирқ ботирдан бирининг қўлига тутқазди. Йигитлар «касал ётган жўрамизни кўриб қайтамиз», деб ҳарчанд уринмасинлар, уларни Бойсунга жўнатди. Ҳайхотдай тоғнинг бошида бир ўзи мунғайиб қолди.

«Худойим! Менинг ноламга ҳам бир бор қулоқ сол! Ҳеч бўлмаса, Қўнғиротдай бир юртнинг дуосини инobatга ол! Сочим супурги, қўлим косовликда умрим кечди. Бир фарзанд ўстирдим. Бир тақдир қушини ўлимдан сақлаб қолдим. Энди болам ўладиган бўлиб ётибди. Тоғдан пастга тушолмай турибман. Қўрқаманки, мени бенажот қайтганимни сезган болагинамнинг бу дунёда қарори қолмайди... Худойим! Узинг қўллагин! Раҳмат нурин бошимдан соч. Мени ғозга айлантир-да, кейин инон-ихтиёримни ўзимга бер!.. Худойим!..»

Кампир тўсатдан ҳавонинг бир бўлакча тўлқини уни туртиб ўтганини сездди. Баданига ажабтовур вижирлаш кирди. У ўзининг ғозга айланганини кўриб, қувончидан, ғақиллаб сайраб юборди.

Ғознинг қичқириви мерганнинг қулоғига етди. Таниди — ўша ғоз! Қувониб, қайта-қайта ғанқиллаб турибди. Оҳ, келаркансан-ку, армонларда ўлдирган ёлғончининг ажал-берди ғози! Келаркансан-ку!... Мерган ёнида безга ётган ўқ-ёйини олиб, тоққа томон

жўнади. Аммо касаллик қуритган танда куч қайда? Уйининг остонасидан чиққанида йиқилди... Энди ғозга етиш гумон. Ҳай, эсиз дунё! Насиб этмаган экан-да... Аммо худо йигитнинг омадини берса, нималар бўлмайди! Ғоз ўйнаб-ўйнаб, сайраб-сайраб учиб, ўқ етар жойга келиб тўхтади. Мерган қўлига ёйни, садодан ўқни чиқариб ғозни мўжалга олди. Бироқ касалликдан нури қочган кўзи тиниб, бўшатган ўқи ғоз устидан — икки терак бўйи баланддан ўтиб кетди. Аттанг! Уладиган қул шундай бўлар экан-да!.. Аммо ғоз яна ўйин кўрсатди. Ҳавога бир баландлаб учди-ю, қанотларини озод ёйганича сузиб келиб, мерганнинг шундоқ қаршисига қўнди!

«Худойим! Менга меҳринг шунчалар мўлми? Жувонмарг кетишимни истамаган танграм! Узинг мадад бер!..»

Мерган бор кучи билан ёйни тортиб, ўқни бўшатди. Уқ ғозни туйраб ўтиб кетди. Мерган бирдан касалликдан халос бўлиб, ўрнидан сакраб турди. Югуриб ғознинг ёйига борди. Қуш ҳали жон узмаганди.

— Эна!— қувончини ичига сиғдиrolмай қичқирди мерган.— Қаердасан! Ғозни отдим! Эна! Соғайиб кетдим! Эна!..

Қуш бу қичқириқдан ногоҳ кўзини очди. Қанотларини толпинтирмоққа уринди. Мерган ғознинг кўзида ажабтовур бир шодликнинг шарпасини кўриб, қичқиришдан тўхтади.

— Эна!— деб қичқирди у энди хавотирланиб.

Қушнинг қанотлари шалвираб тушди. Шодликнинг шарпаси эса аллақандай совуқлик бостириб келаётган қовоқлари остига ботди.

— Эна...

Ҳеч ким жавоб бермади.

Ҳикоя тугади.

Фақат, биродарлар, бир илтимосимиз бор: ғоз кўрсаларинг отманглр! Ким билсин, балки, элчи қушдир, ким билсин, балки бировнинг онасидир...

Шунақа гаплар.

Бировнинг умри

Чаганада ғаройиб одамлар кўп. Аммо Панжи полвон ғаройибларнинг ҳам ғаройиби. Масалан, байрамларда марказдаги ягона кўчадан қулфу яшил кийиниб, алвон туғлар кўтарганча, жамоа-жамоага бўлиниб, аскарларга хос сафларга тизилган бахтиёр намоишчиларнинг хуррам кайфиятларига мос тушмаган ишлар қилади. Яъни, тахтадан муваққат ясалган минбарда Москвадаги раҳбарларга тақлид қилиб, қаддини ғоз тўлганича, долзарб шиорларни сидқидилдан ҳайқариб ўтаётган одамларга шляпасини виқор билан силкитаётган райқўм котибининг нақ қаршисига — кўчанинг нариги бетига туриб олади-да, ўзича ўйлаган хайрли ишини бажаришга киришади.

— Пулини сандиқда чиритаётган Чагананинг бойлари! Топганини кўчага сочадиган марду майдон ҳотамтойлар! Чўнтагидаги пулни хотинидан ҳам яхши кўрадиган азиз қуримсоқлар! Бошимизда соянон бўлиб турган райқўму ижроқўмнинг халқпарвар ходимлари! Билиб қўйинглр, беш бармоқ тенг эмас! Сиз байрамда кайфу сафо эта-япсиз, аммо кимнингдир уйида нони ҳам йўқ. Сиз байроқ кўтариб, ҳайқариб юриб-сиз — кимдир қизига калиш ҳам олиб беролмайди. Саховатли бўлинглар! Ҳиммат кўрсатинглр! Ҳамма топганича... Мана, Панжи полвондан икки юз сўм!..

У қўлидаги иккита юз сўмликини боши узра кўз-кўз қиладида, сўнг қўлидаги қизил алвонга ўралган қўтичанинг тирқишига тикади. Намоишчиларнинг мустаҳкам сафида парокандалик пайдо бўлади, кимдир анграйиб тўхтади, кимдир унга урилади, кимнингдир оёғини кимдир босади, кимнингдир туфлиси тушиб қолади, у туфлисини топгани сафларни ёриб орқага ҳаракат қилади... Қаторлар бузилади, шиорлар бесаранжом қалқийди, қизил байроқ райқўм котибининг юрагига қўрқинч солиб, таҳликали эгилади. Аммо котиб, ҳар қандай вазиятда ҳам ўзини йўқотиб қўймайдиган давлат кишиларига хос бамайлихотирлик билан меҳнаткаш халқни қўтлашда давом этади — фақат энди шляпасини инструктор Мингтўраевга тутқазади, шляпасиз қўли бир қанот қушнинг қанотидай ҳавода ажабтовур манзара ясаб силкинади. Полвоннинг қақириқлари эса авжга чиқади. Аралаш-қуралашган намоиш уялинқираб оқишда давом этади.

— Чаганада саховат нима қилсин!—ҳайқиради Панжи полвон. Унинг кенг кўкрагидан завқ билан отилиб чиқаётган забардаст овози микрофонда ўзича нималарнидир сайраётган маданият бўлими бошлиғи Саломатовнинг овозчасини намоишчиларнинг қулоғига етказмасдан, ҳаводаёқ парчалаб ташлайди.

— Утаверинглр!.. Утаверинглр! Барибир Чаганани хасисларнинг юртига айлантириб қўёлмайсизлар! Панжи Полвон ўлмаган экан...

Энди одамлар чидаб туролмайди. Биринчи бўлиб Фурқатов домла Полвон тарафга юради. Либослари тоза — худди ҳозир Париждан келгандай. Юришида меъёрдан ошиқроқ виқор бор. Фурқатов аллақандай таъзимга ўхшаш ҳаракат билан Полвоннинг эҳсон қўтисига қўл чўзади. Аммо бу чаганашумул воқеанинг ташкилотчиси домланинг хайру садақасини бутун кўчага эълон қилмасу кўнгли тинчимайди.

— Одамлар! Кўриб қўйинглар! Фурқатов домладан йигирма беш сўм!.. Пулдорларни ўлдирдингиз! Яшанг, домла!

Домла таъзимга ўхшаган ҳаракатини яна виқор билан бажо этади-да, шiorлару туғларини кўтарганча сончилик қолган жамоасига қўшилади. Энди Панжи Полвоннинг ўйиб-ўйиб олаётган масхарали ҳайқириқларига чаганаликлар чидаб туролмайдилар. Одамлар Полвоннинг кутисини тўлдиришга, бу атрофда бирорта ҳам бечора қолдирмасликка қатъий бел боғлашади: бирин-кетин намоийшдан узилиб чиқа бошлайдилар...

— Ҳасан сартарошдан беш сўм! Умар газчидан уч сўм! Дўхтирдан ўн беш сўм...

Полвон хасислик занжирларидан озод бўлган ҳамшаҳарларининг исму шарифларию, лақабларини илҳом билан жаранглапти тураверади. Унинг атрофида одамлар борган сари кўпаяётганини кўриб турган райқўм котиби сўнги чорани қўллашдан бошқа илож қолмаганини доно раҳбарларга хос хушёрлик билан пайқайди. У милиса бошлигини чақириб, Полвонни кўчадан бадарга этмокни буюради, деб ўйлаган ўқувчилар худди шу ерда катта хатога йўл қўядилар. Чунки, Чагана милисасининг жами жанговар таркиби ҳам Панжи Полвондай давраларни бойлаган номдорга бас келолмаслигини котиб яхши билади. Яна... Котиб бўла туриб эл-юрт олдида хасислик қилиш сал... уятлими-ей! Котиб чўнтагини ковлаштириб, инструктор Мингтўраевга ниманидир чўзганини ҳамма кўради. Аммо чаганаликлар одобли халқ — сезишганини ҳатто кўз қири билан ҳам билдиришмайди. Мингтўраев пленумларда кўрсатадиган энгилу чаққон юришини мукамал намоён қилиб, биров букилганича Полвоннинг қаршида пайдо бўлади. Сирли жилмайиб, полвонга пинҳон гапи борлигини билдиради. Полвон пакана инструкторнинг оғзига қийналиб энгашади. Сўнг тавозе билан кутичани тутати. Мингтўраев кутичага пул ташлайди-да, минбарда қўл силкитишни ҳам унутиб, уларни кузатиб турган котибдан имо кутганича туриб қолади. Котиб инструкторнинг буйруққа иштиёқманд нигоҳини бежавоб қолдириб, қўлини мушт қилганича Полвонга қараб ёлғондакам пўписа қилади. Полвон озроқ эркаланиб, қўлини кўксига қўяди-да, кечирим сўраган бўлади...

Намоийшдан кейин Полвон уч киши гувоҳлигида кутини очади. Пулларни санатади. Акт туздиради. Сўнг қўйнидан икки буклоқлик қоғозни олиб, ўзича тузган бечора-ҳол оилалар рўйхатини уларга кўрсатади. Демократияга амал этиб, бошқаларнинг таклифларини ҳам инobatга олиб, ўзгартиришлар киргизади... Сўнг пулни тарқатишга жўнайдилар...

Полвоннинг бундан ҳам бошқа антиқа одатлари бор. Хўш... Тўйда кураш бўляпти, дейлик. Қорамуртнинг полвонлари давранинг бир четида атайлаб қунишиб ўтиришганини ҳам тасаввур қилинг. Чаганаликларнинг «калиш-палиш» полвончалари ўйин кўрсатяпти. Навбат «улоқ» полвонларга текканда қорамуртликларнинг бири ўйнаб чиқади-да, чаганаликни олгандан ташлайди. Бироқ дунё ҳали чаганаликни беҳимоя этиб қўйгани йўқ! Бўз болалардан бири ҳовлиқмасдан бориб, баковулларнинг олдида тиз чўқади. Дуо олиб, майдон айланади. Уч қафас олмасдан рақибининг елкасини ерга теккизади. Кураш шундай давом этаверади — гоҳ у ғолиб, гоҳ бу... Охири Панжи Полвон қорамуртликларнинг «ҳўкиз кўтарган» паҳлавони билан обрў талашгани Алининг майдонига чиқади... Иккови ҳам даврани босиқ айланадилар. Бир неча бор қўлларини силкитиб, бир-бирларига яқинлашадилар-да, яна ажралиб, жонлари танларига сиғмагандай ўйноқлаб кетадилар. Панжи полвон югуриб келиб, халқнинг қаршисига тиз чўқади. Халқ гувиллаб дуо беради. Паҳлавонлар бир-бирига усул ишлатолмай уч-тўрт бор ёқа ушлашадилар. Бирдан халқ полвонларга қўшилиб, вужудларидаги зўриқаётган ғайратни бўғзиларда ушлаганча тош қотади.

— Ё Али!..

Халқнинг кўксигади кувонч гурроси ҳавога минглаб кабутарлардай учади. Панжи ўзини осмонга отади. Уйноқлаганича давра айланиб кувончини ҳаммага улашади. Мағлуб йиқилган жойидан оҳиста туради. Ғолибнинг кувонч рақсига алам билан қарайди. Шунда Панжи бирдан ҳовридан тушиб, унинг ёнига самимий бир жилмайиб билан келади. Қучоқлайди.

Кечқурун қорамуртлик полвонлар Панжининг уйида меҳмон бўладилар.

Чаганаликлар ғолиб чиқини яхши кўришади. Баъзан қорамуртликларнинг полвони Ҳазрати Али унга ҳам пир эканлигини кўрсатиб қўяди. Давра сув сепгандай жимиб қолади. Баковуллар ғарибсиниб бир-бирлари билан кўз уриштириб оладилар. Томошабинлардан бири алам билан: «Ҳаром!» деб бақиради. Бирдан ҳамма қорамуртлик полвон ҳалол курашда энгмаганига бир зумда ишонади. Баковуллардан бири Панжининг елкасидаги хас-хашакни билдирмай қоқиб ташлар экан, бошқатдан курашиш лозимлигига ишора қилади... Шунда Панжи полвон ноҳақлик бўлаётганидан ўксиниб ўтирган қорамуртликларнинг тўдасига боради-да, рақибининг қўлидан ушлаб давранинг ўртасига бошлаб чиқади.

— Халойиқ!— дейди у овозидаги аламни босолмай.— Мард бўлайлик. Бу йигит мени урди... Ҳақини беринглар!..

Энди рақиб Панжини кучоқлаб даст кўтаради...

Кечқурун қорамуртликлар кўярда қўймай қишлоқларига Панжини олиб кетадилар.

Полвоннинг яна бир қизиқ одати бор. У Чагананинг теварагидаги ёзда жизғанақ куйиб ётадиган тепаликларга ниҳол ўтқазишни яхши кўради. Баҳорда ниҳолни эккач, атрофини сим тўр билан ўрайди. Сўнг ёз бўйи сув ташиди. Баъзиларининг ёнига бочка қўйиб, сувга тўлдиради. Керагида жўмрагини бурайди... Ниҳолларнинг яйраганини кўрсангиз! Биз шундаймиз, ўртоқ офтоб! Куйдираверинг! Оловингизни тўкаверинг! Ҳали осмонга етамиз! Чаганага келганларнинг оғзи очилиб, юмилмасдан қолади!.. Полвон роҳат қилади...

Чойхоналарда одамлар ниҳолларни сўрашади: «Қалай, яхшими?» деб. Худди касал болаларни сўрашгандай. Полвон ниҳолларини мақтай-мақтай сўзлайди. Одамлар қувонадилар...

Бу гаплар Полвон Чаганада қандай умргузаронлик этгани ҳақида...

Полвон бошқа жойларда ҳам бўлган. Масалан, Тошкентда, институтда икки йил ўқиган. Яшай олмаган. Бунинг устига Дилором деган яхши кўрган қизини ота-онаси бошқага узатиб юборишгач, «ҳайт» дегану қишлоққа қайтиб келаверган. Ёш экан-да, чидай олмаган. Асли қизнинг уйдагилари ҳам кўп норози эмас эдилар, фақат Панжибой шаҳарда қолсин, одам бўлсин, дейишди. Уйлаб кўрилса, бечоралар ёмонлик раво кўришмаган эканлар. Аммо Полвон қандай қилиб шаҳарларда яшасин! Хайр, шаҳар! Алвидо, шаҳарни суйғучи муҳаббат! Хуш қолинглар, жўралар! Минг афсус, дипломни сақлашга сандик сотиб олмайдиган бўлдик...

Шундан буён Полвон воҳадан нарига чиққани йўқ. Тўйларга боради. Елкаси, айниқса, кейинги йилларда, ер кўрмади ҳисоб. Панжи полвон деса, даврага қадам босган вилоят одами борки, номини ҳурмат билан тилга олади. Полвонлар ўтиришларда тўрга ўтказишади. Салт қолгани йўқ: тагида машина, табласида от... Яна нима керак?

Ҳамманинг ҳам сўз ўтадиган жўраси бўлади. Чори кассир Полвоннинг яккаю ягона сўзи ўтар дўсти. Аммо, айнан шу дўсти— Чори қурғур Полвонни йўлдан урди. «Юр, Тошкентни бир айланиб келайлик... Дунё кўрмасдан, даврани ҳукиздай айланавериб, ўлиб кетганингни билмай қоласан... Юр!.. Қаригандан кейин...»

Полвон кунди.

Чори у ёққа ўтди, бу ёққа ўтди, бирпасда меҳмонхонадан жой ундирди. Уч хонали — иккита алоҳида ётоқхона, меҳмонхона, ерда чўғдай гиламлар, рангли телевизор, музхона; бежирим, шифтларгача туташ шкафлар; юмшоқ диванлару оромижон креслолар...

— Ҳўш,— деди Полвон теваракка разм соларкан,—энди бу ерда нима қиламиз, Хазинабон?

— Кураш тушамиз,— деб ҳиринглади Чори кассир худди ўз уйига келгандай, нарсаларини шкафларнинг сонсиз қутиларига бемалол жойлаштираркан.— Бу шаҳри азимда кураш тушадиган нарса кўп, полвонларнинг ғофили! Ҳозир ваннага тушиб, йўлни ҳордиғини чиқарамиз, кейин тўйиб ухлаймиз, кейин... Кейин гап кўп, нодонларнинг полвони!— У яна кулди. Кайфиятида келажак курашларнинг шавқи, хузурбахш ороми, соғинилган лаззат...

Полвон қандай кураш тушса, бошқа ишларни ҳам шундай дўндириб бажаради. Айниқса, оппоқ чойшабларга ўралган юмшоқ ўринда Афсар девдай қотиб ухлаб қолади.

У кўзини очганда, меҳмонхонада чироқлар чарақлаб ёнган, телевизорда қарсу курс концерт борар, Чори хазиначи қарсак чалар, кимдир бармоқларини қирсиллатиб ўйнар эди...

— Хазиначи!— деб ётган жойидан бақирди Полвон.— Нима қиялпсан, укағар? Момонгни арвоҳини ўйнатяпсанми?

— Ғафлат уйқусидан бошингни кўтар, полвонларнинг уйқу кўрмагани! Париларнинг подшоҳини ўйнатяпман!

Хазиначининг қарсаги яна авжланди, ётоқxonанинг очиқ эшигидан бир нозанин мусиқа муқомида белларини биланглатиб, ажойиб жилвалар этиб, «лип» этиб ўтди. Полвон туриб кийинди, ойнага қараб қўллари билан юзидан уйқу асоратини сидириб ташлади-да, нариги хонага чиқди. Хазиначи креслода жон бериб қарсак чалар; ҳарир мовий кўйлакли, елкасию қўллари яланғоч бир ҳуру филмон ўртада турган столни айланиб, нозу карашмалар билан рақсага тушар эди. Столнинг устида ҳар хил ичимликлар, газак босди овқатлар, тансиқ таомлар, яна аллақандай, полвон номини билмайдиган неъматлар... Қизнинг юзи оппоқ, ёноқлари қирмизи: ҳақиқатан ҳам осмондан тушган париларга менгзар — қишлоқда яшайвериб, чарчаган бу икки дўстга жаннат фароғатидан бир шингил намоиш этгани ерга тушгандай эди. Қиз минг турфа ноз билан Хазиначининг қаршисида унга жонини фидо этмоқчидай, куй мавжида ўртаниб тўхтади. Қўллариининг нафис ҳаракатлари билан ишқ ўтида куйиб кетганини изҳор қилди. Бу ёнишнинг ригона сабабкори Хазиначи эканлигини ҳам яширмади. Чори «дўст» деб кўксига урганича, чўнтагидан уч-тўрт қизил червонни олиб, қизнинг йўқ ёқасидан пастга — кўйлак деб аталган либосни тутиб турган икки баландликнинг ўртасига тикди. Ҳаяжонлиниб: «Вой, дод!» деди-да, столдаги ним ярим коньяк шишасидан пиёлаларга тўлғазди.

— Панжи! Бир ўйнайлик, дўстим! Узинг ўзингни оувтмасанг, бу дунёи азобда ҳеч кимнинг сен билан иши йўқ... Ол! Полвонларнинг маишат кўрмагани, ол!..

Полвон бир пиёла ичимликни бир ташлашда ютди. Энди қиз ўзига қараб ишва қилаётганини кўрди. Унинг оппоқ юзи хатарли тарзда Полвонга яқин келган; кумуш елкалари, рақсга монанд сўлқиллаб титраётган билаклари юракнинг тўридан ақлга бўйсунмас бир шиддатни кўзгаб келар эди.

— Полвон! Пулинг йўқми!— қичқирди Хазиначи.

Панжининг қўлида пул кўриниши билан қиз чаққонлик билан уни илиб кетди, сўнг шарақлаб кулди-да, рақс тушишдан тўхтаб, ўзини диванга ташлади.

— Ака,— деди у Полвонга ҳансираганича,— менга ҳам қўйинг... Уф!..

Полвон нозланиб, эркаланиб чарчаган бу гўзал мавжудотдан кўзини узолмасдан пиёлага коньяк қуйиб узатди. Қиз пиёлани мунтазир этганича, безътибор ҳаракат билан аввал кўкраклари орасидаги пулни олди, қўлидагиларига қўшиб, диванда ётган бежирим сумкачасига жойлади, сўнг вужудига сингиб кетган навозиш билан Полвон қаршисига келди-да, пиёлага қўл узатди ва айни шу пайтда унга биринчи бор астойдил назар ташлади. Унинг назарини қайноқ иштиёқ билан тутган йигитнинг кўзлари ногаҳон қизда қутилмаган ўзгариш юз берганини пайқади. Қизнинг нигоҳида аввал ҳайрат, кейин қувонч, сўнг сўлиш жилвалари тез-тез алмашиб, беҳоллик ичиди қотди. У пиёлани охиёста столга қўйди-да, ноҳос боши айлангандай пешонасига қўлини босди, тўсатдан шапалоқ еган каби юзини секин ҳаракат билан силади, кейин шу кўйи гандираклаб диванга чўқди. Бетлари ҳамон кафтлари орасида — қайлардандир учиб келган ғусса кўзларини тўлдирган эди. Полвондан нигоҳини узолмас, гўё Панжибой дунёдаги энг ҳуррак қушу — бир зум назоратдан четда қолса, улкан гавдасини лопиллаб кўтарганича, борса келмас маконлар сари очиқ деразадан учиб кетадигандай... Қизнинг қараши аста-аста ўзгариб, беҳол ғусса ўрнини соғинчу армон, йиллаб кўришмаган ошиқлар орасида бўладиган бегоналигу бетоқатлик эгаллади. У сумкачасини очиб, дастрўмол олди-да, кўзларига босди... Бир фасл жисмини ногаҳон забт этган ғуссаси билан курашганича қолди.

— Асад ака...— деди у бутун вужуди билан хўрсиниб,— учрашган жойимизни қаранг...

Ҳеч нарса тушунмаган Хазиначи Полвонга қаради. Бу ўзгаришдан гарансираган Полвон лол эди. Қиз эса шахт ила ўрнида турди-да, Чори хазиначининг қаршисига чўк тушди.

— Жон ака!— деди у ёлвориб.— Бола-чақаларингизни яхшилигини кўринг! Мени Асад акам билан холи қолдиринг. Сизга... Топиб бераман...

Қиз жавоб кутмай, телефон дастагини олди-да, ғайрат билан рақам тера кетди.

— Нафис! Бугун уйингда ким бор? Бўшмисан? Яхшилаб қулоқ сол, жоним... Ҳозир бир одам боради. Хавотир олма, синалган акаларимизлар... Айтганинг бўлади... Минг раҳмат, Нафисичка!

Сўнг шу шиддатда бир парча қоғозга нималарнидир ёзди-да, Чори хазиначига тутди.

— Мана шу адресга борасиз... Менинг уйимнинг олдида...

У довдираб қолган Хазиначини қўлтиқлаб олди-да, эшиккача бошлаб борди:

— Ака! Кечирасиз энди...

— Ие! Бизни ҳайдайсизми, париларнинг ғазабкори?— деди ўзини ўнглаб олиш ҳаракатида Чорибой.

— Илтимос қиялпман, акажон! Нафиса кайфингизни чоғ қилади, хавотир олманг!..

Хазиначи дўстига кўз қисди:

— Худо омадингизни берди, Полвонларнинг бахти чопгани!

Полвон ҳазилга ҳазил улай олмади. Негадир:

— Буниям олиб кет!— деди қизариб.

Қиз бирпасда серҳаракатлигини йўқотиб, эшикнинг олдида қотиб қолди.

— Асад ака...— деди овози қалтираб.— Кейин... Сўқарсиз... Майлими?— унинг кўзлари яна ғамгусор илтижо билан боқди.

— Энди муомилани яхшилаб, суҳбати жамшид қураверасиз, полвонларнинг маданият кўрмагани!— деди тиржайиб Хазиначи. Унга яна аъло кайфият қайтган эди.— Хайр!— у ҳамон Полвонга мутеларча тикилиб турган қизга, сўнг дўстига кўз қисди-да, чиқиб кетди.

Уртага сукунат чўқди. Қиз ҳамон мутелик билан йигитга қараб турар, хонанинг ҳавоси титроққа тўлган, чироқ ҳайрон бир қиёфада зиё таратар эди. Полвон деразалардан кўчаларнинг шовқини бемалол бостириб кираётганини кўрди. Баҳайбат гавдаси билан шовқинни ҳуркитиб юриб борди-да, деразани беркитди. Телевизорнинг экрани ўчган... «Ким ўчирди?» ўйлади Полвон. У тушуниб бўлмайдиган бу шаҳарнинг аллақандай ўйинига қўшилиб қолганини, атрофида ҳеч қачон у билан кечмаган қандайдир воқеаларнинг шарпалари пайдо бўлганини билди.

— Асад ака! — деди қиз. — Мени бундай ҳолда учратаман деб ўйламаган бўлсангиз керак?

Нима деяпти? Қанақа Асад? Нимага у бу телба хотинни олдида бузоққа ўхшаб анграйиб турибди?

— Гап бундай... — ғижинди Полвон. — Бу энағар Хазиначи кўздан қолган. Қайси

иштони йўқни кўрса, пари деб ёпишиб олади.. Хўш... Яна сизга айтсам, бизга раҳматлик энамиз Қайнар момо Панжи деб исм қўйганлар, худога шукур...

Қиз пириллаб юриб Полвоннинг ёнига келди. Икки қўлини кўксига қўйганича, куйиб-пишиб ёлворишга тушди.

— Илтимос, мени худо қаргагани ҳам етар... Сиз ҳам... Жон Асад ака! Хоҳласангиз, оёқларингизга йиқиламан... Мени танимасликка ҳақингиз бор... Аммо бугун уришманг!

Полвон қизнинг илтижолари юрагига тегаётганини, кечаётган воқеанинг ботин бир кучи уни ўз йўлига сола бошлаганини сезди...

— Мен... Асадманми?... — деди у зўрға жилмайиб.

— Ҳа! Ҳа!.. Асад акамсиз! Менинг Асад акамсиз! Соғинишни билмаган, йўқлашни билмаган Асад акамсиз!

Қиз энди ўзини унутиб, ёниб гапирарди. У гапидан тўхтаб, Полвоннинг кўзига қайғую қувонч, умиду ҳадик билан қаради. Кейин оҳиста юриб келди-да, Полвоннинг кўксига бош қўйди.

— Асад ака... Асад ака...

Полвон бирдан, қиз бу сўзларни такрорларкан, унга ўз ҳаётини, азобларини, соғинчларини, армонларини, ҳеч қачон ушалмайдиган умидларини, ногаҳоний бу учрашувнинг қувончларини сўзлаб бераётганини сезди ва ўзи ҳам Асад эканлигига ишонаётганини пайқайди. У қизнинг икки елкасидан тутди-да, кўкрагидан ажратди. Кулди.

— Хўш, — деди у қизнинг кўзига термилиб. — Бу, укағар Хазиначини қувиб юбординг...

Полвон қизни сенлаганидан уялиб, гапини йўқотди. Қиз яна бошини унинг елкасига қўйди.

— Сенлайверинг, Асад ака... Мен ҳаммасининг аввалгидай бўлишни хоҳлайман...

Полвон бирдан ўзини эркин ҳис қилди.

— Нима қиламиз энди? — сўради у жиддий тарзда. — Сиз рақсга тушиб, мен яна қарсақ чаламанми?

Қиз кўлчасини «жим» дегандай Полвоннинг оғзига қўйди.

— Э, укағарди қизи-я! — деди йигит қизни эркалаган бўлиб...

Қиз хурсанд бўлиб, маъюсина жилмайди.

— Эски гапларингизни йўқотмапсиз...

Полвон борган сайин ўзининг Асад эканига ишона борарди. У бу қизни қачонлардир кўрганига, ҳамсуҳбат бўлганига, ҳатто... яхши кўрганига иқрор бўла бошлаганди...

— Юр, — деди у кутилмаганда ғайрати кўзғаб, — хонага қамамай, шаҳрингни бизгаям кўрсат. Момағар Чори қочиб кетди. Кейин ресторанга кирамиз...

У танига ғайратини сиғдиролмай, стол устида турган ярим шиша коньякни даст кўтарди-да, кутиллатиб юта кетди. Бўш шишани негадир диванга ирғитди. Бошини тебратиб роҳат қилди. Қиз тутган бир бўлак мандаринни олмасдан:

— Узинг е, — деди меҳри ийиб.

Шаҳарни меҳнатқаш халқ тарк этган, тунги кўнгил очиш ишқибозларию ажралишдан кўрқадигандай, бир-бирларини маҳкам ушлаб олган ошиқлар; тўп-тўп кезинган кечки таълим талабаларию милисалардан бўлак ҳеч ким йўқ. Улар «Инқилоб» хиёбонига элтадиган кўчага юрдилар. Шиша деворларидан нур оқаётган «Гуллар» дўконининг олдида қиз тўхтади.

— Эсингиздами? — деди у, — Менга мана бу дўкондан гул олиб бермаганингиз?..

— Аҳмоқ бола эдим-да, — «эслашга тушди» Полвон. — Ўзбек йигити қизига гул берса, ўрисча бўлиб кетади деб ўйлардим-да...

— Жинни эдингиз...

Бирдан Полвон бу сўзни кимдан эшитганини, кимга гул олиб бермаганини эслаб, донг қотиб қолди... Товба! Худоё товба! Ахир, бу сўзларни... Дилором айтарди-ку! Ахир Дилоромга гул олиб бермаган эди-ку! Қудратингдан! Бу не сир?

— Асад ака...

Полвон қизнинг хотиралар туманида сузиб юрган овозидан ўзига келди.

— Асад ака, — дерди қиз олис воқеани хотиралар ичидан тортиб чиқараётгандай, — эсингиздами, «Дон Жуан»га кирганимиз?.. Мана бу театрға кирганимизни айтаяпман... Ярмигача ўтириб...

— Укағар Хазиначи «Дон Жуан»ни ярмини кўрган одамни ҳам маданиятсиз дейди-я...

Кулишди. Энди Полвон ўзининг Асад эканлигига аниқ ишонган: бу воқеаларни аслида қачонлардир Дилором билан бошдан кечирганини ҳис қилиб турса ҳам, ўша ҳаётни мана бу елкалари очиқ қиз билан ҳам яшаганига ишонар эди. Улар кечки шаҳарни сайр қилиб юрарканлар, ҳар муюлишда, ҳар қадамда ўзларини қачонлардир боғлаб турган воқеаларнинг изларини топишар, кулишар, бир-бирларига суйканишар, ихтиёр кетган маҳаллари бир-бирларининг бағирларига ташланишар ва бу кечанинг ортида айрилиқ борлигини сезишиб, йиғлашар эди. Йўқ! Полвоннинг кўзидан ёш келгани йўқ. Биродарлар, дил деган сабил ёшсиз ҳам йиғлайверади...

Улар айланиб яна меҳмонхона остонасига етиб келдилар.

— Энди бу учрашувимизни ювмасак бўлмас, — деди Полвон, — Қани, бошла! Сенинг шаҳринг.

Қиз унга меҳр тўла кўзлари билан қараб турарди.

— Йўқ, — деди у, — энди хайрлашамиз...

— Э... Гаранг қилма-да энди!.. Бўлмаса меҳмонхонага юр...

— Асад ака... Ҳозир... Хайрлашамиз. Хўпми? — деди қиз ва Полвоннинг кайфияти бузилаётганини сезиб, эркалади: — Узимнинг Асад акам!..

— Энди... Чой ичмасак, қандай бўларкан...

Қиз Полвонга бутун вужудини бахш этиб термулганича, оппоқ, жажжи қўлчаларини чўзди:

— Хайр... Хайр, Асад ака!

У йигитнинг баҳайбат кафтларида бармоқчаларини бироз ушлаб турди-да, бошини бир томонга хиёл энгаштириб, жилмайди:

— Хайр...

Қиз Марказий дўкон тарафга қараб жўнади. Полвон нима қиларини билмай, ҳасрат билан қараб турарди. Бирдан у қизнинг на телефони, на адресини олмаганини эслади.

— Дилором! — деб бақирди у беихтиёр. Қиз ортига бурилмай, ер ости йўлига тушиб кетди...

Полвон бу воқеанинг моҳиятини ҳам, ўзининг кимлигини ҳам ўйлашга қурби етмай узоқ турди. У ўзида катта ўзгаришлар кечганлигини, қишлоқдаги Панжидан фарқи борлигини англади. Шундан сўнг беихтиёр ресторанга қараб юрди.

Половон шовқинли нотаниш куйдан қулоғи битиб овқат еган бўлди. Официант зўрға топиб келган яримтани икки бўлиб ютди. Бошида ғира-шира хушбахтлик шарплари айлана бошлагач, рестораннынг созандалар ўтирган тарафига қараб хаёлга толди. Кейин бирдан нимадир эсига тушгандай бурилиб, ёнига қаради. Дераза тагидаги столда икки йигит икки қиз билан вақти чоғлиқ қилиб ўтиришарди. Полвон улардан кўзини олдию яна сачраниб қаради... У!.. Ана... Қачонлардир унинг бағрини хун этган Дилоромхон кайф-сафо қиялтилар-ку! Ёнидаги ким? Эрларимикин ё ўйнашчалари? Полвон босиқлик билан ўрнидан турди. Хотиржамлик билан столларни айланиб ўтди-да, Дилоромларнинг қаршисига бориб, қизнинг кўзига тик қаради. Дилором унга бир разм солди-да, ҳеч нарса кўрмагандай сўхбатни давом эттирмоқчи бўлди. Аммо шу пайт йигитлардан бири Полвонга ўгирилди.

— Бизда ишингиз борми? — деб сўради у, энсаси қотиб.

— Сенда эмас... — Полвоннинг кўзи ҳамон Дилоромда эди. — Мана бу қизчада ишим бор.

— Менда? — ажабсинди Дилором.

— Ҳа, сенда... Танимай қолдингми?

— Нима бало, мастмисиз? Ҳозир милиса чақираман.

Дилоромнинг аччиғи чиққанди.

Аёлнинг ёнидаги йигит кўзгалди.

— Жанжал чиқармоқчимисиз? — деди у беписанд оҳангда, заҳарханда тиржайиб.

— Утир-э! Преслаб ташлайман!

Полвон уни елкасидан бир босиб, жойига қайта ўтқазиб қўйди.

Иккинчи йигит тавозе билан ўрнидан кўзгалди.

— Ака, мен сизни таниб турибман. Чаганаликсиз... Юринг, коридорга чиқиб гаплашайлик... — у шундай деб қўлини кўксига қўйди.

Полвон «Чагана» сўзини эшитгач, яна босиқ қадамлар билан юриб кийимхона олдига келиб тўхтади.

— Гапир!

Йигит одоб қоидаларини заррача ҳам бузмай, ҳуш жилмайганича, Полвонни қўлтигидан олди:

— Ака, — деди мулойимлик билан, — бир маишат қилгани келган эдик... Илтимос, энди бузманг... Пулигача тўлаб қўйганмиз... Сиз ўзимизни суйган Панжи полвонимизсиз...

— Сенинг исминг нима? — сўради Полвон. Энди у жанговар қиёфасини йўқотган, сулҳ учун тайёр алфозда турарди.

— Асад, — деди йигит ширинсухан ҳозиржавоблик билан.

— Нима?!

Полвон ҳайқириб юборганини ўзи ҳам сезмади. Кийимхона атрофида жимлик чўкди. Ҳамма томоша илинжида улар тарафга ўгирилди.

— Асад... — деди йигит гуноҳи нимада эканлигини тушунмай жовдираганича.

Полвон бир дақиқа йигитга оғир қараш қилиб турди-да, бурилиб ресторандан чиқиб кетди.

Полвон уйғонганида Хазиначи ҳали қайтмаган эди. У стол устидаги маъдан сувни шишаси билан олди-да, креслога ястанганича хўплаб, кеча кечган воқеаларни бир-бир хаёлидан ўтказди. Сўнг Чаганани, ниҳолларини, табладаги отини, курашга тушаётган полвонларнинг ўйин кўрсатишларини, халқнинг ишқибозлик гаштида гоҳ тош қотиб, гоҳ

гувиллашларини эслади ва ҳозир ўша дунёдан нақадар узоқда эканлигини сезди. Юра-гига соғинч тўлқини урилиб, энтикди. Шунда бирдан кечаги воқеаларнинг маъносига етгандай бўлди.

Ё кудратингдан! Нима ўйин кўрсатдинг? Ақлдан озган Панжибойга кўрим қилдинг-ку! Наҳотки, унга кечадан буён бировнинг умрини яшатаётган бўлсанг?..

Полвон шишадаги сувдан яна бир ҳўплади. Аён! Кечадан буён бировнинг умрини яшаётгани аён!

У нарсаларини тез йиғиштириб, жомадонга солди-да, ташқарига чиқди. Такси олиб автобекатга борди. Узоққа кетадиган машиналарнинг шофёрлари уни дарҳол ўраб олишди.

— Қаёққа? Чаганага? Э-ҳе... Ҳеч ким бормайди.

Думалоққина бир шофёр ҳазил аралаш гап ташлади:

— Минг берсангиз...

Полвон индамасдан «Волга»нинг ўриндиғига ўзини ташлади...

СЕВГИ

Бошимга тушди ғам тиғи, бало тоши, ажал захми,
Кўр, эй, ҳижрони золимким, нелар бошимга келтурдинг.

Алишер Навоий

Абдурахмон Чаганада вояга етган. «Туғилиб, вояга етган» деб ёзмаётганимизнинг сабаби шундаки, унинг қаерда туғилганини ҳеч ким, ҳатто ўзи ҳам билмайди. Вояга етган жойи эса аниқ — Чагана, болалар уйи, мактаб, стадион, уларга элтадиган кўчалар, кўчалар четидаги тупроқ томли пастқам уйлар, аллақандай ноқулай тарзда мувозанат сақлаб турган деворлар, деворлар ортидаги дарахтлари бир-бирига мингашган боғ-лар... Шу.

Эсида қолгани шу. Аммо шунга ҳам шуқур этмоқ керак, чунки Абдурахмон Чаганага бормаганига йигирма беш йилча бўлиб қолди. Йиллар ўтгани сайин хотира вақтнинг беадад кенгликларида чўзилиб ётган узун вужудини йиғиштириб, бир жойга тўплаб оларкан. Энди Абдурахмон Чаганани ўйласа, юқоридаги маназара «лип» этиб пайдо бўладию, ориқтиришга ҳам улгурмай, юракни батамом забт этган майда-чуйда таш-вишлар комига чўкиб кетади.

Ўрсиянинг бу шаҳарчасида Абдурахмон ўзини бегона сезмайди — ҳаммага алла-қачон эл бўлиб кетган. Илгари, пиво мўл маҳаллари майхонага кирсами, ў-ҳў, «Алик! Алик!» деб чақирганнинг сони минг эди. Олдига қуритилган балиқдан ҳам, муздай пиводан ҳам суриб қўйишарди, кўзлар сархушлиқдан сузила бошлагач, кўп қатори ашула ҳам айтарди. Ростини, ашулани ҳаммадан яхши айтарди. Қўшиқ авжлангани сайин унинг кўзлари юмилар, ичи ўтда куяётгандай юзлари бужмаяр, лабида аллақандай аламли табассум пайдо бўлар эди. Жўр куйлаётган ҳамшишалар бу табассумга кўзлари тушгач, бирин-кетин қўшиқ айтишдан тўхташиб, унга завқланиб термулишар, уларнинг ҳам юзлари оҳангдан уфураётган тушуниксиз азобнинг нафасини сезиб буж-маяр; чидай олмасдан бошларини сарак-сарак этишар эди. Овознинг кенглигини тан олгувчи бу ернинг қўшиқлари Абдурахмон бўғзида пиво шинаваларининг қулоқлари ўрганмаган нотаниш нолалар, фиғонлар, ёлвориллар, ўксинишлару бўзлашларга қў-шилиб, афсунгар бир ҳолат касб этардиким, майхонага сигарет тутуни ва балиқ ҳиди аралаш сукунат чўқарди. Қўшиқнинг энг баланд пардаларида шикаста ҳазинликка йўғ-рилган зўриқиш пайдо бўлар, бу зўриқиш овознинг ожизлигидан эмас, балки эскигина пахталик кийган шу одамнинг юрагида пайдо бўлган ҳасратнинг зўри эканлигини бада-ни вижирлаб турган сукунат ҳам ҳис эта бошлар эди. Қўшиқчининг юмуқ кўзларидан сизган ёшлар ажинларнинг ариқчаларидан оқиб, лабларига тушар ва қўшиқнинг таъми шўрга ўхшаб туюларди... Буфетчи Роза бўялган ғар кўзларига ярашмаган сипо бир алфозда қўшиқ тинглар, ҳар дам-ҳар дамда шавқини яширолмай «чёрт!.. чёрт!..» деб қўяр эди. Албатта, қўшиқ тугаганидан кейин ҳам сукунатни биринчи бўлиб бузиш лазза-тидан ўзини марҳум қилмасди:

— Алик! — деб қичқирарди у пештахтанинг орқасидан. — Алик! Жоним! Бу ёққа кел! Йигитлар, Алиқни тўппа-тўғри менинг кучоғимга жўнатинглар-чи! Алик! Жоним! Бу нима қилганинг? Юракларни қон қилиб юбординг-ку! — Сўнг одамларнинг ҳазил-мутойибаси остида пештахтага суяниб турган Абдурахмонга шахт билан энгашарди-да, сигарет исини анқитиб, йигитнинг лабларидан шартта ўпиб олар; сеҳрларга хос ўқтамлик билан пештахта тағига энгашар, лаҳза ўтмай шиша ичида аллақандай ўртаниб турган ичимликни икки митти қадаҳга қуяр эди: «Алик! Сен фақат коньяк ичишинг керак! Бошқаларга пиво ҳам бўлаверади! Қани, ол! Жоним, овозинг маст қилди-қўйди! Бўлди, энди сени Машага бериб қўймайман...»

— Раҳмат, Розочка... — дерди Абдурахмон, қўшиқнинг ҳоври кетмаган товуши титраб...

Энди бу гаплар — пиво кўп бўлган замонларнинг гаплари.

Ҳозир пиво ҳам топилмади, кўшиқ ҳам айтилмади. Ҳамма сиёсат билан машғул. Яқинда заводда бир кунлик иш ташлаш ҳам бўлди. Митинг...

Абдурахмон чорак асрдан буён истиқомат қилаётган бу шаҳар ўттизинчи йилларда қурилган. Тўғрироғи, аввал завод, кейин унинг атрофида шаҳарча барпо этилган. Тантанали йиғилишларда ирод этиладиган маърузаларда, «оловқалб комсомолларнинг буёқдорлик қудрати туфайли қад кўтарган завод» ҳақида пинак бузма сўзланса ҳам, аслида уни «халқ душманлари» — эълар қургани шаҳар аҳлига аён. Заводнинг биринчи ишчи-хизматчилари ҳам ўшалар. Уларнинг битта-ярими ҳозир ҳам барҳаёт. Одамови, камгап бу одамлар айниқса йигинлардан, учрашувлардан қўрқадилар. Бир гал заводнинг маданият уйидаги мажлисга пенсионер Комаровни кўярда-қўймай олиб келишди. Чол минбарда бирпас доврираб турди-да, сўнг бирдан асабийлашиб қичқира бошлади: «Шу гаплар... кимга керак! Гапириб бўлмади ахир! Тушунапсизларми?.. Э, жин урсин!..» У хўлқаси тўлиб, саҳнадан кутилмаган чақонлик билан сакраб тушди-да, эшикка қараб йўналди. «Дмитрий Иванович! Дмитрий Иванович!..» деб чақирди ҳовлиқиб маданият уйининг директори Пашка Чиройли, «Дмитрий Иванович бўлсам нима бўпти! Мана, олтмиш беш йилдан буён Дмитрий Ивановичман! — чол бир зум тўхтади-да, аъзойи бадани қалтираб, кўлларини силкитганча яна бақира бошлади: — Эртак эшитгиларинг келиб қолдими?! Сталин бўлганида сенларга эртагини кўрсатиб кўярди!.. Мана шу ерда, — чол депсиниб, худди оёғи турган жойга ишора қилди, — ота-онам ётибди! Ака-укаларим ётибди! Мана сенларга эртак! Ҳе, онангни!..» Чол бақира-бақира, сўкина-сўкина кўчага чиқиб кетди.

Ушбдан кейин Абдурахмоннинг кўзига маданият уйи аллақандай совуқ кўриниб қолди. Маданият уйи ёшлар унутиб юборган лагерь ўрнида қурилганини билса ҳам, ўликларни қишда бир четга тахлаб қўйилганини, кейин, баҳор пайтида музи эрий бошлаган мурдаларни бир-бирининг устига саржиндай тахлаб, ўрмон четидаги сайҳонликка кўмишганини эшитган бўлса ҳам, барибир, худди маданият уйининг поли тагида Комаров чолнинг ота-онаси, ака-укаларининг мурдалари ётгандек туюлаверади.

— Алик, Большой театримиз сенсиз хувиллаб қолди... Е «Ла Скала» билан шартнома туздингми? — Ҳар учрашганда энди Пашка Чиройли шундай деб ҳазиллашадиган бўлди. — Жиддий гап кўп, Алик... Кел... Сен келсанг, областда албатта биринчи ўринни оламиз. Москвага чақиришади. Телевидение!.. Хорижга чиқсак ҳам ажабмас...

Абдурахмон «хўп» дейдию бормайди.

Шаҳарда эса бошқа бош урадиган жой йўқ. Кутубхона, қироатхона, кинохона, ресторан... Кинохона ва ресторан кутубхона ва қироатхонадан фарқли ўлароқ — гавжум. Махфий завод жойлашган махфий бу шаҳарда сирли бир тасодиф туфайли маданият-маиший ҳордиқ чиқаришнинг бу икки маскани коммунистик меҳнатдан ҳориган меҳнаткашларнинг бахтига, шундоқ бир-бирининг қарама-қаршида жойлашган. Хоҳласанг кинога, хоҳласанг винога — фақат кўчани кесиб ўтсанг бўлди. Кимдир кинодан чиқиб винога киради, кимдир ресторандан чиқади-да, шаробдан бўшашган кўнгли ғуборини кеткизиб, ҳинд куйлари остида ўкириб-ўкириб йиғлагани кинохона томон равон бўлади. Кинохонага етолмаганлар эса, мувозанат сақлашдаи одоб доирасидаги вазифаларини ҳам уdda етолмасдан, кўчага ётиб олишгач, сўнгги дақиқагача бетарафликка қатъий амал этиб турган мелиса нарядининг кўлига тушади... Умуман, кўпинча кўчани кесиб ўтиш, баъзи бир командировкага келган енгилтақлар ўйлагандай, хавфхатардан холи иш эмас, чунки смена тугагач, негадир заводнинг эшигиданоқ ширакайф ҳолда чиқадиган меҳнаткаш халқ айнан шу жойга етганда кайфнинг нўққисига чиқади ва тушолмасдан гоҳ кинохона эшигига, гоҳ назоратчи Даша холадан сошлаб дакки эшитишгач, рестораниннг буфетига оқиб туради. Буфетга кучи етмайдиганларни кучи етадиганлар меҳмон қилади. Кучи етадиганларнинг назарига тушмаганлар ҳам ўзларини йўқотиб қўймадилар. Чўнтақларнинг хотинлар кўзидан пинҳон тирқишларида эзилиб кетган сўмлар ғайратли ташкилотчиларнинг ташаббуси туфайли қўлбола ароққа, вино деб аталувчи қандайдир қизғиш ичимликка ва яна бир балоларга тезлик билан алмаштириб келинади. Шаҳарнинг бу муҳташам марказига туташган ҳамма тор кўчаларда бу бахтиёр одамларнинг тўдалари илҳом билан шишаларни бўшатишга киришадилар. Кейин ажабтовур ҳодисалар рўй беради. Шаҳар, гўё тортишув кучи таъсирдан кутулгандай, ўзини енгил ҳис этади. Кўчалар ёсуман бир қудратнинг хушбахт шамолида лапанглаб рақсага туша бошлади. Кўчаларнинг ўнг томони сўл томонда, сўл томони эса ўнг томонда пайдо бўлиб қолади. Уларнинг тартиблари чалкашади. Масалан: Ленин кўчасидаги иморат Маркс кўчасидаги иморатнинг ўрнига кўчади. Негадир Колянин хотини Машанин эри билан қўлтиқлашиб жўнайди. Машанин эри эса эрталаб умуман эри йўқ Людка Безорининг каравотида уйғонади. Одамлар тонгда бу табиий офатнинг оқибатларини тузатишга киришадилар. Кўчалар оғриган бошларини чангаллаганларича, тонгнинг муздай ҳавосида ўзларига келиб, қизариб чиқаётган қуёшга беаъмо термулган кўйи мустарликда қотиб турадилар. Иморатлар кўчаларнинг қарахатлигидан фойдаланиб, ҳеч нарса кўрмагандай, темир-бетон гавдаларига ажиб бир иффату мўминлик бахш этган ҳолда ўз ўринларига келиб ўрнашадилар. Бирмунча сўкиниш, бақи-

ришу чақиришлардан кейин, синган эшиклару идишлардан ташқари, ҳамма нарса ўрнига тушади. Оилалар паспортдаги муҳрлар асосида бирлаша бошлайдилар. Албатта, ҳеч ким ўзини гуноҳкор ҳис қилмайди. Ҳамма шайтон йўлдан урганлигини бир оғиздан қайд этади. Бошқа сабабларни излаб ўтиришга вақт ҳам, тоқат ҳам топилмайди. Чунки, соат миллари оиладаги бахтиёр онлар тугаб, шонли меҳнат лаҳзалари тобора яқинлашиб келаётганига кафилик бериб, бонг урадилар. Машина ишга тушади, ускуналар ғувиллайди, заводдаги минглаб темир тишли ғилдираклар бараварига айлана бошлайди, пўлату чўянлар олов сачрашиб, одамлар истаган шаклга киради... Аммо, шайтон ҳам бўш келмайди. У оғриётган бошларни роҳат-фароғат сари элтгувчи одатдаги йўлни бетўхтов яққоллаштириб, кўнгилларга ғулғула солиб туради. Беқарорликда ўртанаётган кўзлар бир-бирларини адашмасдан топадилар, чўнтакларнинг пинҳон тирқишларидан яна эзилган сўмлар чиқиб, энди ҳеч кимнинг воситасисиз, ўзларини бориб шишаларга алмаштириб келадилар... Шайтон аралашгандан кейин шундай бўлади-да!

Абдурахмон бу содда, гуноҳи ҳам, тазарруси ҳам самимий шаҳарнинг барча телбаликларига аллақачон ўрганиб қолган. Урганиб қолгангина эмас, унинг гуноҳига ҳам тазаррусига ҳам шерик. Кўп қатори Шайтоннинг ҳам баъзи гапига кириб туради. Демакчимизки, нима деса, бажаргани югуриб кетавермайди. Тўғри, ич деса — ичади, лекон кучкурун, Шайтон кўчаларни қанча ҳилпиратмасин, иблисинг айтганидан чиқолмайдиган бечора хотинлар «Алик, юр бизникига, юра қол!.. Ашула айтиб берасан...» деб қанча нозик адолар этишмасин — у тўғри уйига келади. Мана, йигирма беш йилки, бирор томонга бурилмасдан, кечкурун еттида останада ҳозир у нозир. У уйдагилар билан аллақандай ютоқиб, қувончини яширолмасдан кўришади: хотини Машани ҳам, қизи Люсяни ҳам маҳкам бағрига босади. «Дадам ҳар кун ишданмас, армиядан келади», дейди сўзга чаққон Люся. Абдурахмон овқат маҳали ҳам, телевизор кўриб ўтиришганда ҳам, хотини ва қизига меҳру муҳаббат билан тикилиб кўяди. Дунёда шундай яқин одамлари, уйи, заводда обрўйи борлигини ўйлаб, қувонади. «Люсенка, — дейди у ўзининг бахтидан тамом эриб, — бир пиёла чой узатчи, қизим». Люся чой узатиб энгашганида, қизини эркалаб, бетига оҳиста уриб кўяди.

Бу пайт Маша ўзига ярашган узун ва кенг хитойи халатга ўраниб, олиймақом зотларга хос сиполик билан «Работница» журналини варақлайди. Унинг ўзини туттишида ҳақиқатан ҳам одамларни чўчитмайдиган, аксинча, ийдирадиган бир виқор борким, кўзни қамаштирадиган даражадаги ҳусни билан қўшилиб, юракларни тамоман таслим қилади. Заводда Машанинг «Малика» деган лақаби бор. У таъминот бўлимида ишлагани учун, ўз мажбуриятларини унутишни яхши кўрадиган бошқа заводларга тез-тез командировкага бориб туради. У ташриф буюрган куниёқ исёнчиларнинг ҳаммаси сўзсиз қуролсизланиб, дўстлик ва ҳамкорлик ҳақида шартномага қулларча тавозе билан қўл қўйишга мажбур бўладилар. Кейин кадрдон корхонасининг обрўйини туширгиси келмаган абжир ходимлардан бири унинг шарафига албатта энг ҳашаматли ресторанда камтарона базм беради. Негадир, бу абжир ходимларнинг барчаси эртақдаги шахзодаларга менгзаб, бежирим кийинган ва ўктам бўладилар. Уларнинг бу сифатлари устига, латифа айтиш санъатини ҳам мукаммал эгаллаганликларини алоҳида таъкидламоқ лозим...

Абдурахмон хотинини ўртаниб, дилу жигари пора бўлиб яхши кўради. Машани биринчи бор кўргананда қандай титроқ ичида қолган бўлса, чорак асрдан кейин ҳам уни худди шундай титроқли ҳарорат билан севади.

— Маша, — дейди у Люся бошқа хонага чиққан заҳоти, — мен сени яхши кўраман.

— Раҳмат, Алик, — дейди Маша журнал ўқиган кўйи.

— Мен сени сочингни, кўзингни, қулоғингни, бурнингни, оғзингни... бор туришингни яхши кўраман! — дейди Абдурахмон, ичидан бостириб келаётган меҳру муҳаббатдан зўриқиб.

— Раҳмат, Алик, — дейди Маша авзойини ўзгартирмай.

— Маша...

— Жим, Алик... Жим! Қизиқ мақола экан...

Абдурахмон негадир хижолат чекиб, бир қадар ўксиниб сукут тортади. Хаёлга чўмади...

...Тақдир тақозоси билан бу шаҳарга келиб қолган аскар бола бу самовий мавжудот билан рақсга тушаётганига ишонмайди...

«Сен менга ёқасан, аскар...»

«Сен ҳам...»

«Фақат эҳтиёт бўл, аскар. Мени ёқтирганлар ўзини унутиб юборади. Мен сеҳргарман, аскар...»

Аскар ўзини унутади. Бахтиёрликдан тўлиб унутади. Утмиш... Утмишда нима бор? Болалар уйи, мудом бўғизга тиқилиб тургувчи, миттигина юракни тинмай эзгилайдиган баҳайбат ҳасрат... Ҳеч қачон уни кўргани келмайдиган ота-онанинг бола хаёли яратган гўзал сиймолари... Кутиш. Умиш. Соғинч. Соғинч. Соғинч... О, албатта, унутади! Маша, қўлларинг бунча меҳрибон! Маша, кўзларингда фақат меҳру муҳаббат! Маша, юзларинг бунча оппоқ! Маша, нега бунча чиройлисан?! Маша! Маша! Маша! Бутун

дунё — Маша! Утмиш керак эмас — кетаверсин! Ватан? Менинг Ватаним — сенсан, Маша! Маша! Маша! Маша! Маша! Маша! Ма-ша-а!.. О, нега бу бахтиёр тушдан қўполлик билан тепиб уйғотасан? Мен ҳаммасини биламан, Маша! Сенга бир қарашданоқ, вужудингни қайси ифлос ўраларнинг бурқсиган яғмоларига раво кўрганингни аён биламан... Нега мени бунча бемалол сотасан, Маша?!

«Барибир сени севаман, Алик»...

Сенлар қанақа севгини расм қилдиларинг ўзи, Маша?! Бўлди, кетаман... Падарингга минг лаънат сени, Маша! Ахир, Люся билан сендан бошқа шундай кенг жаҳонда ҳеч кимим йўқ! Соғинчада ўламан, лекин ҳеч қачон сени кечирмайман, Маша!..

«Мен сени севаман, Алик...»

Шунақа ҳам севги бўладими?..

«Мени кечир... Кечир...»

Неча марта кечириш керак, Маша!? Охирги марта? Шайтон йўлдан урди? Ҳа, шайтон йўлдан урди! Фақат у айбдор!.. Мен йиғлаяпман... Сен ҳам йиғлаяпсанми? Нега, Маша, Нега?!

«Сени севаман...»

Мен ҳам сени севаман... Мен ҳам сени севаман... Севаман! Се-ва-ман, Маша!..

«Ухла. Ҳаммаси яхши бўлади, ухла...»

Ҳа, ухлаш керак, Маша. Бахтиёр бўлиш учун ухлаш керак, Маша... Ухлаш керак. Фақат ухлаш керак...

— Алик... Алик...

Абдураҳмон кўзларини очади. Хотини сочларини силаб эркалатади.

— Чарчабсан, жоним. Тур, каравотга чиқиб ёт... Мен ҳам ҳозир... Хўпми?

Хўп... Хўп... Ухлаш керак... Ухлаш...

Бу шаҳарда истибдодини ўрнатган Шайтон тавсияси бўйича яшашгина ўзини омон сақлаб қолишини Абдураҳмон яхши билади. Уйлаб ўтирмай — яшайвер! Бошингда сархуш туманлар сузиб юрсин; кўчалар мавжланиб, оёқларинг чалкашсин; кун бўйи интиқ кутган шишадаги орзунг — ягона армонинг билан учрашганингдан кейин — тамом! — муаммолар онасининг ... га кириб кетади. Сен — ғолибсан. Ҳаёт пешонасини тириштириб ўтираверсин — унинг жазоси шу. Пул — кўп! Бу ер — шимол бўлганлиги учун бир мояна, махфийлиги учун бир мояна, қочиб кетишмагани учун яна бир мояна... Яна нима учундир мукофот, яна бир бало учун мукофот... Пул кўп! Ҳамма ичади. Аёллар ҳам ичади. Бировнинг ҳаётининг қизғини йўқ. Барча — тенг! Маликаи дилоромнинг бошқаларда ортиқ жойи борми? Қандай қилиб Шайтондан зўр келсин? Абдураҳмон кечиради... Икки-уч кун қовоғи осилиб юради. Кулолмаса нима қилсин? Аммо кечиради. Бу шаҳар аҳли кечиримли. Бугунги ғийбат эртага бормай ўлади. Чунки маст-аласт тунлару маст-аластлик иштиёқидаги кундузларда ғаройиб, ақлга тўғри келмайдиган воқеалар шу қадар мўл бўладики, бу ғаройиботлар аллақачон бирор-бир зотни ҳайратга солмай қўйган. Абдураҳмоннинг оиласида ҳам ҳар бир муаммо, айниқса, Машанинг енгилтаклиги туфайли юзага келадиган дилхиралик фақат тезроқ унутилиш йўли билангина ҳал қилинади... Аммо, барибир, Маша яхши хотин. Баъзан меҳрибонликни шундай жойига қўйиб қўядики, кўзингдан ёш чиқиб кетади...

Абдураҳмоннинг ҳали аскарлик пайти. Взвооди темир йўлда кўмир тушираётганда, тўсатдан Машани шундай соғиндики, тўппа-тўғри қизнинг уйига бостириб келди. Уст-бошига кўмир кукуни ўрнаб қолган, аъзойи бадани қоп-қора... Маша ҳеч иккиланмасдан, қувонч билан ичкарига таклиф қилди-да, тўғри каталакдай мўъжаз ваннахонага бошлаб кирди. «Ечин, — деди қиз эътирозга ўрин қолдирмайдиган оҳангда, — ечин!» Узи ишчан қиёфада ташқарига чиқиб, бирпасда қайтиб келди. Пахталикни ечиб, бундан ортиғига журъат етолмай турган йигит унга уялиниқараб, довдираб қаради. Машанинг кўлида деярли яп-янги спортча қўйлак-иштон... «Нега серрайиб турибсан? Тез ечиниб, ваннага туш!..» Абдураҳмон бу буйруқнинг илиқ бир жилвасида, қизнинг хатти-ҳаракатининг табиийлигидан таралаётган хотиржамликда унга тақдир ато қилмаган, аммо борлигини бутун вужуди билан сезган... Она меҳри уфуриб турганини ногаҳон ҳис этди. Ҳис этдию бўғзига йиғи тиқилиб, ваннага тушди. Маша ишчанлик билан унинг елкасини ишқалади, сочларига совун урди... Хуллас, ғайратга тўлиб чўмилтира бошлади. Аҳён-аҳёнда: «Кирингни қара... кирингни қара...» даб қўяр, гўё Абдураҳмоннинг кирлигиндан лаззатланаётгандек эди. Йигит эса бу нотаниш меҳрибонлик ичида ўзини идора қилолмасди — кўз ёшлари бошидан тушаётган сувга қўшилиб оқарди. У гўё кўчада тупроғу чангга ботиб, сўнг онасининг қўлига тушган болага ўхшар ва бу туйғуни, мана, ёши йигирмага етганида бошдан кечираётганидан хўлқаси тўлар, юраги фараҳбахш оромлар қўйнида эркаланар эди. Маша жиддий оҳангда уни койирди: «Қулоғини қаранг! Шошма... Ювишни ҳам билмайсан! Қулоғингни бошингни энгаштириб юв! Сув қиради, ахир!.. Ношуд! Кел, ўзим ювиб қўяй!..» Абдураҳмон унинг барча буйруғини жон деб бажарар, бошидаги совунни ювиб ташлаган бўлса ҳам, кўзини очишга журъат тополмас эди. Йигит аллақандай мовий осмон тагида учиб юргандай, қўллари билан осмонни ушлаб кўрарди. Чексиз зангорлик худди булутдай юмшоқ эди. Қуёшнинг чарақлаб турганини елкаси билан сезаркан, унинг нурлари илиқ баҳор ёмғиридай кифтидан

оёқларига оқиб тушаётганидан вужуду руҳи лаззатланарди. О, у ҳеч қачон бундай баланд учмаганди...

Шунда Абдурахмон тақдир бу қиз билан уни чамбарчас боғлаганини, энди у ҳозиргина дуч келгани — меҳр остонасида итдай садоқат билан умр кечиришини юраги зирқираб англади. Одамнинг ҳаётида шундай бир сеҳрли дақиқалар бўладими, бу пайтда орзу-умидлар туманида тўзғиб ётган истиқбол кўнгилдан кўтарилган ҳис-ҳаяжонлар шамолида ғуборли пардасини юзидан илкис кўтарарди. Бу ёруғ дунёда қандай кун кечиришингиз тўсатдан аён бўлади. Кейинчалик тақдир дарёсида оқиб бораркансиз, қанча ўзгартиришга ҳаракат қилманг, у истакларингиз устидан кулиб, саъйи ҳаракатларингизни барбод этаркан, ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмаслигига тобора ақлингиз ета бошлайди. Тақдир шунинг учун ҳам ТАҚДИР-да! Ў, жамияту табиати ўзгартирмақчи бўлганлар! Қаранг, жамияту табиатнинг бесарҳад баҳри муҳитлари ҳали биз англаб етмаган, чексизликдан ҳам чексизликдаги мангу маконлар сари бошимиздан шовуллаб, кўпириб, соҳилларидан тошиб оқяпти. Ҳар бир мавжида милён тақдир бир жилваланадию, тубсиз гирдибодларнинг ялмоғиз ўпқонларида ғойиб бўлади. Йўқ, унга қарши туриб бўлмайди, аксинча, уни тушунишга, кўнглини овлашга, ғазабини юмшатишга ҳаракат кўргазмоқ керакким, токи умрингиз осойишталик кўйида ўстин!

Абдурахмон сағир болалиги дилига жойлаган бир шўёр тажрибадан келиб чиқиб, тақдир билан ўйнашмоқ ҳеч қандай шараф, обрў келтирмаслигини англади. Тақдир исёнкорларни ёқтирмаслиги унга болалар уйдан аён эди. Саккизинчи синфда ўқиб юрганида, тарбиячи Шобердиевнинг юзига туфлади. Бекорга эмас — худо етимча қилиб яратган бўлса ҳам, ҳусни жамоли минг ота-онали қиздан ҳам зиёда, бутун болалар уйининг фаҳри Салима кечаси навбатчилар хонасидан йиғлаб чиққанидан кейин туфлади. Ёш авлодни коммунистик руҳда тарбияловчи одам мактаб ўқувчисига, бунинг устига, худо ҳам раҳм-шафқат қилмаган бир бебахтга кўз олайтирадимми?.. Олайтиради. Ҳамма ҳам Салима эмас. Қанчадан-қанча беҳимоя қизлар пана-панада ёшларини арта-арта, тақдирларини қарғай-қарғай, аламларини ичларига ютишга мажбур бўлдилар. Салима биринчи дуч келган одамни — Абдурахмонни Ленин хонасига бошлаб кирди-да: «Қулоқ сол, — деди хўрсина-хўрсина. — Болаларга айт, мени анов кал зўрламоқчи бўлди. Мени сенлардан бошқа ҳеч кимим йўқ. Сенлар ҳимоя қилмасанг...» Усмирлик! Сен қандай яхшисан! Қандай бесабрсан! Адолат ўрнатиш учун бунча шошмасанг, паҳлавон! Балки дostonларни ўқийвериб, ўзингни Алпомиш тасаввур этгандирсан? Балки Кумушининг ҳимоясига отланган Отабек эдингми ўша пайтда? Сен навбатчи тарбиячи хонасига отилиб кирдинг, ойна олдида соч тараётган Шобердиев сенга бурилиб қарадию, мақсадингни англагандай, кўзларини юмиб, лабини чўччайтирди. Сен... тупурдинг. «Ҳа ҳароми! — деганича Шобердиев чўнтақларидан дастрўмолини ахтара бошлади. Кўзлари ҳамон юмук эди. — Шошма... Жойингда қўзғолмай тур... Ҳароми!». У юзини яхшилаб артиб бўлгач, кўзини очди. Абдурахмон унинг кўзи ғазабга тўлганини кўрди. Совет педагоги бундай пайтда нима қилиши керак? Эҳтимол, дераза олдида узоқ тик туриб, сўнг сенга ўгирилмасдан, овози титраганича: «Раҳмат! Тўғри қилдинг, мен аблаҳга бу ҳам оз...», — дейиши лозимиди? Аммо, педагоглик шаънига ўчмас доғ туширган бу кал кечирим сўрашни қаердан билсин? У тўсатдан бир сакраб Абдурахмоннинг қаршисида пайдо бўлди ва деярли шу заҳотиёқ бола қорнини ушлаганча, калнинг керилиб турган оёқлари остига шилқиллаб йиқилди. «Ўйнашдан бўлган энағар! Нега бундай қилдинг? Гапир! Жалабни боласи, гапир!..» Кейин тепди... тепди...

Абдурахмон кўзини очганида жамоат жам эди. Болалар уйи директори Чориевнинг мунғайган юзи унга яқинлашди: «Болам... Абдурахмон... ўзингга келдингми?.. Бу нима қилганинг, болам! Тарбиячининг ҳам юзига тупурадимми?». «Тупуради», — деди Абдурахмон, сўнг хонага назар ташлади. У-хў! Оқ халатлилар, мелисалар, кичкина болаларнинг тунги энагалари, Салима... Шобердиев бақиряпти... «Илтимос қиламан... Буларга бир бало бўлган... Психиатрлар келиб текширсин... Ким билсин, балки зотида...» Абдурахмон секин ўрнидан кўзгалди. Уни суямоқчи бўлган Чориевга, «ўзим...» деди-да, негадир ҳаракатсиз қотиб турган одамлар орасидан ўтиб, Шобердиев томон юрди. Шобердиев яна шошганича кўзини юмиб, лабини чўччайтирди. Бола роҳат қилиб тупурди. «Мен сени дуэлга чақираман! — деб қичқирди у, — Мард бўлсанг, чиқ! Яккама-якка!..»

Уни директорнинг хонасига олиб киришганида, кўйлаги йиртилган, юзи шилинган, қўллари қон юки эди. «Ўзингни бос, болам!.. Ўзингни бос! Шайтонга ҳай бер!..» — Бечора директор шундай деб жалбيراганича, бир қўли билан унинг сочларини тузатар, иккинчи қўлини эса силкитиб, одамларга хонадан чиқинглар дея ишора қилар эди. Чориев хонасидаги диванга ўз қўли билан ўрин тўшаб, бир маҳалгача болага тасалли бериб ўтирди...

Абдурахмон тонг маҳали уйғонди. Чориев ғира-шира бурчакдаги креслода ўтирарди. Бола ҳали уйғонганини сездирувчи бирор ҳаракат қилмаган бўлса ҳам, директор унинг кўзини очганини пайқаб оҳиста гап бошлади: «Болам, энди курашаман деб овора бўлиб юрма! Курашни менга қўйиб бер! Сен кўнглингни бўлмасдан, ўқи... Бу ғурбатхонадан тезроқ кетишни ўйла! Худо хоҳласа, ёмонлар жазосини олади. Ўзи... Шобердиев

яхши одам эмас, болам. Маорифга худони зорини қилдим, керак эмас, дедим, йўқ, мажбур қилишди... Мана энди... Хуллас, ўқиш сендан, кураш биздан, болам...»

Бир ойдан кейин Салима билан иккаласини директор чақирди. Унинг юзида одатдаги меҳрибонлик йўқ, қарашлари жиддий эди. «Сенларга бугун бир гапни расмий тарзда айтиб қўймоқчиман, болаларим. Бугундан бошлаб, тарбиячи Шобердиев бизнинг болалар уйида ишламайди. У ўз вазифасидан озод қилинди... Хўш...» У болаларга синовчан назар ташлади. Абдурахмон ҳам, Салима ҳам бош кўтармай ўтиришарди. Орага ноқулай жимлик чўкди. Директор шахд билан ўрнидан туриб, қўлларини орқасига қўйганча, хонани илдам айлана бошлади. Сўнг уларнинг қаршида кескин тўхтади-да, бақира кетди: «Сенлар уларнинг кимлигини биласанми! Илдизи етти қават ернинг остида!.. Қариндош уруғи оламини босган! Мелиса гапидан қайтиб ўтирибди. Сенларни элтиб жиннихонага тиқиб қўйишдан ҳам қайтишмайди! Дўхтирлар болаларни текшириш керак, дейди»... У ўрнидан туриб, хонани олдингидан ҳам тезроқ айлана кетди... «Текшириб бўлишибди!.. Уларнинг айтгани мен ўлгандан кейин бўлади. Ҳали мен тирик эканман!.. Болаларим!.. Абдурахмонжон! Салима қизим! Бу ғурбатхона мениям тўйдириб юборди. Э, боре, деб кетай десам, сенлардан кўнгул узолмайман... Илоё, улгайинглар! Униб-ўсинглар! Бахтли бўлинглар! Шуларни қилганига бир бахтли бўлсаларинг, ўлсам гўримида тинч ётардим!..» Меҳрибон Чориев! Довдир Чориев! Биз ҳеч қачон бахтли бўлмаймиз. Демак, гўрингизда тинч ётиш насиб этмайди... Эҳтимол, юздан биттамыз... Бизни худо қарғаган. Биз илдизсиз дарахтлармиз. О, онаси юз ўғирган фарзандлар қандай қилиб бахтли бўлсин! Бизни тарафимизни оладиган ҳукумат қаерда, жонкуяр Чориев! Ишчи-деҳқон ҳукумати хўрланганлар тарафида эди-ку!.. Шунисига ҳам раҳмат! Кўчадан топишиб, боқиб-бовлиганлари учун ҳам қуллуқ! Бахтли болалигимиз ҳеч қачон эсимиздан чиқмайди...

«Энди боринглар...» Чориев улар билан негадир қўл бериб хайрлашаркан, юзидаги шижоатли ифода аянчли бир тусга кирди. Зўриқиб жилмайди: «Боринглар...»

Салиманинг йиғлаётганини Абдурахмон ташқарида сездди. Қиз кўз ёшлари аралаш боллага ажабтовур қараш қилди-да, ётоқхонасига қараб йўналди. Сўнг йўлидан қайтиб, Абдурахмоннинг ёнига бош экканча юриб келди. «Бу кунларни ҳеч қачон унутмайман!.. Абдурахмон! Унутмасликка сиз ҳам ваъда беринг! Бир кун мабодо... — Қиз «бир кун»ни кўрмоқчи бўлгандай узоқларга қаради, — учрашиб қолсак, мана шу аҳволимизни эслаб, кулайлик. Энг бебахт кунларимиз шу кунлар бўлсин! Омин!..» Бола қизнинг кафтлари фотиҳага очилганинг кўриб, шошиб юзига қўл югуртирди: «Омин!»

Қизик, бу воқеалардан кейин улар бир-бирларидан нимагадир уялиб юрдилар. Абдурахмон қизни узоқдан кўрганданоқ туриш-турмушидан табиийлик йўқолиб, талмовсираб қоладиган бўлди. Салима ҳам қизариниб сўрашар, тезгина хайрлашар, ёлғиз қолишганда эса, фақат китоблардан сўз очар эди: «Ўқитувчи» яхши... Ўқиганмисиз? «Она»ни ёқтирмайман... Сизни зериктирмайдими? «Меҳробдан чаён»ни кутубхонадан олган экансиз. Кейин менга беринг...» Аммо кўзлар ҳаммиша бир-бирини топади. Нигоҳлар кимларнингдир елкалар, парталар, синфхоналар, деразалар, мактаб ҳовлисидаги шовқин-суронлар, қуёш нурларию шаррос ёмғирларда бахтиёр гул очаётган баҳорнинг қувончлари, булутлар, юлдузлар, осмонлар оша учрашади. Учрашадилару бу журъатларидан чўчиб, яна бир-бирларини бетоқату бесабрликда излагани ажраладилар. Нигоҳларнинг бу қисқа тўқнашуви телбаваш қўллари билан синиқ тақдирлар устидан юракни бесабр титратувчи ёғдулар тўкади. Соғинаётган, азобланаётган, қасамлар ичаётган, умрини бағишламоққа тайёр кўнгиллар бу лаҳзада изҳорини баён этмоққа улгуради:

«Мен сени севаман»

«Мен ҳам...»

«Мен сени жонимдан ҳам яхши кўраман!»

«Мен ҳам...»

«Сени... мени ташлаб кетган онамдан ҳам яхши кўраман!..»

«Мен ҳам!.. Мен ҳам!.. Мен ҳам!..»

Амма бу сўзлар тилга кўчмайди. Юракнинг алангасида вужудни ўртаб, тошдай қизиб ётаверади.

Абдурахмон кўзлар аллақачон бир-бирига изҳор этган бу сўзларни Салимага фақат армияга жўнашидан бир кун аввал айтишга улгурди. Йўқ, аслида айтгани йўқ — «Ўтган кунлар» китобнинг оқ саҳифасига «МЕН СЕНИ СЕВАМАН», деб ёзди-да, болалар уйига бориб, дарвоза олдига ўрмалашиб юрган «чурвақа»лардан бирининг қўлига тутқазди: «Салима опангга бер». Хизмат ҳақиға нақ бир чўнтак «Ирис» олган болақай физиллаб жўнади. Абдурахмон эса қуш қувгандай шошилиб орқасига қайтди.

Эртаси Ҳарбий Қўмитанинг идорасидан уни кузатгани Чориев хотини билан келди. Гарчи энди Абдурахмон ғишт заводида ишлаб, ётоқхонада яшаб юрган эса-да, одамшаванда директор ҳаммани қариндоши кузатаётганда, яккамоҳов бўлиб туришдан ёмони йўқлигини билиб чиққан-да... Бечора Чориев! Ҳар доимгидай меҳрибонлик билан гоҳ йиғитнинг елкасига қоқиб, гоҳ тирсагидан ушлаб, бетўхтов насиҳат беради: «Командирларингни гапидан чиқма!.. Ёмон болаларга қўшилма!.. Меҳнат икки кўздан иссиқ —

меҳнатдан қочма... Йўғон бўйинлик қилма! Тез-тез хат ёз! Холанг билан бизни соғинтириб қўйма, жоним болам...» Абдураҳмон эса кўзлари билан оломон кезиб, Салимани қидиради. Директорнинг дилафкор меҳрибонлигидан томоқлари ачишиб, атрофга билдирмасдан назар ташлайди. Йўқ... Ҳарбийлар машиналарга чиқишга буйруқ берадилар. Йўқ... Чориев уни маҳкам бағрига босади, хотини йиғлаб қучоқлайди, юзларидан ўпади, қўлига каттакон тугун тутқазади... Йўқ... Автобусларнинг мотори юргизилади. Оқсоқоллардан бири дуога қўл очади: «...Омин! Ой бориб, омон келинглар!» Оломон сидқидилдан, ихлос билан юзига фотиҳа тортади. Автобуслар кўзғолади... Шунда йигитнинг ҳарбий кўмига ҳовлисидан ташқарида, панжарага суюнганча, кимгадир қўл силкиётган қизга кўзи тушади. Салима! Унга қўл силкиятти!.. Хайр, Салима, хайр! Ҳеч ким сени хафа қилмасин! Бахтли бўл.. Қиз қўл силкиганича, қолиб кетади. Стадион... Болалар уйи, мактаб... Кўчалар четдаги томи тупроқли пастқам уйлар... Ноқулай бир ҳолда мувозанат сақлаб турган деворлар... Дарахтлари бир-бирига мингашган боғлар... Хайр, Чагана! Яхши қол... Кўзларни тумандай қоплаган ёш ичидан қандай гўзал кўринасан! Чагана! Униб-ўстирган юрт! Икки йилдан кейин кўришамиз! Хайр...

Абдураҳмон бу икки йилнинг йигирма икки йилга чўзилишини ўша маҳали тасаввур ҳам қила олмасди. У армиядан Чориевга бир марта хат ёзди. Аммо бу хатни ёзиш жараёни шу қадар мушкул кечдики, қайта бу ишни такрорламасликка қарор қилди. Агар одамларга ўхшаб яшамоқчи бўлса, ўтмишини — болалигини тамом унутиб яшаши лозимлигини ҳам ҳис этди. Чунки ўтмишда кўнгилни ғашлагувчи, юракни ғуссага тўлдирувчи хотиралар бисёр эди. Бу хотиралар унинг елкасидан мудом босиб турар, эркин ҳаракатга йўл бермас, орзу-умиднинг қоматини тупроқдан уздирмасди. Чагана билан ҳар қандай алоқа уни хотираларнинг ғамгин тор кўчаларидан юришга мажбурлардиким, Абдураҳмон бу кўчалардан умрбод чиқолмасдан қолиб кетиши мумкинлигидан қўрқди. Бу кўчаларнинг бировга айтиб, тушунтириб бўлмайдиган ҳасратлари шу қадар кўпки... Балки шунинг учун ҳам Абдураҳмон мана бу ғалати шаҳарнинг расм-русмларини тезкорлик билан ўрганиб олгандир?

Балки шунинг учун ҳам ўрисларнинг ашуласини авжи қойилмақомда куйлашнинг уддасидан чиққандир?

Балки шунинг учун ҳам бу шаҳар аҳли қатори ҳар оқшом майи нобдан нўш этишга комил ишонч билан ихлос қўйгандир?..

Бу йигирма икки йил ичида Чагана ундан юракда оғриқ кўзғамайдиган даражада узоқлашди. Абдураҳмоннинг ҳам, Машанинг ҳам моюнаси зўр, бунинг устига, бу маҳфий шаҳарчада таъминот яхшилигидан истаган нарсаларини сотиб олишар, таътил ойларида мамлакатнинг тўрт тарафидида энг яхши курорту ҳордиқхоналарда дам олишар, саёҳатларга чиқишар, аммо уларнинг ўртасида Чаганага бориш ҳақида шу кунгача ҳеч қачон гап-сўз бўлмаган эди. Бора-бора Чагана кичрайиб, хира бир кўлга айландиким, энди уни эшлашга ҳам ўрин қолмаганди...

Аммо, мана шу дам олиш кунда олдинма-кейин ғаройиб воқеалар рўй бера бошлади.

Эрталаб қўшнисининг хотини Лида кирди. Қўлида газета. Абдураҳмон тарафга ажабтовур бир қараш қилди-да:

— Маша, мана бунинг ўқи, — деди газетни дугонасига узатиб, — босмачилар бизникиларни ҳайдаб юбораётганмиш... Қара-я, аблаҳларни...

Маша ўқишга тутинди. Лида бобиллашдан тўхтамади:

— Уларни қоқоқлик ботқоғидан суғириб олдик, феодализмдан социализмга ўтказдик, одам қилдик... Энди Россияга бор эмиш, энди менинг тилимда гаплаш эмиш... Бу ваҳший босмачилар оёғимизни ўпса ҳам оз...

Лида билан баҳслашиб бўлмасди — у китоб ўқирди. Бироқ Абдураҳмон савол ташлашга журъат этди:

— Оёғингни ким ўпмаяпти, Лида? — деди қувноқлик билан.

— Алик... Алик!.. — аёлнинг овози таънакор жаранглади. — Сен уларнинг тарафини олма! Улар яхшилиқни билмайдиган маданиятсиз халқ! Овқатни қўлда ейишади-ю... Абдураҳмон бу аёлнинг шаддолигидан завқланарди. Ҳозир ҳам тантанаворликда қарғанишидан илҳомланиб, мулойимгина ҳазилини давом эттирди:

— Овқатни қўлда ейишадими? Вой, маданиятсизлар-эй!.. Кимлар экан улар, Лида?

— Сенинг ўзбекларинг-да, Алик! Сен у босмачиларнинг юртида яшамасдан тўғри қилгансан! Сиртида қўл қовуштириб туришади-ю, ичида... Пиёғимиз халқ!..

Абдураҳмон бирдан ҳазил қилишга кучи етмасдан сўлиш тортди. Нега хафа бўлаётганига ўзи ҳам тушунмади. Эридаги ўзгаришни истада дарҳол сезадиган Маша қўшнисига газетасини тутқазди ва бирпасда малика қиёфасига кириб, уни кузата бошлади:

— Кечирасан, Лида... Биз кинога отланаётгандик... Кечқурун кир...

Абдураҳмон анчага гарангсиз ўтирди. У ҳамон нега дили сиёҳ бўлганини англаёлмасди. Фақат қаттиқ ҳақоратланганликнинг оғриғини ҳис қилар, аммо бу оғриқни Лиданинг қайси сўзи олиб келганини тушуниб етмасди...

— Хафа бўлма, Алик... Лидани жаврашини ўзинг биласан-ку...

Маша эрининг сочини силаб, кутилмаган навозиш кўрсатди. Унинг бу ҳаракати Абдурахмоннинг хавотирини тасдиқлади, — дамак, нимадир бўлган... Наҳотки... Наҳотки... Лида ўзбекларни сўккани учун хафа бўлган бўлса?.. У ўзининг ихтиросидан ўзи ҳайратга тушиб, чуқур хўрсинди. Бу ҳақоратдан дили хира торганлиги учун негадир ўзидан миннатдор эканлигига яна бир бор ҳайрон қолди.

— Маша! Юзта қуйиб кел...

Эрига қувноқлик кайфияти қайтаётганини ҳис қилган «Малика» енгил қадамлар билан ошхонага йўналди.

Абдурахмон стаканни кўзини юмиб симирди. Шу аснода кадрдон дўсти Николай хотини Надя билан кириб келишди. Столда яримта пайдо бўлди. Ярим соатдан сўнг у эрталабки воқеани тамом унутиб, «файласуф»нинг — Колянинг инсон умри ҳақидаги «пластинка»сини балки мингингчи бор қайта эшитиб ўлтирарди.

— Инсоннинг умри, — дерди Коля қизишиб, — бу... оқайтган сув!.. Ким эринмасдан канал қазса, сув ўшаники! Биз канал қазмаганмиз! Умримиз оқиб ётибди. — У овозини пасайтирди. — Биз учун бошқалар канал қазилган... Ҳаммамиз учун битта! Мана энди бир заводнинг ичида ўн минг одам аралаш-қуралаш бўлиб оқяпмиз. Ҳаммамиз бир хил... Мендан сенинг фарқинг йўқ. Фақат ўзларига осон бўлиши учун исму шарифимизни қолдиришган, холос...

Колянинг «пластинка»си бугун ўзгача таъсир қилди. Ҳақиқатан ҳам, Коля, мени сендан фарқим йўқ! Кимлардир қазган канал ичига беному нишон чўкиб кетамиз! Ҳеч ким бизни эсламайди, дўстим! «Халқ душман»ларининг суякларини кўрганмисан? Қабристонлари тўла суюк! Сочилиб ётибди! Улар ҳам одам бўлган-ку, Коля! Улар учун ҳам битта канал қазилганми? Бизнинг сўнгакларимиз ҳам худди шундай сочилиб қолади, азизим Коля! Ҳеч ким эсламайди! Ҳеч ким! Биз киммиз?! Фақат соврилишга арзиймиз, Коля...

Шу пайт яна бирдан Абдурахмоннинг ёдига эрталабки хафачилик тушди. Сархуш бошини қўллари орасига олиб, узоқ хаёлга толди.

— Алик, ашула айтиб бер!, — деб илтимос қилди Надя, ичганида пайдо бўладиган нозли овозда эркаланиб.

Абдурахмон гўё яна ҳақорат эшитгандай, сапчиб ўрнидан туриб кетди:

— Тинч қўйсанг-чи!..

Аммо кўрслик қилиб қўйганини тушиниб, стул ортидан Надяни маҳкам кучоқлади: — Кечир, Надюша!.. Кечир! Бошқа сафар албатта айтиб бераман.

Меҳмонлар кетишгандан сўнг Абдурахмон одатдагидай, майи нобнинг сархуш кучоғида қотиб ухлаб қолди. Уйғонганида, шом ғира-шира кўланкасини деразадан хонага ташлаганди. У бутун вужуди билан оғирлашаётган қоронғиликнинг залворини сезиб, ўрнидан қўзғолди. Ошхонанинг эшиги тирқишидан тушиб турган ёруғни кўриб, ошхонага кирди. Маша паришон бир алфозда тўзиган калта сочларини панжалари билан тараганча, хаёлланиб ўлтирарди.

— Кир, Алик. Қизингдан келган хатни ўқи.

Шундагина Абдурахмоннинг кўзи стол устидаги хатга тушди.

— Нима деб ёзибди?

— Уқи...

«Ойи... Хавотир олманглар... Уқишим яхши... Фабрикадан тўғри дарсга... Москва совуқ... Бир ўзбек билан танишиб қолдим... Оти — Саид... Самарқанддан... Мен ҳам яхши кўраман... Саид Самарқандда яшаймиз дейди... Ахир, дадам ўзбек... Саиднинг ҳамшаҳарлари... Ўзбекчани билмаслигимга ҳайрон қолишди... Мен барибир ўзбек қизиман, Чаганаликман, дедим... Дадам... Хафа бўлмасмикин?..»

— Хафа бўлмайсанми, дадаси? — деб хатдаги саволни такрорлади Маша. У ҳафсаласизлик билан жилмайиб, савол назари билан қараб турса ҳам, эрининг нима дейишини олдиндан англаб етгани шундоқ афт-ангоридан маълум эди.

Абдурахмон эса хатга яна бир марта кўз югуртирди. Негадир конвертдаги манзилгоҳ ёвузини синчиклаб ўқиган бўлди. Пешонасини тириштириб, қўллари билан сочини эзғилади. Сўнг илкс ҳаракат билан ўрнидан қўзғолди. Кўзларини юмганича, бошини мағрурона бир ҳолатда орқага ташлаб:

— Қонига тортибди... — деди.

У бу гапни деярли шивирлаб айтган бўлса-да, иккаласи ҳам аллақандай тантанавор руҳни пайқашди.

— Утир, Алик, ўтир, — деди Маша алланечук хавотирланиб.

Абдурахмон шиддат билан энгашди-да, хотинининг бошини бағрига босди.

— Маша! — деди у ичида кечаётган туйғулардан лаззатланиб. — Маша... Қизимни қара! Қонига тортибди!..

Абдурахмон нега қувонаётганига ўзи ҳам ҳайрондай, бир дам қотиб қолди. «Бирор марта сен ўзбексан, деб айтмаган бўлсам... деб ўйлади у, демак, қонига тортган-да!». Кейин ўзининг ҳам томирларида ўзбекнинг қони оқайганини аниқ тасаввур қилди. Ароқдан карахтланиб юрагидан отилиб чиқаётган қирмиз қон бутун гавдаси бўйлаб бемақсад югураётганини, аммо ҳозирги ҳаяжоннинг билинар-билинимас тўлқинчалари

руҳига кўчгани сайин, узоқлардан — саҳролар, ўрмонлар, тоғлар оша таралаётган бўлук бир чорлов садосидан жимирлаб, юракнинг бир четида безга сарғайиб қолган ўзлик чорбоғи сари йўналганини кўрди. Абдурахмон бирдан бу дунёга осмондан тушмаганлигини, унинг ҳам илдизи борлигини; кенг жаҳондаги қайсидир бир чорбоғнинг тақдир узоқларга ўтказган ниҳоли эканлигини пайқади.

— Маша!..

— Ичасанми?

— Йўқ... Маша!..

Абдурахмон хотинига нимадир демоқчи бўлди, аммо кўп йиллардан буён кўнглидаги жараёнларни сўзга кўчириш малакасини йўқотиб қуйган тили айланмади. Хотини унинг нима демоқчи бўлганини фаҳмлагандай, жилмайди. Сўнг ўрнидан турди-да, эрининг елкасига оҳиста уриб, меҳмонхонага бошлади.

— Телевизор кўрамиз...

Аммо бу уйда тақдир ўзининг аллақандай тушуниксиз ўйинини бошлагани аён эди. Экран ёришганиданоқ диктор қиз «азиз томошабинларни «Ўзбекфильм» киностудиясида суратга олинган «ЎТГАН КУНЛАР» фильмини кўришга таклиф» этди. Маша қақиллаб кулди.

— Алик! Бугун ўзбекларники, шекилли... А, жоним?..

У негадир завқланганича, эрининг бетига аста-аста уриб қўйди. Бу ҳазил Абдурахмонга ёқди. У эриганини билдирмаслик учун юзига жиддий тус бериб, креслога чўкди. «Ўтган кунлар»... «Абдулла Қодирийнинг шу номдаги асари асосида»... ўқиди у экрандан. Кутилмаганда, экранга Қодирий китобининг малларанг муқоваси сузиб чиқди. Кейин панжарага суяниб, кимгадир қўл силкитаётган қиз ҳарир ғуборлар ичидан пайдо бўлди. Салима!..

— Ҳозирги кўринган қиз, — деди Абдурахмон хотинига қарамасдан, — мен билан болалар уйда...

Аммо хонада ҳеч ким йўқ эди. У яна экранга кўз ташлаганида эса, Салима ҳам ғойиб бўлганди...

Абдурахмон фильмни, ўзи ҳақида олингандай, қизиқиб томоша қилди. У қаҳрамонларнинг ҳар бир ҳаракатидан завқланар, дам-бадам «уф» тортар, кулар ва қоронгидан уялмай, ошкора йиғларди. Энди у ўрисча ашулалар айтганида товушида пайдо бўладиган бегона нолаларнинг қаердан адашиб келганлигини ойдин бир ўкинч билан ҳис қилди. Қўшиқдаги ҳасрат! Илдизидан айро тушган заъфарон баргларнинг йироқдаги чорбоғи билан видолашуви эдингми сен? Наҳотки, шунча йилдан буён хазонлиғда адо бўлмаган бўлсанг! Чириб битмаган бўлсанг!

Абдурахмон хотинини бир маҳал уйғотди.

— Алик, ичганмисан? — деди хотини оғриниб.

— Йўқ... Маша, жудаям жиддий гапим бор...

— Эртага кун йўқми?.. Ичмаганмисан?

— Ичмаганман, Маша, ичмаганман!..

— «Уф» де-чи!

— Мана... У-уф-ф!

Маша эрининг маст эмаслигига ишонч ҳосил қилиб, ёстиқдан бош кўтарди ва ҳозир қандайдир муҳим хабар эшитишини кўнгли сезиб, ҳушёр тортди.

— Маша... Мен Чаганага бормоқчиман.

— Қаерга?

— Чаганага... Ўзбекистонга-да.

Аёл эрининг бўйнидан маҳкам қучоқлади...

Абдурахмон бир ҳафтадан кейин Чаганага жўнаб кетди. Маша у худди чет элга кетаётгандай, иззат-икром билан жомадонни йиғиштирди, йиғлаб дилдорлик кўрсатди. Абдурахмоннинг кўз олдида бир дақиқа ўша — уни чўмилтирган қиз пайдо бўлди...

Тепаликлару жарларга, қоялару унгуруларга чап бериб, тун бағрига оралаб кетаётган йўлни фаралар гоҳ йўқотиб, гоҳ топади. Машина гоҳ кучаниб баландликка ўрлайди, гоҳ эркин нафас олиб, пастликка ғизиллайди. Абдурахмон ҳам моторнинг овозига қўшилиб зўриқади, енгил тортади; ичи қувончли безовталикка тўлган, ўзини Малла деб таништирган шопирнинг саволларига аллақандай чарақлаб, чаққон табассум билан жавоб беради. Машина деразасидан қоронғуликка тикилади. Юлдузлари ярқираётган осмон тагида қирларнинг босиқ елкалари элас-элас чизилиб кўринади. Йўлни ҳар муюлишда кесиб чиқаётган сойда осмон парчаси бир ярқ этиб ўтади. Олисдан бир тўп ёғду дастаси бўлиб туюлган қишлоқларнинг чироқлари машина яқинлашгани сари сочилади — ҳовлиларга кўчади. Абдурахмон яна-да безовталаниб Маллага қарайди.

— Чаганани соғинибсиз, ака! Яна сабрингизга балли! Биз бир кун кўрмасак, ўладиган бўп қоламиз... Йигирма йил-а! Қойил!..

Шопир бошини хушвақтлик билан сарак-сарак қилади. Абдурахмон кулади. Чагана янгиликларидан сўрайди, ўзи билган одамларни суриштиради.

— Чориевни ўлиб кетганига беш йил бўлгандир-ов... Аввал директор бўлганми?..

Кейин... Завхўз эди, шекилли. Ҳа, завхўз эди. Улганда детдўмда қиёмат бўлган дейишадди... Икки юз бола хор бўп, йиғласа, ваҳима-да!.. Уч кун мактабга ҳам боришмаганмиш... Яхши одамнинг ўлими шундай бўлса керак-да, ака!.. Йўлдош деганингиз... Исму шарифини айтинг-да!.. Чаганага Йўлдошдан худо берган, ака... Омонов, дедингизми? Нега билмайлик, биламиз-да! Бўлим бошлиғи! Фириллаб юрибди... Тўри сўз одам... На райкўмни қош-қовоғига қарайди, на обкўмни...

Абдурахмон гоҳ маъюсланади, гоҳ завқланади. Кўнглини тўлдириб келаётган турфа ранг туйғулар ичида бутун жону тани роҳатланади. Қоронғулик қўйнида унга сокин бир меҳр билан боқиб қолаётган тепаликлар, қирлардан, қишлоқлардан, дарахтлардан, йўлларга ўралашиб, ундан кўнгил узолмай оқаётган сойнинг сувларидан, қолаверса, чаганалик манови шопир йигитнинг илтифоти суҳбатларидан азиз меҳмонга бахшида бир роҳат барқ уради. Абдурахмон бу жойлар уни соғинганини сезади. Кабина ойнасини туширади. Бағри соғинч тўла ҳаво юзини силайди, кўксига салқин танини ютоқиб босади. Беихтиёр кўзда қалқан бир томчи ёшни машина ортида югуриб келаётган зулмат қўйнига — беному-нишонлик сари учуриб кетади...

— Чаганани соғинибсиз, ака, — дейди яна Малла. Бу сафар у бу гапни ҳазин бир ҳолда айтади. — Қирқ беш дақиқадан кейин Чагана...

Абдурахмон кўзини юмади. Узини босиб олишга ҳаракат қилади. Аммо бечидалик қадар ўртаниш унга ҳаловат лозим кўрмайди...

— Эҳ, Малла!.. Маллабой!.. — деб шопирнинг елкасига шахт ила уради. Бу ҳаракати билан уни тушунаётгани учун йигитга миннатдорчилик билдиргандай бўлади...

— Ҳозир етамиз, ака, ҳозир...

Мотор янада ғайратлироқ гувиллайди, шамол сочларига шиддатлироқ чанг солади... Энди йўл равонлашгандай эди. Уфқлар олислардан баҳайбат махлуқлар каби ваҳимали қорайиб, юлдузли осмон этакларини кўтарганча турган тоғларнинг билинар-билинемас елкаларигача кенгайган, ҳатто сой ҳам қайси бир кўприкнинг тагида ҳолдан тойиб қолиб кетганди.

Абдурахмон машинанинг тўхтаганини пайқади. Аллақандай тепаликда туришарди. Сўл тарафда — пастликда, чироғларининг сонига қараганда, чоғроқ қишлоқ.

— Ака! Жўрангизни кўрсатиб кетайми? Йўлдош акани айтаямман. Бугун бир чўпони тўй қияпти... Омонов ака ҳамма чўпонларининг тўйини ўзи бош бўлиб ўтказади... Ана, қаранг! — Малла чироқ ёғдулари тўлиб-тошиб турган ҳовлини кўрсатди. — Тўйхона... Қозон кўтардисига етиб қоламиз...

— Ҳайданг!..

Машина катта йўлдан қайрилиб, ҳаял ўтмай қишлоққа ораладида, бетартиб сочилиб ётган уйлар орасидан айлана-айлана тўйхона эшигига келиб тўхтади. Эшик олдидаги майдонда каттаю кичик машиналар; бир-бири билан суҳбатлашаётган, хайрлашаётган, тўйхонага кириб-чиқаётган одамлар; узоқроқда қоронғидан ёруғликка томон бўйинларини чўзиб турган отлар...

— Э, ана, Омонов ака!

Малла шошилиб машинадан тушди-да, сариқ «РАФ»нинг ёнида қўлларига ғилофли созлар тутган кишилар билан ниманидир гаплашаётган барваста гавдали, кундуз телпак кийган одамга қараб юрди. Қўшқўллаб кўришди. Абдурахмон йигирма икки йилдан нарида қолиб кетган Йўлдош билан учрашув бундай осон кечаётганини тасаввурига сиғдирилмай, гарагсираб ўтирар, энди ўзи томонга юриб келаётган одамга пешвоз чиқиш лозимлигини англаса ҳам, ўрнидан кўзғололмас эди. Йўлдош ўктам юриб келиб, эшикни очди.

— Абдурахмон!.. Жўражон, бормисан?!.

У чўзилиб, ҳали нима қиларини билмай ўтирган Абдурахмонни бўйнидан маҳкам қучоқлади.

— Пастга туш, оғайни!.. Бир тўйиб қучоқлай!..

Абдурахмон машинадан қандай тушганини билмайди, фақат Йўлдошни у ҳам маҳкам қучоқлаётганини, дам бу елкасига, дам у елкасига навбатма-навбат бош уриб, беҳад суюнч ичида ўзбекчиликнинг таомилига кўра кўришаётганини сезади.

— Абдурахмонжон!.. Узимни детдомим!.. Бор экансан-ку! Одам ҳам шундай йўқолиб кетадими?!

Бундай ногаҳоний учрашувлар одамнинг ёдига нималарни солмайди? Яхши кунларнинг эпкинью ёмон кунларнинг изғирин хотираларни бир лаҳзада ларзага солади, кўзлар намланади, овозлар титрайди... Йўлдош дўстини бир қўли билан елкасидан қучоқлаганича ёруққа олиб чиқади.

— Биродарлар! — деди у байрам кайфиятини ҳаммага билдириб, — йигирма икки йил йўқотган оғайним келди. Мана! Абдурахмон!.. — У дўстини йўқдан бор этган сеҳргардай, тантанавор қиёфада ҳаммага намойиш этарди.

Одамлар Абдурахмон билан кўриша кетишди. Уни кимдир бағрига босди, кимдир жон-жаҳди билан қўлларини силкиб кўришди — юзларда табассум, кўзларда қувонч...

— Тўйнинг эгасини қақиринг! Соғиб акага айтинглар! Йўлдош детдомнинг меҳмонини ўзи чиқиб, тўйга таклиф қилсин!.. Тез бўлинглар!

Йўлдошнинг ҳайқириғи негадир одамларга ёқди. Ҳамма ҳаракатга келди. Ичкаридан йўл-йўл беқасам чопон кийган тўй эгаси ҳовлиқиб чиқди.

— Қани меҳмон? Омонов акани меҳмони қани?!

У меҳмон кимлигини аллақачон билган, Абдурахмонга қараб кучоқ очиб келаётган бўлса ҳам, умумқувонччи яна бир пардага кўтариш учун ҳадеб бу саволни такрорлар эди. Абдурахмон тўйнинг эгаси уни чин юракдан бағрига босиб кўришганини ҳис қилди, ўпкаси тўлди...

— Холиқ! Пули кўп артистлар детдомлар билан кўришмайдимиз?

Йўлдошнинг ҳайқириғи пасаймасди. «РАФ» олдида турган мўйловли барваста йигит норли юзига ярашган табассум билан келиб кўришди.

— Холиқжон! Уйинчилару созандаларингга айт, ичкарига киришсин! Менинг дўстим шарафига!.. Ун беш минут!..

Ҳамма тўйхонага кирди. Тўй тарқаган ҳисоб — аёллар столлар устидаги овқат қолдиқларини йиғиштира бошлашган, ҳар-ҳар жойда уч-тўрт одам бош уриштириб ўтиришибди... Бирпасда дастурхон ёзилди, нозу-неъмат келтирилди, ичимлик...

— Холиқ! Энди бир айт!.. «Замонда хору зорман»ни айт. Йўлдош акангни куйган жонини қайта куйдир!..

Холиқ ашула бошлади. Фижжак инграб жўр бўлди, най ҳаволарга сиғмай нола этди... «Ишқингда беқарорман — боиси сен... Замонда хору зорман — боиси сен...»¹ деб қўшиқчи тўйхона устидан юлдузларга қараганча, кимгадир таъна этди, ёлворди. Сўнгаларигача зирқираётганини ҳис қилган Абдурахмон соқий узатган ароқ тўла пиёлани олдию даврадагилар билан уриштиргач, роҳат қилиб симирди.

— Йиғлатасан-а, Холиқ! Шўхроғидан чал!..

Йўлдош рақсга тушиб, Абдурахмонга қараб муқом қилди. Абдурахмон Йўлдош-ни — сағирликнинг азобини бирга бошдан кечиришган болалик дўстини йигирма икки йил мобайнида деярли эсламаганини ўйлаб, уялди. Кимдир меҳмонни ҳам ўйинга тортди. Абдурахмон даврага чиқиши билан вужуди ўзбекча рақсни унутмаганини ҳис қилди. У берилиб ер тепаётган Йўлдошнинг қаршисига бордида ярим ҳазил, ярим чин қабилида йўрғалаб кетди...

Абдурахмоннинг Чаганадаги ҳаёти шундай бошланди. Тўйдан тўғри Йўлдошникига келдилар. Эртаси эрталабданоқ кўй сўйилди. Йўлдош «детдомлар»га, яна кимларгадир телефон қилди. Хотиранинг чалкаш чангалзорларида йўқолиб кетган дўстлар, энди ажинлар оралаган юзларини қувончга тўлдириб, бирин-кетин кучоқ очиб кела-вердилар. Меҳмондорчилик устига меҳмондорчилик бошланди... Абдурахмон Йўлдош билан Чагананинг тор кўчаларини ҳам айланишга улгурди. Уша — ноқулай тарзда муво-занат сақлаб турган деворлар, дарахтлари бир-бирига мингашган боғлар, дарахтлар-нинг девордан ошиб чиқиб, кўчага энгашган шохлари... Аммо стадион йўқ, ўрнида фабрика... Мактабнинг ўрнида ҳам бегона уч қаватли бино қаққайиб турибди... Чагана-нинг тепасида савлат тўкиб турган Тўртчинорга ҳам чиқдилар. Пастда Чагана улкан картада чизиб қўйилгандек кўринади. «Ишқингда беқарорман — боиси сен!», деб мурожаат қилди Йўлдош Чаганага. У чор тарафи тоғлар билан ўралган бу масканни бағрига босмоқчи бўлгандай, қўлларини кенг ёйди. Унинг кайфияти Абдурахмонга ҳам ўтди. «Замонда хору зорман — боиси сен!..» деб хитоб қилди у ҳам ва бу сатрнинг маъноси ўзининг тақдирига нақадар мос тушганлигини шу қадар ойдин ҳис қилдики, бирпас довираб қолди, сўнг чинорнинг танасига суяниб: «Йўлдош! Замонда беқар-орман...» деди овози хириллаб. Унинг кўнглидан нималар ўтаётганини дўсти ўзича тушунди: «Э, нима бор сенга ўша Урисияда! Чаганага кўчиб кел. Сену мен шу ернинг тошини тагида туғилганмиз, шу ерда ўлишимиз керак...» Абдурахмоннинг эсига бирдан Салима тушди. Балки у ҳозир, ҳўв, анов кўчадан кетаётгандир ёки ҳўв гужум тагидаги уйнинг деразасидан Тўртчинорга қараётгандир, эҳтимол, уларни кўриб ҳам тургандир... У Салимани ҳеч кимдан — ҳатто Йўлдошдан ҳам сўраб-суриштирмаганини, шу билан бирга сўраш-суриштиришнинг ҳожати ҳам йўқлигини, уни Урисиядан Чаганага келган тақдир Салима билан ҳам юзма-юз этишини англади...

— Бугун Худойберди чақирган, — деди Йўлдош ҳовлисидан машинасини олиб чиқаркан. — Ҳовузнинг бўйига жой қилади. Яхши боғи бор. Бир шакарғуфторлик қиламиз...

— Худойберди?..

— Ўзимизнинг детдомдаги Салиманинг укаси-да...

Абдурахмон Йўлдошга «ялт» этиб қаради. Меҳмондорчиликларнинг асоратидан танда қолган оғирлик бирдан ариб, кайфияти кўтарилди. Йўлдош гапини давом эттирди:

— Кеча Чориникида хизмат қилиб юрган сариқ йигит...

— Ҳа...

— Худойберди Салимага сени келганингни айтса, роса қувонибди бечора... Ўрни-дан туриб ўтирибди, сени гапиравериб эси кетганмиш...

¹ Собир Термизий ғазалидан мисралар.

— Нима, касалмиди?

— Сўрама... Беш йил аввал эри аварияда ўлганида инфаркт олди. Икки ой аввал Худойбердидан кичик бир укаси армиядан нобуд бўлиб қайтганда, яна... Етибди-да, бечора... Бу дунёси шу экан. Абдурахмонбой...

Машина Чагана марказини оралаб борарди.

— Ҳамма укаларига ўзи бош эди. Она ўрнига она... Кейин ситаму уқубатлар ҳам одамни еб ташлар экан... Шу ўзимиз билан детдомда бирга бўлганлардан... Фармон ўлди. Уқитувчи эди. Мажлисда Шобердиев билан ташлашиб туриб ўлиб қолди...

— Шобердиев... борми?

— Фирдай юрибди энағар кал! Мактаб директори... Хўш, Алим чўлоқ... Бултур вафот этди... Ундан олдин Карим... Тоғдан ўлигини олиб келишди. Шариф... Узини осиб қўйди.

— Узини осиб қўйди? Нимага?

— Ким билади дейсан! Биров ундай дейди, биров бундай дейди... Худо билмас, бандаси билмайди, Абдурахмонбой... Ҳаммаси ситамни кўплигида... Бизни детдўмларни дардга эти юпқа тортиб қолганми деб ўйлайман баъзан. Туғилгандан кулфат ичида юргандан кейин... Юрак ҳам ейилиб кетар экан-да! Таппа йиқилиб ўлиб қоляпмиз... Қолганларниг боши тошдан бўлсин...

Машина энди эгри-бугри тор кўчадан борарди.

— Йе!.. Худоё, тинчлик бўлсин энди! Қара, Худойбердиниг уйини олдида «тез ёрдам» турибди...

Абдурахмон кўчаниг адоғида турган машинани кўрди.

— Худоё, тинчлик бўлсин, — деб такрорлади у ўзи ҳам кутмаган ихлос билан. «Тез ёрдам»нинг ёнига келиб тўхтадилар. Йўлдош кабинада ўтирган шофёр билан сўрашди:

— Ҳа, Кўчқорбой?

— Опани мазаси қочган шекилли...

— Мен ҳозир...

Йўлдош ҳовлига кириб кетди. Ҳаялламай Худойберди билан қайтиб чиқдилар.

— Келинг, ака, келинг... Хўш келибси! Марҳамат! — Худойберди Абдурахмон билан кўришди-да, қўшни дарвозага қўш қўллаб таклиф қилди.

— Энди бошқа пайт келамиз, Худойберди. Салима яхши бўлаверсин... Худо хоҳласа... — деди Йўлдош эътирозга ўрин қолдирмайдиган босиқ бир оҳангда.

Қайтдилар. Йўлдош ҳар дам бошини сарак-сарак этиб кўяра, Абдурахмон эса, ранги оқарганча сигарет тутатарди.

— Аҳволи қандай? — деб сўради у ниҳоят.

— Худо ўзи мадад бермаса... Емон.

Абдурахмон қўллари қалтираётгани, бу титроқ бугун Салиманинг исмини эшитганиданок танига кирганлигини ҳозир англади. У дабдурстан Салима билан кўришиб бўлмаслигини ҳам аввалдан билишини ва бугунги саргузашт ҳали давомли эканлигини тушунди. Ҳаёлида аллақандай чигалланиб қолган тугуннинг тасвири кўринди. Бу тугуннинг бир учи ўзининг тақдирига чалкашгани, бир учи эса Салиманинг ҳовлиси устида жонсарак ҳилпираб тургани кўз ўнгида жонланди...

Йўлдошнинг уйида мезбон билан ичдилар... Кейин узоқ гаплашиб ўлтирдилар.

Абдурахмон ашула айтди. Барибир юракнинг ғижими тарқамасди...

У кечаси бир маҳал уйғонди. Бир дераза ой нури кўрпасига тушиб турарди. Ташқари чиқди. Ойдин сукунат. Ҳовли роҳатланиб ойни томоша қиляпти. Боғдаги дарахтларнинг соялари бир-бирларига қўшилиб бир умумқўлка ташкил этган. Шамол йўқ... Абдурахмон негадир ҳаяжонланиб боғ ичига қаради. Боғнинг тўрида бир парча жой ёришиб турарди. «Тандирнинг кулини ташлашган бўлса... Чўф-мўф қолганир» деб ўйлади ва беихтиёр ўша тарафга юрди. Яқинлашгани сайин бу тахмини нотўғри эканлигини тобора тушуниб борди, аммо қандайдир куч уни олдинга бошларди. Оёқлари измидан ташқари қадам ташлар, лаблари қуршаган, аъзойи баданини совуқ тер босган эди. У ёруғлик ялтираб турган жойдан кўзларини узоқмай бир алфозда олдинга юрар, қадамнинг товушини эшитмас — юраги ҳозир юз бериши мумкин бўлган ҳодисанинг сеҳрли хавотири билан тўла эди.

— Абдурахмон...

Бу товуш кўкрагига урилиб, уни тўхтатди. Йигит ёруғлик кучайганини ва энди ёруғлик ичида одам турганини кўрди.

— Абдурахмон... Кўрқманг!

Бу товушни қаерда эшитган? Ёруғлик янада кучайди. Энди қаршисида нақ кундузнинг парчаси эди. Ёруғликнинг ичидаги одамнинг эса юзи аён кўринди. У Салима эди. Аёл дарахтнинг танасига суянганича, кулибгина қараб турарди. Абдурахмон бирдан кўрқувдан халос бўлганини туйиб, олдинга юрмоқчи бўлди.

— Кўзғолманг!.. Шундоқ гаплашаверамиз...

Аёл гапирганда оғзини очмас, лабидаги табассуми ҳам бузилмас эди. Товуши аллақандай бахмал тўлқинларга ўралиб, қулоққа ёқимли тегарди.

— Сизни бир кўрай дедим...
Абдурахмон гапирмоқчи бўлди, аммо оғзини очишга улгурмасидан, ўз товушини эшитди.

— Мен ҳам сизни...

Аёл кўлини кўтариб унинг овозини тўхтади.

— Елгон гапирманг... Фақат мен сизни кўрай деб яшадим. Фақат яқиндан бошлаб...

— Яқиндан бошлаб... Нима бўлди?

— Мени ўйлашга мажбур бўлдингиз. Ўзим мажбур қилдим.

— Салима, мен сизни телевизорда кўрдим.

Аёл кулди. Сўнг юзларини ярим бекитиб, пастга оқиб ётган сочларини мағрур бир ҳаракат билан орқага ташлади.

— Биладан...

Абдурахмон аёлнинг бу гапига ажабланмади.

— Касал ҳолингизга... Ўзим борардим...

— Мен кетяпман, Абдурахмон...

— Касалсизу кетаман дейсиз.

Аёлнинг юзи жиддий тус олди. Бошини бир томонга қийшайтириб, нимагадир кулоқ солди-да:

— Ҳозир... — деб пичирлади ва энди йигитга жовдираб тикилди: — Хайрлашгани келдим... Соғинган эдим... Чидаёлмадим... Кейинги пайтларда кўп безовта этганим учун узр...

Аёл яна кимгадир «ҳозир» деди-да, маъюсланиб Абдурахмонга қаради. Унинг кўзларидан ёши оқиб, табассумини ушлаб қолишга уринаётган лабларига оқди. Қардандир дастрўмол олиб, юзига босди.

— Қўйишмаяпти... Бирпасга ҳам кўнишмайди-я!..

Салима ҳамон гўзал эди. Ҳеч ўзгармаганди. Болалар уйида қандай бўлса, шундай. Абдурахмон кўнглининг ўша унут бўлган туйғулар билан лиммо-лим тўлганини сезди. Аёлга талпинди.

— Кўзғолманг! — шивирлади Салима.

— Ҳеч ўзгармабсиз!..

— Атайлаб... Сиз учун...

Аёл бир зум ўйланиб қолди. Сўнг йигитга шундай тикилдики, йигит бу нигоҳда йигирма беш йиллик сочларига оқ тушган соғинччи; ҳасратда ёнавериб, кулга кўчган армонни; кўнгил эшиги олдида ҳамон мустар ўлтирган умидни — аросатда қолган МУҲАББАТнинг тирик вужудини кўрди.

— Салима! — деди у ўртаниб.

Аёл индамади.

— Абдурахмон... Мен ҳозир кетаман... Сиз кўрқманг. Хайр...

— Эртага кўргани бораман...

— Ундай деманг... Хайр... Кўрқмасдан бориб ухланг.

Салима шундай деди-да, боғ оралаб, деворга қараб юрди. Ёруғлик унга эргашгани сари хиралашиб борарди. Аёл деворга етганида у тамом ўчди. Аммо одамнинг кўлкаси ойдинда гўё ҳавода учгандай деворга чиқди.

— Хуш қолинг... Хайр...

Товуш йиғи аралаш эди. Абдурахмон ҳам тўлиқиб, девордаги кўлкага қараб юти-нарди-ю томоғига тикилган ҳаяжонни босолмасди. Лаблари шўр тортганлигини сезди.

— Хайр...

Кўлка бир зумда ғойиб бўлди. Абдурахмонга кўлка девордан кўчага ошиб тушмагандай, балки осмонга — ою юлдузлар тарафга учиб кетгандай туюлди...

Абдурахмон уйга қараб юрди. Айвонга чиқаркан, ортига бурилиб қаради. Боғ аллақандай ҳаяжондан бўшаб қолган, олам сукунатида танглик йўқолгандай эди. Шунда Абдурахмон ойдинликдан андиша қилиб, дарахтларнинг кўлкасида алланечук бечора-ҳол ўлтирган ғуссани кўрди. «Салиманинг ғуссаси...— ўйлади у.— Ғуссасини қолдириб кетибди... Демак, худо хоҳласа, тузалиб кетади...» У уйга кираркан, кўп йиллардан буён биринчи марта «худо хоҳласа» жумласи хаёлига келганидан ҳайрон қолди.

...Эрталаб уни Йўлдош уйғотди.

— Тез тур! Чой тайёр...

Дўстининг овозидаги ташвиш дарров ҳушёр тортирди.

— Тинчликми? — деб сўради ёстиқдан бош кўтараркан. Йўлдош унга бир зум хаёлга ботиб қараб тургач:

— Худо Салимани кўпга қўшибди,— деди, сўнг чўнқайиб ўтирди-да, Абдурахмоннинг кўзига қараб:— Айтдим-ку, биз детдомликларнинг теримиз юпқа бўлиб қолган... Улиб кетаверамиз,— деди алам билан.

Абдурахмон тақдир унга тушу ҳушнинг фарқини қолдирмаганини англади.

Сафар қариди. Салиманинг ўлимидан кейин Абдурахмон жўнаши лозимлигини тушунди. Яна бир-икки кун меҳмонга борган бўлди. Аммо ўтиришлар ҳам татимади.

Юрагининг теварагида аллақандай совуқ бўшлиқ пайдо бўлганини пайқади. Дўстларнинг самимий илтифотлари ҳам кўнглида илгаригидек туғён уйғотмас, аксинча, муқаррар айрилиқ олдидан келадиган ҳазинлик оғушига солар эди. У яна Чаганани пиёдалаб айланди. Хотирасида омон қолган тор кўчаларни бир-бир кезиб чиқди. Шаҳарни қоқ иккига ажратган сойга тушди, баҳор селлари келтириб ташлаган тошларга ўлтириб, бу ҳазин ҳолатга ўзини ташлаганича хаёл сурди. Ва ноҳос Чагана билан хайрлашаётганини, балки бу хайрлашувдан сўнг қайта кўришув насиб этмаслигини ҳам англади. Англадию сойнинг икки бетига тирмашиб, тоғлар пойига қадар ястаниб кетган бу мўъжаз маскан унинг Ватани эканлигини жигар-бағри қон бўлиб ҳис қилди. У бу ерга чорлаб келгани учун Салимадан... Салиманинг руҳидан миннатдор бўлди. Раҳматлик Салима! Наҳотки, унга Ватанини қайта таништиргани чорлаган бўлса?.. Илоё, жойинг жаннатда бўлсин!.. Ватан!.. Қадрингни бағрингдагилар билишмайди. Сени сезиш учун йигирма йиллаб айрилиқда — афсуну жодуга ўралиб, хиёнату найрангга тўла дунёга сажда этиб яшамоқ керак. Сени сезиш учун ғофиллик тумани ичида оқаятган Вақт дарёсига умиду шижоатдан айро вужудни ташлаб, беҳушу вайрон умргузаронлик этмоқ лозим. Аммо тақдир отлиғ қудратли бир куч борким, у бешафқат қўллари билан онани боладан, юракни севгидан, танни жондан жудо этади, азоб-уқубат ўтига аямай улоқтиради. Ватан! Сени бир лаҳзага танитиб, бу тақдир яна мени қайларга учириб кетмоқчи? О, тақдирдан устун келган ким? Абдурахмон тақдирга қарши исён кўтаришга ўзида куч йўқлигини пайқади... Сафар энди тамом қариганди.

Эрталаб Йўлдош дам болаларига, дам хотинига ҳайқирганича кўрсатмалар бериб, машинани йўлга созлар, юкларни жойлар, жиғи-бийрони чиқиб Абдурахмонга ҳам норозилик билдирар эди:

— Йигирма йилда бир келган одам-а!.. Борарсан шу Урисияннга! Нима, сени биров қувиб юборяптими? Гапнинг сарасини айтсам, Абдурахмонбой, у ёқларда санқиб юрганиннг етар! Кўчиб кел. Гала детдом бир бўлиб, бир уйни тикка қилиб берармиз!.. Чет эллик туристга ўхшайсан-а!..

Ховлининг дарвозаси тақиллаб, Йўлдошнинг жавраши бўлинди. Дарвозадаги дарчадан аёл кишининг боши кўринди-да, яна ўзини ташқарига олди.

— Қара! — деб хотинига забт этди ҳамон шаштидан тушмаган Йўлдош. Хотини эрининг бақришларидан негадир яйраб, ташқарига чиқди. У ҳаялламай қайтиб кирди-да, Абдурахмонга ғалати қараш қилиб:

— Ака, сизни сўрашяпти,— деди.

Йўлдош хотинига бир қараб олиб, ишини давом эттираверди. Абдурахмон дарвозадан ташқари чиқиди, ҳушдан кетадиган бир алфозда қалқиб тушди. Унинг қаршисида кўм-кўк либосда, бошига катта қора рўмол ўраб олган... Салима турарди. Худди боғда кўринганидай ёш, фақат чехрасида чексиз ғусса, Абдурахмонга бир қараб, яна ерга тикилган нигоҳида мотамнинг бухудуд алами...

— Амаки... Мен Худойберди аканинг жияни бўламан...

Қиз Абдурахмоннинг каловланиб, ҳеч нарса тушунмай турганини кўргач:

— Салима опанинг қизи... Детдомдаги...— деди овози пасайиб.

— Салиманинг қизи?...— деб сўради Абдурахмон ва бирдан ўзига келиб, жавдирганча, қизга ҳамдардлик кўрсата кетди:— Чидамасдан иложимиз қанча! Худойим онангнинг умрини ҳам сенга берсин! Онанг кўрмаган бахтларни кўр! Ғам нималигини билмагин бу дунёда!..

Абдурахмон гапирган кўйи дили, жигари хун бўлиб бораркан, бу олқашлари Чориевнинг жоносаракликларига ўхшаб кетаётганини пайқади... Негадир бу кашфиёти кўнглига тасаллибахш ёруғлик олиб кирганини ҳам сизди. Қиз бошини кўтармай, унинг гапи адо бўлишини кутиб турар, ҳали вужудини вайрон этаётган жудолик дардидан безовта эди.

— Амаки... Энам сиз ҳақингизда кўп гапириб берганлар... Келганингизни эшитиб хурсанд бўлган эдилар... Тоғамларникига меҳмонга келишингизни эшитиб... Мана буни бериб қўй, менга насиб қилмаса, дегандилар...

Қиз энди йиғларди... У бироз тараддудланиб тургач, кўлидаги газетага ўралган тўртбурчак нарсани Абдурахмонга узатди.

— Бу нима?

Қиз жавоб бермасдан бурилди-да, бошини эгганича, тез-тез юриб кетди. Тор кўчанинг ноиложликда — меҳру шафқатдан мосуволик ичида ўртаниб қараб туришидан, Абдурахмон қизнинг ҳамон селу сабор йиғлаб кетаётганини англади. Золим фалак баланддан бемалол боқиб турар, тўймас ер эса кўчани сескантириб тошларига тўкилган кўз ёшларга парво ҳам этмай бемалол ётар эди...

Йўлдош машинани кўчага олиб чиқди. Абдурахмон унинг ёнига ўтирди. «Ака, омон боринг», деб Йўлдошнинг хотини, болари билан дуо берди. Жўнадилар...

Абдурахмон кўлида ҳамон Салиманинг қизи ташлаб кетган нарсани ушлаб турганини сизди. Негадир азъойи баданини хавотир ўртаб, газетани очди... О, «Ўтган кунлар!» Уша! У ўша малла муқовали китобни дарҳол таниди. Уқилавериб титилиб кетибсан-ку! Сени ким бедор кечаларининг ҳасратига тўзғитди, китоб! Бир бечора йигит севгиси-

нинг элчиси бўлганинча қайларда қолиб кетдинг? Севгининг элчисига наҳотки ўлим йўқ? Наҳотки энди қайтдинг? Нималар олиб қайтдинг, бу дунёдан жувонмарг кетган муҳаббатнинг элчиси?..

Абдурахмон оқ саҳифани очди... Ва вақт ғуборида хираллашиб қолган «МЕН СЕ-НИ СЕВАМАН», деган ёзувни адои тамомликда ўқиди. Сўнг... кимнингдир бемадор қўллари титранибгина битган «МЕН ҲАМ...» деган ёзувга кўзи тушди-да, Йўлдошнинг борлигини ҳам унитиб, ўкириб юборди.

— Абдурахмонжон!... Бу дунё кўйдирди! Бизни куйдирди, Абдурахмон! — деб нола қилди Йўлдош. У ҳам йиғларди.

...Тепасида заводнинг миноралари қаққайиб турган шаҳар ҳар оқшомдагидек сеҳрли уйинини авжига чиқарган бир пайтда Абдурахмон уйига кириб келди. Уйда ҳеч ким йўқлигидан кўнгли ғашланиб, хоналарни қайта-қайта айланиб чиқди, сўнг телевизор кўргани ўтирди. Ғашлик тарк этавермагач эса, ташқарига чиқди. Шимолнинг салқин ёзи осмонга булут ташлаган — юлдузлар кўринмайди. Аҳён-аҳёнда эринчоқ булутлар дим кечанинг бағрига бир-ярим ёмғир томчисини отади... Абдурахмон шаҳар марказига қараб юрди. Йўлни қисқартириш учун эски парк деворининг катагидан ошиб ўтди-да, дарахтлару қийғос ўсиб ётган ўтлар орасидаги таниш сўқмоқдан бемалол йўл толиб, парkning марказга кетгучи йўлга туташган қанотига етди. Парkning бу томони панжара билан ўралган... Абдурахмон эгилиб, одам сиққудай тирқишдан ўтмоқчи бўлдию, шу кўйи сеҳрлангандай қотди. Кўчадан Машанинг овози келарди...

— Паша!.. Шилқимлик қилма!..

Абдурахмон ўзини ичкарига олди.

— Очофат экансан! Шунча кундан буён тўймаганингни қара...

Маша нозланиб сўзарди. Шундагина Абдурахмон йўлкада — чироқпана дарахт кўлкасида бир жону бир тан бўлиб турган жуфтни кўрди.

— Мен сенга очигини айтдим, жоним, Алик келиб қолиши мумкин. Бугун бизни-кига боролмаймиз...

— Маша, ростини айт, Аликни яхши кўрасанми, ёки мени...

Паша Чиройли-ку! Абдурахмон музлаб қолган вужудидан ихтиёрини берган бўлса ҳам, негадир Машанинг жавобини орзиқиб, кўрқиб, умид қилиб кутди...

— Иккалангни ҳам яхши кўраман, Паша!

Маша нозланиб кулди.

— Хайр, у ёғига ўзим кетаман. Эҳтиёткорни... — деб атайлаб гапни ярмида тўхтатди Маша.

— ...Худо асрайди! — деб давом эттирди Паша Чиройли ва қаққос отиб қулди. Сўнг бўса овозлари... Сўнг Машанинг туфличалари тахта йўлкани тикиллатиб тун қўйнига сингиб кетди... Абдурахмон ўзини ўт-ўланлар устига чалқанча ташлади. Қайси-дир ёмғир томчиси қоронғида адашмасдан, унинг юзини топиб келиб, пешонасига тушди. «Чағанада яшаганимда, вах, пешонам курсин, дердим, кейин...». У кейинини ўйлашга куч тополмади. Тун қаърида ўзидан кечиб, ҳолсизланиб узоқ ётди. Ўрнидан турганида, ёмғир кучайганди. Юзи ҳўл эканлигини пайқади. Панжара тирқишидан соя каби шарпасиз ошиб ўтди-да, аллақандай букчайиб уйига қараб жўнади.

У эшикхонага кираверишда ўзига келди. Бирдан, ҳозир уйига кирса, ҳамма нарса аввалгидай қолишини англади. Тўхтаб, сигарет чекди. Нималарнингдир ўйлаб ҳовлини айланди. Уйдаги бўз болалар ўрнатган-қўлбола турник ёнига келди. Сигаретни ташлаб, турникка осилди. Сўнг оҳиста ерга тушиб, яна чекди. Шошмасдан тутатди. Кейин шимининг камарини чиқариб олиб, турникка илмоқ қилиб боғлади. Тортиб синаб кўрди, ноҳос болаларга хос чаққонлигу ғайрат билан яна қўш қўллаб осилди-да, илмоққа бўйнини солиб, қўлларини бўшатди. Абдурахмон танаси бутун оғирлиги билан ерга, ернинг тағига, ундан ҳам наридаги тубсизлик сари учиб кетаётганлигини кўрди. Бўйнидаги суяги («умуртқам!», деб ўйлашга улгурди у) «қирс» этиб ўрнидан қўзғалганини ҳам сизди. Кекирдаги чидаб бўлмас даражада оғритганча тепага тортиб, қорнини чўзарди. «Ҳозир узилади... Ҳозир...» Аммо уни тубсизлик сари учириб кетаётган даҳшатли залвор ўйлашга йўл бермас; Ердан, осмондан, муҳаббатдан, хиёнатдан, бемаънолик ва маънодан, бошларига тушаётган ёмғир доналаридан, турникда ҳолсиз қолган вужудидан ажратиб, оғирликнинг зиллиги тағида эзғилаганча аллақайларга шамолдай елдириб борар эди. Абдурахмон бирдан бу оғирликдан халос бўлганини, сувдай қуюқ, аммо тиниқ ҳавода эркин сузаётганини пайқади. Оппоқ либосли, олти қанотли фаришта уни қафтларидан авайлаб тутганича учиб борарди. Абдурахмон фариштани таниди. Фаришта Салиманинг ўзи эди.

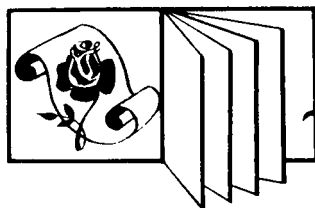
Дунё негадир ингичкалашганди. Абдурахмон ҳавонинг қуюқлигию дунёнинг ингичкалиги уларнинг тезлиги шиддатидан эканлигини тушунди. Олдинда ям-яшил ёғдуларга ўраниб, шафақланиб ётган уфқ кўринди. Дўзахмикан?..

— Дўзах қолиб кетди, — деб ногаҳон жавоб берди Салиманинг меҳрибон овози.

— Бўлмаса... Жаннатмикан?

— Жаннат ҳам қолиб кетди, — деди Салиманинг ҳасратли овози.

Абдурахмон бошқа савол ўйламади. Зотан, энди саволнинг кераги йўқ эди.

Аъждодлар Килити

Тарихий фожиа¹

Хоразмшоҳ киради. Машварат бошланади.

ХОРАЗМШОҲ

Мен бунёд айлаган улуг маъвони,
Домига тортмоқда шафқатсиз ўпқон.
Уни даф айламоқ чораси недур,
Не тадбир айтурсиз, вазири аъзам?!²

НИЗОМУЛМУЛК

Ақл ва тафаккур, шуур ва мукнат²,
Бориси жамулжам сизда, шоҳаншоҳ.
Тонгдек мунаввардир қалбу зеҳнингиз,
Олам ёруғ бўлур нигоҳингиздан.
Бизларга қоронғи бўлган кўп сирлар
Сизга офтоб каби аниқ ва равшан.
Кунчиқар, кунботар, қиблаю орқа
Ёвнинг хуружидан симобдай титрар.
Гоҳи ул қалъага, гоҳ бул қалъага
Ҳужум айламоқда хос қўшинлари.
Бир жойга жам бўлса Чингиз лашкари
Онинг қудратига топилмас тараф.
Ҳар қалъа ўзини этсин ҳимоя,
Шаштини синдирсин бало-офатнинг.
Охир, ҳолдан тойиб Чингиз нобакор,
Ўзи қазган чоғга йиқилгай ўзи.

ХУЖА БАДРИДДИН

Мен ёғий ичинда бўлғон одаммен,
Билурман, аларнинг не эрур феъли.
Улар худди қуртнинг ўзидир, шоҳим,
Тошни ҳам кемирар йиртқич тишлари.
Одам гўштини хуш кўрурлар, тавба,
Шаробдай ичурлар инсон қонини.
Аммо уларнинг бир заиф жойи бор,
Аҳду паймонда кўп собит эрмаслар.
Бирор нимарсага этсалар қарор,
Худди қуруқ ўтин янглиғ гуруллаб
Учқун сачратарлар еру осмонга.

¹ Давоми. Бошланиши ўтган сонда.

² Мукнат — иқтидор.

Қандай тез ёнсалар, шундай тез ўчиб,
Такрор куч йиғарлар ёнмоқ-ёқмоққа.
Чидаб берса Утрор қамалга бир оз,
Устида ловуллаб ёнган ўша ўт,
Шояд булутларга кўшилиб буткул,
Бу олам соридин йўқ бўлиб кетгай.

ТУРКОН ХОТУН

Бале, ҳолдин тойиб ёғий шу янглиғ,
Метин қалъаларга тиши ўтмагач,
Оч қорни ғамида ўзга юртларга
Йўл олур, бошқа бир иложи қолмас.
Шунда биз ҳориган, тўзғиган қўшин
Устига қуюндай босиб борурмиз.
Бошига санқиган ит кунин солиб,
Чингизнинг додини берурмиз шаксиз.

ХОРАЗМШОҲ

Хирадманд аллома, сиз нима дерсиз?

ИБН УМАР

Ишонгим келмайдур қулоқларимга,
Қани эшитганим ёлғон чиқса-ю,
Халос бўлса кўнглим сўнгсиз оғриқдан.
Қаю эл босқинчи ёғийга бундоқ
Марҳамат кўрсатур, шафқат кўрсатур?
Ўлим-ла баробар бизга бул услуб.

ХОРАЗМШОҲ

Таклифингиз недур?

ИБН УМАР

Бирлик, онҳазрат.
Тўрт юз эллик қалъа, Доруссалтана
Қутлуғ туғ остида — измингиздадур.
Бизнинг поён билмас заминда улар
Худди соққалардай сочилиб ётар.
Бори қалъаларнинг лашкарларини
Бир жойда жам этмоқ — худди бир мушздай,
Бирлаштирмоқ даркор, бирлашган ўзар.

ЖАЛОЛИДДИН

Самарқанд ёнида, Катвон даштида,
Қўшин жам этилса, тузилса бир саф,
Худди бир отанинг фарзандларидек,
Анис-иноқ бўлиб ташлансак ёвга,
Босқинчи Чингизнинг бардоши келмас,
Бизнинг ҳамламизга, бизнинг ҳужумга.
Катвонда янчилур аждарнинг боши.

НИЗОМУЛМУЛК

Битта бўлса эрди, кошкийди, боши...

ЖАЛОЛИДДИН

Юзта бўлса юзин кесурмиз бир-бир,
Мингта бўлса ҳамки, танидан жудо
Айлагай борисин қасоскор тиглар,
Падари бузруквор, изн бергайсиз,
Фармон кутадурмиз қўшин йиғмоққа.

ТУРКОН ХОТУН

Ҳар бурж — ҳар бурждаги қалъалардан то,
Лашкар тўплагунча ўтган аросат,
Пароканда кунлар, афсурда ойлар,
Бизни ҳалокатга айлагай маҳкум.

НИЗОМУЛМУЛК

Кучимиз сарф бўлур куч тўпламоққа,
Вақтни бой бериб сўнг қилурмиз аттанг.

ХУЖА БАДРИДДИН

Утрор қаёқда-ю, Катвон қаёқда,
Хўжанд қаёқда-ю, Хўрганж қаёқда?
Чопар қачон борур, хат қачон борур,
Қачон лашкар келур у ён-бу ёндин?
Унгача ёв бизни мажақламасму?!
Юртни хароб этур хом иш, хом хаёл.

ХОРАЗМШОҲ

(Ибн Умарга)

Мавлоно, тафаккур чироғи ила
Ёрита олмассиз тақдир йўлларин.
Бу йўллар шул қадар чалкашки, ҳатто,
Ёритмоққа ожиз қуёш ўзи ҳам.
Вазирнинг фикрига қарши тош отмоқ,
Тафаккур меваси эрмас, билъакс.

ИБН УМАР I

Тафаккур бир нурким, уни кўрмоққа
Кўз даркор, афсуски, кўпларда кўз йўқ.
Кўзи бўлса эрди вазирнинг магар,
Бизга тўғри йўлни кўрсатур эрди.

НИЗОМУЛМУЛК

Сизга эътиқодим ҳақи, шоҳаншоҳ,
Бизни маломатдан шафеъ этгайсиз.

ХОРАШМШОҲ

Салтанат каломи — фармони олий,
Икки қулоғингиз ила эшитинг.
Тўрт юз эллик қалъа — тўрт юз эллик тоғ,
Минг-минг чўққилари бордур баҳайбат.
Улар устунлари салтанатимнинг,
Умрлари пойдор, оламдай боқий.
Ҳар бири ёв дамим кесмоққа ханжар,
Даф эта оладур ҳар қандай ғовни.
Амр этадурмен: ҳар қайси қалъа
Ҳимоя айласун ўзини-ўзи.

Момақалдирик гулдурайди, чакмоқ чақади. Она ва Хур қизлар пайдо бўладилар.

ОНА

Мен сўйласам, наърам олис самога етар,
Акс-садо келар кўкнинг қучоқларидан.
Оҳларимни бир доғ каби ювмоқ кўйида
Ёмғирлари — кўз ёшларин юборар осмон.

ҲУР ҚИЗЛАР

Ёмғирлари — кўз ёшларин
Юборар осмон.

ОНА

Мен сўйласам, қулоқ солар наърамга эллар,
Акс-садо берар нотинч, ўткинчи шамол.
Оҳларимни бир хас каби учирмоқ бўлиб.
Дувалангга айланади сокин еллар ҳам.

ҲУР ҚИЗЛАР

Дувалангга айланади
Сокин еллар ҳам.

ОНА

Мен сўйласам, аммо, наърам одамга етмас,
Акс-садо келмас одам юракларидан.

ҲУР ҚИЗЛАР

Акс-садо келмас
Одам юракларидан.

ОНА

Вужудимдан яралган ўз фарзандларимнинг
Қулоқлари эшитмайди нолаларимни.
Кўзларимдан оққан қонли ёшни кўрмаслар,
Илғамаслар юрагимнинг титроқларини.
Токайгача мен самога дардим айтурмен,
Акс-садо елур токай кўкнинг қаъридан?!
Токайгача шамолларга розимни айтиб.
Сокин еллар юрагига оташ солурмен?!
Истарманким, одамларга етсин сўзларим,
Юраклари менга акс-садо берсинлар.
Ёмғир бўлиб ювмасинлар майли, оҳимни,
Шамол бўлиб майли, дардим учирмасинлар,
Аммо мени эшитсинлар, эшитсинлар, ҳа,
Сўзларимни жо этсинлар қулоқларига.
Мен Онамен одамзодга, Онамен, Она,
Дил заррамдан яратганман одам зотини.
Қандай даҳшат, ўз онаси айтган сўзларни
Қулоқ бериб фарзандлар ҳеч эшитмасалар.
Одамларга етмас экан токи сўзларим,
Мен Онамас, тупроқдурмен, оддий бир тупроқ.
Бугун нолам поён билмас, чегара билмас,
Бугун дилим оловлари кўкка етажак.
Таназулга дебочадур бугунги фармон,
Шу фармондан анқиб турар қора қон ҳиди.
Сўзларимни, ана, осмон эшитди, тингланг,
Акс-садо бераётир самонинг ўзи.

ХУР ҚИЗЛАР

Акс-садо бераётир
Самонинг ўзи.

Уст-устига чакмоқ чакади, гулдурак авжга чикади. Она ва Хур қизлар ғойиб бўладилар.

ЖАЛОЛИДДИН

Водариғ! Бир йўла икки хатога
Изн берилурким, гувоҳдир тарих.
Унинг биринчиси: бирлашмоқ аҳдин
Барбод бўлмоғидир — парокандалик.
Иккинчиси эрса: устоз мавлоно
Бошлиқ уламою фузало аҳлин
Таҳқир этилуви — сойил жаҳолат.
Бу икки саҳвни башар кечирмас,
Неки алам кўрса замин — замона
Шу икки хатодин деб билур, иллоҳ.
Қудрат ва тафаккур икки қаноти
Эзур одамзоднинг, тахт ила тожнинг.
Қудрат, тафаккурдан айри тожу тахт
Юзтубан йиқилур, чилпарчин бўлур.

ТУРКОН ХОТУН

Бундай шаккок ўғил жазога лойик,
Сўзин эшитмоққа тоқат йўқ бўлак.

ЖАЛОЛИДДИН

Шаккок денг? Вожаб! Шаккоклар бошқа,
Уларда на ғурур бордир, на имон.

(сукут)

Биз учун фахрдур аждодлар шаъни,
Уларнинг шуҳрати тушмас тиллардан.
Улуғ Отсиз бобом яратган маъво —
Бул юртнинг курашга қодирлигини,
Бул юртнинг яшашга қодирлигини,
Жумлаи жаҳонга аён айлади.
Ибн Ал Арслон, Муҳаммад Такеш
(Жойлари тоабда жаннатда бўлғай)

Туғлари остида ғозий, якқадам,
Шону шавкат кучган элнинг додруғи
То башар бор экан, ўчмоқни билмас.
Мен фахр этардим ўз қиблагоҳим,
Падари бузруквор, падари кутлуғ,
Султон Аълоиддин Муҳаммад номи,
Унинг журъатию шиддати ила,
Ҳа, фахр этардим! Аммо энди-чи?
Энди мен номусдан бошлари эгик,
Отасин хатоси учун кўзларга
Тик қараш бахтидан маҳрум, ғурури,
Шаъни топталган бир инсон шаклида
Юрмоғим керакми? Йўқ, йўқ! Бу қисмат
Менга ёт, ҳа, буткул менга бегона.
Мен ўз қиличим-ла ўз онам, элим,
Беғубор шаънимни этгум ҳимоя.

(Туркон хотунга)

Сиз эрса... Учишга чоғланган қушлар
Қанотин қирқишдан ҳали ҳеч кимса
Шараф топмаганин ёддан чиқарманг.
Бургутга қафас ёт, у тўти эмас.

ТУРКОН ХОТУН

Нечун жим эурсиз, адолатли шоҳ?
Мен сизга Онамен, буни унутманг.

ХОРАЗМШОҲ

Бувингдан авф сўра.

ЖАЛОЛИДДИН

Не айбим учун?

ИБН УМАР

Не гуноҳ қилибдур авф сўрайдурган?

ЖАЛОЛИДДИН

Авф эрмас, сўровим бордур, изн этинг.
Она-еримизни кемириб итлар,
Бағрин тилка-пора этмоқдадурлар.
Унинг инграшлари, нолишларини
Темир дарвозалар ичида туриб,
Эшитмоқ азоби, қийноқларидан
Озод этинг мени, падари бузрук.
Интиқом истайдур юрагим маним.
Ёғий-ла юзма-юз келиб майдонда
Қонини тўкмоқни истар ханжарим.
Қозикқа боғлоқлик бедов кўзида
Кўрдим ҳалқа-ҳалқа ёшларни кеча.
У менинг юрагим кўзларидаги
Ёшларга ўхшарди — қонли, аламли.
Менга ўксик-ўксик тикилди бедов,
Мунгли қарашида кўрдим таъналар.
У майдон истайдур, у жанг истайдур,
Силкитиб ёлини, кишнаб, ҳайқириб,
Оёқ қўймоқ истар ёғий кўксига.
Олий нуфузларга даъвойим йўқдур,
Оддий сарбоз бўлиб жангга кирмоққа
Ижозат сўрайман, ижозат, ота!

ХОРАЗМШОҲ

Мени ота дединг, бугун илк бора,
Меҳринг тошганидан эрмас, аендир.
Сен қанча улғайсанг, орамиз шунча
Совуқлашиб борур худди муз каби.
Сенинг юрагингда заррача бўлсин

Отага меҳр ва ёварлик¹ нишони,
Илтифот, илинжу даъбу², вола³ йўқ.

ЖАЛОЛИДДИН

Меҳр истаюрсиз, идрок этурмен,
Нетай, менинг қалбим қаҳрга тўлуғ.
Саройда димиқиб ўлтирмоқ етар,
Сиз менинг дилимда ёнган ўтнимас,
Заминни қоплаган ўтни учиринг.

ХОРАЗМШОҲ

Овозингни ўчир!

ЖАЛОЛИДДИН

Сизнинг кучингиз

Овоз ўчирмоққа сарф бўлиб келур.
Эркин овозларни ўчирган давлат
Ўзи ўчмай қолмас, оддий ҳикмат бу.
Овозни бўғганлар бўғилмай қолмас.

ХОРАЗМШОҲ

Бас! Мени айблашга журъат этдингму?
Отани айбларму ўғил, ё раббий!
Сени оқ қилмоғу қатл айламоқ
Хуружи кўксимни ёриб чиқажак.
Аммо бу хуружни ичимга ютиб,
Амр этадурман, ҳозирлан йўлга,
Маҳзул бедовингни сафарга шай эт.
Қалъаи Бамйанга ҳокимлиғ айла,
Уни ёғийлардан ҳимоя қилғил.

Туркон хотун, Низомулмулк ва Хўжа Бадриддин бир-бирларига зимдан маъноли карашади. Ибн Умар ҳайрат ва изтиробда, у бир нима демоқчи бўлади, лекин шох гапиришга йўл бермайди.

Гарчи ўғилларим аро тўнғичсен,
Гарчи зуккодурсен, гарчи порсосен⁴,
Маҳрум этдим сени валиаҳдликдан,
Валиаҳдликка мос ўғилларим бор.

ТУРКОН ХОТУН

Қутбиддин Ўзлоҳшоҳ — оқил ўғлингиз
Илҳақ ва мунтазир хизматингизга.
Сизга меҳри баланд...

ХОРАЗМШОҲ

Чақиринг.

Каловланиб Қутбиддин Ўзлоҳшоҳ киради.

ҚУТБИДДИН

Падари бузруквор, олампаноҳим,
Ҳозирмен амрингиз эшитмоқликка,
Сўзингиз бағишлар кўнглимга қувват.

ХОРАЗМШОҲ

Рақам этинг сўзим — фармони олий,
Хўжа Бадриддин ёза бошлайди.

Доруссалтананинг умид юлдузи —
Қутбиддин Ўзлоҳшоҳ, боодоб ўғлим,
Тож-тахтнинг навқирон валиаҳдидур.
Амрим етти буржга, етти иқлимга,
Етти минг оламга этилсун оғоз.

¹ Ёвар — мадаккар.

² Даъб — одоб.

³ Вола — берилиш.

⁴ Порсо — ёмон ишлардан ўзини сақлагувчи.

ИБН УМАР

Сен ўзинг рақам эт, мукаррам тарих,
Султон Аълоиддин ибн Ал Такеш —
Ёвларни титратган ул гитистоний,
Мунавварлик рукнин тарк айлаб бугун
Разолат домиға нузул этмишдур.
Тахту тож, иззу жоҳ адамга восил,
Узлатга дохилдур, э воҳ, оқ нурлар.
Эл-юртнинг зулматда не кечур ҳоли?!

ЖАЛОЛИДДИН

Эл шоҳ илгидадур, шоҳ амри вожиб...

Кетади. Мулозим киради.

МУЛОЗИМ

Ёвқоч ботир ила Музаффар Малик
Ўтрордан келибдур.

ХОРАЗМШОҲ

Ўтрор... Кирсинлар.

Ёвқоч ботир, Музаффар Малик киради.

МУЗАФФАР МАЛИК

[Қаттиқ ҳаяжонда]

Ўтрор таслим бўлди.

ХОРАЗМШОҲ

[бўшашиб]

Таслим бўлди де.

Лашкари кўп эрди, девори маҳкам.

ЁВҚОЧ БОТИР

Сотқинлик айлади Қорача Ҳожиб,
Қўшқўллаб қалъани сотди ёғийга.

ХОРАЗМШОҲ

Қорача Ҳожиб-а? На янглиғ содик,
Собит қулим эрди... Хоин, Қорача хоин.
Шаҳарнинг ҳокими Инолхон тўра
Нечун ул сотқиннинг бошин янчмади?

МУЗАФФАР МАЛИК

Инолхон ўлдирилди.

ЁВҚОЧ БОТИР

Қулоқларига

Қўрғошин куймишлар, кўзин ўймишлар.

ХОРАЗМШОҲ

[Талвасага тушиб]

Қўрғошин дедингму? Қулоғига-я?!

МУЗАФФАР МАЛИК

Хоинлар оёқдан олдилар, шоҳим,
Ақчага сотилди Қорача Ҳожиб.

ЁВҚОЧ БОТИР

Қўлингиз остида ҳам бордир хоинлар.

ХОРАЗМШОҲ

Не дединг, такрорла.

ЁВҚОЧ БОТИР

Хўжа Бадриддин

Энг яқин кишиси эрур Ҳожибнинг.

Хурганжда ўтириб Хўжа Бадриддин
Ҳожиб қўли ила Утрорни сотган.
Мана бу мактубни кўринг, онҳазрат.

Хоразмшоҳ мактубни олиб, шошилич кўз югурти-
риб чиқади. Дарғазаб бўлиб Бадриддинга юзланади.

ХОРАЗМШОҲ

Ҳожибга хат битиб, кўрсатмишсен йўл,
Ошно айламишсен Чигатой ила.
Қўйнимда экан-да илон.

ХўЖА БАДРИДДИН

Онҳазрат,
Ўлимдан хабарим бор, аммо ушбу
Мактубдан хабарим йўқдур.

ХОРАЗМШОҲ

Ма, ўқи.

Хўжа Бадриддин хатни кўзига яқин олиб боради.

ХўЖА БАДРИДДИН

Шоҳаншоҳ, мактубдан хабарим йўқдур,
Дастхат меникимас, бу менга тўхмат.

МУЗАФФАР МАЛИК

Нечук тўхмат этур сизга Қорача,
Хатни тасдиқ этмиш ўз қўли ила.

ЕВҚОЧ БОТИР

{Чўнтагидан иккинчи хатни чиқариб}

Бу мактуб Қорача Ҳожибникидур,
Хўжа Бадриддинга ўзи йўллаган.
Чопар қўлимизга тушди саҳрода,
Сизга кўп умидлар боғламиш Ҳожиб,
Сиз унга соябон эркансиз, билдук.

ХўЖА БАДРИДДИН

Тўхмат тошларига тўла чўнтаги,
Бирин қўйиб, отар бирини баттол.
Онҳазрат, маломат тошбўронидан
Мени қутқазгайсиз, гуноҳим йўқдур.

ХОРАЗМШОҲ

{Мактубларни кўздан кечириб}

Вазир Низомулмулк.

НИЗОМУЛМУЛК

Қулоғим сизда.

ХОРАЗМШОҲ

Саройдан макрнинг ҳиди келадур,
Илон вишиллайдур гўё теграмда.
Ёвуз шарпаларнинг найрангларида
Қалбимга санчилур сонсиз игналар.
Бу мактуб озори билмайдур ҳудуд.
Сиз они текширинг, айлангиз ажрим.
Неки гуноҳи бор, бўйнига қўйиб,
Хўжа Бадриддинни осурмиз дорга.

ХўЖА БАДРИДДИН

Айбим йўқ, шоҳаншоҳ, дилим қордай ок,
Алдасам тил тортмай ўлай.

ХОРАЗМШОҲ

Мунофиқ...

Олиб чиқинг уни, зиндонга ташланг.

ХУЖА БАДРИДДИН

Каломулло урсин хат ёзган эрсам,
Қорача Ҳожибга дохил жойим йўқ.

Мулозимлар уни олиб чиқадилар.

ЕВҚОЧ БОТИР

Утрор менинг юртим, кўзим қораси,
Банди зиндон бўлган хокисор ўлка.
Қонларга беланган ҳар заррасида
Парчаланган умид, армонлар етар.
Онамни ёғийлар чопиб ўлдирмиш,
Кулбамни, боғимни этмишлар хароб,
Онам ҳақи, куйган оналар ҳақи,
Чингизни бўғизлаб ўлдургум ўзим.
Менга лашкар беринг, лашкар, онҳазрат.

ХОРАЗМШОҲ

Лашкарму?

МУЗАФФАР МАЛИК

Хурганждан берилса мадад
Утрорни қайтариб олурмиз ёвдан.

ИБН УМАР

Сайхун ёқасида абгор қалъамиз
Фиғон айлар эркан, уни қутқармоқ
Ҳар бир хурганжликнинг бурчи эмасму?

НИЗОМУЛМУЛК

Хурганжнинг қўшини ўзига даркор.
Ҳадемай бостириб келади Жўжи.

ЕВҚОЧ БОТИР

Жўжи келади деб, бўжи келар деб,
Тақатақ ёпиб бор эшик-қопуни,
Офатни кун санаб кутгандан кўра,
Лашкарни ёғийнинг устига ташлаб,
Уни таппа босган маъқул эмасму?

ХОРАЗМШОҲ

Сенинг тилинг ботир, аммо, ўзинг-чи?
Мард бўлсанг Утрорни бермасдинг ёвга...

ЕВҚОЧ БОТИР

Ёвқоч ботир отим, билур халойиқ,
Сизга садоқатим, меҳрим чексиздур.
Мен бун мана шул қиличим ила
Жангларда неча бор этганмен исбот.

ХОРАЗМШОҲ

Оддий сарбоз эрдинг, беном, бенишон,
Кўриб қиличингнинг жескирлигини
Мен сенга йўл бердим ва жоҳ, мартаба,
Таги паст сарбозни саркарда айлаб,
Саҳв қилганимга энди иқрормен.

ЕВҚОЧ БОТИР

Черикка саркарда бўлмоқлик шараф.
Сарбоз қони оқар аммо танимда.
Сарбозлик шаънини саркардалиқдан
Кам деб билмагаймен зинҳор-базинҳор.
Менга қиличу от ўзи кифоя.

МУЗАФФАР МАЛИК

Қамалга дош берди неча ой Утрор,
Сўнмади кўзида умид учқуни.

Унга қалқон бўлди Ёвқоч худ қоя,
Меҳрин малҳам этди яраларига.
У таққир, шубҳага, жазога эрмас,
Таҳсинга, шарафга лойиқдур, шоҳим.
Гар уни бадарға этар бўлсангиз,
Мени ҳам жазодан тутмангиз дариф,
Мен-да сарбоз бўлиб кетай у билан.

ИБН УМАР

Магар уч саркарда — Жалолиддину
Ёвқочу Музаффар бадарға булса,
Муҳаққақ бадарға бўлур элдин бахт.
Учта устунидин жудо бўлур тахт.
Водариф!

ХОРАЗМШОҲ

Надомат, ўкинч беҳисоб,
Мени холи қўйинг, сизларга рухсат.

Сарой аҳли чиқади.

Қоронғилик ичида Она ва Хур қизлар пайдо бўлади.

ОНА

Эй сиз, менинг оқ кийинган офоқ қизларим,
Шу ёшгина умрингизда қанча ғам кўриб,
Кўзингиздан дарё-дарё ёшлар тўккансиз.
Лекин ҳозир нам юқтирманг кипригингизга,
Тошга дўнсин кўксингизда қотган юраклар.
Мен тождор фарзандим-ла суҳбат қурганда,
Сизлар йиғлаб юрагимга ханжар урманглар.

ХОРАЗМШОҲ

Юрагимнинг чўнг армони, яна келдингму,
Сени кўрсам ёйилади дилда тугунлар.
Бир нафасга унут бўлар ўтли оҳларим,
Қайта бошдан сўнг ўтларим ўрлайди кўкка.

ОНА

Юрагимнинг тўрида тахт қуриб, тож кийдинг,
Очилтирдинг не-не ғўра ғунчаларимни.
Не-не қонхўр ёвларни тиз чўктирган эрдинг,
Энди ўзинг ёв олдида чўкасанму тиз?!

ХУР ҚИЗЛАР

Энди ўзинг ёв олдида
Чўкасанму тиз?!

ХОРАЗМШОҲ

Она-замин, юрагимга қулоғингни бер,
Гуп-гуп урар, садоларин эшитмайсанму?

ОНА

Юрак берган эрдим сенга қор каби тоза,
Ҳаёт ато этган эрдим томирларига.
Сен ўз илгинг ила уни булғамоқдасан,
Юрагиндан чиқаётган нимжон садолар
Қўркув саси, жон йиғиси эрур, алҳазар!

ХУР ҚИЗЛАР

Қўркув саси келур сендән,
Ҳазар, алҳазар!

ХОРАЗМШОҲ

Кўп койинманг, толе сизу менга тобемас,
Аллақачон бизларни тарк айлаган толе.

БИРИНЧИ ҚИЗ

Сўзим эшит, шоҳаншоҳ,
Мен бир майса-гул эрдим.
Мени ёғий ханжари
Очилмасдан сўлдирди,
Шунда сен қайда эрдинг?

ҲУР ҚИЗЛАР

Шунда сен қайда эрдинг?

ИККИНЧИ ҚИЗ

Сўзим эшит, шоҳаншоҳ,
Мен сув эрдим шарқироқ.
Бойладилар йўлимни,
Чўқдирдилар саҳрога,
Шунда сен қайда эрдинг?

ҲУР ҚИЗЛАР

Шунда сен қайда эрдинг?

УЧИНЧИ ҚИЗ

Мен бир аланга эрдим,
Тизгин билмас, чек билмас.
Кулфат қуйиб бошимдан
Ёғий мени сўндирди.
Шунда сен қайда эрдинг?

ҲУР ҚИЗЛАР

Шунда сен қайда эрдинг?

ОНА

Эй сиз, менинг оқ кийинган офоқ қизларим,
Худди нурнинг ўзидек пок само ҳурлари.
Кўкка ёйинг ўтли-ўтли оҳларингизни,
Нолангизни эшитарлар олис юлдузлар.
Мана, менинг қучоқларим сизларга очиқ,
Юрагимнинг энг тўрида қурингиз макон.
Кўкни босиб келаётган қора булутдан
Асрар сизни бу ошиён — қалбга киринглар...

ИККИНЧИ ҚУРИНИШ

Самарқанд камали. Мўғуллар қалъа олдида истехком қурдирмоқдалар. Босиб олинган шаҳарлардан келтирилган асирлар девор қурилишида ишламоқдалар. Замбилларда лой-тупроқ ташиётганлар, ёғоч кесиб келаётганлар, тош-харсанг кўтарганлар охи тинмайди. Бўйсунмаганларни тириклай паҳса-девор орасига кўмиб юбориш, осиш, чопиш, сўйиш даҳшатларидан дарғазаб бўлган халқ касос ўтида ёнади. «Ёғийларга ўлим юбор, худо!», «Босқинчиларга ўлим!» «Ваҳшийлар, ох, мадорим қолмади, сув беринглар!» деган нолалар, нўёнларнинг одам тушунмайдиган дўк-пўписалари эшитилиб туради.

Мўғулча тантанавор куй янграйди. Нўёнлар сергак тортадилар, ёўлакка аниқ танил поёндоз тўшалади. Сарбозлар қуршовида Чингизхон, Жўжи, Чапа нўён киради. Асирларга ишбоши — Қари нўён уларни қарши олади.

ҚАРИ НҲЁН

Таъзим сенга улў ҳоқон, шоҳларнинг шоҳи,
Халқлар жони йўлларингга бўлсин поёндоз.

ЧИНГИЗХОН

Ўз жонингдан гапир Қари нўён аввали,
Тайёрмидур сенинг жонинг поёндозликка?

ҚАРИ НҲЁН

Юзта бўлса жоним агар, ҳоқон йўлига,
Барин тўшар эрдим ўзим қўлларим ила.

ЧИНГИЗХОН

Қари нўён, сен чиндан ҳам қариб қолибсан,
Лаганбардор эрмас эрди тилларинг аввал.
Истайменким, менинг сарбоз ва нўёнларим
Шамшод каби тик бўлсинлар, мағрур бўлсинлар.
Менга маддоҳ даркор эрмас, чин аскар даркор.
Хўш, гапир-чи, Қари нўён, ишларинг қалай?

ҚАРИ НҲҲН

Тез орада истехком қад ростлайди, ҳоқон,
Тош-метиндай маҳкам бўлар пахса-девори,
Йўғон-йўғон оғочлари пўлатдан қаттиқ.

ЧИНГИЗХОН

Йўғон-йўғон оғочларни қайдан олдинглар?

ҚАРИ НҲҲН

Бу ўлканинг нимаси кўп, боғ, ўрмони кўп,
Танлаб-танлаб кесдик йўғон дарахтларини.

ЧИНГИЗХОН

Кесмоқ даркор, дарахтларни кесган қўлингни,
Қай ўлкада, қай заминда бўлмасин бизга
Душман эрмас, дўстдир дарахт, ҳар терак, ҳар тол.
Бундай иссиқ мамлакатда дарахтсиз қолмоқ
Баробардур қолмоқ ила кўшинсиз, ўқсиз.
Биз шоҳларни қулатамиз, боғларни эрмас,
Қари нўён, қулоғингда шунини маҳкам тут.
Чапа нўён, черикларинг тайёрми жангга?

ЧАПА НҲҲН

Саваш бўлса жони кирар черикларимнинг,
Қанот пайдо қиладилар тулпорлари ҳам.
Неча кундир шамширларин қайраб лашкарлар,
Жанг бўлишин кутмоқдалар, тоқатлари тоқ.

ЧИНГИЗХОН

Уруш — ўлим демак. Шундай эркан, не учун
Шошадилар лашкарларинг ўлим домига?
Икки-уч кун ортиқ ҳаёт лаззатларини
Тотган афзал эрмасмидур, жавоб бер, нўён?

ЧАПА НҲҲН

Тинч ҳаётда эрмас ёлғиз ҳаёт лаззати,
Қиличларнинг жарангидан лаззат олгувчи
Қулоқлару найзалардан томган қонларнинг
Рангларидан завқлангувчи кўзлар беҳисоб.
Улар, ҳоқон, қонга ташна, жангга ташнадур.

ЧИНГИЗХОН

Ҳарб — бу санъат, ўлимларни енгмоқ санъати,
Дарвоқе, тахт этилдими кўрғич-қаратқи?

ЧАПА НҲҲН

Тайёр, ҳоқон.

ЧИНГИЗХОН

Олиб келинг.

ЧАПА НҲҲН

Хўп бўлғай, ҳоқон.

Чикади. Мўғул сарбозига айнан ўхшатиб ясалган қаратқини олиб киради. Ҳоқон уни минчиклаб кўздан кечиради.

ЧИНГИЗХОН

Юзларида акс этсин кўпроқ шижоат,
Балқиб турсин зўр иштиҳом¹ важоҳатида.
Кўзларида ёнсин оловдан-да кучли ўт,
Елкалари харсангтошдай ўқ ўтмас бўлсин.
Худди жонли суворийдай отни елдирсин.
Минг-минг шундай қаратқини ўтқазинг отга,
Жойланг қатор-қатор борин лашкар ортида.
Минг мўғулни ўн минг қилиб кўрсатинг ёвга,
Жанг олдидан рақибларнинг кўзин ванд² айланг.
Утакасин ёринг аввал бошдан адувнинг³.
Чавандозлар қилич сирмаб ҳайқирсинлар-да,
Ташлансинлар ёв устига худди лочиндай.
Чингизхонда куч ҳам бисёр, усул ҳам бисёр.

ЖЎЖИ

Кучи бору усули йўқ Хоразмшоҳнинг.

ЧИНГИЗХОН

Нима дединг? Йигирма йил у тахтда собит,
Не-не васъе⁴ маъволарни айлади мамлук⁵.
Хуросону Мозандарон, Ироқу Ғазна,
Яъни, араб, ажам борин этди мусаллат⁶.
Сайхун, Жайхун бўйларидан Ҳиндистон қадар,
Ястанган чўнг салтанатни бунёд этган шоҳ
Қўшинига панжа урмоқ эрур кўп душвор.
Қайрилишни билмайдиган бургут қанотин,
Қайирмоққа юрагингда туйсанг қодирлик,
Сен метинга менгза оддий панжаларингни,
Кўксингга жо айла баланд тоғлар бардошин.
Уша қанот ҳайбатини қочирма кўздан,
Ёдингда тут, соҳибидур унинг Самандар
Ва унутма, сен ўзингнинг шерлигингни ҳам.

Мулозим киради.

МУЛОЗИМ

Хурқалъадан келмиш саркор Ихтиёриддин.

ЧИНГИЗХОН

Кирсин.

Ёнида икки ҳамроҳи билан Ихтиёриддин киради.

ЧИНГИЗХОН

Мулозимлар чиқсин, даркор эрмаслар.

ИХТИЕРИДДИН

Тўхтанг! Менинг жондан ортиқ кўрган дўстларим,
Хурқалъанинг қўрқув билмас мардлари булар.

ЧИНГИЗХОН

Мақтанмоққа келган бўлсанг хато қилибсен,
Мағлуб бўлиб келган эрсанг бошинг эгиб тур.

¹ Иштиҳом — савлат.

² Ванд — қўрқитиш.

³ Адув — ёв.

⁴ Васъе — кенг.

⁵ Мамлук — қул.

⁶ Мусаллат — забт этмоқ.

ИХТИЕРИДДИН

Эгилмоққа ўрганмаган бизнинг бошимиз,
Мени бунда бошлаб келган сенинг мактубинг.
Менинг бошим эвазига Ҳурқалъага сен,
Ҳурлик ваъда айлагансен, мана ўша хат.

ЧИНГИЗХОН

Тўхта, тўхта, сенинг фақат тилингда эрмас,
Дилингда ҳам борга ўхшар журъат тўлкини.
Сенга ўхшаш ботирларни ёқтирар жиним.
Шундай қилиб, ўлим истаб келдингму бунда?

ИХТИЕРИДДИН

Юртимни Ҳурқалъа дерлар, ҳурлик бизга жон,
Ҳурлик бизга ҳаво эрур, усиз йўқ ҳаёт.
Неча ойки, қамал айлаб хуррам қалъани
Чапа нўён бўғаяпти аждарга ўхшаб.

ЧИНГИЗХОН

Қани, айт-чи, менга, саркор Ихтиёриддин,
Қай асно сен шафеъ бўлдинг музтар қалъага,
Уни қўлда сақлай олдинг қай имдод ила,
Шунча кучни қайдан олдинг? Ростини сўйла.

ИХТИЕРИДДИН

Кўргандирсан, бизда гужум дарахлари кўп,
Шохалари барвастаю барглари кўм-кўк.
Писанд эрмас уларга сел, тўфон, кўчкилар,
Офатларга кўкрак кериб минг йил яшарлар.
Қайдин олдинг кучни дея сўрсанг гужумдан,
У кўрсатур катта-кичик илдизларини.
Илдизлардан сўрсанг, улар мамнунлик ила
Кўрсатурлар ерни, оддий тупроқ — заминни.
Бизнинг умр гужумлардан омиш андоза.

ЧИНГИЗХОН

Гужум, гужум... Чапа нўён минг-минг гужумни
Кестирибди чой ичгулик фурсат ичинда.
Қайда қолди гужумнинг сен айтган қудрати?

ИХТИЕРИДДИН

Илдизлари ҳали ерда тирик уларнинг.
Қулоқ тутсанг эшитасан нафасларини.
Уларнинг ҳар нафасидан ниҳоллар униб,
Шовуллайти ўлкамизда яна гужумлар.

ЧИНГИЗХОН

Яна кесиб ташланади.

ИХТИЕРИДДИН

Яна ўсади.

ЧИНГИЗХОН

Яна кесиб ташланади.

ИХТИЕРИДДИН

Яна ўсади.

Ўсиб-ўсиб шал этади кесган қўлларни.

ЧИНГИЗХОН

Демак, сенинг куч-қудратинг ишончингдадур,
Энди гапир, ўз оёғинг ила келгансен,
Ўз оёғинг ила бундан чиқиб кетмоққа,
Сени озод этмоғимга ишонурмисен?

ИХТИЕРИДДИН

Мен келганман ўлимимни бўйнимга олиб.
Билурменким, энди менинг паймонам тўлган.
Сен сўзингда турсанг агар менинг ўлимим
Хурқалъага Эрк келтирур. Эрк учун ўлмак —
Ҳамюртларнинг юрагида яшаш демакдур.
Мен келмасам улар буткул қирилар эрди,
Чунки ўлмай туриб бермас ерини бу эл.
Элим ўлиб кетмасин деб ўлмакка келдим,
Мана, менинг бошим олу халқимга Эрк бер!

ЧИНГИЗХОН

Ҳа, мен бошинг эвазига сенинг шаҳрингга
Эркин ҳаёт ваъда этдим, сўзим чин эрур.
Аммо сенинг жўмардлигинг кўргач, калламда
Қалдирғочдай чарх урмоқда бир ғалат хаёл.
Сени гўё ёвим эрмас, дўстим сингари
Ўз кўнглимга яқин тутгим келяпти, ишон.
Сенинг калланг келтирганга калладай олтин
Ҳада этмоқ истагини мен ошкор қилгач,
Қайда ашта, қайда саёқ бўлса, бориси
Хурқалъага ёпирилди чигиртка каби.
Аммо сенинг калланг, мана, елкангда ҳануз,
Сен кўтариб келдинг уни ўзинг олдимга.
Бундай бошни чопиб ташлаш инсофдан бўлмас,
Шундай бир йўл тутайликки, сен ҳам омон қол,
Хурқалъа ҳам озод ҳаёт калитин олсин.

ИХТИЕРИДДИН

Ниятларинг қора худди юрагинг каби,
Ўлдиравер, шумлик сенга бу гал наф бермас.

ЧИНГИЗХОН

Нафасингни ўчир! Девдай чархлаб болтасин
Ишорамни кутиб турар жаллод қон дея.
Аммо менинг юрагимда қонинг тўкмоқлик
Майли чўғдай аста-аста бормоқда ўчиб.
Бунга сабаб балки сенинг жўмардлигингдур,
Балки само шафқат нурун солмиш кўнглимга.
Балки менга сендай қалби саркаш, сўзи рост
Ва ўзи рост йигитларнинг даркорлигидур.
Алқисса, сен менинг қору хизматимга ўт,
Тагингга бир от берайин шамолдай учқур.
Қўлингга минг сарбоз берай ўзингдай жасур,
Олғил кўнглинг тусаганча пул, сарпо, хотин.
Нўёнларим қаторида менга қанот бўл.
Магар шунга рози эрсанг, шаҳрингни ҳозир
Бўшатурмен қамалдан ва озод этурмен.

ИХТИЕРИДДИН

Менга бер не азобларинг бўлса, эй хунхор,
Не офатинг, макринг бўлса, ёғдир бошимга.
Ўтга ёқиб майли кулим шамолга совур,
Аммо ваъданг бажо айла — шаҳрим бўғзидан
Қўлингни торт, халқим учун бўғизла мени.

ЧИНГИЗХОН

Йўқ, кўрғошин қуйдираман сенинг оғзингга,
Тилларингни бўриларга бераман юлиб.
Чапа!

ЧАПА НҲЕН

Лаббай, хизмат?

ЧИНГИЗХОН

Шаҳри олдига
Бир дор қурдир, баланд бўлсин бўйи девордан,

Ичкарида туриб қалъа аҳли саркорин
Улигини дорда кўриб ув-ув йиғласин,
Тинглаб-тинглаб кулоқларим олсинлар ором.

ИХТИЕРИДДИН

Менинг қоним ўз еримга тўкилажакдур,
Дорда танам таъзим айлаб турар шаҳримга.
Аммо, сенинг жасадинг-чи, юртингдан йирок,
Итларга ем бўлар бир кун, қасос минал ҳақ.

ЧИНГИЗХОН

Қасос? Хо-хо-хо! Мен уйинг, элатинг, элинг
Кунпаякун айлаюрман, вайрон этурмен.
Ер юзидан супуртириб мисоли бир хас,
Йўқотурмен ҳатто йиқиқ харобасин ҳам.
Сўнг ўрнига унинг арпа эктирадурмен.

ИХТИЕРИДДИН

Қора булут орқасида бордир шуълалар,
Улар ёвуз шарпаларни таъқиб этурлар.
Нур сачратиб отларининг туёқларидан,
Қон қақшаган тунлар бағрин тонгдай ёритиб,
Елиб келур, охир, бир кун Жалолиддинлар.

ЧИНГИЗХОН

Жаллод! Жонин жаҳаннамга жўнат бунинг тез.

Жаллод Ихтиёрдиннинг қўлларини қайириб, ташқарига судрайди.

ИХТИЕРИДДИН

Жалолиддин келур!.. Қасос олажак, қасос!

Чакмок чакади. Она пайдо бўлади. Чирок унинг факат юз-кўзини ёритади.
Хур қизлар фигони эшитилади.

ОНА

Йиғламанглар, жон қизларим, бағрим эзманглар,
Юрагимдан битта томир узилди, нетай!
Қурбон бўлди бағримдаги битта шунқорим,
Қанотларин қайирди ёв парвоз чоғида.
Мен яратган эрдим уни қалбим кўридан,
Кўзларига нур бергандим, белига қувват.
Юрар йўли доим бўлсин мунаввар дея,
Унга ато этган эдим шуълаи шуур.
Бугун ечиб оппок, ҳарир кўйлагингизни
Мотам либосларин кийинг, жоним қизларим.
Юлдузларнинг кўзларидан оққан қонли ёш
Ёмғир бўлиб урилажак тоғу тошларга.
Кўк нидоси, менинг оҳим оламини тутар,
Тулпорларни, шунқорларни чорлайди сафга.
Ёғийларга омон йўқдир, интиқом яқин,
Ана, отга минмоқдалар паҳлавонларим.

ҲУР ҚИЗЛАР ОВОЗИ

Ана, отга минмоқдалар
Ботир йигитлар.

Гулдурак гулдурайди. Она ғойиб бўлади. Мулозим киради.

МУЛОЗИМ

Келмиш Хўжа Бадриддин қалъаи Хурганждан.

ЧИНГИЗХОН

Хурқалъаю Хурганж, хурлик, хур... Орзу ёлғиз,
Халқ ҳеч қачон хур бўлмаган, бўлмас... Айт, кирсин.

Хўжа Бадриддин киради.

ХЎЖА БАДРИДДИН

Ассалому алайкум, бахт ёр бўлғай мудом,
Ер юзига шуъла сочгай туғинг тоабод.

ЧИНГИЗХОН

Ҳамду сано ҳожат эрмас, хабар бўлса айт.

ХҲЖА БАДРИДДИН

Хабарнинг энг каттасини олиб келганман,
Хоразмшоҳ салтанати — муҳташам бино,
Дарз кетди, ҳа, ич-ичидан нурай бошлади.
Шоҳга қарши гиж-гижлатдик саркардаларни,
Отасига ёв айладик шаҳзодаларни.
Ота-ўғил, ака-ука, уруғ-аймоқлар
Орасига нифоқ солдик. Бир-бирини еб
Адо эта бошладилар бойлар, аъёнлар.
Упирилиб қулайвергач умид тоғлари
Хоразмшоҳ қочиб кетди.

ЧИНГИЗХОН

А? Қочиб кетди?

ХҲЖА БАДРИДДИН

Қирқ туяга ортиб олтин-кумушларини
Бир кечада ғойиб бўлди.

ЧИНГИЗХОН

Қай сори кетмиш?

ХҲЖА БАДРИДДИН

Билолмадик шуни, ҳоқон, ғафлатда қолдик.

ЧИНГИЗХОН

Шоҳни кўздан қочирганинг қусрингдур, густоҳ,
Эргашмоғинг даркор эрди унга соядай.
Бу айбингни энди сенинг ўзинг ювасан.
Ҳали саркор менга ёвуз қисмат тилади,
Улармишман ўз юртимдан йироқда сарсон.
Бехабардур ўз шоҳининг қочоқлигини,
Сарсонликда унинг итдай дайдишин билмас.
Чапа!

ЧАПА НҲЕН

Лаббай, хизмът, ҳоқон?

ЧИНГИЗХОН

Эгарла қтинг,
Узинг Хўжа Бадриддинга ҳамроҳлик айла.
Ҳам Субутой баҳодир, ҳам чобук нўёнлар,
Ҳам сарбозлар, баринг бирдай отланинг йўлга.
Кўкка учган бўлса тортиб оёқларидин,
Ерга кирган бўлса тортиб қулоқларидин,
Шоҳни олиб келасанлар олдимга тирик.

ЧАПА НҲЕН

Хўп бўлгай, ҳоқон.

ЧИНГИЗХОН

[Хўжа Бадриддинга]

Сен нечун жимсен?

ХҲЖА БАДРИДДИН

Сенинг учун аямасмен жонимни, ҳоқон,
Ер юзини одим-одим кезмоққа мен шай.
Аммо ҳозир бандилгоҳда турган мусофири
Янглиғ қайга юрмоқликни билмасмен.

ЧИНГИЗХОН

Нонкўр.
Қорнинг тўйиб кўзларингни босган бўлса ёғ,

Кўрмай қолган бўлсанг агар юрар йўлингни,
Кўзларингни мошдек очиб, сўнг тўппа-тўғри
Жўнатаман ўзим сени дўзах қаърига.

ХУЖА БАДРИДДИН

Майли, мени ўлдир, ҳоқон, не қилдим, қисмат,
Бир хабарни айтай аммо, ижозат бергил.

ЧИНГИЗХОН

Яна қандай фасодни кашф айлар шум бошинг?

ХУЖА БАДРИДДИН

Бошим энди кетар бўлди, умид йўқ ундан,
Хавф остида қолди лекин боши мўғулнинг.
Жалолиддин катта кўшин тўплаб Парвонда
Шайланмоқда жангга.

ЧИНГИЗХОН

Аҳ-ҳа. Қанча лашкари?

ХУЖА БАДРИДДИН

Йигирма минг. Лекин ирмоқ каби ҳар ёндан
Унга оқиб келаяпти ботир маликлар.
Суворийси эртанг унинг ошар юз мингдан.
Сўзим тамом, энди бошим ихтиёрингда,
Шафқат этсанг, икки-уч кун умрим чўз яна.

ЧИНГИЗХОН

Керак бўлса ҳаётинг, хўп, шоҳни топ, шоҳни,
Олиб келгил туя-туя жавоҳирларин.
Гар бурнингга тиқиб келар бўлсанг кўлингни,
Умидингни уз жонингдан, кесилур бошинг.
Чапа!

ЧАПА НҲЕН

Лаббай, хизмат, ҳоқон?

ЧИНГИЗХОН

Сизларга рухсат.

ЧАПА НҲЕН

Ишон, ҳоқон, Хоразмшоҳ пойингда бўлур.
Улар чикадилар. Аламнок кнефада Тўлихон киради.

ТҲЛИХОН

Отей, содир бўлди ҳаётимда кўргилик,
Тисарилди чопаётган отим орқага.
Қиличимнинг шашти қайтди.

ЧИНГИЗХОН

Таслим бўлдингму?

ТҲЛИХОН

Тоғ тошидан бунёд бўлган экан Кордарон,
Бундай маҳкам қалъа йўқдур очунда бошқа.
Тўқнаш келдик Ёвқоч ботир кўшини билан,
Бизни улар ҳалқа бўлиб ўраб олдилар.
Тўрт томонда қиличлардан тикланди девор,
Биз тузоққа тушиб қолдик.

ЧИНГИЗХОН

Бас, оғзингни юм,
Менинг буюк черигимга мағлубият ёт.
Кордаронни мана бундай чертиб ташлашга,
Кулин кўкка совуришга лаёқатлидур.
Кимсан, Чингиз ўғли — Тўли, мақтовли сарҳанг,
Худди кўрқок хотинлардай адувдан қочиб,
Кўзёш тўкиб ўлтирса-я... Иснод, бадномлик.

ТҲЛИХОН

Биринчи бор, отей!

ЧИНГИЗХОН!

Мағлубликка йўқ санок,
Битта бўлур мағлубият, бир бўлур ўлим.

ЖҶЖИ

(ўз-ўзига)

Ҳозир отей ўлдиришга буюрар уни,
Ҳамма учун бирдек каттиқ қаҳру ғазаби,
Қайтмас ҳатто ўз-ўзига пичоқ уришдан.
Жангдан чўчиб ким орқага қайтса бир қадам,
Сезиб қолса кимда агар зиғирча ҳадик.
Қатл айлар уни черик кўзи олдида,
Бундан унинг ўз ўғли ҳам эмас мустасно.
Тўлихонни сақлаб қолмоқ даркор ўлимдан,
Яхши бўлмас ўғли қатл этди деган гап.

[ЧИНГИЗХОНГА]

Отей, уни ўлдирмоқлик лозим, билурмен,
Ғолиб кўшин шарафига келтирди иснод.
Аммо, қатл айламоқлик қочмас ҳеч қайга.
Тўлихонни ёвдан кўрқди деган гапга мен,
Ишонмасмен, кўрқув ётдир унинг қалбига.

ТҮЛИХОН

Исбот этай қоним ила, урушга юбор,
Мағлуб бўлиб қайтар бўлсам, отга судратиб,
Биёбонда жасадимни едир қушларга.
Ёки улоқтириб юбор жарга, дўзахга.
Минг бўлакка бўлиб ташла сўнгаларимни.
Лекин ҳозир жангга юбор, урушга юбор.

ЧИНГИЗХОН

(бўшашиб)

Урушни сен бир-бирова қилич урмоқлик,
Бир-бировни ўлдирмоқлик дея тушунма.
Уруш бу ҳарб ўйинидур, ким оқил бўлса,
Кучли бўлса, иродали бўлса ютадур.
Кўп қурбонсиз ёвни таслим этмоқ санъати
Бор бўлса қай саркардада, билки, у ғолиб.
Хоразмшоҳ қочиб кетди, аммо кўшини
Қочгани йўқ, ўғиллари кетмади қочиб.
Шоҳ қочуви бирлаштирди улар бошини,
Сўнаётган ўтни яна ёқди гурлатиб.
Уша ўтни ўчирмоққа етса гар кучинг,
Адув жисмин кул этмоққа бўлса ишончинг,
Майли, сенга руҳсат этдим, отлан Парвонга.
Жўжи, сен ўз черигингни Ҳурганж сари сур,
Йилдиримдай учиб бору тиз чўктир уни.
Бу қалъани эрса ўзим ишғол этурмен,
Қора қонга ботирурмен минорларини.
Каллалардан шаҳар ичра шундайин баланд
Бир минора қурайинки, унинг устидан
Етти иқлим мана мен деб кўриниб турсин.
Кўзларга ва дилларга у солсин кўрқувлар,
Бўйсунмаган элнинг аччиқ қисматини у
Заминларга, замонларга этсин ҳикоя!

УЧИНЧИ КҶРИНИШ

Парвон. Жалолоддин кўшини жангга ҳозирлик кўрмоқда. Темирчилар, дурадгорлар, курол-яроғ, жанг аслаҳалари ясаш билан банд. Тўплар жанговар ҳолатга келтирилмоқда. Ёвқоч ботир билан Занкижа киради. Занкижа харир тўй либосида.

ЁВҚОЧ БОТИР

О, қандайин ярашибди сенга бу кўйлак,
Ғариштанинг ўзи бўлиб кетибсан, жоним.

Аммо ердан, ҳаводан қон сачраб турганда,
Бундаин оқ кийинмоқлик боиси недур?
Тўйхонага кийиб борсанг буни арзийди,
Бошқачадир кийим-боши жангнинг, жанггоҳнинг.

ЗАНКИЖА

Сўзингиз ҳақ, тўй кўйлаги жангда кийилмас,
Тиктиргандим буни яхши ниятлар билан.
Тўйим бўлса киярман деб орзулагандим,
Бир талпиниш бугун тонгда уйғотди мени,
Тўй кўйлагинг кийиб чиқ деб, қаттиқ ундади.
Юрагимда ёқди орзу юлдузларини
Ва йўллади мени сизнинг ҳузурингизга.

ЕВҚОЧ БОТИР

Занкижа, ой-малагим, кўз нурим, оқилам,
Ер юзида қанча гуллар бўлса, оқ, қизил,
Борин териб йўлларингга поёндоз этсам,
Булоқларнинг шалдираши, қушлар навоси,
Ой, юлдузлар жилосини жамулжам айлаб,
Неки бойлик бўлса сенга бахшида қилсам,
Юрагимни икки қўллаб тутсам илгингга,
Камлик қилур сенинг менга ҳадя айлаган
Муҳаббатинг қаршисида, ҳуснинг олдида.
Бироқ ҳозир ёнапти ўтда ул гуллар,
Булоқларнинг шалдираши дўнмиш фиғонга...

ЗАНКИЖА

Ўтинаман, поймол этманг илтижоларим,
Билурменки, кутаяпти эртанг бизни жанг.
Жанг олдидан шабнам бизга ўқисин никоҳ,
Ҳали тирик кўк майсалар бизни олқасин.

ЕВҚОЧ БОТИР

Гарчи кўзинг кулиб турар, сўзларинг тушкун,
Нимадир ул юрагингга гулғула солган?
Ё дилингда дарз кетдими зафарга ишонч,
Ё сездингми бало-қазо шарпаларини.
Худди видолашаётган одамга ўхшаб,
Пинҳон-пинҳон титрамоқда нечун лабларинг?

ЗАНКИЖА

Сизга шундай туюлгандир, дилим оқ нурлар —
Ишқ тотлари билан тўла, фақат орзуим
Севгимизни никоҳ ила муҳрламоқдур.
Дилда тошган бу орзунинг нимаси ёмон?
Ана, бунда келмоқдадир Ойчечан ая,
Ҳозир ундан оқ фотиҳа сўраймиз.

ЕВҚОЧ БОТИР

Йўқ-йўқ,
Ҳамма жангни ўйлаётган мудҳиш аснода,
Никоҳдан сўз очиб мени уятга қўйма.

Ойчечан киради.

ОЙЧЕЧАН

Кўпдан сени шу алфозда кўрмаган эрдим,
Янги гулдай офатижон бўлиб кетибсен.

ЗАНКИЖА

Гул баҳорнинг, ёзу кузнинг зийнати, ая,
Айни кишда, гул очилса, туюлар ғалат.
Боғу роғни бўрон босиб келаётганда,
Қаҳратонда сабза урган беор гул каби
Кўзингизга ҳайрат солиб турганим аниқ.

Фақатгина Жалолиддин оғанинг эмас,
Ҳаммамизнинг онамиз деб билурмиз сизни.
Онасидан сир сақламас ишқин фарзандлар,
Дилим очсам маъзур тутинг, Ойчечан ая.

ОЙЧЕЧАН

Иккингиизнинг севгингизни олам билади,
Ёшу қари сизга ҳавас кўзи-ла боқур.

ЗАНКИЖА

Оре, аммо сизга айтар истагим бўлак,
Ая, бизни, бизга, нима десам экан?!

ЕВҚОЧ БОТИР

Занкижа!!!

ЗАНКИЖА

Бизни олқанг, икки умр ирмоқларини.
Бир-бирига кўшинг, ундан туғилсин дарё.
Оқ фотиҳа беринг бизга, ая!

ОЙЧЕЧАН

Ҳозир-а?

ЗАНКИЖА

Ҳа-ҳа, ҳозир, ҳозир, ая!

ОЙЧЕЧАН

Ҳеч кимсиз, шундоқ
Кўша қаринг, қутлуғ бўлсин демоқ ҳар нечук.
Қовушмайроқ тушар бизнинг удумлар билан.
Ҳеч бўлмаган бунақаси... Яна билмадим.

ЕВҚОЧ БОТИР

Жалолиддин келаяпти, авзойи бузук,
Занкижа, жон, Занкижа!..

Жалолиддин киради.

ЖАЛОЛИДДИН

Бу нечук ҳол, ботир,
Сарбозларинг жангга ҳозирланмоқ ўрнига,
Гулхан ёқиб, атрофида ўйин тушарлар?!
Гўё эрта саваш эмас, бошланажак тўй,
Фақат карнай-сурнай чалиш қолган.

ЗАНКИЖА

Авф этинг.

Балки менинг кўнглимдаги ёруғ ҳисларим,
Еру кўкка шуъла каби сачраб, оҳиста
Гиёҳлару ой, юлдузлар орқали оқиб,
Киргандирлар сарбозларнинг юракларига.
Яхши ҳислар одамга тез юқар, демишлар.

ОЙЧЕЧАН

Занкижанинг дили ҳозир мисли нозик тор,
Енгилгина шамолдан ҳам чертилиб кетар.
Ниятлари турар тили учида.

ЕВҚОЧ БОТИР

Ая,

Узр, ўша гапни бошқа пайтга қўяйлик.

ЖАЛОЛИДДИН

Демак, гапнинг белига мен тепибман келиб,
Энди уни қандай улаш мумкин, эҳ, аттанг?!

ОЙЧЕЧАН

Дўстларингнинг сендан пинҳон сақлар гапи йўқ.
Оқ фотиҳа сўраб турган эди Занкижа.

ЖАЛОЛИДДИН

(Енгил тортиб қувноқлик билан)
Фотиҳа?! О, қандай яхши... Қай бардош ила
Қўл кўтармай турмоқдасиз, билмам, онажон.
Икки юрак бир бўламан десаю унга
Тўхтаб тургил демок ўзи гуноҳи азим.

ОЙЧЕЧАН

Ҳозир қандоқ бўлур экан...

ЖАЛОЛИДДИН

Жуда соз бўлур.
Икки дилга ёқилади бир равшан чироқ.
Бир чироққа кўпаяди нури кўшиннинг,
Бир пайсанга чекинади зулмат, ҳойнаҳой!

ОЙЧЕЧАН

Ундай бўлса, болаларим, юринглар, сизга
Оқ фотиҳа берай.

ЗАНКИЖА

Оға, сизга минг қуллук.
Энди менинг юрагимда қолмас армоним.

ЕВҚОЧ БОТИР

Тақдирга минг шукурки, бор сендай оғамиз.

ЖАЛОЛИДДИН

Бор, боравер, ботир, иссиқ чаманга шошил,
Аммо ухлаб қола кўрма, шўринг қурийд.

Ойчечан ошиқ-маъшукни бошлаб чиқади.

ЖАЛОЛИДДИН

Занкижанинг шошилиши ненинг белгиси?
Ё юраги фалокатни турарми сезиб.
Шу дамгача Евқочга ён бермаган қизнинг,
Жанг олдидан худди қанддай эриб кетиши,
Кўп турфадур, хуллас, сўнгги баҳайр бўлсин.

Қуюндай отилиб чопар-соқчи киради.

СОҚЧИ

Фавқулудда ёғий пайдо бўлди, шаҳзода.
Замориқдай ердан чиқиб қолди бир пасда.
Пўлат қалпоқ, човут кийган сонсиз отлиқлар
Келишмоқда қиличларин яланғочлаб.

ЖАЛОЛИДДИН

А?..

Чакмоқ чақади. Она ва Хур кизлар пайдо бўлади.

ОНА

Кўксингни кер, туманларни қувсин нафасинг,
Мен аминмен, тарқаб кетар гарду ғуборлар.
Булутлардан холи бўлар ҳали осмоним.
Сенинг каби фарзандларим бор экан токи,
Озод бўлмай қолмас менинг бошим хорлиқдан.
Аммо ёғий кўп фосиқдур ва кўп ботилдур,
Панд еб қолмасмикансан деб кўрқарман.

ЖАЛОЛИДДИН

Менга

Ўзинг хирад бердинг, юрак бердинг, онг бердинг,

Инъомларинг ишга солмас эрсам, ул чоғда,
Мен не ўғил бўлдим, не кас, не йигит бўлдим?!
Менга ишон, она-замин!

ОНА

Ишончим комил,
Лекин гоҳи тоза қалбинг тошга айланиб,
Меҳр, шафқат юрагингни айлаганда тарк,
Мен илтижо этамен кўк сори қўл чўзиб,
Ёлвораман офтобга бор меҳримни бериб,
Нур сўрайман ундан сенинг юракларингга.

Ақл-идрок этган эдим сенга бахшида,
Сеҳрлари унинг олам янглиғ поёнсиз.
У йўқота олур ваҳм уруғларин ҳам,
Кўпроқ уни ишга солгил. Сенинг қиличинг
Ақл-идрок шамширига доим бўйсунсин.

ХУР ҚИЗЛАР

Сенинг қиличинг
Ақл-идрок шамширига
Бўйсунсин доим.

Гулдурак остида Она ва Хур қизлар ғойиб бўладилар.

ЖАЛОЛИДДИН

Мен-ку ақл чашмасидан баҳралар олиб,
Ибн Умар булоғидан сипқордим маъни.
Қиличимни ўткирладим унинг чархида,
Ҳам пешладим ақлимни, ҳам тобладим жисмим.
Шууригимга нурлар ато этди она-ер,
Шамширимга қувват ҳадя айлади сўнгсиз.
Шу қуввату шу маънилар нури бирлашиб,
Тиргак бўлолмаса агар мажруҳ элимга,
Мен дунёга келмадим деб билгаймен ўзни,
Рухим армон ила изғиб — чирқираб юргай.
Аммо қилич ушлаганнинг кўпи на ақл
Булоғидан сипқоргану на шуъла эмган,
На қалбида жой ажратган ёруғ ўйларга.
Юраклари яланғочдир қиличларидек.
Беақлнинг қўлидаги қуролдан кўра,
Хавфлироқ бир нарса борми одамзод учун?
Қилич оқил қўлда, элнинг посбони эрур,
Вайрон этур элни нодон илгига тушса.
Ўзи шуур берсин қилич тутган башарга.

Музаффар Малик билан Ёвқоч ботир кирадилар. Навкарлар манжаниқдан отилган тошни келтирадилар.

ЖАЛОЛИДДИН

Бошимизга ёв ёғдирган манжаниқ тоши...

(Даст кўтариб)

Зилдай оғир. Вайрон этур теккан жойини.

МУЗАФФАР МАЛИК

Учиб келиб бир нечаси ҳув ерга тушди,
Кулбаларни яксон қилди, эл ваҳм тортур.

ЖАЛОЛИДДИН

Элга айтинг, ваҳимага тушакўрмасин,
Бу тошдан минг чандон хавfli эрур ваҳима.
Гар кўнглига кирса умидларин емирар,
Портлатади ич-ичидан ишонч тоғларин,
Ёвга эса шу керакдур, фақат шу даркор.
Аммо бизнинг тўп олдида, унинг тош-ўқи
Қаршисида бунинг кучи нима деган гап?!
Элимизнинг дилидаги ғазаб тошларин

Ўлчамоққа қодир бўлган тарозу борми?
Халқ қалбидан отилган ўк-нафрат тошлари,
Ҳар қандайин иблисни ҳам мажақлай олур.
Бул тош тугул, Кўҳи Кофдан олиб ҳарсанглар
Бошимизга ёғдирганда ҳамки Темучин,¹
Ўша қасос тошларига тегиб, ҳаммаси
Парча-парча синиб кетур, тўкилиб кетур...

МУЗАФФАР МАЛИК

Дерларки, бахт қўша, ғам қўша-қўша,
Бошимизни бахт қушлари тарк айлаган он.
Ғам ва андуҳ илонлари келур жуфтма-жуфт.
Мен-да, олиб келдим сенга бир совуқ хабар.
Укаларинг таклифингни айладилар рад.

ЖАЛОЛИДДИН

Рад айлаган бўлса улар менинг сўзимни,
Елғизлатиб қўймоқчилар демак ўзимни.
Мени ёвга талатмоқни истарлар, ё раб,
Пичоқ урса кўксимга ёв уларга не наф?
Наф бўлурди қўшилсалар ага жилғалар,
Бирлашсалар, айлансалар Баҳруннажотга,²
Унда бизга тенг келар куч топилмас эрди.
Унда она-замин кўкси топталмас эрди.
Гар Қутбиддин Ўзлоқшоҳ, ул валиаҳд султон,
Қўшин тортиб келар бўлса агар бир ёндан,
Бир тарафдан Пиршоҳ агар келса от суриб,
Битта қўймай қирар эрдик манфурларни.

Эҳ,

Қай тил ила иним дейин уларни энди.

МУЗАФФАР МАЛИК

Умид йўқдир Қутбиддиндан, у бошқа олам,
Йўл бермайдур унга сохта хайу орият.
Ахир, у тож-тахт вориси, валиаҳд султон,
Сен эрсанг бор-йўғи битта саркардадурсен...

ЖАЛОЛИДДИН

Тўғри, менда тож йўқдурур, аммоки, менда
Оға деган бир мавқе бор, ёш катталиқ бор.
Бир-иккита қўйлакни мен улардан олдин
Тўздирганмен, туз тотганмен эрта ҳар нечук.
Қалъамни ҳам, қилични ҳам менинг қўлларим
Эрта тутган, эрта ҳосил этган қадоқлар.
Болаликда мен уларга этдим оғалик,
Ўйинларда қонун эрди оғалик сўзим.
Оға, оға дея оғзим пойлашар эрди,
Қўл остимда югуришар, ўйнашар эрди.
Оға эрдим мен уларга ўсмирликда ҳам,
Отим олдда елар эрди муҳорабада.
Осойишта кунлар ўтиб, юртни ёв босган,
Поймол этган бу аснода бирданига мен,
Улар учун оға бўлмай қолдимми энди?!
Жондан севган укаларим, ўгирганча юз
Ташлаб-ташлаб кетдиларми мени, ё раббий?!

ЕВҚОЧ БОТИР

Сен укаси эмассан, қўй, ўксима, оға,
Буюр, уканг ўрнида мен қанотинг бўлай.

МУЗАФФАР МАЛИК

Евқоч ботир бир қанотинг бўлса қайрилмас,
Мен иккинчи қанотингман, тан бекаму кўст.

ЖАЛОЛИДДИН

Қуллуқ сизга, укаларим. Қанотимки бут,
Писанд эрмас менга селлар, дўллар, довуллар.

Темучин — Чингизхон.
Баҳруннажот — эрк дарёси.

Пўлатдандур бизнинг жисм, бизнинг танзимиз,
Оловдандур қасос тўла юракларимиз.
Руҳимизда ғалаёнли чақинлар чақар,
Отларимиз кишнаб турар талпиниб жангга.
Ёвқоч ботир, ўнг қанотдан ёғийга ташлан,
Сен чап ёқдан ҳужумга кир, Музаффар Малик.
Мен ўртадан сафни бўлгум икки бўлакка,
Иншоолло, зафар бизга ёр бўлғай, олға!

Кетадилар. Отлар кишнаб, тўплар уст-устига отилади. Сарбозлар наъраси, жанг сурони борликни тутади.

Ёвқоч ботир уч-тўрт мўғулни олдига солиб қувганча кириб келади.

ЁВҚОЧ БОТИР

Аҳа, жонинг ширинмидир иблис, оч маҳлуқ,
Жаҳаннамда тўяр энди кўзинг тупроққа?!
Босқинчига ўлим, ўлим!.. Олға, йигитлар!

Кетади. Кўкси беланганча Музаффар Малик киради.

МУЗАФФАР МАЛИК

Йўқ-йўқ, сенга тиз чўкмайди хоразмийлар,
Кунинг битган, сени сўйиб чавақлаб ташлай.
Эркин нафас ололмайди дунё сен бўлсанг,
То сен борсен, жонга кун йўқ, қисматинг — ўлим!

! Наъра тортиб Жалолиддин киради.

ЖАЛОЛИДДИН

Бошларин уз олчоқларнинг, Музаффар Малик,
Музаффарсен, музаффарлик пеша айлагил.
Мен буларга кўрсатурмен қиличим кучин,
О, сен аҳли ҳаромзода!.. Нокас, ҳароми!

У шундай шиддат билан қиличини сирмайдики, чор-атроф ларзага келади. Музаффар Малик иккови куршовни ёриб, ёвни улоктириб, тошқин куч билан жанг майдонига кириб кетишади. Жалолиддиннинг оёғи остида Тўлихоннинг типирчилаб ётгани кўринади. Енида эса Музаффар Малик, сарбозлар турнишибди.

ЖАЛОЛИДДИН

Бу ўлкага ким бостириб келса ҳоли шу—
Асал емоқ хаёл этиб ичади оғу.
Шум ниятда оёқ босса ким бу заминга,
Майса, гуллар тикан бўлиб санчилар унга.
Гар мажолнинг қолган бўлса жисмингда андак,
Рухсат бердим, ўрнингдан тур, бўйингни кўрсат.

ТҮЛИХОН

Бўй-бастимни билмоқ бўлсанг кўзингни очу
Утрор ила Бухоронинг кўчаларин кўр.
Бошинг эгиб ерга қара, шунда кўзларинг
Илғаб олур ўрмон шоҳи — шернинг изларин.
Бу одамдан, бу бизлардан ўчмас эсдалик.

ЖАЛОЛИДДИН

Сен отангинг изларини бизга эслатдинг,
Унинг ифлос панжалари теккан ерларда

Қон ва кўзёш қотишмаси — доғлар беҳисоб.
Унинг сассиқ нафасидан одамлар тугул,
Дарахтлар, гул-гиёҳлар қон қусмоқдалар.
Танасига сув тегмаган махлуқ ҳидини
Ҳазм этолмай тоғу тошлар дарз кетмоқдалар.
Туришингни қара, шумшук, мунча бадбўйсан,
Лаънат сенга, падарингга минг карра лаънат.
Тфу!

ТУЛИХОН

Тезроқ ўлдир, лекин устимдан кулма,
Кулиш лозим бўлса агар унда сен эмас,
Мен кулишим керак, ҳа, мен, сенинг устингдан.
Хо-хо-хо-хо! Жудо бўлиб тож ила тахтдан,
Дайди итдай ундан-бунга елганинг-елган.
Асли шудир шармандалик, шудир кўргулик.
Ортиқ бир сўз эшитмоққа йўқдир тоқатим,
Тезроқ ўлдир, кўзим йўқдир сени кўрмоққа.
Не қилсанг қил, не азобинг бўлса беравер,
Аммо билки, бари қайтиб келур ўзингга.
Хоразмни харобага айлантирарлар.

ЖАЛОЛИДДИН

Хоразмни сен билмайсан, билсанг, бул сўзни
Демоқликдан тияр эрдинг тилингни, малъун.
Қуритмоққа жазм этганлар уни кўп бўлган,
Сувдан маҳрум айлаганлар, дарёни тўсиб.
Аммо, ёғий билмаганким, бизнинг иккинчи
Манбаимиз — адо бўлмас булоғимиз бор.
Бу — жасорат булоғидур, кўнгил булоғи:
Қуриб қолган қақроқ ерни ундан суғориб,
Боғ-роғларни асраган эл хазонрезликдан.
Шу булоқнинг сувларидан селлар кўпириб.
Ғарқ айлаган не-не фотиҳ, босқинчиларни
Сенларни ҳам шундай қисмат кутаяпти, бил,
Ўз ерини бериб қўймас ўзгага бу эл.

ТУЛИХОН

Тилинг зоҳир айламоқда хом хаёлларни,
Бу ер энди бизга бўлур, буткул бизники,
Бизга бўлур олтинлари, жавоҳирлари,
Бизга бўлур пахта, дони, қизу жувони.

МУЗАФФАР МАЛИК

(Урмоқчи бўлиб)

Мана сенга пахта, ма дон, мана қиз-жувон...

ЖАЛОЛИДДИН

Бас қил, уни урма, қўй-қўй, Музаффар Малик,
Ҳалол қамчинингни ҳаром айламагил, қўй.
Уни бошқа жазо кутар.

(Мўғул қаратқисини қўлига олиб)

Ушбу қаратқи
Бошин олиб, ўрнатурмиз унинг ўрнига,
Сенинг бу хом, бадбашара, ёвуз отангга
Совға айлаб юборурмиз уни шу бугун.
Олиб чиқинг, амримни тез бажо айлангиз.

Навкарлар уни олиб чиқадилар. Алам билан Ёвқоч ботир киради.

ЕВҚОЧ БОТИР

О, фалак, айт, чек бормидур афсунларинга,
Токай кўнглим бўстониға тошлар отарсан.
Қайга отдинг қўлимдаги гулимни олиб.
Тошингни от менга, ўлдир, керакмас ҳаёт.

ЖАЛОЛИДДИН

Нечун, ботир, оҳ урарсен тутқин йўлбарсдек,
Ё Занкижа...

ЕВҚОЧ БОТИР

Жалолитдин, ундан айрилдик,
Қанча айтдим, Занкижа, қўй, жангга кирма деб.
Асир этиб олиб кетмиш уни шум ёғий,
Уни қайдан излай энди, қайга бош урай?!

ЖАЛОЛИДДИН

Тирик экан Занкижа, қўй, афсурда бўлма,
Уни озод этурмиз ёв илгидан, ишон.
Мана, бугун таслим бўлди Тўли чериги,
Чингизхонга қарши энди бошлармиз юриш.
Гулинг яна ўз бағринга қайтур.

ЕВҚОЧ БОТИР

Юраги

Бир нимани сезган экан, мен бўлсам... Ё раб!
Нечун севги кишварини этмадим обод.
Нечун тағофулда қолдим?!. Нечун олдинроқ
Тўй кўйлагин кийдирмадим?!. Бокира келин
Тарк этмасди балки севги кошонасини.
Ёғий жудо этди мени аввал онамдан,
Энди эрса суюклимдан айирди, э воҳ!
Жалолитдин, рухсат айла, йўлга чиқайин,
Занкижамни озод этай аждар домидан.
Онам ҳақи, ёрим ҳақи Чингиз бошини
Келиб бунда олиб келмоқ менга фарз! Фарз! Фарз!

Она ва Ҳур қизлар пайдо бўладилар.

ОНА

Она сўзин, ёр номини олганда тилга,
Аҳли ботир нидосини олам эшитгай.
Мен-да, сенинг юрагингдан учган оҳларнинг
Ҳовурида куйганимча келдим қошингга.
Юрагингда тошаётир қасос тўлқини,
Алам тўла қалбинг ёғий қонига ташна.
Лек унутма, сен гўё бир тошқин жилғасен,
Шовқин солиб чор-атрофга олға чопурсен.
Қанча шошқин, қанча тошқин бўлса-да жилға
Ёғийни фарқ айламоққа етмагай қурби.
Бор жилғалар бир-бирига қўшилсалар гар,
Айлансалар бир баҳрга, наҳрул-уммонга,
Тўлқинига дош беролмас: на дев, на аждар.
Дарё бўлинг, болаларим, денгиз бўлинглар!

ҲУР ҚИЗЛАР

Дарё бўлинг,
Денгиз бўлинг.
Уммон бўлинглар!

ЖАЛОЛИДДИН

Шаоматга¹ тўла эрур фалак, чархи дун,
Даввор илги йўл бермагай фитрат хаёлга.
Жилғаларни бирлаштирмоқ орзуси ила
Чеккан бори заҳматларим соврилди елга.

ОНА

Укинч сенинг кўзларингга бегона эрди,
Умид нури порлар эрди қароғларингда.
Тўлихонни яксон этган кунингда нечун
Юзларингга соя солди шубҳа, надомат?
Мен гувоҳмен, сен томонга оқур жилғалар,
Муҳаззаб² мавж товушлари келмоқда, ана,
Тўлқинларга қучоғинг оч, қучоғингни оч!

ҲУР ҚИЗЛАР

Халойиққа кучоқ очинг,
Қучоқ очинглар!

Бел, кетмон, болга, чўқмор кўтарган хунармандлар, дехконлар, қариялар, ёшлар
кирадилар.

ДУРАДГОР

Салом, азиз Жалолиддин, алп-пахлавон,
Тўлихоннинг додин берган жасур саркарда.
Миннатдор эл раҳматини қабул айлагил,
Кўтармоққа тайёр бу эл сени бошига.
Мен бир оддий дурадгормен, хат-саводим йўк,
Билагимда аммо кучим, ғайратим йўқмас.
Қўшинингга олгил мени хулласи калом.

МАСХАРАБОЗ

Тобут ясайвериб бунинг қўли чарчади,
Қўшинингга олсанг борми, қулинг ўргилсин
Чимилдиқлар ясаб берар сарбозларингга.

(Кулги)

ДУРАДГОР

Тилингни тий, масхарабоз, ҳазилингни қўй,
Ҳазил деган тўйда яхши, миясиз хумпар.

(Кулги)

ЗАРГАР

Элатимда яхши-ёмон заргарлик қилдим,
Отнинг қашқасидек ҳар ўбада маълуммен.
Топган-тутганимни йиғиб сенга келтирдим.
Мана, олгил, сарф этарсен қўшин харжига.

ЖАЛОЛИДДИН

(Қўлини қайтариб)

Миннатдормен, лекин қўшин муҳтожмас зарга,
Урушдан сўнг ишлатарсиз гўзал қизларга.

¹ Шаомат — шумлик.

² Муҳаззаб — пок.

(Кулги)

МАСХАРАБОЗ

Касалингни саркарда ҳам билар эканлар,
Фақатгина гўр тузатар сенинг букрингни.

(Кулги)

ЗАРГАР

Бу сенга, ма ол, дурадгор, бугунми-эрта
Масхарабоз бўйига тенг тобут ясарсен.

(Кулги)

ОТБОҚАР

Умр бўйи от боққанмен, отда юрганмен,
Лекин энди отим йўқдир, отларим йўқдир.
Ҳаммасини ёғий талаб кетди бир тунда,
Менга от бер, саркарда ва савашга бошла.

ХАЛОЙИҚ

Бизга от бер, саркарда ва савашга бошла.

ТЕМИРЧИ

(Улкан қиличини авайлаб тутганча)

Жалолиддин, бу қилич-ла Чингиз бошини
Шартта кесиб ташлашингга имоним комил.

ОНА

Аждодларнинг қиличидир, бу қилич, ўғлим,
Манфур ёвлар қалқонида бордир излари.
Босқинчилар човутига санчилганида,
Учқунлари тунни машъал каби ёритган.
Неча йилки, ғилофида ухларди сокин,
Унутганди қон исини, суяк исини,
Энди уни темирчилар уйғотдилар-да,
Ўтга маҳкам ушла, энди сеникидир бу,
Энди сенинг қўлларингда учқун сачратсин.

ЖАЛОЛИДДИН

(Қилични ўпиб)

Аждодларнинг қиличини тутаркан қўлим,
Бир чобук ўт оқди дилим, томирларимда.
Қулоғимда жаранглади бир олис наво,
Бора-бора вужудимни олди у қамраб.
Бахш айлади гўё менинг кўзимга қувват,
Туман босган уфқларни равшанлаштириб,
Фош айлади ҳалқа-ҳалқа қора доғларни.
Улар сенинг юрагингни кемирмоқдалар,
Юзларингга солмоқдалар ҳам кўланкасин.
Аждодлардан мерос қолган шу қилич ҳақи,
Бошинг ҳалос айлағаймиз машъум босқиндан.
Ишон, она-замин, албат, шундай бўлажак.

Мулозим киради.

МУЛОЗИМ

Хабар келди, саркарда, ул олис оролдан,
Ўз қошига чорламишлар сизни отангиз.

ЖАЛОЛИДДИН

Яна хабар, тагин чорлов... Ота пайгоми
Кўтарарди бир вақтлари кўксимни тоғдай.
Бир умрга хизматларин қилмоққа шай дил
Муждалардан баҳор каби кетарди яшнаб.
Энди эрса...

ОЙЧЕЧАН

Чорлабдики, бор айтар сўзи,
Ота сўзин синдирмоқлик гуноҳдир, ўғлим.

ЖАЛОЛИДДИН

Ўғил сўзин синдирмоқ-чи? Фарзанд сўзи ҳам
Худди ота сўзи каби кўнгил раъйдур.
Фарзанд раъйин ота эъзоз этмоғи даркор.
Мен машварат чоғи кўнглим туби-тубидан
Энг ардоқли сўзларимни этгандим зухур.
Сўзларимга қулоқ солиш, лашкарни тўплаш,
Бор кучларни бирлаштириш ўрнига отам,
Кўшинларни бўлиб пароканда этдилар.
Мени бўлса бир душмандек саройдан қувиб,
Олис, чекка вилоятга қилдилар сургун.

ОЙЧЕЧАН

Отанг кўнгли сенга мойил эрди, сезардим,
Ғаним сўзи уни бузди, сўз ёмон, болам.

ЖАЛОЛИДДИН

Онажон, сўз ёмон эмас, сўзда нима айб,
Ёмон эрур ёлғон сўзга ишонган одам.
Ўзгаларнинг сўзи ила иш тутган ҳоқим,
Душмандан ҳам хавфлироқдир ўз эли учун.

ОЙЧЕЧАН

Сўзларинг ҳақ, не қилса ҳам, аммо падаринг,
Не қилса ҳам, сен ўғилсен, боришинг даркор.

ОНА

Рост айтадур, қулоғингга ол онанг гапин,
Шоҳ ҳам банда. у ҳам гоҳи ақл чироғин
Рақибига билиб-билмай олдириб қўяр.
Ана шундай қоронғида қолар-да ўзи,
Ўнгу сўлин, юрар йўлин йўқотиб қўяр.
Демакки, эл йўлсиз қолур зулмат қаърида.
Оқил фарзанд отасин ҳам, элу юртин ҳам,
Халос айлар зулматдан ва сўқмоқ, йўл топиб,
Ўз элини олиб чиқар бахту иқболга.

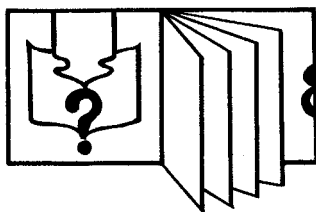
ҲУР ҚИЗЛАР

Йўлга отлан,
Йўлга отлан,
Отлан оролга!

ЖАЛОЛИДДИН

Кўз олдимда ястанмоқда сирли уфқлар,
Шафақлардан қон ислари уфурар гўё.
Оловларга ўхшаб ёнар уфқлар бағри,
Ана, кўкка ўрлаб борар қип-қизил булут.
Менинг совуқ қотган қалбим отамга далда
Бергувчи бир илиқ сўзни қаёқдан олсин.
Менга ўзинг мадад бергил, зукко она-ер,
Нафасингни сездириб тур чиқариб овоз.
Олис орол товушингдан тилга кирсин-да,
Акс-садо берсин бағри тўлиб умидга...

Давоми кейинги сонда.

Ёчимли кўтдёмдн муаммолар

Алиазар

Эгамназаров

Олимларнинг ҳисоб-китобига кўра, инсон бир суткада ўртача 1,5 килограмм озиқ-овқат, 2,5 литр сув истеъмол қилар экан. Одам ўпкаси эса бир суткада 13 кубометр ҳавони ютиб чиқаради. Бу бутун бир бошли темир йўл цистернаси ҳажмига тенг. Одам овқат емасдан бир ойча, сувсиз — уч кун яшаши мумкин. Бироқ ҳавосиз икки-уч дақиқадан ортиқ яшай олмайди. Айнан шунинг учун ҳам одамзод ўз турмушида бирон-бир нарсага муҳтожлик сезса, «ҳаводек зарур»лигини таъкидлайди. Буюк бобомиз Абу Али ибн Сино ғубор ва тутун бўлмаса, инсон минг йил яшарди, деб беҳудага айтмаган. Мана шунинг учун ҳам биз истеъмол қилаётган озиқ-овқатимиз сифатли ва тўйимли, ичаётган сувимиз тоза, нафас олаётган ҳавомиз мусаффо бўлиши ҳақида қайғуришимиз керак.

Шамолсиз, ҳаво дим пайтларда осмонўпар бинолар устига чиқиб ёки тайёрадан Тошкент осмонига разм солганмисиз? Бундай пайтларда шаҳар устида кўкиш-қорамтир тусдаги ифлос ҳаво қатлами пайдо бўлиб, муаллақ туриб қолади. Шунда шаҳарнинг шимолӣ ва ғарбий сарҳадларига разм солсангиз, хира парда ичида кўринади, жанубий ва шарқий томонларида эса ҳеч нарса фарқлаб бўлмайди, кишининг нафас олиши оғирлашади, айниқса буғма касалига чалинган, юраги хаста кишилар ўзларини ёмон ҳис қилишади.

1952 йилнинг ёзида Лондон осмонида пайдо бўлган шундай ифлос ҳаво қатлами туманга қўшилиб пастлаб, 4 минг кишининг ёстиғини қуритган. 1970 йилда Токиода 8 минг кишини заҳарлаб, шифохонага ётқизган.

Бу нима ўзи, қайдан пайдо бўлади? Бу шаҳардаги ўнлаб завод ва фабрикаларнинг, қозонхоналарнинг мўриларида, шаҳар кўчаларида тонг саҳардан ярим кечагача тинмай қатнайдиған минглаб автомобилларнинг моторларида чикадиған ҳар хил заҳарли газлардир.

Очиғи, мен илгари аҳолиси ҳозир 2 миллиондан ошған Тошкент шаҳрининг ҳавоси жуда айниб кетганлигини унчалик ҳис этмасдим. Бир воқеа бўлди-ю, бу ҳақда кўп ўйлаб бошладим.

Бундан уч йил муқаддам Иссиқкўлга бориб бир ой дам олиб қайтдим. Чўлпонотага жўнаб кетаётганимда июнь ойининг бошлари, ҳали Тошкентдан баҳор тафти кетмаған, ҳавонинг ҳарорати ҳам у қадар юқори эмас эди. Иссиқкўлдан саратон кирганда қайтдим. Тайёрадан тушиб, Тошкент тупроғига қадам қўйганимни биламан, димоғимга гуп этиб чанг, тутун, қизиган асфальт ҳиди аралашмасидан иборат бўлған бадбўй бир ҳид урилди. Таксига ўтириб, шаҳар ичкарисига томон юрганимда ҳаво баттар оғирлашаётгандек туюлиб, нафас олишим қийинлаша бошлади. Узимда бўлаётған ҳолатни таксичига айтдим. У жуда зийрак, гапдон йигит экан.

— Ҳозир қаердан келаяспиз, тошкентликмисиз ўзи? — деб сўради у.

— Ҳа, тошкентликман, Иссиққўлдаги «Олтин қум» пансионатида дам олиб қайта-япман.

— Ҳа, тушунарли. Қалай, дам олишлар зўр бўлдимми?

— Чакки эмас.

— Ҳеч далада юриб келиб ҳожатхонага кирган пайтингиз бўлганми? — деб дафъатан кулиб гапни давом этказди таксичи.

— Бўлган.

— Балли! Шунда ҳожатхонанинг ҳиди димоғингизни ёриб юборай дейди. Аммо у ерда биров вақт бўлсангиз, бадбўй ҳидга бурнингиз ўрганади. Ҳозир сизда шунга ўхшаш ҳолат юз бераёпти, ака. Утиб кетади, уйга боргач, қатиқ ичинг.

Ҳақиқатда таксичи айтганидай бўлди, биров вақт ўтгач, кадрдон шахримнинг қўланса ҳавосига кўникдим. Бу воқеани унутиб юборишим мумкин эди. Бир воқеа бўлиб яна эсладим. Яқинда кўлимга «Аргументы и факты» ҳафталигининг 1990 йилдаги 10-сони тушиб қолди. Унда 1988 йилда Тошкентда муқим манбалардан осмонга 50 минг тонна қурум кўтарилганлиги ёзилган эди. Мен тошкентликларга аталган бу «совға»да қайси корхонанинг улуши қанча эканлигини аниқлаш мақсадида Тошкент шаҳар табиатни муҳофаза қилиш кўмитасига бордим.

— Бу рақам нотўғри, — дейишди у ерда менга, — аслида тошкентликлар ҳар йили ютаётган заҳар бундан кўпроқ.

— Нима, статистлар хатога йўл қўйишганми?

— Йўқ, улар янглишмаган. Бироқ икки асосий манбани ҳисобга олишмаган.

— Қайси манбаларни?

— Масалан, Тошкент ГРЭСини. Бу энергетика корхонаси гарчи шаҳар ташқарисида бўлса ҳам, унинг баланд мўриларида йил бўйи ўрлаётган 50 минг тонна (!) қурум деярли буткул Тошкент устига тушаяпти. Бу — биринчиси. Шаҳар ҳавосини булғаетган иккинчи энг муҳим манба шаҳар автотранспорти ва аэропортидир. Шаҳар ҳавосига ҳар куни чиқаётган заҳарли газ ва исларнинг 60—65 фоизи автотранспорт улушига тўғри келади.

— Шаҳар ҳавосига йил мобайнида жами қанча заҳарли газ чиқади?

— 400 минг тоннага яқин.

400 минг тонна! Бу нақадар даҳшатли рақам эканлигини тасаввур этиш учун бир фактни келтириш kifоя: Тошкент вилояти пахтакорлари 1990 йилда давлатга 350 минг тонна пахта сотдилар. Буни қарангки, Тошкент ҳавосига ўрлаётган заҳарли моддалар вилоят пахтакорлари етиштирган пахта ҳосилидан ҳам кўп экан.

Мен бу фактни бир биолог дўстимга айтган эдим, у, агар ўн бешинчи асрда яшаган одам бир мўъжиза билан тирилиб, Тошкентга келиб қолса, бир ҳафтада бўғилиб ўлиши мумкин. Биз эса атроф муҳитга бирмунча мослашганмиз. Табиатдаги барча тирик мавжудотлар сингари инсон организмнинг ҳам мослашиш хусусияти бор, деди.

Аммо бу мослашишнинг ҳам маълум бир чегараси бўлса керак. Мана шу чегарадан ўтилгач, фалокат бошланади. Бу фалокатнинг белгилари эса ҳозирроқ сезилиб турибди. Ҳавонинг заҳарли газлар билан ифлосланиши ва рак, бронхит, бўғма касалликлари орасида узвий боғланиш борлиги опимлар томонидан ишончли далиллар асосида аниқланди. Буни Тошкент шаҳри мисоли ҳам яхши исботлаб турибди. Ўзбекистон ССЖ Фанлар академияси онкология ва радиология институти маълумотларига қараганда, онкологик касаллар билан оғриган беморлар миқдори жумҳуриятимиз бўйича ҳар юз минг аҳолига 88—90 нафарни, Тошкент шаҳри бўйича эса 167—170 нафарни ташкил этапти. Энг ташвишлиси, бу миқдор йил сайин ўсиб бораёпти. Шаҳар болалари орасида ўпка касалликлари билан ўлаётганлар ҳам кўп.

Шаҳарда илгари 130 хил қуш бўларди. Боғлар камайиб, ҳаво ифлослангач, 80 хил қуш қолди.

Биз ҳозир фақат Тошкент шаҳри ҳақида сўз юритаяпмиз. Аслида Чирчиқ дарёси воҳасида жойлашган Тошкент шаҳри ва вилояти яхлит жуғрофий туманни ташкил этади. Бу туманда ҳозир Ўзбекистон аҳолисининг бешдан бир қисми (4 миллион 200 мингдан ортиқ), жумҳурият sanoat корхоналарининг 40 фоизи жойлашган. Чирчиқдаги капролактан, электрохимия заводлари, Олмалиқдаги қийин эрийдиган ва ўтга чидамли металллар комбинати мўриларида кўкка ўрлаётган заҳарли газларни тоғдан эсган шабада бир зумда Тошкентга етказиб келади. Шунинг учун ҳам Тошкент шаҳри ва вилоятида ҳавонинг булғаниш даражаси деярли бир хил. Бу аҳволнинг одамлар саломатлигига ҳам, табиатга ҳам етказётган зарари ниҳоятда катта.

Калинин туманидаги Хонобод қишлоқ Совети Тошкент шаҳрининг шундоққина ёнида, Қўйлик билан Сергели оралиғида жойлашган. Яқинда шу қишлоқлик муаллим Йўлдош Асқаров менга шундай деди:

— Германия Федератив Жумҳуриятида ҳар минг аҳоли орасида ёши юздан ошган кишилар ўртача 27 нафарни ташкил этар экан. Бизнинг қишлоғимизда эса ҳозир 25 минг аҳоли яшаяпти. Аммо булар орасида ёши юздан ошганлари битта ҳам йўқ.

Бу фикр мени ўйлантириб қўйди. Асли мен ҳам хонободликман. Илгари бу қишлоқда ёши юздан ошганлар анчагина эди, ҳатто уларнинг исмлари ҳам ёдимда: Тўхта

бува, Йўлдош бува, Пардабой бува, Шакар буви, Башор буви... Ҳозир эса мана шу отахонлар ва онахонларнинг фарзандлари, неваралари бўлган кишилар олтмиш-етмишга бориб-бормай мункиллаб, думалаб кетишяпти.

Биз шу пайтгача ўлкамизда болалар ўлими даражаси юқорилиги ҳақида кўп гапириб келдик. Аслида, бундай синчиклаб қарасак, катталар умри ҳам узайиш ўрнига қисқараётган экан-ку. Хўш, бунинг сабаблари нимада? Мен бу ҳодисанинг учта асосий сабаби бор, деб биламан: биринчидан, ҳаво, сув ва тупроқ таркиби бузилди. Иккинчидан, Сталин ижод қилган казарма социализми шахс эркини тортиб олиб, ҳаммани маош оладиган ёлланма қўлга айлантириб, инсон ҳаётининг ҳаловатини йўқотди. Учунчидан, турмуш кечириш осонлашиш ўрнига, йил сайин қийинлашиб бораёпти.

Бир кун Олой бозорида бир гектарчи деҳқон билан суҳбатлашиб қолдим. У Бўкага-ча бўлган ҳудудда қовун битмаётганлигини айтди.

— Бунинг сабаби нимада? — деб сўрадим ундан.

— Ҳаво, сув айниди, ака. Палак экинлари жуда нозик бўлади, тоза ҳаво ва сувни хоҳлайди.

— Илгари қандай эди?

— 30—40 йил бурун бундай бало йўқ эди. Янгийўл туманининг илгариги номи қандай бўлганлигини биласизми?

— Биламан, Қовунчи дейишган.

— Балли! Ҳозир ўша Қовунчи туманида қовун у ёқда турсин, ҳатто помидор, болғар қалампири эксангиз ҳам пишишга улгурмай палаги бужмайиб қолаяпти. Илгари бу ерларда деҳқонларнинг 8—10 йиллик қулупнайзорлари бўлар эди. Ҳозир эса қулупнайлар бир марта ҳосил бераяпти-ю, қуриб, тамом бўлаяпти. Узумларнинг ғўраси етилмай «кул» тушиб кетаяпти, олма ва нашватилар гулини тўкиб юбораяпти.

Бу фактлар табиат ахлтиглигини, унга нисбатан йўл қўйилган бефарқлик фақат соғлигимизга эмас, балки дастурхонимиз тўкинлигига ҳам салбий таъсир кўрсатишини исботлайди. Айнан шунинг учун жумҳуриятимизнинг барча вилоятлари ва йирик шаҳарлари қатори Тошкентда ҳам табиат муҳофазаси шу куннинг долзарб масаласи бўлиши лозим. Бу ишга эса шаҳар табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси бош-қош бўлиши керак. Бу қўмита ўз фаолиятини бошлаганига икки йилдан ошаяпти. Унинг 60 нафарга яқин ходими бор. Кўриниб турибдики, ҳали қўмита жамоаси нисбатан ёш, тажрибасиз. Аммо янги қонун бўйича мазкур ташкилотга катта ҳуқуқлар бериб қўйилган. У шаҳар ҳавосини нормадан ортиқ булғаяётган исталган корхона ишини тўхтатиб қўйиши мумкин.

Шу ўринда қуйидаги савол пайдо бўлади: мазкур қўмита ташкил этилгунга қадар ҳам шаҳарда табиатни муҳофаза қилишга мутасадди бўлган бирон-бир ташкилот бормиди? Ҳа, бор эди. Булар — шаҳар санитария-эпидемиология станцияси, Ўзбекистон табиий муҳит ифлосланишини кузатиш маркази ва бошқалар. Аммо шу пайтгача шаҳарда табиатни булғаш бўйича нимаики ножўя ишлар қилинган бўлса, деярли ҳаммаси мазкур ташкилотларнинг фатвоси ёки лоқайдлиги оқибатида содир бўлган. Эндиликда шаҳарда табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси енг шимариб ишга киришяпти. Аммо бошқарувнинг ҳозирги маъмурий-буйруқбозлик усули мавжуд бўлса, яхши ниятлар билан ташкил этилган мазкур ташкилот ҳам қоғозбозлик билан шуғулланадиган кўплаб ташкилотларнинг бирига айланиб қолиши аниқ. Бу ҳақда менга мазкур қўмитада ишлаётган ходимларнинг ўзлари гапиришди. Чунки, улар ҳозирнинг ўзидаёқ жойларга бориб, амалий иш билан шуғулланиш ўрнига, кўпроқ юқори ташкилотларга ҳар хил саволлар тайёрлаш билан овора бўлмоқдалар. Ҳозирги аҳволида бу ташкилотни табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси дейиш ҳам қийин. Сабаби, қўмитада ҳаво таркибини ўлчайдиган битта ҳам ускуна, биронта ҳам асбоб, биронта ҳам кўчма лаборатория йўқ.

— Кейинги даврда қўмита ходимлари ҳавонинг булғанишини камайтириш бўйича қандай ишларни амалга оширдилар? — деб сўрайман қўмита раисининг ўринбосари С. В. Самойловдан.

— Утган йили (1989 й.) шаҳар ҳавосига чиқаётган заҳарли газларни 18 минг тоннага камайтиришга муваффақ бўлдик, — деди у. — Аммо шаҳардаги корхоналар кенгайиши, шу пайтгача номаълум бўлган манбалар аниқланиши натижасида осмонга ўрлаётган чиқиндилар 16 минг тоннага кўпайиб, биз эришган ижобий кўрсаткични қарийб йўқ қилиб юборди.

Демак, ҳарҳолда табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси ходимлари ишлашяпти-ку, лекин шаҳарда юзага келган экологик тангликни ҳали-бери бартараф этишлари қийин. Чунки шаҳардаги экологик вазият ўзида ижтимоий-сиёсий, иқтисодий масалаларни, фан-техника тараққиёти, маданий ва маънавий жараёнларни акс эттирган мураккаб муаммодир.

* * *

Мутахассисларнинг ҳисобича, ўртача автомобиль бир йил ишлаганда ҳавога 800 килограмм углерод окиси, тахминан 40 килограмм азот окиси, 200 килограммга яқин турли хил углеводородларни чиқарар экан. Ҳозир эса Тошкентда 200 мингдан ортиқ автомо-

биль бор, шундан 150 минг шахсий автомобиль. Мана шу рақамларнинг ўзи шаҳар ҳавосининг булғанишига автотранспорт қўшаётган улуш салмоқли эканлигини ортиқча изоҳсиз исботлаб турибди.

Ийгилишларда техник жиҳатдан соз бўлмаган шахсий автомобилларнинг номерларини аямасдан олиб қўйишга қайта-қайта даъватлар бўлишига қарамай, ҳавони нормадан ортиқча булғаш ҳоллари кўп учраяпти. Бу аҳволнинг турли сабаблари бор. Энг асосийлари эса назоратнинг сустлиги, техник хизматнинг ёмонлиги, эҳтиёт қисмларнинг етишмаслиги ва қимматлиги, тоза ёқилгининг камлиги каби сабаблардир. Масалан, ёқилғи масаласини олайлик. Маълумки, бензин ёниши натижасида ҳосил бўлиб, ҳавога тарқаладиган заҳарли моддалар орасида энг хавфлиси этилдан ажраладиган рух (цинк)дир. Москва, Ленинграддаги автотранспорт воситалари аллақачоноқ этилсиз ёқилғи ишлатишга ўтишган. Тошкентга эса ёқилғини асосан Чимкент нефтни қайта ишлаш заводи етказиб беради. Лекин бу корхона ҳали этилсиз бензин ишлаб чиқаришга ўтгани йўқ. Бу ҳам майли. Тошкент автокорхоналари ва бензоколонкалари олаётган ёқилғининг одатдагидан ифлослигининг бошқа сабаблари ҳам бор. Чимкент — Тошкент нефть қузури яккаю-ягонадир. Унинг иккинчи навбатини қуриш ҳақида анчадан бери гап-сўзлар бўлаётганлига қарамай, ҳали амалий ишга ўтилгани йўқ. Натижада Тошкент Чимкентдан олаётган барча нефть маҳсулотлари — дизель ёқилғисини ҳам, мазутни ҳам, бензинни ҳам битта қувурдан оқишишга тўғри келаяпти. Бунинг оқибати нима бўлаяпти? Ҳозир шаҳардаги автомобилларда ишлатилаётган бензинлар ифлос, уларнинг таркибида 20 фоизгача бошқа хил нефть маҳсулотлари бор. Бакига сифатсиз бензин солинган автомобиль корбюратори ёмон ишлайди ва тез ишдан чиқади. Корбюратори ёмон ишлаган автомобилда ёқилғи чала ёниб, ҳавога кўп заҳарли моддалар чиқади.

Автотранспорт воситаларини табиий газ билан ишлашга ўтказиш Тошкент шаҳрида бундан ўн йилча бурун бошланган. Бу ишда шаҳардаги 3-таксопарк жамоаси ташаббускор бўлган. Лекин орадан шунча вақт ўтганига қарамай, бу масалада дурустроқ илгарига силжишга эришилгани йўқ. Биз бунинг сабабларини жумҳурият автотранспорт вазирлигига қарашли Ўзбекистон автотранспорт техникаси илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаси атроф муҳитни муҳофаза қилиш бўлими бошлиғи Т. В. Лепадан сўрадик.

— Шу пайтгача 9 минг автомобиль қисилган ва суюлтирилган газда ишлашга ўтказилди, — деди у. — Ун учинчи беш йиллик охиригача яна 6 минг автомобиль газ билан ишлашга ўтказилиши керак. Лекин Рязань газ ускуналари заводи буюртмаларимизни бажармаяпти. Шу боисдан, белгиланган режани тўла адо этиш қийин.

— Газда ишлайдиган автомобиллар ҳақиқатда атроф муҳитни бензинда ишлайдиган автомашиналарга нисбатан камроқ булғайдими? — деб сўрайман Татьяна Васильевнадан.

— Қисилган газда ишлайдиган автомобиллар атроф муҳитни бензинда ишлайдиган автомобилларга нисбатан икки баравар кам булғайди. Суюлтирилган, яъни нефть маҳсулотларидан олинган газ билан ишлайдиган автомобиллар эса бир хил даражада булғайди.

Демак, Ўзбекистон шароитида қисилган газ билан ишлайдиган автомобилларни кўпайтириш, гарчи атроф муҳитнинг мусоффолигини таъминлаш масаласини узил-кесил ҳал этмаса ҳам, ҳарҳолда истиқболли иш экан. Бу ерда масаланинг иккинчи муҳим томони ҳам бор: газ нефтьга нисбатан арзон. Бунинг устига жумҳуриятимизда газ запаслари нефтьга нисбатан кўп.

Шаҳарда газ билан ишлайдиган автомобилларнинг кўпайишига газ ускуналари етишмаслигидан ташқари, газ тўлғаиш станциялари тармоқлари кенгаймаётганлиги ҳам халақит бераёпти.

Бизда белгиланган санитария нормаси бўйича ҳар бир автомобиль бир километр юрганда ҳавога чиқарадиган заҳарли газ 17 грамдан ошмаслиги керак. АҚШда эса бу кўрсаткич 2,5 граммга тенг. Бундай фарқнинг сабаби нимада? Бизда автомобиллар заҳарли газни зарарсизлантирадиган қурилма билан жиҳозланмаган. АҚШда, бошқа ғарб мамлакатларида эса бу масала аллақачоноқ ҳал бўлган. Кейинги пайтларда бизда ҳам бундай қурилма намуналарини яратиш учун уриниш бўлаяпти. Лекин улар ёки қиммат-баҳо, ёки техник жиҳатдан такомиллашмаган.

* * *

XX асрни автомобиль асри дейишади. Бу транспорт воситасининг дастлабки намуналари дунёнинг йирик шаҳарларида асримиз бошида пайдо бўлган. Кейин уни ишлаб чиқариш тобора кўпайиб, одамлар турмушидан мустаҳкам ўрин ола бошлади. Бугунги кунда эса биз ҳаётимизни автомобилсиз тасаввур эта олмаймиз. У узоғимизни яқин, оғиримизни енгил қиладиган ажойиб кўмакчимизга айланганига анча вақт бўлди.

Аммо дунё шаҳарларида автомобиллар кўпайиши билан турли хил ташвишлар ҳам пайдо бўла бошладики, бунинг биринчи ифодасини биз атроф муҳитнинг булғанишида, шаҳарлардаги шовқин даражаси ортиб кетганлигида кўриб турибмиз. Фақат шугина

эмас. Автомобиллар одамларнинг умрига завоЛ бўлаётганлиги, уларни майиб-мажруҳ қилиб қўяётганлиги ҳам бугунги кунимизнинг ҳодисасидир.

Америка автомобиль мамлакати саналади. Бу мамлакатда автомобиль ҳалокати натижасида Америка бутун тарихи мобайнида олиб борган урушларда қурбон бўлганидан кўпроқ одам ўлган. Айтиш мумкинки, америкаликлар бу нохуш ҳодисанинг олдини олиш учун кўп ишлар қилишди. Аммо ҳамон аварияларга батамом чек қўя олганлари йўқ. Масалан, 1989 йилда АҚШда 200 миллион (!) автомобиль бўлиб, кўча автомобиль ҳодисалари натижасида 50 минг киши ҳалок бўлди, 3,5 миллион киши тан жароҳати олди. Германия Федератив Жумҳуриятида 30 миллион автомобиль бўлгани ҳолда ҳар йили автомобиль ҳодисалари натижасида 1500 одам ҳалок бўлаяпти.

Хўш, бизда аҳвол қандай? Совет Иттифоқидаги автомобиллар миқдори АҚШдагидан ўн баравар кам. Аммо кўча автомобиль ҳодисалари туфайли одамларнинг ҳалок бўлиши бўйича биз АҚШдан ҳам, ГФЖдан ҳам ўзиб кетганмиз. Масалан, Совет Иттифоқида 1989 йилда 20 миллион автомобиль парки бўлгани ҳолда 600 минг авария юз бериб, 61 минг одам ҳалок бўлди, 300 минг одам тан жароҳати олди. Бу борадаги йиллик ўсиш мамлакатимизда 12 фоизни ташкил этмоқда.

Ўзбекистонда ҳар йили кўча автомобиль ҳодисалари натижасида 3000 дан кўпроқ одам (шундан 300 нафари Тошкентда) ҳалок бўлиб, 18—19 минг одам тан жароҳати олаяпти. Бошқача айтганда, жумҳуриятимизда ҳар миллионта автомобиль ҳисобида АҚШдагидан олти баравар кўп, ГФЖдагидан 30 баравар кўп одам ҳалок бўлаяпти. (Афғонистонда ўн йил давом этган урушда Ўзбекистондан 1500 киши ҳалок бўлди).

Агар шундай аҳвол давом этса, мутахассисларнинг ҳисоб-китобига қараганда, 2017 йилгача мамлакатимизда 2 миллион киши автомобиль фидираклари остида қолиб ҳалок бўлади, ўн миллиондан ортиқ одам жароҳатланади. Ўзбекистонда эса 120 минг одам ҳалок бўлиб, 700 минг одам майиб-мажруҳ бўлади.

Хўш, бу кўнгилсиз ҳодисанинг асосий сабаблари нимада? Аввало йўллар ёмон, автомобиллар сифатсиз ва энг асосийси — ҳайдовчилар масъулиятсиз, сурбет, йўл-транспорт ҳаракати қоидаларини назар-писанд қилишмайди. Йўлларимизни олайлик. 1990 йилда мамлакатимизда, нари борганда халқаро стандартга яқинлашиб келадиган 872 минг километр йўл бор эди. АҚШда эса амалда эталон бўла оладиган 6 миллион километр йўл бор. Бу мамлакатдаги йўл қурилиш суръати ҳам биздагидан 5—6 баравар юқори.

Жумҳуриятимизда автомобиль транспорти ва йўллари вазирлигига қарашли 39 минг 200 километр, хўжаликлар ва ташкилотларга қарашли 67 минг километр йўл бор. Аммо бу йўллар орасида 80 километр узунликдаги Тошкент — Олмалиқ йўлигина халқаро стандарт талабларига қисман жавоб беради. Шундай бўлгач, кўча автомобиль ҳодисалари бизда кўпаймай, яна кимда кўпайсин?

Умуман, биз автомобиль ишқибозлари учун яратган шарт-шароитларимиз билан мақтана олмаймиз. Автомобилларни ёқилғи, эҳтиёт қисмлар, гаражлар билан таъминлаш, техника хизмати кўрсатиш ҳам тобора мураккаблашиб бораёпти.

Шундай савол туғилади: Автомобилларга хизмат кўнгилдагидек бўлмаган, йўлларимиз бугунги талабга жавоб бермаётган, нисбатан экологик тоза автомобиллар ҳали яратилмаган шароитда бу соҳада миқдор кетидан қувиш тўғрими? Жумҳуриятимизда ва унинг пойтахтида автомобиллар нечага этса мақсадга мувофиқ бўлади? Техникага бўлган ҳақиқий эҳтиёж билан «техник» мешчанликнинг чегараси қайда? Битта катта оилада битта автомобиль бўлишини табиий ҳодиса ҳисоблаш мумкин. Лекин ҳозирги турмушимизда иккита-учтадан автомобилли бойвачча оилалар пайдо бўлаяпти-ку, бу ҳодисани қандай изоҳласа бўлади?

Бизда илгари ўзимизни мақтаб, ғарбни ҳар жиҳатдан ёмонлаш аънъанаси бор эди. Ҳозир эса бунинг тескариси бўлаяпти: ғарб мамлакатларини ҳар жиҳатдан мақтаб, ўзимиздаги камчилик ва нуқсонларни аёвсиз танқид қилаёпмиз. Бунинг қай бири тўғри? Иккиси ҳам нотўғри, чунки биз ҳозир мақтаётган мамлакатларнинг ютуқлари билан бирга, муаммолари ҳам борки, бундан кўз юммаслигимиз керак. Масалан, бир қатор ривожланган мамлакатларда рақобат, фойда кетидан қувиш йирик шаҳарларда автомобилларнинг ортиқ даражада тикилиб кетишига олиб келдики, бу ўз навбатида бошқа ўнлаб муаммоларни юзага келтирди. Жумладан, АҚШнинг йирик саноат шаҳарларидан бўлган Лос-Анжелесда 7 миллион аҳоли яшайди, 5 миллион автомобиль бор. Бу аҳволни мақтаб бўладими? Йўқ, албатта. Ёки капитализм дунёсининг янги «аждари» — Жанубий Кореяни олайлик. «Комсомольская правда» рўзномасининг 1991 йил 25 апрель сониде босилган «Одам бахтли бўлиши учун қанча автомобиль керак?» сарлавҳали мақолада автомобилларнинг беқиёс кўпайиб бораётганлиги бу мамлакат учун кулфатга айланаётганлиги ҳақида ёзилди.

Аммо кўпчилик учун автомобиль эрмак эмас, ҳаётий заруратдир. Одамлар қимматли вақтларини бекатларда беҳуда ўтказётганликларидан, ҳамиша тирбанд автобусларда юриб асабларини қақшатаётганликларидан, тайёрага, поездга чипта топа олмай жонлари ҳалак бўлаётганидан шахсий автомобилли бўлишга интилишади.

Хўш, биз ўзгалар хатосини такрорламаслигимиз учун, кўчаларда автомобиллар меёрида, авариялар нисбатан кам, ҳаво мусаффо бўлиши, одамлар эса исталган манзилига қийналмай етиб бориши учун нималар қилиш керак? Бу асли алоҳида бир мавзу, лекин қисқача айтадиган бўлсак, жамиятда одамлар хусусий автомобилга эга бўлишдан ихтиёрий воз кечадиган вазиятни юзага келтириш учун интилиш керак. Бунинг учун аввало йўлларга эътибор бериш, жамоат транспортини жадал суръатлар билан ривожлантириш зарур. Айниқса, шаҳарлараро йўллар аъло сифатли бўлиши, уларда қулай ва шинам автобуслар қатъий график асосида қатнаб туриши лозим.

Шаҳардаги автомобиллар миқдорини камайтириш учун эса биринчи навбатда экологик беэиён транспорт воситалари бўлган трамвай, троллейбус ва метрополитен тармоқларини бундан буён ҳам кенг ривожлантириш лозим. Метрополитеннинг шаҳар марказидан чор тарафга ва ҳалқа йўл ёқалаб қатнайдиган тармоқлари тезроқ қурилса, айни муддао бўлур эди.

* * *

— Кейинги даврда Тошкент автокорхоналарида шаҳар ҳавосининг булғанишини камайтириш йўлида бирон-бир дурустроқ тадбир белгиландими? — деб сўрадим Татьяна Васильевна Лепадан.

— Белгиланди, — деди у, — шаҳардаги деярли барча автокорхоналарда ошхона ва душхоналарга йилнинг апрель ойдан октябригача иссиқ сув берадиган, экологик жиҳатдан мутлақо беэиён гелиотехника ўрнатдик. Бу ускуналар сувни 50—60 градусгача қиздириб бера олади.

— Мана, бунга янгилик деса бўлади, — дедим хурсанд бўлиб. — Ахир шундай ускуналар ёрдамида шаҳардаги турар жой бинолари, маиший хизмат кўрсатиш муассасаларини ҳам иссиқ сув билан таъминлаб, қанчадан-қанча табиий газ, кўмир ва мазутни тежаш, бундан ҳам муҳими, шаҳар ҳавосининг анча тозаришини таъминлаш мумкин-ку. Мен бундай гелиоколлектор ускуналарни бундан бир неча йил муқаддам Пицундада кўрганман. Улар ёрдамида курорт шаҳарчадаги санаторийларга иссиқ сув етказиб берилади. Бизда эса бу ишга анча кеч киришилибди. Лекин ҳеч бўлмаганидан, кеч бўлгани яхши.

— Фикрингиз тўғри. Ҳозир бу масала билан Ўзбекистон ССР Фанлар академияси автоматика ва энергетика институти ходимлари шуғулланишяпти. Бизнинг автокорхоналаримизга ўрнатилган гелиоускуналар лойиҳасини ҳам шу институт мутахассислари тайёрлаб беришган.

Татьяна Васильевнадан мазкур институт сектор мудирини, техника фанлари номзодини Уткир Аббосович Тожиевнинг телефонини олиб, кўнғироқ қилдим. У киши мен билан учрашишга бажонидил рози бўлдилар.

Уткир Аббосович билан суҳбатимизни табиий газнинг биздаги, иттифоқимиздаги ва жаҳон бозоридаги нархлари қандай эканлиги ҳақида гаплашишдан бошладик. Уткир Аббосовичнинг фикрича, ҳозир жумҳуриятимизда аҳоли эҳтиёжи учун ишлатилаётган табиий газнинг бир минг кубометри таннархи 15 сўмга, Болтиқбўйи жумҳуриятларида 25 сўмга тушяпти. Жаҳон бозорида эса ҳар минг кубометр табиий газнинг баҳоси 91 доллардир.

Ўзбекистонда бир йилда 44 миллиард кубометр табиий газ сарфланади. Агар жаҳон бозоридаги нарх билан ўлчанса, бу ёқилғининг баҳоси 6 миллиард долларга яқин бўлади. Бу озмунча бойлик эмас. Жумҳуриятдаги табиий газ запасларини ҳам беҳисоб деб бўлмайди. У бизга ва болаларимизга бемалол етиши мумкин, аммо набираларимизга ҳам етади, деб айта олмаймиз. Ваҳоланки, ўлкамиздаги табиий бойликларда фақат бизнинг эмас, келажак авлодларнинг ҳам ҳаққи бор. Масаланинг бошқа томони ҳам кишини ўйлантиради. Ҳозир ер юзида нефть ва табиий газ конлари тобора камайиб, бутун жаҳон энергетика танқислиги томон бораёпти. Бу келгусида янги ижтимоий «портлаш»ларни, халқаро тангликларни келтириб чиқариши мумкинки, яқингинада бўлиб ўтган Қувайт ва Ироқ ўртасидаги қонли уруш бунга яхши мисол бўла олади.

Бизнинг мамлакатимизда эса ҳозир барча иттифоқдош жумҳуриятлар иқтисодий мустақиллик сари интилишяпти. Бундай шароитда биз «туяга миниб» узоққа қарашимиз, ўзимиздаги барча табиий бойликлар қатори газ, нефть ва кўмирни тежаш йўллариини излашимиз керак. Бу ишнинг экологик жиҳатдан ҳам аҳамияти каттадир.

Юқорида икки миллион киловатт қувватга эга бўлган, табиий газ билан ишлайдиган Тошкент ГРЭСи шаҳардаги барча муқим манбалардагига тенг бўлган миқдордаги, яъни 50 минг тоннага яқин заҳарли газни ҳавога чиқараётганлигини айтиб ўтдик. Хўш, жумҳуриятда бундай энергетика корхоналари нечта?

Бу ўринда шунини айтиш керакки, урушдан кейинги йилларда Ўзбекистонда табиий газ запасларининг топилиши ва ишга туширилиши Урта Осиё ва Жанубий Қозоғистон энергетикаси тараққиетида муқим омил бўлди. «Зангори олов» қудратли иссиқлик электр станцияларини юргазишда асосий ёқилғи бўлиб хизмат қила бошлади. Тошкент ГРЭСидан олдинма кейин 840 минг киловатт қувватли Навоий ГРЭСи, 600 минг киловатт қув-

ватли Оҳангарон ГРЭСи, ҳар бири 360 минг киловатт қувватли Тахиатош ва Қувасов ГРЭСлари, 240 минг киловатт қувватли Фарғона иссиқлик маркази ва ниҳоят, иттифоқи-миздаги ўн бешта йирик электр станциянинг бири бўлган, 2,7 миллион киловатт қувватга эга бўлган Сирдарё ГРЭСи қурилди. Бундан ташқари, кўпгина шаҳарларимиздаги иссиқлик марказлари қозонхоналари ҳам табиий газ ва мазут билан ишлайди. Мазкур энергетика корхоналари жумҳуриятимиз халқ хўжалигига электр қуввати ва иссиқлик етказиб беришдек муҳим вазифани бажариш билан бирга, ҳар бири ўз имкониятлари даражасида ҳавони булғаб турибди. Бу корхоналарнинг мўриларидан осмонга ўрлаётган заҳарли газлар таркибида инсон саломатлиги учун ниҳоятда хавфли бўлган олтингургурт, углерод, азот окислари каби моддалар бор. Масалан, углерод окиси ҳавода кўпайса, қуёш нурини ерга ўтказадими, лекин иссиқликнинг тарқаб кетишига йўл бермайди. Натижада ердаги ҳарорат секин-аста кўтарилиб боради. Бу эса абадий музликларнинг эришига, ер юзида чўл ва саҳроларнинг кўпайишига олиб келади. Олтингургурт окиси қор ва ёмғир суви билан аралашса кислота ҳосил бўлади.

Хўш, бу каби кўнгилсиз ҳодисаларнинг олдини олиш учун қандай чоралар кўриш керак? Биринчидан, табиий газ, мазут, кўмир билан ишлайдиган энергетика корхоналари қурилишини камайтириш лозим. Лекин ҳозирча бунинг иложи йўқ. Бусиз ҳам жумҳуриятимизда электр қуввати танқислиги юз бераяпти. Сейсмик минтақада жойлашган-лигимиз сабабли бизда атом электр станциялари қуриш ҳам мумкин эмас. Асосий йўл — ГРЭСларнинг мўриларидан ҳавога чиқадиган заҳарли газларни тозалаб, зарарсизлантирадиган технологик ускуналарни жорий этишдан иборат. Аммо мутахассислар бу тадбир жуда қимматга тушишни қайд этишаяпти.

Хўш, электр қуввати ҳосил қилишда табиий газдан, кўмирдан фойдаланишни камайтиришнинг бошқа йўллари борми? Бор. Бу қайта ҳосил бўладиган қуёш нури, шамол, сув кучидан фойдаланиб, электр қуввати ҳосил қилиш йўлидир. Бизда сув кучи билан ишлайдиган электр станциялар қуришда маълум тажриба тўпланган. Аммо қуёш нури ва шамол кучидан фойдаланиб электр қуввати, иссиқлик ҳосил қилишда деярли ҳеч қандай тажрибамиз йўқ. Чет эл мамлакатларида, ҳатто ён қўшнимиз бўлган камбағал Хитойда ҳам бу соҳада анчагина ютуқларга эришилди. Бу мамлакатнинг Синцзянь автоном жумҳуриятида шамол ёрдамида электр қуввати ҳосил қиладиган хонаки электр станцияларни ҳам, умумий электр тармоғи системасига уланган, бутун бир туманга электр қуввати етказиб берадиган электр станцияларни ҳам кўриш мумкин.

Хитой Халқ Жумҳурияти бундан бир неча йил муқаддам қуёш нури ёрдамида турар жой биноларига иссиқлик етказиб берадиган гелиоколлекторлар ишлаб чиқарадиган заводни Канададан сотиб олган эди. Ҳозир мана шу заводда тайёрланган гелиоколлекторларни бир қатор чет эл мамлакатларига, шу жумладан Швециядек ривожланган мамлакатга ҳам сотаяпти.

Дунёнинг энг бадавлат мамлақати бўлган Америкада, шунингдек Кипр, Юнонистонда томига гелиоколлекторлар ўрнатилган турар жой биноларини ҳар қадамда учратиш мумкин. Бу уйларга иссиқ сувни қуёшли кунларда гелиоколлекторлар, булутли кунларда марказлашган қозонхоналар етказиб беради. Америкада ҳатто қуёш электр станциялари ҳам қурилаяпти.

Бизнинг жумҳуриятимизда эса, энг серқуёш минтақада жойлашганимизга қарамай, бу муҳим, афсоҳа муҳит учун безиён энергия манбаларини ривожлантиришга дуруст эътибор берилмаяпти. Тўри, ўн иккинчи беш йилликда халқ хўжалигига гелиотехника-ни жорий этиш бўйича жумҳурият ҳукуматининг махсус фармойиши бор эди. Афсуски, бу фармойишда белгиланган вазифалар 50 фоизга ҳам бажарилгани йўқ. Нима учун? Биринчидан, жумҳуриятимиз гелиоколлекторлар ишлаб чиқарадиган ўз корхонасига эга эмас. Бизга бундай ускуналарни Братск шаҳридаги завод етказиб беради. Йилига атиги 100 минг квадрат метр гелиоколлектор ишлаб чиқарадиган бу корхона бутун мамлакат эҳтиёжини қондириш имкониятига эга эмас. Иккинчидан, олисдаги корхонадан ускуна келтириш жумҳурият учун қимматга тушаяпти. Гелиоколлектор ишлаб чиқарадиган заводга эга бўлишдан аслида сибирликлардан кўра кўпроқ биз манфаатдормиз. Сабаби, биз серқуёш ўлкада яшаймиз.

Жумҳурият Фанлар академияси энергетика ва автоматика илмий-тадқиқот институти жумҳуриятда қайта ҳосил бўладиган энергетика манбаларини ўн учинчи беш йилликда ривожлантириш бўйича махсус дастур яратиш хусусида бундан уч йил муқаддам Давлат план қўмитасига таклиф киритган эди. Лекин бу таклифга ҳеч қандай акс садо бўлгани йўқ.

* * *

Инсон табиатга зарар етказишни бугун одат қилгани йўқ. У ов қилишни ўрганиб олган қадим-қадим замонлардан бери табиатга зарар етказиб келади. Оловни кашф этганидан бери ҳавони булғайди. Аммо минг йиллар аввал ўтдан фойдаланишнинг зарари катта эмасди. Инсон учун ўтнинг тутуни етказадиган зарардан иссиғи муҳимроқ эди.

Ҳозир эса вазият батамом ўзгарган. Дунёда миллионер шахарлар пайдо бўлиши, ишлаб чиқаришда фан-техника ютуқларидан фойдаланиш кенгайиши натижасида атроф муҳитга зарар етказиш авжига чиқиб кетди. Замонавий техника билан қуролланган одамзод фойда кетидан қувиб, ҳаво, сув, тупроқни заҳарли моддалар билан булғашни, бу демак, ўз оёғига ўзи болта уришни давом этказаяптики, бунга мамлакатимиздаги кўпгина шахарлар қатори Тошкентнинг бугунги аҳволи яхши мисол бўла олади.

Ҳўш, Тошкентда экологик аҳволни яхшилаш учун бугун ва эртага нималар қилишимиз керак? Бу саволга, шахар ҳавосини қаттиқ булғаяётган корхоналар фаолиятини тўхтатиш ёки уларни бошқа жойларга кўчириш керак, деб жавоб берадиганлар топилди. Аммо бу йўл энг осони бўлиб, кишидан у қадар ақлли бўлишни талаб этмайди.

Бундан икки йил муқаддам Бўстонликда қурилмоқчи бўлган радиотехника заводи хусусидаги жанжал ҳамон ёдимизда. Ушанда бу жанжал Бўстонлик табиатининг ҳимоячилари ғалабаси билан тугаб, корхона қурилиши тўхтатилди. Умуман, Бўстонлик табиатини ҳимоя қилаётганлар ҳаракатини бундан буён ҳам маъқуллаш ва ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш керак. Чунки бой наботот оламига эга бўлган гўзал Бўстонлик фақат минглаб кишилар дам оладиган маскангина эмас, балки аҳолиси 2 миллиондан ортиб кетган Тошкентга тоза ҳаво ва сув етказиб берадиган табиий «фабрика» ҳамдир.

Бўстонлиқни қўтқариш ҳаракати авжига чиққан кунларда жумҳуриятимиздаги бугунги экологик аҳвол, унинг халқ хўжалигини келгусида қандай ривожлантириш лозимлиги тўғрисида хилма-хил фикрлар айтилди. Баъзилар Узбекистонда янги саноат корхоналари қурилишига қарши эмасмиз, аммо фақат пахтадан маҳсулот ишлаб чиқарадиган, табиатимизни булғамайдиган саноат корхоналари қурилсин, дейишди. Айрим эҳтиросга берилган кишилар эса, бизга саноатнинг умуман кераги йўқ, табиатимиз мусаффо бўлса, пахтаимиз, туршак-мағизимизнинг ўзи боқади, дейишгача ҳам бориб етишди.

Бундан икки йил аввал бошланган экологик жазава ҳозир сўнгандай бўлиб турибди. Матбуотда фақат Бўстонлиқгина эмас, балки Орол денгизи фожияси ҳақидаги гаплар ҳам камайиб қолди. Бугунги кунда жамоатчиликни бозор иқтисодиёти шароитидаги жумҳуриятимизнинг иқтисодий мустақиллиги масаласи кўпроқ ўйлантираяпти. Дўппини бундай ерга қўйиб қарасак, ўзбек халқи кейинги етмиш йил мобайнида Совет ҳоқимиятининг пахта мустақиллиги учун курашибдию, лекин ўзи бошқаларга иқтисодий қарам бўлиб қолибди. Айнан жумҳурият халқ хўжалигининг шу пайтгача бир томонлама ривожланиши натижасида пахта яккахоқимлиги, бунинг натижаси ўлароқ, атроф муҳитнинг ортиқча булғаниши, ишсизлик, халқнинг техник маданияти пастлиги каби муаммолар пайдо бўлди. Эндиликда бу хатоликни тузатиш, чинакам иқтисодий ва сиёсий мустақилликка эришиш учун кўплаб хилма-хил саноат корхоналари қуриш кераклигини кўпчилик тушиниб турибди. Ахир ўзингиз ўйланг, аҳолисининг миқдори жиҳатидан мамлакатимизда учинчи ўринда турган, табиий, ер ости бойликлари энг кўп бўлган жумҳуриятимиз бутун мамлакатдаги саноат маҳсулотининг атиги уч фоизинигина ишлаб чиқаради. Уз эҳтиёжларига зарур бўлган 12 миллиард сўмликдан ортиқ маҳсулотни иттифоқдош жумҳуриятлардан, 2 миллиард сўмликка яқинини чет эллардан келтиради. Бу маҳсулотларнинг асосий қисми саноат буюмларидир.

Тўғри, ёзи иссиқ ўлкамизда шахарларнинг ҳаддан ташқари каттариб кетиши мақсадга мувофиқ бўлмаса керак. Шу маънода Тошкентда янги саноат корхоналари қурилишига ружу қўйишни маъқуллаб бўлмайди. Аммо жумҳуриятимизнинг ишчи кучлари кўп бўлган вилоятлари ва қишлоқ туманларида аҳоли эҳтиёжи учун буюмлар ишлаб чиқарадиган кичик ва ўртача корхоналарни кўплаб қуриш керак.

Ҳўш, унда экология масаласи нима бўлади, ўлкамизни ҳам индустрлашган, ҳам сув ва ҳавоси мусаффо минтақага айланттиришнинг йўллари қайда, деб сўраши мумкин қимматли ўқувчи. Мен бу саволга, ўзимиздаги ва чет эллардаги илғор тажрибаларга таянган ҳолда иш қилиш керак, деб жавоб бераман. Узоққа бормай, Ватанимиз пойтахти Москвани олайлик. Ҳозир 8 миллиондан ортиқ аҳоли яшаётган бу шахар мамлакатдаги энг индустрлашган шахар эканлигини ҳаммамиз биламиз. Аммо Москва ҳозир Оврўпадаги ҳавоси нисбатан тоза шахарлардан бири эканлигини кўпчилик билмайди. Бунга қандай эришилди? Чунки шу йўлда кўп чора-тадбирлар белгиланди. Биз ҳозир турғунлик даври деб атаётган йилларда бюрократлашган маъмурий-бошқарув аппаратининг энг юқори чўққисида ўтирган арбоблар ўзлари яшаётган шахарнинг ҳавоси тоза, суви мусаффо бўлиши ҳақида қайғурдилар. Ҳавони ортиқ даражада булғаяётган, шахар эҳтиёжлари учун маҳсулот ишлаб чиқармайдиган корхоналар бошқа жойларга кўчирилди. Қолганларига ҳавога чиқадиغان заҳарли газларни филтёрлайдиган жиҳозлар ўрнатилди. Автотранспорт воситалари-юз фоиз этилсиз бензин билан ишлашга ўтказилди.

Қозоғистон пойтахти Олмаотада амалга оширилган ишлар натижасида шахар ҳавосининг заҳарли газлар билан булғанишини бирнеча марта камайтиришга муваффақ бўлдилар. Харьков шахрида бошқа чора-тадбирлар қатори, жамоат транспорти сафида электр транспорти салмоғининг кескин оширилиши шахар ҳавосининг нисбатан тоза бўлишида муҳим аҳамият касб этди.

Ёки биз орзу қилган коммунизмни ўз юртларида қуриб қўйган шведларнинг пой-

тахти, Оврўпадаги энг индустрлашган шаҳарлардан бўлган Стокгольмни олайлик. Бу шаҳарда осмонга тутун чиқарадиган биронга корхона йўқ. Автотранспорт воситалари юз фоиз заҳарли газларни филтрловчи ускуналар билан жиҳозланган. Шаҳар аҳолисининг атроф муҳитга, наботот ва ҳайвонот оламига муносабати ҳавас қиладиган даражада. Стокгольм боғлари ва кўчаларида хилма-хил қушларни, ҳатто ёввойи ўрдакларни ҳам учратиш мумкин. Бу ўрдаклар тош кўнадан карвон бўлиб ўтиб боришаётганда ҳайдовчилар автомобилларини оҳиста тўхтатиб, уларга йўл беришади... Шаҳардаги қурилиш майдонларида битта дархат берухсат қўлатилса, катта жанжалга айланади.

— 1981 йилда бир гуруҳ совет мутахассислари тажриба алмашиш мақсадида Германия Федератив Жумҳуриясида бўлди, — деди энергетика корхоналарида анча йиллар муҳандис бўлиб ишлаган танишим Л. Ҳамидов. — Бизни Рур саноат туманига олиб боришди. Бундан мақсадимиз — иссиқлик энергия маркази мўриларидан кўтариладиган азот ва олтингурут бирикмаларидан ҳавони тозалаш бўйича немислар тўплаган тажриба билан танишиш эди.

Мен илгари чет элдаги энергетика корхоналаридаги заҳарли газларни ушлаб қолувчи ускуналар, «тозаловчи жиҳозлар» ҳақида эшитган эдим, лекин уларни бориб кўрмагандим. Уларни ўзимча, завод мўриларига ўрнатиладиган қандайдир филтрлар бўлса керак, деб тасаввур қилиб юрардим. Ҳамроҳларимнинг ҳам бу борадаги тасаввурни меникидан ортиқ эмасди. Мана шунинг учун ҳам Дюссельдорф яқинидаги «Шолвен» иссиқлик марказида кўрганларимиз барчамиз учун кутилмаган ҳодиса бўлди.

Бизни ҳайратга солган биринчи нарса шу бўлдики, иссиқлик электростанциясидаги кўплаб мўриларнинг ҳеч биридан осмонга тутун чиқмаётганди, у ерда ҳаво худди бизнинг Бўстонликдагидек тоза эди. Бир ўртоғимиз ҳатто, станция ишляптимикиан, деб шубҳаланди ҳам. Бироқ биз тез вақт ичида у тўла қувватда ишляётганига амин бўлдик.

Тозалаш ускуналарини кўрсатишни илтимос қилган эдик, бизни яқинда қурилган, тахминан станция билан тенг майдонни эгаллаган заводга олиб боришди.

Заводни бир ярим соат мобайнида кўздан кечирдик. Бизни бошлаб юрган бош муҳандис ҳар бир иншоот ва қурилма нима эканлиги, қанча туришини тушунтирди. Бизнинг қиёфаларимиз эса тобора ташвишли бўлиб борди. Кейин биз автобусга ўтириб, тахминан 45 минут юриб меҳмонхонага қайтдик. Йўлда ҳеч кимдан садо чиқмади. Биз жуда муҳим ва... кишини ғамнок қилиб қўядиган янгиликни билгандик. Аниқроғи, биз кўрган «тозалаш қурилмалари» 1,3 миллиард марка туришини, айна пайда станциянинг ўзи эса — атиги 1,1 миллиард марка туришини билдик.

Ушбу ҳикояни эшитганимда, бир кулгили воқеа ёдимга тушди. Тошкент ҳавосининг булғанишига катта ҳисса қўшаётган шаҳардаги мавжуд етти асфальт-бетон заводининг бири Чирчиқ дарёси бўйида жойлашган. Мазкур корхона атрофида яшовчи аҳоли завод мўриларидан кўтарилаётган қурум атроф муҳитга, одамлар соғлигига катта зарар етказётганлиги хусусида кўп жойларга шикоят қилишибди. Корхона маъмурияти эса барча шикоятларга: «Заводимизни атроф муҳитга зиён етказмайдиган қилиш учун 6 миллион сўм керак. Бизга эса бу мақсадлар учун ҳар йили 150 минг сўмгина ажратилади, бунча маблағ билан ҳеч нарса қилиб бўлмайди», деб жавоб қилаверишди. Аммо одамлар ҳам бўш келмай, шикоят хатлари ёзишни давом эттираверишди. Шундан кейин корхона раҳбарлари «ёзувчи»лар билан келишиш йўлини тутишибди: уларга яхши... чойхона қуриб беришни ваъда қилишибди. Мен бу чойхонани кўрдим, уни серкэтов йўл ёқасида керамзит фишлардан тиклашяпти.

Ушбу сатрларни ўқиган ўқувчи, ҳўш, бу билан нима демоқчисиз, олақарғанинг юришини қиламан, деб синчалакнинг бути йирилган экан, биз иқтисодий таназзул даврида яшаётган жумҳурият бўлсак, дунёдаги йигирмата ривожланган мамлакатнинг бири бўлган Германия Федератив Жумҳурияси ёки Швеция билан тенглаша олмаймизку, дейиши мумкин. Бу фикр умуман тўғри. Лекин бу ерда гап фақат бугунги кунимиз ҳақида эмас, балки истиқболда нималар қилишимиз лозимлиги ҳақида ҳам бораёпти. Масала шу тарзда қўйилганда, сўзсиз, биз дунё тажрибасига таянишимиз керак. Тўғри, экология соҳасида тўпланиб қолган муаммоларни бирдан ҳал қилишга қурбимиз келмайди. Лекин қачонлардир ҳал қилишимиз керак-ку.

Масалан, Тошкент аэропортини олайлик. Уни шаҳардан олисроқ жойга кўчириш вақти етганлиги ҳақида таклифлар айтилиб, шикоят хатлари ёзила бошланганига кўп йиллар бўлди. Аммо ҳали масала ўрнидан «жилгани» йўқ.

Тошкент аэропортининг қурилганига 60 йилдан ошди. 20-йилларда бу ерлар шаҳарнинг чеккаси ҳисобланарди, Тошкентда эса у пайтларда 200 мингдан сал кўпроқ аҳоли яшарди. Шундан бери ўтган даврда жумҳуриятимиз пойтахти ҳам энига, ҳам бўйига бекиёс ўсиб, мамлакатдаги йирик шаҳарлардан бирига айланди. Ҳозир 2 миллиондан ортиқ аҳоли яшаётган пойтахтимизнинг шарқий сарҳадлари Бектемирдан ҳам ўтиб, Ўрта Чирчиқ туманининг Охунбобоев номидаги жамоа хўжалиги далаларига туташиб кетди. Аэропорт жойлашган ер эса шаҳарнинг чеккаси эмас, қоқ маркази бўлиб қолдики, бунақасини дунёнинг ҳеч бир шаҳрида учратмасиз.

— Битта тайёра Тошкентдан Сибирга ёки Ленинградга борғунича қанча кислородни кўйдиришини биласизми? — деб сўради яқинда бир учувчи танишим.

— Йўқ.

— Қирқ тоннага яқин кислородни куйдиради. Бу жараён айниқса тайёра ҳавога кўтарилаётганида кучли бўлади. Тошкент аэропортига ҳар куни 60—65 тайёра келиб кетади. «ИЛ—86» маркали тайёра бир соатда 10 тонна, «ИЛ—62М», «ИЛ—62Н» 8 тоннадан, «ЯК—40» 5 тонна бензин сарфлайди. Фақат шугина эмас. В. П. Чкалов номидаги самолётсозлик ишлаб чиқариш бирлашмаси цехларида пешма-пеш тайёрланаётган тайёралар ҳам Тошкент осмонида синалади. Сергелидаги маҳаллий рейсларга хизмат қиладиган аэропортга ҳам ҳар куни ўнлаб тайёралар ва вертолётлар қўниб, учиб кетади.

Мана шунинг учун ҳам Тошкент аэропорти атрофи ҳавоси энг булганган жой саналади. Шаҳар рельефининг ўзига хос тузилиши ва шаҳарда эсадиган шамоллар йўналиши ҳам бу ерда шундай аҳвол юзага келишига сабаб бўлаяпти. Яъни, Тошкент аэропорти шаҳарда тоза ҳаво кирадиган «дарвоза»да — шимолда эмас, жанубда жойлашган. Бунинг устига, бу ерлар нисбатан анча пастлик. Ёз ва кузнинг дим кунларида озгина шабада турса, шаҳардаги бутун «лойқа» ҳаво шу атрофга тўпланади. Шунинг учун ҳам бу туманда олтингугурт газининг ҳаводаги миқдори нормадан бираммига ярим-икки баравар, азот бирикмалари икки-уч баравар, фенол икки баравар кўп. Чанг-тўзон миқдори ҳам шунга яраша.

Менга аэропорт ходимлари атрофдаги ҳаво ниҳоятда айниганидан ҳатто гулзорга экилган атиргуллар ҳам сал кунда қорайиб, куриб қолаётганлигини айтишди. Хўш, унда одамларнинг ҳоли нима кечаяпти? Аммо ҳозир бу атрофда яшайдиган аҳолини ҳавонинг булганганидан ҳам кўра кўпроқ тайёраларнинг кечасио кундузи тинмайдиган шовқини безовта қиляпти. Бу соҳада қай даражада ташвишли аҳвол юзага келганлигини тасаввур этиш учун Бошлиқ, Қўйлиқ, Файзобод, Оқ уй, Янгиобод мавзелирида бирикми кун яшаб кўришнинг ўзи етарли. Бу ердаги аҳоли ҳозир ўзини катта жанг майдонига туташ жойда яшаётгандек ҳис қиляпти. Бугун бўлмаса эртага бирон бир фалокат бўлиши ҳеч гап эмас. Бу ҳам майли. Кечасио кундузи тинмай учадиган тайёраларнинг шовқинидан одамларнинг асаблари қақшаб, соғлиқлари ишдан чиқаяпти. Болалар инжиқ, кўрқоқ бўлиб ўсишаяпти.

Замонавий аэробуслар қай даражада қаттиқ шовқин чиқаришини улар учаётганида яқинида турган кишигина билиши мумкин. Утган йили аэропортга туташ бўлган Оқ уй мавзеида кўнгилсиз ҳодиса рўй берди. Бир ҳовлида никоҳ тўйи бўлаётган эди. Шунда ҳовли устидан борлиқни ларзага солиб аэробус учиб ўтиб қолди. Бундай ҳодисани ҳеч кўрмаган келин даҳшатга тушиб, ҳушидан кетди.

«СССР да давлат санитария нazorати» тўғрисидаги Низомга мувофиқ аэропортлар атрофида 2 километргача бўлган радиусда турар жой бинолари қурилмаслиги керак. Аммо Тошкент аэропорти атрофи эса бу қоидага хилоф равишда, санитария врачларининг руҳсатисиз турар жой бинолари билан тўлғазиб бўлинди. Ҳозир аэропорт атрофидаги 14та мавзеда шаҳарнинг 700 мингга яқин аҳолиси истиқомат қилмоқда. Бу демак, шунча аҳоли осойишта, тинч ҳаётдан ҳам, тоза ҳаводан ҳам бебахра.

Тўғри, Жумҳурият Вазиrлар Кенгаши махсус комиссиянинг қарорига мувофиқ Чиноз шаҳридан 12 километр шимолда янги аэропорт учун жой ажратиш тўғрисида фармойиш чиқарди. Аммо ҳозирча бу фармойишни амалга ошириш бўйича ҳеч бир тадбир белгилангани йўқ.

* * *

— Замонавий шаҳардаги қулай экологик ҳолатга пойдевор меъмор столидаги чизмаларда қўйилади, — деди биз билан суҳбатда тажрибали меъмор, жумҳурият табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси раисининг муовини Дилшод Воҳидович Латипов. — Тошкентда бу борада анча ишлар қилинган, аммо келгусида яна кўп ишларни амалга ошириш керак.

Жумҳуриятимиз пойтахтининг икки минг йиллик тарихи бор. Аммо у дунёнинг йирик шаҳарлари бўлган Париж, Лондон, Нью-Йоркдан бирмунча фарқ қиладди. Утган асрларда шаклланган бу шаҳарлар XX асрга торлик қилиб қолди. Бу шаҳарларнинг бир хил кўчаларида автомобилларнинг «тиқини» ҳосил бўлиши одатдаги ҳодисага айланиб кетган. Тошкент эса 1966 йилдаги зилзиладан кейин жаҳон меъморчилигининг энг сўнгги ютуқларидан фойдаланилган ҳолда қайта қурила бошланди. Аммо бу иш ҳали ниҳоясига етказилгани йўқ.

— Тошкент бош планини техник-иқтисодий асослашда нималарга таянилган? — деб сўрайман Дилшод Воҳидовичдан.

— Биринчидан, Тошкентнинг эски, ўзига хос қиёфасини сақлаб қолишга асосланилди. Шу пайтгача турар жой масаласини ҳал этиш шиори остида тўққиз қаватли уйлар кўплаб қурилди. Эндиликда бу йўлдан борилмайди. Кўпроқ уч-тўрт қаватли уйлар қурилади. Нима учун? Кўп қаватли уйлар қуриш аввало сейсмик талаблар жиҳатидан мақсадга мувофиқ эмас. БМТнинг сейсмик минтақалар учун белгиланган нормаси бўйича ҳар гектар майдонда 300 нафардан ортик аҳоли яшамаслиги керак. Шундай қилинса, зилзила бўлган тақдирда ҳам қурбонлар кўп бўлмайди.

Халқаро экологик талаб бўйича шаҳарда яшайдиган ҳар бир кишига 12 квадрат метр яшил майдон тўғри келиши керак. (Бунда жамоатчилик фойдаланадиган яшил майдонлар назарда тутилади). Тошкентда эса ҳозир ҳар бир киши ҳисобига 4,2—4,5 квадрат метр ҳажмида яшил майдон тўғри келмоқда. Бу ҳам шаҳар туманларида расамади билан жойлашмаган. Масалан, шаҳар марказида — кўпроқ мансабдорлар табақаси ишлайдиган ва яшайдиган жойларда яшил майдонлар нисбатан кўп, ариқларда ҳам сувлар ёз бўйи шалдираб оқиб туради. Чеккароқдаги даҳаларга борсангиз, аҳоли бўйрадек салқин жой тополмай қийналади, экилган дарахтлар саратонга боргач, сувсизликдан қуриydi. Буни ҳам адолатдан деб бўлмайди.

Келгусида уч-тўрт қаватли уйлар кўп қурилгач, сўзсиз шаҳар кенгайди. Ҳозир унинг майдони 27 минг квадрат метрни ташкил этаётган бўлса, 2010 йилга бориб 48 минг гектарга етади.

Жумҳуриятимиз истиқболига назар ташлаганда, Тошкент шаҳри ва вилоятига яхлит бир жуғрофий туман сифатида қараш керак. Ҳозир бу туманда 4,2 миллион аҳоли яшамоқда. Агар аҳолининг табиий ва механик кўпайиши шу кунги суръатлар билан давом этса, 2010 йилга бориб бу туманда 7,5 миллион аҳоли яшайди. Ҳозир бу ерда 4,6 миллион аҳолини сув билан таъминлаш имконияти бор. Демак, келгусида аҳолини сув билан таъминлашда қийинчиликлар юзага келмаслиги учун сувни тежайдиган технологияни жорий этишга ҳам киришиш лозим.

Шу пайтгача Тошкент шаҳри ва вилоят шаҳарларидаги аҳолининг ўсиши кўпроқ миграция ҳисобига, яъни мамлакатнинг Оврўпа қисмидан ишчи кучларининг кўчиб келиши эвазига бўлди. Эндиликда бу жараёнга ҳам нуқта қўйиш, лекин Тошкент шаҳри ва вилоятида аҳолини расамади билан жойлаштириш мақсадида ички миграцияни ташкил этиш керак. Буни қандай тушиниш мумкин? Масалан, Чирчиқ воҳасида иккита «саноат занжири» бор. Бирикчиси — Чирчиқ-Тошкент-Янгийўл-Чиноз саноат занжири. Иккинчиси — Ангрен-Олмалиқ-Оҳангарон саноат занжири. Бу занжирларнинг биринчисини етарли ривожланган дейиш мумкин, иккинчисини эса ундай деб бўлмайди. Бу демак, келгусида аҳолини кўпроқ Ангрен-Олмалиқ-Оҳангарон саноат занжирида жойлаштириш ҳам иқтисодий, ҳам экологик жиҳатдан мақсадга мувофиқдир.

Шаҳарда экологик тангликни бартараф этиш бўғлиқ яна бир муҳим муаммо шоқкўчаларни қайта қуриш масаласидир. Нима учун? Ҳозир Тошкент шаҳри кўчаларидаги автомобиллар миқдори ҳам, уларнинг асосий кўчалардаги қатнов тиғизлиги ҳам йилдан-йилга ортмоқда. Агар 15—20 йил аввал шаҳардаги асосий кўчаларнинг маълум нуқтасидан соатига 600—700 автомобиль ўтган бўлса, ҳозир бу миқдор 2000 тага бориб қолди. Бинобарин, шаҳарнинг ички йўллари бўйлаб захарли газларнинг ҳавога тарқалиши ҳам ортиб бораёпти. Бу аҳвол ўз навбатида тегишли идоралар олдида автотранспорт билан шаҳар ҳавоси булғанишини назорат қилишни кучайтиришни, шаҳардаги йўллар бўйлаб транспорт оқимининг оқилона тақсимланишини ва энг муҳими, шу кун талабига жавоб бермаётган кўчаларни қайта қуришни тақозо этади. Қолаверса, шахсий автомобиль эгаларидан олинандиган йўл солиғи кескин оширилди. Бундай шароитда йўллар ҳам пулига яраша бўлиши, автомобиль ишқибозларини қийнамаслиги керак.

Замонавий шаҳардаги кенг, равон кўчаларнинг вазифаси фақат яхши транспорт қатновини таъминлашдангина иборат, деб ўйлаш нотўғри. Бундай кўчалар катта шаҳарга тоза дала ҳавосини олиб кирадиган «коридор» вазифасини ҳам ўтайди. Лекин афсуски, бу ҳақиқатни Тошкент шаҳри раҳбарларининг бири англаса, иккинчиси англамаяпти. Тўғри, 1966 йилдаги зилзиладан кейин шаҳарда янги шоқкўчалар қуриш бўйича анча ишлар қилинди. Халқлар Дўстлиги, София, Энгельс кўчалари қурилди. Аммо ҳали яна кўп иш қилиниши керак. Шаҳардаги энг серқатнов Куйбишев кўчасида автомобиллар «тиқини» ҳосил бўлиши, автотранспортларнинг тўқнашувлари юз бериб туриши одатдаги воқеага айланган. Аҳмад Доғиш, Абдулла Қодирий, Тошкент темир йўли бўйлаб кетган Янги Пролетар кўчасидан бошланадиган шоқкўча қурилишлари охиригача етказилмай, чалалигича ётибди. Қорасарой, Уйғур, Луначарский кўчалари ҳам бугунги талабга жавоб бермай қолди.

Маълумки, автомобиль қанча кўп тўхтаб юрса, шунча кўп тутун чиқаради. Бу ҳодисанинг олдини олиш учун эса кўчаларни кенгайтириш ва созлашдан ташқари, чорраҳаларни камайтириш керак. Тошкент шаҳар Совети ижроия қўмитаси 1981 йилда шаҳар кўчаларида йўловчилар учун ўн иккита ер ости ўтиш йўли қуриш тўғрисида қарор қабул қилган эди. Ўтган ўн йил мобайнида бу қарорда белгиланган ер ости ўтиш йўлларининг фақат учтасигина қурилди, холос.

Шаҳарга ташқаридан келадиган юк машиналари камроқ кириши учун саноат маҳсулотларини қабул қилиб олиб, тарқатадиган базалар шаҳарнинг чекка қисмида бўлиши керак. Илгари Тошкентда шундай эди ҳам. Лекин йиллар ўтиб, шаҳар кенгайиши билан, худди аэропорт сингари, улар шаҳар ичкарасида қолиб кетишди. Эндиликда бу базаларга жумҳуриятимизнинг турли вилоятлари ва туманларидан мол учун келадиган автотранспорт воситалари шаҳар кўчаларидаги қатнов тиғизлигини оширишяпти.

Тошкентга бегона автомашиналарнинг киришини камайтиришга хизмат қилиши лозим бўлган шаҳар айлана йўлининг оддий кўчадан фарқи қолмади. Эндиликда шаҳарга

иккинчи айлана йўла зарур бўлаяпти. Бу йўлнинг лойиҳаси ҳам тайёр. У Сергели ёнидан бошланиб, Иек йўлига туташishi, бу ерда чапга бурилиб, Тузел орқасидан Тракторсозлар шаҳарчасига ўтиши, ундан Тошкент ГРЭСига бориб, ҳозирги айлана йўл билан туташishi керак. Аммо бу йўл қурилиши учун маблағ топилмай турибди.

Умуман, шаҳарга бегона автомашиналарнинг киришини камайтиришда келгусида ташкил этилиши мумкин бўлган бозорларнинг ўрнини танлаш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Янги бозорларни шаҳарга киравериш жойларида, шоҳкўчаларнинг бўйларида ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Нима учун? Сабаби, бунда тарихий анъанадан келиб чиқилган бўлади. «Бозор» — эски форс сўзи бўлиб, «дарвоза олди» деган маънони англатади. Қадимда бозорлар шаҳар дарвозаларининг олдида бўлган. Бу биринчидан, бозорга маҳсулот олиб келган деҳқонлар, косиблар, ўзга юртлик савдогарларга қулайлик яратган бўлса, иккинчидан, шаҳарни ортиқча от-араваларнинг шовқин-суронидан холи қилган.

* * *

Тошкентни ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштиришга, ҳавосининг мусаффолигини таъминлашга қанча кўп эътибор бериб, маблағ сарфланмасин, халқнинг умумий турмуш маданияти, экологик онги пастлигича қолаверса, барибир қутилган натижага эришиб бўлмайди. Ахлоқ-одоб, турмуш маданияти қондалари сингари, табиатга нисбатан меҳр-муҳаббат ва ғамхўрлик ҳислари инсонга оилада сингдирилиши, кейин эса бу иш билан мактаб, жамоатчилик шуғулланиши лозим. Халқимизда асли илгаридан шундай бўлиб келган. Бинобарин, мусулмон оламнинг асосий китоби Қуръони каримда дунёни обод-осойишта қилиш ҳам, хароб-вайронага айлантириш ҳам инсоннинг ўз қўлида эканлиги эслатилиб, уни безаш ҳар бир мўминнинг бурчи эканлиги қайд этилган. «Ҳадис»ларда эса «Тангри гўзалдир, гўзалликни яхши кўради», деб таъкидланади. Шунинг учун ҳам илгари ҳар бир мусулмон оиласида ота-оналар дастурхон атрофида болаларига оқар сувни булғамасликни, жониворларга, парранда-даррандаларга раҳм-шафқатли бўлишни, дарахт, гул экиб, оламни безашни уқтиришган. Аммо ҳозир ҳам барча оилаларда шундай қилинади, дейиш қийин.

Агар биров мандан, кейинги етмиш йил мобайнида Тошкент мисолида халқнинг ўзлигини унутиши нималарда ўз аксини топди, деб сўраса, ариқларга муносабатда ўз аксини топди, деб жавоб берган бўлур эдим. Маълумки, шаҳарни кўплаб каналлар ва ариқлар кесиб ўтади. Булар Бўзсув, Салор, Бўржар, Кайковус, Қонқус, Қичқирик, Қорақамиш, Қорасув, Толариқ, Пулемас ва бошқа 80 тага яқин канал ва ариқлардир. Бу ариқлар ғарбдан жанубга томон оқиб, катта шаҳарга муздек сув билан бирга тоғ ҳавосини олиб келади, заҳарли газ ва чангларни ютади.

Қадимги бир ривоятда айтилишича, шаҳар обод бўлишининг қуйидаги учта шартлари бор экан: ҳамиша тўлиб оқадиган дарёси, катта бозори, машҳур табиби бўлиши керак. Эҳтимол, шунинг учун ҳам, дунёдаги кўпгина буюк шаҳарлар — Париж Сена бўйида, Ленинград Нева бўйида, Будапешт Дунай бўйида, Киев Днепр бўйида бунёд этилган. Тошкент учун эса бундай дарё вазифасини бундан икки минг йил аввал кушонлар империяси даврида қурилган Бўзсув ўтайди. Шаҳардаги Кайковус ариғи ҳам, Салор, Қорасув ҳам, Арпаоя, Бўржар ҳам — ҳаммаси Бўзсувдан сув олади. Бу гўзал канал бўйида бироз ўтирсангиз, чарчоғингиз ёзилиб, ўзингизни қушдай ҳис қиласиз. У биз учун оддий сўғориш иншооти эмас, балки Бухородаги машҳур Минораи Калон, Исмоил Сомоний мақбараси, Самарқанднинг Регистони, Шоҳи Зиндаси сингари ноёб маданий ёдгорлик, аждодларимизнинг ақл-заковати, ғайрат-шижоатига қўйилган ҳайкалдир. Канал шундай зўр муҳандислик санъати билан қурилганки, унда асов тоғ дарёси суви худди сулув келинчакдек мулойим бўлиб, қирғоғини бузмай, ҳеч ерга тошмай, беҳавотир оқади.

Хўш, шаҳардаги сув шаҳобчаларининг бугунги аҳволи қандай? Уларнинг айримлари, жумладан, Бўзсув, Салор каналларининг шаҳар марказидан ўтадиган қисми соҳиллари метрополитеннинг биринчи навбати қурилаётган пайтда бирмунча ободонлаштирилди. Лекин қолган кўпгина ариқ ва каналларнинг аҳволини яхшилаш бўйича деярли ҳеч қандай иш қилинмади. Ҳозир бу канал ва ариқларда оқаётган сувларни ичиш у ёқда турсин, ҳатто қўл ювиш ҳам соғлиқ учун хавфли.

Водопровод бўлмаган замонларда Туркистон халқлари ариқларда оққан сувларни ичишган. Баҳор юмушлари ариқ ва каналларни чопиб, тозалашдан, икки соҳилидаги дов-дарахтларни бутаб, шакл беришдан бошланган. Шаҳарда оқар сув бормайдиган кўча, маҳалла, ҳовли деярли бўлмаган. Сувга яқин жойда яшаш тирикликнинг муҳим шarti бўлган, бундай имкониятга эга кишилар «худога яқин одам» саналган.

Ичидан ариқ оқиб ўтадиган деярли ҳар бир ҳовлида ҳовуз бўлган. Ариқлардаги сувлар музлаб қоладиган қиш чиллаларида аҳоли ҳовуздаги сувдан фойдаланган. Бундан ташқари, маҳаллаларнинг гузарларида, чойхоналар, масжидлар олдида ҳам ҳовузлар бўлган. Масалан, Бухоро шаҳрида инқилобгача 120 тадан ортиқ ҳовуз бўлганлиги ҳақида маълумот бор, ҳозиргача уларнинг беш-олтитасигина сақланиб қолган. Гир

атрофида азамат сада ва чинорлар ўсган бу ҳовузлар аҳоли учун ичимлик сув ҳавзасигина эмас, балки ёзнинг иссиқ кунларида мўътадил иқлим ҳосил бўлиб, одамлар ҳордиқ чиқарадиган маскан вазифасини ўтаган. Халқ орасида ҳар бир томчи сувнинг қадри юқори бўлган, ариқларга ахлат ташлаш, мағзава оқизиш у ёқда турсин, ҳатто устидан ҳатлаш, тупириш гуноҳи азим саналган.

Агар биров мендан Тошкентдаги бугунги экологик тангликни бартараф қилиш учун ишни нимадан бошлаш керак, деб сўраса, шаҳардаги асосий канал ва ариқларни тозалаб, атрофини кўкаламзорлаштириш ва ободонлаштиришдан бошлаш керак, деб жавоб берган бўлардим. Тўғри, бу ишни бирдан қилишни шаҳар бюджети имкониятлари кўтармас, лекин барибир амалга ошириш керак. Ахир биз 270 километр узунликдаги Катта Фарғона каналини қирқ беш кунда ҳашар йўли билан қуриб ташлаган халқнинг фарзандларимиз-ку. Наҳотки, битта шаҳардаги асосий ариқ ва каналлар соҳилларини ободонлаштириш кўлимиздан келмаса. Мен бу ҳусусда бир-икки мутахассис билан маслаҳатлашиб кўрдим. Улар бу ишни амалга ошириш учун 250 миллион сўмга яқин маблағ керак, дейишди. Менимча, бу фикрнинг муболағаси бор. Ишни билиб ташкил этилса, худди Салор соҳилини ободонлаштиргандаги сингари йирик саноат корхоналарининг имкониятларидан фойдаланилса, у қадар кўп маблағ кетмайди. Қолаверса, ободонлаштириш деганда, каналларни албатта бетонлаштириш лозим, деб тушунмаслик керак. Бу ерда гап асосан уларни тозалаб, икки қирғоғини кўкаламзорлаштириш ҳақида борапти.

Тобора урбанизация томон бораётган иссиқ иқлимли шаҳарда асосий сув йўллари соҳилларини ободонлаштириб, ҳозирги ўлик ҳолатдан тирик ҳолатга келтириш одамларни табиатга яқинлаштириш дегани бўлади. Бунинг инсон соғлиғи учун ҳам, тарбияси учун ҳам аҳамияти катта. Чунки, табиат барча тирик мавжудотлар сингари инсоннинг ҳам иккинчи онасидир.

Тошкентни кесиб ўтган барча йирик канал ва ариқлар жумҳурият сув ҳўжалиги вазирлигига қарайди. Аввало шуни айтиш керакки, барча йирик сув шаҳобчалари сингари бу каналларнинг ҳам албатта ҳимоя зоналари бўлиши керак. Бу талаб шаҳарнинг 50-йиллардан бери қайта-қайта тузилаётган бош планларида ўз аксини топган. Дастлаб каналларнинг ҳимоя зоналари 50 метр, кейин 30 метр, ундан сўнг 25 метр қилиб белгиланган. Лекин жойларда бош планда белгиланган бу талабга риоя қилинмаяпти. Туманларнинг меъморлари, санитария врачлари «еган оғиз уялар» қабилида иш тутиб, сув йўлларининг бўйига турар жой бинолари, савдо, маиший хизмат нуқталари қурилиши лойиҳаларига кўзни чирт юмиб имзо чекиб юборишаяпти. Бу аҳволни кўрган аҳоли эса бундан ҳам баттар ишларни қилаяпти. Масалан, Қорасув ва Толариқни олайлик. Мен шаҳар рўзномасида ишлаган пайтимда мазкур каналлар аҳволи билан қизиқиб, бошидан охиригача пиёда кезиб чиққанман. Асосан шаҳарнинг эски маҳаллаларидан оқиб ўтадиган бу сув йўллари бўйларига одамлар итхона, товўқхона, ҳатто ҳожатхоналар ҳам қуриб олишган. Каналларнинг ичи эса ўзига хос ахлатхонага айлиниб кетган. Қишда сув тинган пайтларда бу каналлар ичига қарасангиз, автомобиль баллонини ҳам, шиша синиғини ҳам, тешик тоғорани ҳам, ит, мушук ўликларини ҳам кўришингиз мумкин.

Бундан ўн йилча муқаддам Қўйликда «Айиқча» болалар боғининг очилиши шу даҳада яшайдиган аҳоли учун чинакам байрамга айлиниб кетди. Сайловчилар нақази бўйича ташкил этилган бу боғни қуриш билан боғлиқ ишларга Ленин тумани Совети депутатларининг ободонлаштириш комиссияси бош-қош бўлди. Ишчи ва хизматчилари шу даҳада яшайдиган корхоналар ҳам ҳисса кўшишди. Масалан, трактор моторларини таъмирлайдиган завод канал устига металдан чиройли кўприк ва арк қуриб берди. Шаҳарни ичимлик сув билан таъмирлайдиган трест боғдаги ариқларга каналдан сув чиқариб берадиган насос ўрнатди. Яна бир қурилиш бошқармаси болалар чўмиладиган яхшигина ҳовуз қуриб берди. Шаҳар йўлларни қуриш ва сошлаш бошқармаси боғдаги йўлакларни асфальтлади. Туман ижроия кўмитаси маблағи билан эса музқаймоқ сотадиган айвонлар, салқин жойларда чиройли ўриндиқлар, болалар учун автодром қурилди, эртақлардаги қаҳрамонларнинг расмлари пайдо бўлди.

Ун гектарча майдонни эгаллаган янги боғ очилаётганда Ленин тумани раҳбарлари нутқ сўзлаб, келгусида бу боғда аттракционлар, кўргазма павильонлари, шахмат-шашка, теннис ўйнаш мумкин бўлган жойлар қурилади, боғ шаҳар ободонлаштириш Бош бошқармаси ҳисобига ўтказилиб, тумандаги учинчи ва шаҳардаги ўн олтинчи мустақил боққа айланади, дейишган эди. Ҳақиқатда, боғ очилган йил бу ер болалар ва катталар дам оладиган ва сайр қиладиган маскан бўлди. Кейин эса ундан секин-аста файз кета бошлади. Дастлаб эртақлардаги қаҳрамонларнинг бўзга ишланган расмларини кимлардир пичоқ билан кесиб кетди. Кейин рангли чироқлар маржони, автодромдаги светофорлар тош билан уриб синдирилди. Уриндиқларнинг тахталари кўчирилди. Охирида гулзордаги гулларни боққа туташ хонадонларга қарашли қорамоллар еб битирди. Хуллас, боғнинг файзи ҳам, кўрки ҳам йўқолди. Одамлар у ерга бормайдиган бўлишди.

Мен бу кўнгилсиз воқеадан қаттиқ таъсирландим ва бу ҳақда кўп ўйладим. Хўш, бу боғ ким учун ва кимнинг маблағи билан қурилди-ю, кимлар уни вайрон қилишди? Халқ

маблағи билан қурилди, шу халқ орасидан чиққан қўли қичиган, молмижоз кишилар вайрон қилишди.

Мен илгари бундай бузгунчиликларни болалар қилишади, деб ўйлар эдим. Чунки бола психологиясида қўлига тушган, кўринган нарсани уриб синдириш, бузиш иштиёқи бор. Лекин кўп кузатишлардан кейин бу фикрим унчалик тўғри эмаслигини англадим. Чунки Қўйлиқдаги ўша боғда оёқлари ерга бетон билан маҳкамланган ўриндиқлар ҳам кўпориб ташланганки, бу фақат катта одамнинггина қўлидан келади.

Илгари Наманган боғлар ва гуллар шаҳри бўлганлигини билардим. Бундан уч-тўрт йил бурун у ерга борганимда, назаримда шаҳарнинг файзи анча кетиб қолгандай туюлди. Айниқса «Бешчинор» маданият ва истироҳат боғига кирганимда ҳафсалам пир бўлди. Илгари шаҳарнинг фаҳри бўлган бу боғнинг боғлик қиёфаси қолмаган, ҳаммаёқ ивирсиб ётарди, катта ҳовуздаги сувнинг устини хазон босиб, кўкариб кетибди.

Тошкентга қайтаётиб, Намангандаги аврли газламалар комбинатига қарашли ҳунартехника билим юртида муаллим бўлиб ишлайдиган киши билан бир купега тушиб қолдим. Мен унга шаҳардан олган таассуротимни гапирдим.

— Наманган кўчаларида сиз илгари кўрган асрий чинорларни шаҳар йўлларини кенгайтириш баҳонасида қулатиб, кундаков қилиб ташлашди,— деди у.— Буни узрли ҳодиса дейиш мумкин. Шаҳар боғларидан файз кетганлигининг сабаби эса бошқа. Айтганингиздай, илгари ёз пайтлари шаҳар боғлари, айниқса «Бешчинор» энг серфайз жой бўларди. Боғда деярли ҳар кун турли томошалар, ўйин-кулги бўлар, чойхоналаридан одам аримасди. Шаҳар одамлари ишдан қайтгач, боққа бориш учун махсус тай-ёргарлик кўришарди: ювиниб, соқолларини олишарди, кийимларини дазмоллашарди. Боғ ҳар кун кундуз соат учдан олтигача дам олувчилар учун беркиларди. Бу пайтда у тозаланиб, ҳаммаёққа сувлар сепиларди. Оқшом эса боғ чинакам роҳатижон жойга айланарди. Эндиликда Наманган боғларида бундай манзарани кўрмайсиз.

— Бунинг сабаби нима?

— Шаҳар боғларида дам олиш бепул бўлди-ю, улардан файз кетди. Асосий сабаби мана шунда. Боғ ходимларининг эса маошлари кам. Манфаатдорлик етарли бўлмагандан кейин ишга қизиқиш ҳам, қўним ҳам бўлмайди.

Менимча, бу фикрда жон бор, унинг тўғрилигини Тошкент боғларининг илгариги ва бугунги аҳволи ҳам исботлайди.

Финляндияда ҳар тўрт кишига битта сауна тўғри келар экан. Киши ниҳоятда совуқ ва узоқ давом этадиган бу мамлакатда сауна фин учун фақат ювиниш жойи эмас, балки «қишдаги жаннат», қувонч манбаи ҳамдир. У меҳнат билан ўтган кун ниҳоясида бу ерда ҳордиқ чиқариб, тан-жонини яйратади, янги куч тўплайди. Уйига келган меҳмонни ҳам албатта саунага таклиф этади. Шунинг учун ҳам у ҳар бир фин ҳаётининг ажралмас қисмига айланган.

Бизнинг иссиқ иқлимли ўлкамизда эса бундай вазифани гўзаллик ва тоза ҳаво манбаи бўлган истироҳат боғлари бажариши керак. Шаҳарнинг ҳар бир катта даҳасида албатта дам олувчилар учун барча қўлайликлар яратилган битта маданият ва истироҳат боғи бунёд этилиши ва унга кириш пулли бўлиши зарур. Дам олувчиларга хизмат кўрсатишдан тушадиган даромадининг бир қисми ходимларга устама мукофот тариқасида берилиши, қолган қисми боғни ободонлаштиришга сарфланиши лозим. Шундай шароитдагина шаҳар боғлари ҳаммаша обод ва гавжум бўлади.

Боғ ва дарахтларнинг инсон ҳаётида тутадиган ўрни муҳимлигини, улар шаҳар ва қишлоқларимизга ажиб бир ҳусн бахш этишдан ташқари, чангни ютиб, ҳавони намлаб, тозалаб беришини, ҳароратни, шовкинни пасайтиришини ва энг муҳими, тирикликнинг асосий гарови бўлган кислород ишлаб чиқаришини, эхтимол Россия ёки Белоруссияда яшовчи кишиларга уқтиришнинг ҳожати йўқдир, сабаби, бу ўлкаларда умумий ер майдонининг 40 фоизга яқини ўрмонлардан иборат. Бизда эса уқтириш керак. Ўзбекистон иттифоқимиздаги энг «тақир» жумҳурият саналади, унинг жами ер майдонининг атиги уч фоизи ўрмонлардан иборат, холос. Бу кўрсаткич бўйича, ҳатто Туркменистондан ҳам орқада турамыз. Мазкур жумҳуриятда умумий ер майдонининг 14 фоизини ўрмонлар ташкил этади.

Юқорида биз Москва Оврўпадаги нисбатан ҳавоси тоза шаҳарлардан эканлигини айтиб ўтдик. Аммо унинг табиий омиллари ҳақида гапирмадик. Ваҳоланки, Москванинг ҳавоси нисбатан тоза бўлишида, шаҳар атрофи табиий «кислород фабрикаси» — қуюқ ўрмонлардан иборатлигининг ҳам аҳамияти бор.

Тошкент атрофидаги туманларда эса урушдан кейинги йилларда қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш, ғўзани дефолиациялашга қўлай шароитлар яратиш шиорлари остида экин майдонлари кенгайтирилиб, атрофидаги дарахтлар кундаков қилиб ташланди.

Нега шаҳарларимизда тез ўсадиган миллий дарахтлар — кўк терак, тол камайиб, «ўрис» дарахтлар, жумладан секин ўсадиган ва шира босадиган акас кўпайиб кетаяпти? Тўғри, асл ватани Оврўпа бўлган дарахтлар орасида ҳам яхшилари бор. Аммо бу миллий дарахтларни шаҳардан суриб чиқаришга асос бўла олмайди. Кимга қандай билманман-ку, шахсан мен Кавказни сарвсиз, Россияни оқ қайинсиз, Ўзбекистонни эса тераксиз

тасаввур қила олмайман. Шаҳардан миллий дарахтларни суриб чиқараётган мутахассислар терак чиройли дарахт бўлишидан ташқари, тенги йўқ табиий фаввора эканлигини — ҳар куни ўзидан беш литрдан ортиқ намлик чиқаришини, битта азамат тол эса йил мобайнида уч юз килограмгача чангни ютишини билишармикан?

Ҳозир ҳар бир нарсанинг фойда ва зиёни ҳақида кўп гап бўлаяпти. Халқда, отангдан мол қолмасин, тол қолсин, деган мақол бор. Сабаби, гол серсалқин дарахт бўлишдан ташқари, ёғоч ҳам беради. Халқимизда яна ойлада ўғил туғилса ҳовли этагига ўн бир туп терак экиш одати бўлган. Чунки, илгари ўзбеклар сибирдан ёғоч сотиб олиб келиб иморат қуришмаган, ўзлари ўстирган теракларни кесишган. Эндиликда шаҳар ва қишлоқларимизда бу яхши анъаналаримиз тикланса, атроф муҳитнинг мусаффолиги учун ҳам, иқтисодимиз учун ҳам фойдали бўлув эди.

Етмишинчи йилларда Академиклар шаҳарчасида саккиз йил яшадим. Мен яшаган уй ўша пайтда янги очилган Жаҳон Обидова кўчасининг яқинида эди. Бу катта кўчанинг икки ёқасига саккиз йил мобайнида ҳар йили дарахт экилди. Лекин ҳар йили саратонга борганида сувсизликдан қуриб қолаверди. Шунда мен, шаҳар бўйича ҳар йили қурийдиган кўчатлар қанча экан-а, ахир булар кимларнингдир меҳнати билан етиштирилган, шаҳар бюджетидан минг-минг сумлаб пул сарфланган-ку, наҳотки шаҳарнинг катталари орасида мана шу ҳақда жиддийроқ ўйлаб кўрадиган инсон топилмаса, деб ўқиндим.

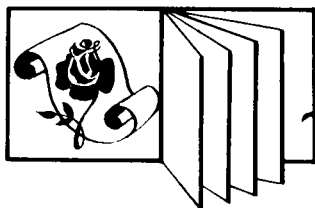
Менимча, шаҳарни кўкаламзорлаштириш соҳасидаги ҳамма ишларни ободонлаштириш Бош бошқармаси жамоаси зиммасига юклаб қўймасдан, бу ишга йирик саноат корхоналари жамоаларини ҳам жалб этиш керак. Нима учун қишлоқ шароитида жамоа ва давлат хўжаликлари ўз ҳудудларидаги йўлларнинг ҳолати ҳақида қайғурадилару шаҳарда бундай эмас? Тўғри, шаҳардаги кўпчилик корхоналар ўз даромадларидан шаҳар бюджетига маблағ ажратишади. Аммо тажриба азим шаҳар шароитида шунинг ўзи билан кифояланиш етарли эмаслигини кўрсатапти. Масалан, Ростов-Дон шаҳрида ҳар бир йирик меҳнат жамоаси ўз корхонасига туташ кўчаларнинг тозалиги ва кўкаламзорлаштирилганлиги учун масъул ҳисобланади, бу нарса корхона қабул қиладиган йиллик мажбуриятларда ҳам ўз аксини топади. Бу яхши тажрибани Тошкентда ҳам жорий этиш керак.

Шаҳар ва туман ободонлаштириш бошқармалари, туран жой бошқармалари довдарахтларни парваришлаши, суғориши лозим бўлган боғбонлар ва мироблар, даҳаларни супириб-сидириши лозим бўлган фаррошлар билан етарли таъминланган. 200 тага яқин автомашина кўчаларга сув сепиши керак. Ҳатто шаҳарда суғориш ишларини йўлга қўйишга масъул бўлган махсус трест ташкил этилган. Лекин шаҳарда шу пайтгача мавжуд 142 та даҳадан 112 тасигина қисман оқар сув билан таъминланди. Ёз ва куз ойларида шаҳарнинг қайси даҳаси ёки мавзеига борманг, ахлат уюмларига, сувсаб ётган довдарахтларга кўзингиз тушади. Шаҳар ва туман ободонлаштириш бошқармалари раҳбарларидан нега бундай аҳвол юзага келаётганлигини сўрасангиз, ишчи кучлари, техника воситалари, ёқилғи етишмаслигини, маош камлигини баҳона қилишади. Эҳтимол, уларнинг фикрларида маълум ҳақиқат бордир. Лекин ободонлаштирувчиларнинг қўллари қисқа экан-да, деб юзага келган аҳвол билан муроса қилиб ўтираверсак тўғри бўладими?

Ўзбекда илгари шанбалик бўлмаган, аммо ҳашар бўлган. Бу ҳашарларни халқ йилда бир марта — дохий туғилган кунда эмас, қанча зарур бўлса, шунча ўтказган. Шундай бўлгач, нима учун мана шу ажойиб миллий анъаналаримизни қайта жонлантириб, шаҳарни тозалаш ва ободонлаштириш бўйича умумхалқ ҳашарини йилда бир эмас, бирнеча марта ўтказиш, бу ишга шаҳарнинг юзлаб саноат корхоналари, муассасалари ва ташкилотларининг ишчи кучлари, техника воситаларини жалб этиш мумкин эмас? Ахир шаҳар бир қисм кишиларга эмас, ҳаммамизга қарашли-ку.

Хуллас, дўстлик ва тинчлик шаҳри бўлган Тошкент юксак даражада ободонлаштирилган ва кўкаламзорлаштирилган, ҳавоси мусаффо шаҳарга айланиши керак. Бу ишнинг аҳоли соғлиғи мустаҳкам, кайфияти кўтаринки, умри боқий бўлишида аҳамияти катта.

Тўлан Низом

СОҒИНЧЛАРИНГ ЧЎҒЛАРИНИ ЖИСМИМ АРО ЖОЙЛАДИНГ

Навой ғазалига мухаммас

Эй пари, кўз тушди ногоҳ, маҳлиё бўлдум санго,
Дардим ортур дам-бадам, оҳ, бедаво бўлдим санго,
Мен бугун ўлмакка рози, минг ризо бўлдум санго,
Кўргали ҳусунингни зори мубтало бўлдум санго,
Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдум санго.

Мужгон ўқинг жоним олур, зулфинг ҳам атру сумбул,
Тузоғинга илиндим ай, бир келиб ҳолимга кул,
Қаён боргум фироқингда масканим — сахрою чўл,
Ҳар неча дедимки: кун-кундин узай сендин кўнгул,
Ваҳки, кун-кундин батарроқ мубтало бўлдум санго.

Гунгу лолмен, хокисормен, тилларимни бойладинг,
Соғинчларинг чўғларини жисмим аро жойладинг,
Ўлдиргали ёлғиз мени, бир ўзимни сайладинг,
Мен қачон дедим, вафо қилғил, манго зулм айладинг,
Сен қачон дединг, фидо бўлғил манго, бўлдум санго.

Йиғларимни шиддатидин очилур гул қатма-қат,
Сўрмадинг ҳеч, келди қайдин бу хил савдо, бу кулфат,
Қилмадинг бир чорасини, зорланиб қолдим фақат,
Қай пари пайкарга дерсен, телба бўлдинг бу сифат,
Эй пари пайкар, не қилсанг қил манго, бўлдум санго.

Дил, ўртаниб айла фарёд, энди сен ошкора бўл,
Бул муҳаббат бағри кенгдур, кўкда бир сайёра бўл,
Қайтмагил бир Ҳақ йўлидин, Ҳақни деб оқ, қора бўл,
Эй кўнгул, тарки насиҳат айладим, овора бўл,
Юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдум санго.

Ким қилурки вафо расмин менинг ҳабибимдир мудом,
Лек дилимга ўз дилим ёлғиз табибимдир мудом,
Ошиқлигим эл ичинда, билгил айбимдур мудом,
Жоми Жам ичра хизр суйи насибимдур мудом,
Соқиё, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санго.

Эл-улуснинг қисматидин шеърпараст бағрим яро,
Етти иқлим ичра йўқдур мен каби бахти қаро,
Охири, Тўлан Низом бўлдим ошиқ мотамсаро,
Ғусса чангидин навоё топмадим ушшоқ аро,
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санго.

Саъдий ғазалига мухаммас

Берк эрди дарвоза, берк эрди ҳарам,
Боғибондин бошқа йўқ эрди одам,
Ким кирибдур бу чаманга, билмарам,
Ким лабинг тишлаб кетибдур, э, санам,
Ким кўрибдур боғи лутфингдан карам.

Эҳтимол, ул ҳусн элин султонидир,
Ё садоқат боғининг мардонидир,
Ё муҳаббат ичра бир мўлтонидир,
Бу қизил май, ёки инсон қонидир,
Ё сиёҳ томган киши чакмони нам.

Чақиб кўргил бу ҳодисот мағзини,
Бошламасдан, маъшуқ-ошиқ баҳсини,
Кимга келгуси ҳақорат «таҳсини»,
Гул у ҳафта очмаганди оғзини,
Пардасин ел йиртди бул кун субҳидам.

Эй муғанний, чалма танбур, кўйгил, бас,
Бу қулоққа ёқмагай бир нағма, сас,
Бода тутма, ўз-ўзимдин мен-ку маст,
Қилмам энди шарбатин ичмак ҳавас,
Бу идишдан шарбат ичган ўзга ҳам.

Ул гўзални ёзғириб, қилса сўроқ,
Нафратинг ҳам бўлмасин қайнар булоқ,
Сен, Тўлан, ёринг била бахтингга бок,
Саъдий, ўзга ишқ эшигин қоқ, бу боғ —
Ичра ўтлабдир сурув кўйлар бу дам.

Ғузлуий ғазалига мухаммас

Бул камина тирик эркан муҳаббат имонидир,
То ўлмагай васлу айём орзуси — армонидир,
Не кўрибдур: бор бисоти севгининг эҳсонидир,
Ул паривашким малоҳат мулкининг султонидир,
Ҳукм онинг ҳукмидир, фармон онинг фармонидир.

Қасдиға олди тобора бераҳм дунёи ишқ,
Қаърига тортди ҳамиша бедаво балойи ишқ,
Шул зайлға солди, ҳайҳот, охири савдойи ишқ,
Сурди Мажнун навбатин, шимди банам расвойи ишқ,
Тўғри дерлар, ҳар замон, бир ошиқинг давронидир.

Тоғтадурман жабрини, мен билмайин босдим тикан,
Ишқ аро мунча жафо, бирор вафодор бормикан,
Куну тун ҳасрат чўғида қоврилур бу жисму тан,
Лаҳза-лаҳза гўнглим ўдидин шарарлардир чикан,
Қатра-қатра ёш дўкан сонминг сиришким қонидир.

Дарду кулфат олса қамраб, бош олиб сиз кетмангиз,
Эл аро истаб яна шафқат, мурувват кутмангиз,
Мен каби хўп ташналабсиз, дам-бадам қон ютмангиз,
Чоклар кўксимда тиғи ишқдан, айб этмангиз,
Ким жунун гулзорининг бунлар гули хандонидир.

Сиямагандек Мирзо Бобур ўзининг Анжонига,
Энди мен сиямас бўлибмен Бешгулим осмонига,

Ёр ҳажри жавр айларким, Тўланбой жонига,
Эй Фузулий, ўлаким, ёр эда раҳм афғонинга,
Оғлагил зор онча ким, зор оғламоқ имконидир.

Муқимий ғазалига муҳаммас

Хабар олғил, тиғи ишқдин мен бугун вайронаман,
Кулбам сори қўйғил қадам, сенга зор остонаман,
Не қилай, ҳайронаман, ўзлигимдин тонаман,
Ақлу ҳуш учди бошимдин, эй пари, девонаман.
Бир иложе қил, эл ичра бўлмайн афсонаман.

Не сўзлармен, билолмасман, куйиб доғи аламдин,
Қон сирқираб томар бўлди жигаримда бу ғамдин,
Жон қичқирур кетойин, деб вужудимдин, танамдин,
Дарду сўзу ашқу оҳимни қиёс эт шаъмдин,
Шомдин то субҳидам ҳажрингда ўртаб ёнаман.

Тушга кирсанг ўксиб-ўксиб тўхтамасдан йиғларам,
Тўлқун урган сочларингни мен бўйнимга боғларам,
Кўзни очсам, яна баттар куйдиросан, эй санам,
Ул замонаким, йироқ вавслингдам ўлдим, то бу дам
Ҳар кеча ёдингда минг йўл уйқудан уйғонаман.

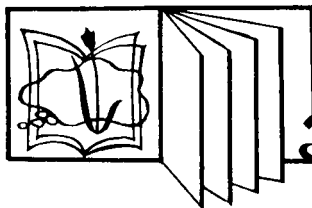
Оҳ, вовайло, ёшлик ўтди, қадди қомат қолмади,
Тақдиримда не ёзуғлик, бахту омад қолмади,
Йўлларингда қуюн эрдим, энди ҳолат қолмади,
Лаҳзаё захри ғаминг ютмакка тоқат қолмади,
Нўш этиб васлинг майидин ҳам қачон бир қонаман.

Телбараб қолдим мана, оҳ, учди бошимдин билим,
Таъна тоши ёғди селдай, узилди кўнгул қилим,
Қоврулурман, соврулурман, оятга келмас тилим,
Хома мужгон, кўз қаросидин ёзиб рози дилим,
Арзое қилдим, эшит, маъюсу муштоқонаман.

Ўлсам девдим, умрим тугаб, қазои вақти етиб,
Йўқ, юракни бермакдаман, унга мен қурбон этиб,
Парвардигор қўйганмудур манглайимни шўр битиб,
Оҳким, сенсиз қарору сабру оромим кетиб,
Бир илон чоққон кишидек ҳар тараф тўлғонаман.

Арзим эшит, Турон элим, онам, Урта Осиё,
Менга кун йўқ, шунча торму еру кўкнинг тоқи ё,
Ишқ эрди-ку кўзларимнинг қорасию оқи-ё,
Навбати жомим тўла қуйғил, қарамдин, соқиё,
Ҳар қадамда жо қилай юз лағзиши мастонаман.

Асло сендан айрилмадим, қанча қилсанг интизор,
Ўзга юртни этмадим мен, Тўлан Низом ихтиёр,
Андижондан кетмадим ҳеч, меҳрибоним қайда бор,
Мулки Ҳинду Марвдан келсам топардим эътибор,
Шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман.

Дилшод Ражабов

Дилшод Ражабов 1965 йил Шофиркон ноҳиясининг Денов қишлоғида туғилган. 1988 йил Низоми номидаги Тошкент Давлат педагогика олий билимгоҳининг филология факультетини тугатган. Айни пайтда ўша даргоҳда аспирант сифатида ўзбек болалар шеърляти поэтикаси масалалари бўйича илмий тадқиқот олиб бормоқда.

ОЛАМДАН АЛАМ КЕТСИН

* * *

Яна айтай:

Баҳор — инкилоб.

Елкалардан оғир ғам каби

Босган пўстинларни даст олиб,

Осиб кўяр бўғзидан барин.

Юнг рўмоллар исканжасидан

Озод бўлар банди сочлар ҳам.

Ўсма тегиб ярашиб қолар

Оралари очик кошлар ҳам.

Паранжидан қутулган каби

Гул-гул яшнар қизлар-аёллар.

Елкасига текканча офтоб,

Деҳқон ишлар озод қаролдай.

Ҳаяжондан ловулар куёш,

Дов-дарахтлар сиғмас пўстига.

Шамол тегар ғариб уйнинг ҳам

Захлар қучиб ётган кўксига...

Ўзбекнинг ўғити

Олдиндан оқса ҳам қадрла сувни,

Йўқса, тақир чўлга дўнар маконинг.

Биз зору гирёнмиз етмай қадрига,

Икки ёнимиздан оққан дарёнинг.

Ёлғизлик

Сен йўқсан уфққа ботган кўёшдай.
Бу дунё қоронғи. Қисматим қаро.
Тураман чорасиз кўзларим ёшлаб,
Адашган боладай — чангалзор аро.

Хўмрайган без девор тўрт томонимда,
Шифт — бошим устида калхатдай, ё раб!
Бир ёвуз сеҳргар каби танимдан
Жонимни ҳайдайди «чиқ-чиқ»лаб соат.

Дастурхон қошига келаман беҳол,
Бир нажот, марҳамат тиланиб, бироқ,
Пиёла чақчаяр девнинг кўзидай,
Ямлашга шай турар ялмоғиз товоқ...

Ташрифинг

Елкасида асраб опкелар йўллар,
Дарвоза қаршилар қучоғин очиб.
Илтифотли эшик ичкари йўллар —
Бир кўли кўксида, бир кўлин очиб.

Илиқлик югурар хона танига,
Масиҳ нафасингдан жонланар ҳаво.
Кўзига оқ парда тушган дераза
Чарақлар, дардига топгандай даво.

Чироқлар севинчдан порлаб кетади,
Ёришиб кетади шифтнинг ҳам юзи.
Борини олдингга тўкиб солади
Очиққўл дастурхон — Ҳотамнинг қизи.

Соқов соатга ҳам бағишлайсан тил,
Бошлайди бир сўзли эски дostonни.
Куйлатиб юборар теккач қўлларинг
Ойлаб чурқ этмаган магнитофонни.

Мен-чи — кутавериб кўзим тўртта-ю,
Ўзи сурат бўлган чўп устухоним.
Юрагим шодликдан ёрилар, лекин,
Улмайман, чунки сен, сен борсан, жоним!..

Муножот

Кулсин кундуз кўёшу
Тунда юлдуз, ойимиз.
Бошимизда порлаган
Нур кўрайлик доим биз.

Кўнган каби фаришта,
Бўлсин обод, саришта,
Келинчакнинг уйидай —
Юртимиз, уй-жойимиз.

Ҳамиша бор, бор бўлсин,
Дилларга мадор бўлсин,
Кавсар сувидан ширин
Шу аччиқ кўк чойимиз.

Оламдан алам кетсин,
Оҳ-нолаю ғам кетсин,
Асал ойидай ўтсин
Йил — ўн икки ойимиз...

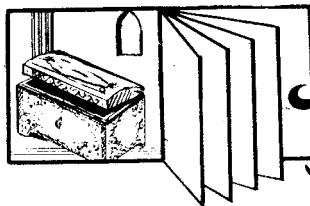
Армон

Қабристон ҳувиллаб ётар кимсасиз,
Юракни эзгувчи сукут ҳукмрон.
Ёшли кўзларида дард ила бир қиз
Аста юриб келар қабристон томон.

У тўхтар бемажол.
Аччиқ хотира
Митти жуссасига зўр ғам ортмоқлар.
Тизлари букилиб кетар бу юкдан,
Япроқдай титрайди нозик бармоқлар.

Сочи талвасага тушар шамолда,
Қора панжарани қисар панжалар.
Жажжи қўлларининг ҳарорати ва
Титроғин ютади совуқ панжара.

Марҳум волиданинг дийдори каби,
Қабрда кўкарган бир туп гул шу он
Эгилар ўксиган эгик бош сари —
Талпинар бағри қон қизалоқ томон...

Аваз Муҳаммад Аттор Ҳўқандий

ТАРИХИ ЖАҲОННАМОЙИ

Туркистонда бўлган даҳшатли ҳодиса ва нохуш воқеалардан кейин жаноби соҳибқирон (Султон Саидхон)нинг¹ беҳисоб лашкар ила қилғон ҳаракат ва жунбушлари, ҳазрати Авлиёта фуқаросининг шаҳидлиги, ўрус кофирларининг бедодлиги ва уларга (Алимқул) амирлашкарнинг хатму зафар билан берган танбеҳи ҳақида сўз.

Сичқон йили — тарих 1281 йил зу-л-ҳижжа иззуҳу ойи² ўрус кофирлар беадаблик ила Олмаота мавзеидан ҳаёсизликнинг тошлоқ биёбонига бемуродлик қадамларини қўюб, Марка қалъасига яқинлашдилар. Бу қалъа Тошканд вилояти тасарруфида эди. Қалъа аҳолиси бу ҳолдан огоҳ бўлиб, ҳаммалари бирлашиб, Садди Искандардек ҳимояга турдилар. Улар ичлари қора кофирлар дафъига фурсат пойлаб мунтазир бўлдилар. Аҳли куффор (кофирлар) мусулмонлар журъатини яхшироқ кўриб билдиларким: қалъани забт этиш улар учун жуда ҳам мушкулдур, ҳатто қалъага яқинлашишнинг иложи йўқдир. Шунда ўруслар пасткаш ва дағал кишиларга хос бўлган макру ҳийладан фойдаландилар. Уларга ер тагини ковлаш иши осонроқ ва гўё дардларига малҳамдек кўринди. Тез фурсатда улар қалъа дарвозаси тагидан чуқур қазиб, ичини ҳар хил доривор ила тўлдириб, кечаси жаҳонсуз³ оташ билан ёқиб юбордилар. Хиёнаткор кишилар доимо шундай қиладилар. Олов шуъласи тез фурсатда манзилига етиб, шундай портладик, қалъа дарвозасини ўз жойидан девори ила кўтариб ташлади ва уни ер билан яксон этди.

Қалъа аҳолиси бунни кўриб, баъзилари амонат жонини ғанимат билиб, тун қоронғисидан фойдаланиб қочиб кетдилар. Баъзилари эса жангга кириб золимлар қўлига тушдилар. (Ўруслар) шу даҳшатли воқеадан сўнг қалъа иморатларини ер билан яксон қилиб, мазкур ойнинг ўн иккинчисида⁴ бу манзилдан кўчиб, ҳазрати Авлиёта қалъасига келдилар. Ниёз Али бу вилоятнинг ҳимоясида турган эди. У вазият танглигини баҳона қилиб, ҳамма одамларини олиб, Туркистон томонга Мирзо Давлат хизматига кетди. Шаҳар ўз ҳокимидан айрилди. Фаранги кофирлар (ўруслар) кўрқмасдан қалъа қамалини бошладилар. Улар тўрт томондан шаҳар ичини тўпга тутдилар. Вилоят фуқароси ҳар бир кўча ва бозорларда ғайрат ва журъатни ўзларига қалқон этиб, шаҳар дарвозасидан чиқиб, ул ланн кофирлар ила қаттиқ уруш қилди. Бу ҳам натижа бермади ва улар чекиниб, қалъа ичига яшириндилар.

Шақоват⁵ аҳли фуқарони ўзларига нолойиқ кўрди ва уларнинг журъати ошиб, қалъа деворларини тўпга тутган ҳолда дарвозага яқин келдилар. Алдаб, тутун босишдан фойдаланиб, тезда битта тўпни ичкарига олиб киришди. Фуқаро ўз аҳлу аёлини ғайрат ила мудофаа қилди, уч кеча-кундуз кўча ва бозорларда туруб, хотун ва болалари билан оғир жанг олиб бордилар. Бундай уруш ҳали бирон бир подшоҳ даврида

¹ Султон Саидхон — Қўқон хони Малла Баҳодирхоннинг ўғли. 1280 ҳижрий йили сафар ойининг 7-кунда (1863 йил, 24 июль) тахтга ўтирган.

² 1281 ҳижрий йилда зу-л-ҳижжа ойи мелодий ҳисоб билан 1865 йил 27 апрелда кирган эди.

³ Одамни куйдирувчи, ёндириб қул қилгувчи

⁴ 1864 йил, 7 май

⁵ Золим, раҳмсиз.

бўлмаган эди. (Авлиёоталиклар) Чимкент йўлига интизорлик билан кўз тикиб, Тошкент ҳокими Нор Муҳаммад қўшбеғидан мадад ва ёрдам кутар эдилар.¹

Бу номард (Нор Муҳаммад қўшбеғи) икки ойдан бери Чимкентда макон тутган эди ва ҳамма воқеани билиб туриб, бечораларга бирон мадад бермади. Оллоҳ таоло амири кабир умрини узун ва давлатини фузун айласинки, унга яхши танбих бериб оламга ибрат қилиб кўрсатди.

Ниҳоят, фуқаронинг аҳволи танг бўлиб, омонлик беришни сўрадилар. Кофирлар бундан хабар толиб, қатлни тўхтатдилар, ярашиш режасини тузиб, сулҳга рози бўлдилар.

Икки томон ҳам ўз ўликларини жанг майдонидан чиқариб, ўз оини ва динларига кўра дафн қилдилар. Мусулмон аҳолисидан шул урушда бир мингу олти юз эрак ва аёл, каттаю-кичик шаҳидлик даражасига лойиқ бўлди. Кофир мақтуллар қурбонининг сони бу ҳисобга кирмайди.

Бу воқеалар юз бераётган вақтда бир неча минг ўрус ва кўпгина қазоқ (казак) сарбозлари Оқмасжиддан (кейинги) Ясси, яъни Туркистон шаҳрини муҳосара (қамал) қила бошладилар. Бу ернинг ҳокими Мирзо Давлат шижоат ва мардлик намунасини кўрсатди, ўз лашкари билан кофирлар урдусига қарши чиқиб, оғир жанг бошлади ва шаҳарга қайтмоқчи бўлди. Аммо (Мирзо Давлат) келиб кўрса, вилоятнинг қаллоб, касофат ва бузғунчи кишилари олдиндан ўрусларга сотилиб, уларнинг хизматларида юрган эканлар. Улар вилоятни кофирларга тақдим қилиб, шаҳар дарвозасини мусулмонларга очмадилар. Улар қалъа деворларини тешиб, кофирларни шаҳарга қўйган эканлар. (Мирзо Давлат ўз сарбозлари билан) бу хиёнат хабарини эшитиб, афсусу надомат қилиб ўз жойига қайтди. Улар кечани бир навъ ўтказиб, эрта билан Тошкент вилоятига йўл олдилар. Йўл-йўлакай Чимкентга кириб, мазкур Нор Муҳаммадни кўрмасдан, Қорақамиш мавзеига етиб келдилар ва ҳазрат Миён Халил Соҳиб боғига тушдилар. Бу хабарлар ва шу можаролар жаноби амир Султон Саидхонга тез-тез етказиб туриларди. Бундан соҳибқирон руҳида ғайрат, шижоат ва мардлик қайнаб кетиб, сипоҳлик анжом ва асбобларини тайёрлаб, урушга отланди. (Хон) сазъи балиғ (улуғ ҳаракатлар) кўрсатиб, вилоятнинг ҳар томонига, музофот саркардаларига, қасаба сардорларига марғуб иноятномалар жўнатиб, қўшин жамлашга киришди.

¹ XIX аср ўрталаридаги Қўқон маданий муҳитида тарихнавислар мактаби ҳам алоҳида ўрин тутди. Икки жилдди «Тарихи жаҳоннамойи» («Дунёни намоян этувчи тарих») китоби муаллифи Аваз Муҳаммад Аттор Ҳўқандий ибн Мулла Рўзи Муҳаммад Сўфи Аттор шу давр солномачи-адибларининг энг зуккоси ва нуқтадони ҳисобланади. Қўқондаги бошқа тарихнавислар каби Аваз Муҳаммад Атторнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида кам маълумотга эгамиз. Ҳатто бизгача етиб келган асарлари ҳам унинг таржимаи ҳоли ҳақида ёрқин тасаввур бера олмайди.

Баъзи далилларга суяниб, уни XVIII аср охири ёки XIX аср бошларида туғилган деб ҳисоблаш мумкин. У отасидан атторлик касбини мерос қилиб олади. Аваз Муҳаммад табиблик, котиблик билан ҳам шуғулланган. Унинг мадрасада тахсил олган-олмаганини билмаймиз. Аммо Аваз Муҳаммаднинг шарқ тиллари (араб, форс, туркий) ва адабиёти бўйича ғоят билимдон эканлигини, умуман, ўз даврининг етук маърифатли кишиларидан бўлганлигини «Тарихи жаҳоннамойи» асари исботлаб туради. У умрининг сўнгги йилларини тарих битмакка бағишлади. 1872 йилда икки жилдик «Тарихи жаҳоннамойи» асарини ёзиб тугатди.

Бу асар дастлаб В. Наливкинининг «Краткая история Кокандского ханства» (Казань, 1886) китобида тилга олинади. «Тарихи жаҳоннамойи» яқин-яқингача бирор-бир тадқиқот учун мавзу қилиб олинмади.

Н. Д. Миклухо-Маклай, Р. Н. Набиев, Ч. С. Сториларнинг тавсифларида асарга қисқача таъриф бериб ўтилган. Аваз Муҳаммаднинг баъзи маълумотларидан А. Қаюмов, В. Ромодин, Т. Бейсембиев, Э. Хуршут каби олимлар ҳам фойдаланишган.

Асарнинг биринчи жилдида қадимги даврлардан то муаллиф замонасигача бўлган бутун дунё тарихи ҳикоя қилинган. Унда XVIII—XIX асрдаги Туркистон тарихи бўйича ҳам жуда кўп материаллар мавжуд. Мазкур жилд қандайдир йўллар билан Россия Фанлар Академиясининг Осие музейига келтирилган бўлиб, ҳозирги пайтда ушбу муаллиф нусхаси СССР ФА Шарқшунослик институтининг Ленинград бўлимида сақланади. Бу ҳақдаги илк ахборотни академик В. В. Бартольд асарларида ўқиймиз. У 1902 йилда ёзган бир мақоласида: «Россия ФА Осие музейида Аваз Муҳаммад асарининг якяю ягона нусхаси» сақланишини зўр қониқиш билан қайд этган эди. Аммо у Авазнинг қўлёзма нусхасини «Тухфат-ут таворихи-хони» («Тарихининг шоҳона тухфаси») деб атайди. (Бартольд В. В. Отчет о командировке 1902. Сочинение, Т. VIII. с. 206.)

Китобнинг ёзилиши сабаблари тўғрисида муаллиф шундай ёзади: «Мен, бу авроқнинг мусаннифи, атторлик растасида ишсизликдан бир неча қоп доруларни сотиш билан шуғулланардим. Менинг муҳтожлигимдан кўп яқинларим ва эски қадрдонларим огоҳ эдилар. Биз кўпроқ форсий китоблардан парчалар ва нусхалар кўчирардик. Шу вақтда «Мунтахаб ут-таворих» номли кичкина китобча кўлимизга тушиб қолди. Ундан яна бир нусха кўчиришни ният қилиб, унинг ҳар бобида келтирилган ривоятларнинг ихтилофларига кўзимиз тушди. Шунинг учун биз дўст-биродарларимиздан ҳар турли тарих китобларини сўраб олдик.

Оллоҳ инояти ила улардан фойдаланиб, бир китоб битдикким, уни ўқиган ҳар бир мухлис таҳсин ва офарин айлар. Умид қиламизким, мўминларнинг мажлисида ва ҳар манзил базмида уни ўқиб, фараҳманд ва хурсанд бўлғайлар.

Китоб ҳазрати Одам алайҳиссалом тарихидан бошланиб, то шу вақт, Саид Муҳаммад Худоёрхон зуҳуригача баён қилинади...

АМИР САИД ХОН СОҶИБҚИРОНИИ УРУСЛАРГА ҚАРШИ ҚИЛҒОН ЮРИШИ ВА МАЛИКИ МУСТАЪОН ИНОЯТИ ИЛА ФАТҲУ ЗАФАР ТОПҒОНИ ҲАҚИДА

Жаноби соҳибқирони (Султон Саид хон) субҳон (оллоҳ) инояти ва худо муруввати нурлари ила комронлик маснади ва шодмонлик давлатига суяниб, барқарор ва осойишта эди. Адолат нурлари ва иноят партави одамлар юзида ва раъيات ҳаётида кўринарди. Жаноби ҳумоюн хотиралари мамлакат харобалиги ва унга етказётган ҳалалларни ислоҳ қилиш йўлига тушди. Бу тинч вилоятнинг хосу омига давр ҳодисалари кўп жафолар етказарди. У киши зулм ва тааддини йўқотиб, кейин осойишталик ила ҳукм сурмоқчи эди. Замона ҳодисаларининг қазосидан ва ногаҳонлик аломатларидан шул тарих сафар ойининг ўртасида¹ кетма-кет жаноби соҳибқиронга даҳшатли хабарлар кела бошладиким, ўруслар лашкари ҳар томондан келиб, бир қисм Марка, Авлиёота қалъалари, яна бир фирқаси эса Туркистон фатҳига азм қилиб, фитна отига миниб, аҳли давлат кўзларига душманлик ва харобачилик чангини сепибдурлар. Яна бул nobakor кишилар (ўруслар)нинг бошида Чимкент ва Тошкандни олиш фикри пайдо бўлаётган эмиш. Умидимиз шулким, аъло ҳазрат шижоат байроғи ила бу диёрга келиб, ёнган бу оловни мардлик суви билан ўчирадилар, бўлмаса (тоқатимиз тоқ бўлиб) «пичоқ суякларимизга етади». Қитъа (мазмуни):

**Агар шоҳ шамширининг кучи бўлмаса,
Шаҳарда ҳар хил шўру балолар бўлар.
Кимки яхшини ямондан ажрата олмаса,
Ҳар фитна қўлидан келса қилар.**

Бизнинг илтижоимиз шулдурким, жаноби соҳибқирон биз томонга тез ҳаракат қилиб, зафар байроғини кўтарсунлар. Байт:

**Халқни кўйдурадиган оловни
Ўчирмасдан бошқа илож йўқ.**

Бу хабарни эшитиб ҳазрати соҳибқирон ҳаракат қилишга азм этди ва ҳамма қасаба,

Замона подшоҳлари ва дорулмакон умаролари инъом ва илтифот учун менга бир дирҳам ҳам бермаганлар. Узим ўз бечоралигимдан ёдгорлик учун деб шу нуххани оллоҳ мадади ила зийнат бериб тугатдим». («Тарихи жаҳоннамоӣ», 1 жилд, 834-а — 835-а варақ).

Муаллифнинг бундай ижодий мустақиллиги асар мазмуни ва ғоявий-сиёсий йўналишига ўз таъсирини ўтказган, албатта. Аваз Муҳаммад асарида изчил халқчил руҳ ҳукмронлигига ҳам шу сабаб бўлса, ажабмас. Аваз Муҳаммад ўз ишида бадиий тасвир воситаларидан унумли фойдаланиб, замонасининг юксак дидли китобхони савиясига мослаб тарих яратди. Асарнинг тили, услуби, баён этиш воситалари бугунги кунда ҳатто тадқиқотчиларни ҳам ҳайратда қолдиради. «Тарихи жаҳоннамоӣ» асари биринчи навбатда Қўқон хонлиги тарихини ёритиб беришга қаратилган. Эълон этилаётган парчалардан кўрамизки, Аваз Муҳаммад ўз давридаги ҳукмронларни кўрқоқликда, эътиқодсизликда айблаб, қаттиқ танқид қилади. Тарихнавис Туркистоннинг руслар томонидан босиб олинишини қоралайди. У ҳар қандай урушларга ва ўзаро низоларга, қонхўрликка қарши эканлигини ўз асарида намён этади. Манбаларнинг кенг қамровли эканлиги асарнинг бой ва ишонarli чиқишида муҳим ўрин тутган.

Биринчи жилдда кўчирмалар олинган китобларнинг сони қирқдан ошади. Қўқон хонлигининг ташкил топишидан то XIX асрнинг 60-йилларигача бўлган тарихга бағишланган иккинчи жилд эса асл манбалар асосида яратилгандир. Бундан ташқари, Аваз Муҳаммаднинг ўзи Умархондан (1810—1822) бошлаб то Худоёрхонгача (1866—1875) ҳукм сурган хонларнинг шоҳиди бўлган. У, шунингдек, бошқа жуда кўп гувоҳлар, турли воқеа-ҳодисаларда фаол иштирок этганларнинг маълумотларидан ҳамда Қўқон тарихнавислари асарларидан фойдаланган. Хонлик тарихи минг уруғи сулоласи хонларининг ҳукмронлик даврига қараб, тартиб билан баён этилади.

Қўқон хонлигининг тарихи бу ҳудудга қирадиган барча миллат ва элатларнинг ҳам тарихидир. Бу вақтда ҳозирги Тожикистоннинг жанубий туманлари, ғарбда Самарқандгача, шимолда ҳозирги Туркистон шаҳригача, шарқда эса Қошғаргача бўлган сарҳадлар Қўқон ҳокимлари тасарруфида эди. Шу жиҳатдан «Тарихи жаҳоннамоӣ» XVIII—XIX асрдаги элатларнинг ўзаро ҳамкорлиги тарихи бўйича ҳам муҳим манбақлар. Қўқон хонлигининг руслар бостириб келиши арафасидаги ички аҳволи, Бухоро билан алоқаларнинг кечиши, шунингдек, Туркистоннинг чоризм томонидан босиб олиниши ҳақида муаллиф гувоҳлик берган ҳикоялар асарнинг энг қимматли боблари саналади. Шу вақтгача мунозарали бўлиб келган мазкур масала очиқлигича қолиб келмоқда. Ушбу муаммога доир кўпгина тадқиқотлар маҳаллий тарихнависларнинг асарларини ҳисобга олмаган ҳолда ёзилган эди. Маҳаллий тарихчи-муаллифларнинг ҳукмларини хулосаларини расмий мафкура мезонларига солиб қараш мантиққа тўғри келмайди. Бизнинг дастлабки ҳисобимизча, Қўқон хонлиги тарихига доир 30 дан ортиқ йирик асар мавжуд. Улар ҳали-ҳануз ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

Биз Аваз Муҳаммад асаридан Туркистон тарихидаги ниҳоятда муҳим воқеаларни акс эттирувчи бир неча бобни эътиборингизга ҳавола этамиз.

Шодмон ВОҲИД, тарих фанлари номзоди

¹ 1864 йили сафар ойи 26 июнда кирган эди.

вилоятларга фармон ва иноятномалар жўнатиб, ислом дини орқали таъкид ва таҳдид кўрсатиб, қўшин йиғишга киришди. Хон фармонини эшитиб ҳар томондан жасур аскарлар ва ботир сарбозлар тўплашиб келдилар. Уларнинг саногӣ фалак юлдузларидан ҳам кўп эди. Ҳисобдон оқилу олимлар сипоҳ миқдорининг кўплигидан ҳайратда эдилар. Ҳама ҳумоюн ўрдасига келиб, соҳибқирон соясида осойиш топарди...

Неча-неча манзиллардан ўтиб жаноби хон (лашқари ила) Тошқандга келиб, истиқомат режасини тузди. Бир неча муддатдан кейин қолган қўшин ҳам етиб келди. Сафар анжомларининг камчилигини тўлдириб, аста-секин Рахшсифат саманд жиловини мақсад томон тортдилар...

...Манзиллар ва маҳаллаларни кезиб (хон) Шаробхона мавзеига етиб келди ва бахт хаймасини жоҳу жалол ва шавкат ила фалак авжига урди ва шу ерни манзил қилди. Тун вақти истироҳат чоғида Тошқанд вилояти уруғларидан бўлмиш Ниёз Али чаққон келиб шундай хабар берди: «Урус кофирлар Чимкент вилоятига икки томондан яқинлашиб, шаҳарга ярим фарсах қолганда тўхтаганлар. Давлат арконлари ва маслаҳат соҳиблари жанобнинг ижозатисиз жангга кирмасдан сизнинг ташрифингизни кутуб турбдилар. Омонсиз жангга (келиб) киришларини талаб қиламиз». Бу хабарни эшитгач, (Султон Саид хон) Мулла Алимқулни сардор айлаб, уни куффор жангига жўнатди. Мулла Алимқул кеч тунда кўчиб, ҳиммат раҳшини мақсуд йўлига ҳайдади. Суръат билан йўлларни тай этиб, куёш чиқаётган пайти Чимкентдан ўтиб, муддаосига етиб тўхтади. У бошараф кишилардан маслаҳат сўради. Улар, бор куч-қудратимиз билан динимиз душманларига қарши урушайлик ва зарба берайлик, шоядки кофирларга кимлигимизни кўрсатайлик, деган қарорга келишди.

Шу пайт Алимқул сардорни ҳужум қилиш хабари душман қулоғига етиб, ўзларини йўқотиб, ваҳимага тушиб, Оқмасжид ва Туркистон кофирларининг олдинги манзилгоҳи бўлган жойида нусратасар лашқарнинг йўлини Садди Искандардек тўсдилар. Улар атрофларида чуқур бир хандақ қавлаб, ҳамма ғалла ортилган арава, оту туялари, асбобу ашёлари билан маҳкам ўраб олиб, йўлда қолиб кетган ғарибларга ўхшаб турдилар.

Мулла Алимқул эшикоғаси қўлига зафар жиловини олиб, иқбол остонасига қадам қўйди, шарафи эса осмон авжига етиб, фатҳу зафар учун аскарларга ишорат қилди...

Икки томондан ҳам ҳарб ноғораси ва уруш найи чалинди. Мусулмонлар тантанаси фазода акс садо берарди. Довул садоси, ёшу қари фарёди аршдаги малак қулоғини (ҳам) қар қилди.

Ғазабнок суворийлар ва шиддаткор йигитлар душман томон ҳамла қилдилар. Омонлик товуси оромини йўқотиб, зогға ўхшаб бир чеккада турарди. Ажал лочини уруш майдонида парвоз қилиб, руҳ қушини сайд этарди. Қатл олови шундай ёниб кетдики, осмон тоқига етарди, уруш шуъласини таъсири шундай эдики, унинг нури фалакни ёритарди. Диловар аскарлар ўз жонларидан кечиб, ширин ҳаётни унутиб, баҳордаги чақмоқ қамишзорга ургандек, курашга ташландилар. Хусусан, аҳли ислом кофирларни қаттиқ жазоладилар, уларни жило тағи билан уруб, шижоат ўқини отиб, бошларини таналаридан жудо қилиб ташладилар...

Кўп қушойишлардан сўнг зафар насими оллоҳ инояти ила мусулмонлар томонига эсди, кофирлар бошига бадбахтлик тупроғини ҳовучлаб сепди ва уларни шарманда қилди. Уруслар тез орада омонлик сўраб, мусулмонлар олдида тиз чўкиб бош қўйдилар. Имонли ва фаросатли мусулмонлар уларга озодлик бериб, зафарпайкар отларини чодирлари томон сурдилар.

Шу куннинг эртасида фирўзлик хусрави бўлмиш куёш ўзининг жаҳонтоб ва зарнигор байроғини осмон қалъасида кўтариб, зарфишон ўқлари билан ҳабаш сипоҳи — қора тун қўшинини паришон қилган пайт... кўп ўрус кофирлар бошланг, қулоҳларини қўлга олиб, қўрқиб, узр сўраш учун Алимқул сардор ҳузурига келдилар. Совға-саломларини тортиқ этиб, душманлик ва адоват руҳидаги калималарни унутиб, улар ўз мақсадларини баён қилишди. Икки томон ҳам сулҳга рози бўлишди. Мусулмонлар сулҳ васиқасига имзо қўюб, (ўруслардан) икки лак¹ миқдоридан Россия тилосида пул талаб қилишди, бу эса Ҳўқанди латифнинг 225 минг бир мисқолли ашрафийсига тенг эди. Улар Туркистон вилоятини ҳам қайтариб беришга рози бўлишди. (Уруслар) рухсат олиб, ўз қўшларига қайтиб кетишди...

Мулла Алимқул сардор бу фараҳбахш хабарларни ҳамма вилоят ва музофотларга тарқатиб чиқди. Сағиру кабир ва ғанию шариф ҳамма жойда бир ҳафта хурсандчилик қилиб, бир-бирларига суюнчи берардилар. Нусратшиор мусулмонлар ўз ишларида тоғдек мустаҳкам бўлуб, Авлиёотадан келаётган кофирларни кутиб турардилар. Шу вақтда кофирларнинг бир неча минг нафари бир-биридан беҳабар Чимкент мавзеига яқинлашиб, хавфсираб, кўрсичқонлар каби бахиллар қабрига ўхшаган чуқур ва қоронғу жойларга (оқопларга — Ш. В.) кириб кетдилар.

Бу воқеалар тафсилоти жаноби соҳибқирон (Султон Саид хон)га маълум бўлди ва у ҳузурига ўзининг аҳли давлат ва аҳли қонунини йиғиб, маслаҳат солди. Мартабали амирлар кайвон даргоҳида тилларидан пурғавҳар сўзлар сочиб айтдиларким: «Ҳозир

¹ Бир лак — 100 мингга тенг

душманга ҳужум қилиб бўлмайди. Уларни тўрт томондан муҳосара (қамал) қилиш керак. Муҳосара қанча чўзилса, шунча фойдалидир. Чунки кундан-кунга уларнинг озик-овқати тамом бўлади, ислом лашкарининг кучи бўлса кўпаяди». Бу фикрлар давлат умаросига маъқул бўлиб, ҳар бир саркарда ўз қўшини билан душман атрофини парголдек қамаб, (улардан) бохабар бўлиб турдилар.

Сафар ойининг чоршанба йигирма иккинчиси кунда¹ бир неча минг кофир ўз «гўрхона»ларидан тўсатдан чиқиб, ислом лашкарини писанд қилмасдан уларга тўпу тўфангдан ўқ отиб, Чимкент қалъаси томон йўлга тушдилар. Камози талигача² етиб келиб, шу ердан шаҳар қалъасини тўпга тутиб, шундай уруш бошладиларким (кўрган) одамнинг журъати ваҳимага тушиб, ҳайратдан гунг ва лол бўлди.

Мулла Алимқул сардор жаноблари ҳар бир паҳлавон гуруҳини ҳар жойга тайинлаб, Мингбой қўшбегини ўзининг орқасига жойлаштирди. Мулла Алимқул эшикоғасининг ўзи бир неча (душман) билан урушарди...

Куффор сипоҳи (умид ўқи ўрнига) тўпу тўфангга зўр берарди, мусулмон лашкари эса гинаю адоватдан ўқларини заҳарлаб курашарди. Бу зарбалардан кўрққан кофирлар симобга ўхшаб ҳар томонга оқиб кетардилар ва кабутарларга ўхшаб ўз жонларини асраш ҳаракатига тушардилар...

Алқисса, икки томон ҳам шу хатарли ҳамда хавфли жойда матонат ва сабот ила бир-бирлари билан қаттиқ олишди. Фарғона қўшини эртадан кечгача муҳораба қилди. Шунинг учун фалак тоқидаги малак шаҳодат қўлини ҳайрат тиши билан тишлаб, шу урушни мақтарди... Охирда зафар шамоли Фарғона томон эсди ва кофирлар тор-мор бўлиб, қочишга ихтиёр қилдилар... (Улар) бевафолик тупроғини мурувват кўзига ташлаб, (Россия) салтанати обрўйини фано боди (шамоли)га бердилар. Назм (мазмун):

**Бир қўлидан мурод жоловини берди,
Яна бири ҳавас оти тепасидан тушиб кетди.
Бошқаси ўқдонини йўқотиб беҳол бўлди,
Бир қанотсиз қўшдек учолмай қолди.**

Душман сипоҳи қочиб орқага қайтишни ихтиёр этди... Кўп киши ул оташафрўз тиф тобидан, пайкон шуъласидан ва жонсўз ўқдан жангда ўлиб, зоғу итларга ем бўлди. Нусратшиор аскарлар қўлига уруш асбоблари ва уруш аслаҳаларидан кўп ғанимат тушди.

Аҳли куффорнинг бир фирқаси Туркистон томонга, бошқаси Авлиёота тарафга кетдилар. Мусулмонларнинг бир гуруҳи қочоқлар орқасидан қувиб, шеру йўлбарсдек ҳамла қилиб, (урусларни) таъқиб этиб кетди ва бир манзил улар билан урушиб-урушиб чекидилар.

Шу аснода бир ўқ кофирлар томонидан отилди ва шижоат жангалининг шери, ягона ва фарзона, ул диловар ва рустамзода, мард, жасур лашкарбоши Мингбой қўшбеги баҳодир қипчоқ билагига тегди. Шу захмдан кейин бутун қўшин ўз манзилига қайтди. Кофирлар мусулмонлар қўлидан буткул озод бўлдилар.

Мингбой қўшбеги икки кун роҳат тўшагида ётиб, учинчи кун шаҳодат даражасига етиб, жаннат томон йўл олди.

Шундан кейин жаноби соҳибқирон фатҳу зафардан оллоҳга шукрлар қилиб, нусратшиор лашкарни жой-жойларига қўйиб, Чимкент қалъаси деворини янгитдан бино этди. Энди (бу қалъа) Садди Искандари зул-қарнайдан дарак берарди:

Вилоят қалъаси қурилишидан кейин Чимкент ва Тошкандни Мирзо Аҳмад деган бир парвоначига тақдим қилиб, бир гуруҳ илғор чегарачи мерганларни кўмак (ҳамда қалъани мустаҳкамлаш) учун қолдирди.

Сартия, қирғизия ва бошқалар орасидан соҳибқиронга хиёнат қилганларни жазолаб, (Алимқул) занг босган хотирасига сайқал бериб, мусаффо қилди ва кўнгли жойига тушди. Ҳамда Султон Маҳмуд хон тўра, Улуғжон тўра, лашкар бошлиқларидан Нур Муҳаммад қўшбеги Муҳаммад Назарбек парвоначи, Ниёз Али додҳоҳ понсодбоши шаҳодат даражасига кўтарилди. (Қатл қилинди — Ш. В.)

Шундан сўнг Алимқул сардор азамат жоловини Тошканд томон тортиб, йўл босиб Тошканд вилоятига кирди ва Султон Саид хон остонасини ўпишга муяссар бўлди. Ун кун ичида бу ерни макон ва истироҳат учун манзил қилди. Бир неча вақтдан сўнг Султон Саид хон азамат жоловини Хўқанди латиф томонига маътуф қилиб, йўл олди. Дашту сахро ва манзилу мароҳилини ўтиб, 15-раби ул-аввал, жумъа куни (1281 йил) ³ манзилгоҳи бўлган ўрдага кириб келиб, хусравона тахтга хурсандлик ва хушбахтлик ила чиқди.

Вилоят раъяси ва аҳолиси ҳукмдорнинг адлу инсофи ила форигболликда яшардилар. Шу муқаддимадан кейин бу мусаввада мусаннифи (яъни муаллиф — Ш. В.) соҳибқирон фатҳу зафари ҳақида бир муносиб тарих айтди...

¹ 1864 йил 28 июлида

² Чимкент атрофидаги мавзе номи

³ 1864 йил, 13 августга тўғри келади.

**ЎРУС КОФИРЛАРГА ҚАРШИ ИККИНЧИ ЮРИШГА СОҲИБҚИРОННИНГ
ФАРМОН (БЕРИШИ) ВА ИҚОН МАВЗЕИГА КЕЛИБ КУФФОР
БИЛАН ҚИЛҒОН УРУШИ ҲАҚИДА**

Жаноб соҳибқирон (Султон Саид хон) давлати азимга (Хўқандга) қайтдилар. Шум кофирлар маҳзул ва маҳрум бўлиб Авлиёотага келдилар. Бир неча кун осойишталик билан ҳарб олот-асбобини янгитдан тахлаб, вақтни ғанимат билиб яна Чимкент ирода-сини қилиб, Чимкент қалъасига яқинлашиб қолдилар.

Кофирларнинг дабдабали тарзда келаётгани ҳақидаги хабар Мирзо Аҳмад қушбе-гига маълум бўлди. Мирзо Аҳмад — зоғ каклик рафторига тақлид қилиб, эртаси беҳи-соб лашкар ила кофирларнинг йўлини Садди Исқандардек олиш учун Чимкент қалъаси-дан хиромон чиқди... (Улар) тез кофирларнинг маконига келиб, рақибга қарши муқо-бил сафландилар. Кофирлар бундан хабар топди, аммо улар шуни билардиларки, нобакор Мирзо Аҳмад қушбеги курашишга бел боғлаган бўлса ҳам аслида у хўроз эмас, макиёндыр. Кофирларнинг ғайрати қайнаб, хавфли ва хатарли аҳволда ўзларини йўқотмасдан тўпу туфанглари ила урушга киришдилар.

Икки томон ҳам саъий ҳаракат ила камоли паҳлавонлик кўрсатиб, сабту қарор қадамини босиб, бир-бирлари билан жанг қилдилар. Оқибатда худо амри ила кофир-ларнинг қўли баланд келди ва мусулмонлар орқага чекинишга мажбур бўлиб, Чимкент сари йўл олдилар.

Мирзо Аҳмад шу ернинг сипоҳсолари бўлатуриб, журъатсизлик ва кўрқоқлик қилди. Чимкент қалъасида паноҳ топмай, Тошқандга қайтди.

Пиёда ислом аскарлари имкон қадар кофирларга қарши курашиб, муродсизлик-дан тушкунликка тушган ҳолда нобакорлар ўқидан ҳалок бўлавердилар. Улар (ўруслар) 1281 йил жимод ул-аввал ойининг учинчисида, сешанба куни¹ Чимкент қалъасига кириб, беҳисоб бедодлик ва ёвузликни мусулмон аҳлига раво кўрдиларким, бу иш-ларга ақл бовар қилмайди.

Баъзи шоҳидларнинг гувоҳлигига қараганда, ўруслар урушдан сўнг шаҳид бўлган мусулмонларнинг жасадларини санаб чиққан эканлар. Айтишларича, каттаю кичик, эркак ва аёллардан 1376 киши мақтул бўлган. Сипоҳнинг ҳамма асбоб-аслаҳаси, бир қанча ғалла тўла омбор кофирлар қўлига ўтди. Яна улар вақтни бой бермай, қочоқлар-ни таъқиб этиб, Тошқанд вилоятига етиб келиб, Тошқанд қалъасини қамал қилишди. Бир неча кун дам олишгандан сўнг шаҳарга яқинлашиб, шундай ёвуз босқинчилик қилишди-ки, одамзод ақли кофирларнинг бундай журъатига ҳайрон қолди.

Баъзи кўрқоқлар қочиб қолдилар, шижоатли кишилар эса ҳозир нозир бўлиб, кофирларнинг бошига тўпу туфанглардан жаладек ўқ ёғдирдилар ва аксар кофирларни ер билан яқсон қилиб, минг азобу машаққат ила ўз қўшларига қайтдилар.

Шу воқеалар ичида жаноби соҳибқироннинг келиш хабари маълум бўлди. Кофир-лар (ўз жойларига) қайтиб кетишди. Тошқандликлар бу фатҳу зафарни эшитиб, жаноби соҳибқиронга беҳисоб лашкар билан бир неча кофирнинг бошини ҳада ва совға сифати-да жўнатдилар. 19-жумодул-аввал, чаҳоршанба кунинида² бу башоратли хабар ул хоси-ятсиз бошлар билан бирга Хўқанди латифга келди.

Кабиру сағир, фуқаролар бир неча кун хурсандчилик қилдилар. Кетма-кет келаёт-ган совуқ хабарларни эшитиб тоқати тоқ бўлган жаноби соҳибқирон вилоятнинг ҳар томонига мағруб номалар юбориб, ўзи бир неча киши билан ўн тўртинчи жумод-ул-аввал куни тезда Тошқандга етиб келди. Кофирларнинг кетганини билиб, Тошқандни ўзига маскан қилди. Қўшин аҳли ҳам бирма-бир соҳибқирон ҳузурига келиб қўшилди-лар. Кофирлар соҳибқирондан кўрқиб, Чимкент қалъасига кириб яшириндилар.

Шундай қилиб, қиш ҳам кирди. Кундан кунга ҳаво совиб, қору ёмғир ёғиб, ер ях-лаб, қорнинг баландлиги оту туя кўкрагига тегадиган бўлди. «Туф десангиз музлайди-ган» ҳавода жаноб соҳибқироннинг ғайрати тушиб, лашкар сафидан 12 минг ёш йигитни танлаб, уларга Мулла Алимқулни сардор қилди ва ражаб ойининг ўн тўртинчиси, ду-шанба кунинида³ Туркистонга кофирларга қарши жангга боришларини буюрди.

Шу вақт ҳавонинг совуқлигидан ҳис ва ҳарақат руҳи бадандан соқит бўлиб, нафас танадан худди пўст ташлайдиган илонга ўхшаб зўрға чиқарди. Айниқса, Тошқанддан чиқиб Қайрағоч мавзеига етиб келган кун тунда шундай шамол кўтарилдики, Од қавми-ни⁴ йўқ қиладиган тўфонга ўхшарди... (Мусулмонлар)дан бир неча нафарининг оёқ-қў-лини совуқ урди, баъзиларни юзлари, кўзлари музлади, баъзи кишилар эса ақлдан озиб сафдан чиқдилар. Бир ғаройиб аҳвол юз берди. Лашкар тез суръатлар билан ҳаракат қилиб Чулек мавзеига келди. Одамлар манзил қилган шу жойда кофирлар ҳам кичик кўрғон бино этиб, бир даста сарбозларини ҳимоя учун қолдирган эканлар. Шу қавмдан қарийб 50 кишини ўлдириб, хотирларни тоза ва мусаффо қилиб, Иқон қалъаси олдида

¹ 1864 йил, 5 октябрда

² 1864 йил, 21 октябрда

³ 1864 йил, 13 декабрида

⁴ Од қавми ҳақида «Қуръон»да эслатилади

қўш урдилар. Чун зим-зиё тун қоп-қора мағрибга ғарқ бўлди ва зарнигор офтоб ма-лики жаббор амри ила машриқдан чиқди, қалъада ғафлат уйқусида қолган одамлар деворлардан қараб, истироҳат қилаётган бир олам нусратасар аскарларни кўрдилар. Улар вазият қанчалик оғирлигини билиб, душманни ушлашдан бошқа чора йўқлигини фаҳмладилар. Қалъадагилар бир неча хиёнаткорни боғлаб, узр сўратиш учун жаноби султон Саид хон хизматига (хузурига) олиб келдилар. Уларнинг ҳар бири ўз қил-мишларига яраша хоқон марҳаматига сазовор бўлди. Жаноби олий фармойишлар ила бандиларнинг аксариятини асфоли жаҳаннамга жўнатиб, шу куни дам олмоққа азм этди...

Намози аср ва шом вақти орасида кетма-кет шундай хабар келдиким, бир неча юз ўрус кофирлари дабдаба билан яқинлашиб келмоқдалар. Бу хабарни эшитиб, соҳибқироннинг ғафлат уйқуси бошидан учди. Мардлик ғайрати унинг ҳамма паю суяклариди ҳаракатга келиб, аҳли лашкарини қуроллантириб, кофирлар йўлини тўсиш учун жўнатди. Сарбозлар душман йўлини ҳамма томонлама босиб олдилар. Қору муз отларнинг кўрагига тегар, ҳаво совуқлиги эса ифрот ҳаддига етарди. Шу кечани сарбозлар от устида ўтказдилар, уларнинг кўпчилигини совуқ урди. Кофирлар эса ўзлари қовлаган хандақларга кириб, юз минг ранжу азоб ила кечани кундуз қилдилар.

Қуёш малики фарҳанг амри ила машриқдан бош чиқариб, қоронғу зулматни ёрутди. Исло лашкарининг ғозийлари тўрт томондан кофирларга қарата ўқ ёмғирини ёғдирдилар. Ёш паҳлавон йигитлар отларга миниб, ҳар тарафга чопиб кетдилар, кофирлар эса ваҳимага тушиб, уларни ўзларига яқин йўлатмасдилар. Шундай қилиб, кечгача жанг қилсалар-да, ҳеч бир натижага эришолмадилар. Кофирлар тоғдек мустаҳкам эдилар. Ақлли одамлар ўз расму ойинларига қараб, маслаҳат қилиб, ҳийла йўлини тутдилар. Улар бир кеча-кундуздан кейин ҳар хил нарсалар — намат, дарахт шохлари, қору муздан қорабуяра ясаб, уни олдиларига қўйиб, юмалатиб кофирлар мавзеига яқинлашдилар. Уларнинг орқасидан паналаб келган навкарлар тўсатдан душманга ҳужум қилиб, кофирларни паришон ҳолида нобуд этдилар...

Баттоллардан ўттиз-қирқ киши от ва туяларга миниб, Туркистон сари қочишга тушди. Мард сарбозлар бундан хабардор бўлиб, уларга етиб олиб, ақлсиз кофирларни милтиқ билан отиб ўлдиришди. Минг хил ҳийла ва найранг билан шу қавмдан 3—4 нафари қутулиб, Туркистон қалъасига етиб бордилар. Соҳибқирон (Султон Саид хон)нинг келиши ул разил қавмга маълум ва ошкор бўлди. Туркистон қалъасининг дарвозасини уч кун очмасдан улар кечаю кундуз ҳозир ва нозир турдилар¹.

Жаноби соҳибқирон фатху зафардан кейин Туркистон қалъасига назар ташламасдан, ўлжага тушган қанча нарса, тўпу туфангни олиб, мол, оту туяларни ҳайдаб келиб, саодатмандлик билан подшоҳлик тахтига ўлтириб, қарор ва осойиш топти. Агар у Туркистон қалъасига (яна юриш қилиб) борса эди, кўффор ва ислом диёрининг ўртасида яна қирғин ва вайронагарчилик юз берарди.

Қарийб олти ой пойтахтда туриб, вилоятнинг ҳар чеккасидан нодир монийсират хунарманд усталарни чиқариб, кечаю кундуз найзаю тиг ва бошқа уруш аслаҳалари ясалди. Тез орада 70—80 тўпи жангий муҳайё қилинди, бир неча минг саккиз — ўн қарич келадиган султоний милтиқ ҳам ясалди. Қурол-яроғларнинг адади аҳли ҳисобга ҳам маълум бўлмади. Шундай куч-қудрат билан душманга қарши боришга қарор қилинди. Ниҳоят, ўн иккинчи зу-л-ҳижжа ойда кофирларнинг Ниёзбек қалъасини олганлиги тўғрисидаги хабари ҳамма жойга тарқалди. Бу воқеанинг баёни шундай. Шанба² куни тунда (ўруслар) ўғридек қалъа деворларидан чиқиб, тўпу туфангларидан созу наво чиқариб, ғафлатда ётганларни уйғотдилар. Тун зим-зиё бўлгани учун кулфатзада кишилар бу даҳшатли воқеадан хабар топиб, баъзилари ўзларини дарёга, баъзилари қалъа деворидан пастга ташладилар, кўплари кофирларга асир тушдилар.

Эртасига ранго-ранг қуёш оллоҳ амри ила бошини осмон даричасидан чиқариб, атрофни соф ва нуруний қилди. Ҳар тарафга паришон аҳволда тарқалган сарбозлар 19-зу-л-ҳижжа, яқшанба³ куни бу хабарни Хўқандга етказдилар.

Замона умаролари ва фуқаронинг катта-кичиги бу даҳшатли воқеадан хотирлари паришон бўлди. Мазкур оянинг йигирманчисида жаноби Султон Саид хон суръат ила Тошқандга йўл олишга фармон берди. (Хўқандликлар) чақоршанба кунинда Тўйтепага етиб келдилар ва бир кун шу ерда дам олиб, орқадан келаётган лашкарни кутдилар. Жума куни лашкар ила Фарак, ҳозир Чирчиқ номи билан машҳур, дарёсидан ўтиб, ўйламасдан душман сари йўл олдилар...

Аҳли кўффор мусулмонларнинг ҳиммат ва ғайрат билан келаётганини эшитди, исломнинг шуқуҳи кофирлар қалбини босди. Улар ўз жойларидан кўчиб, бир манзил орқага Шўртепа мавзеига келиб, ўзларига қароргоҳ қурдилар.

Жаноби хон амирлашқари билан бирга келиб, Мингўрик манзилида нузул қилди.

¹ Бу воқеа тафсилоти учун қаранг: Романовский Д. И. Заметки по среднеазиатскому вопросу. — Санкт-Петербург. 1868. 31, 68-саҳ. (илувасида шу воқеаларни баён этувчи 12, 23-рақамли мактублар)

² 1865 йил, 14 майда

³ 1865 йил, 21 майда

Кечани истироҳатда ўтказиб, эртаси шанба куни Ховари аъзам (қуёш) малики фарҳанг амри ила машриқдан урушни ният қилиб бош чиқарганиданоқ жаноби шоҳ нусратпаноҳ лашкари билан дабдаба-ю шавкат ила Шўртепага яқин келдилар. Улар узоққа отадиган тўпу тўпхона, саккиз-ўн қарич келадиган қора қўндоқли милтиқларни олиб, шарҳи йўқ салтанат ила султоний кўсларни чалиб, кофирлар томон йўлга тушдилар...

Мулла Алимқул амир лашкар Султон Саид хон фотиҳасини олиб, душман ёқасини маҳкам тутиб жангга киришди. Филни йиқитадиган шергир диловарлар душманга қарши баҳри Хазарга ўхшаб мавж уруб, фитна ва ошўбга азм қилдилар. Эртадан кечга-ча ул номсизлар билан урушиб, дарё мавжидек ғалаён кўтардилар. Кеч кирди ва кофирлар қайтиш учун ноғора чалиб, бахиллар қабридан ҳам тор бўлган бир чуқур жойга (окопларга — Ш. В.) қайтдилар. Ислом лашкари кечани ухламасдан ўтқазиб, малъунлар манзилини ҳалқадек босиб олиб, субҳи содиққача барқарор турдилар.

Давлат арконлари беодоблик ила арз қилдиларким, «аскарлар ҳаммаси ташна бўлиб оч қолдилар, ўз қўшларига қайтиб дам олишлари зарур, эртаси яна бу жамоанинг бошига етиб кела оламиз». Мулла Алимқул амирлашкар бу насиҳатларга қулоқ солмади ва ўз сўзида тоғдек маҳкам турди. Байт (мазмун):

**Насиҳатга қулоқ солгил, жоним, жондан ҳам яхши кўрар—
Саодатманд ёшлар барно пирларнинг ўғитини.**

Эртаси якшанба куни қуёш машриқдан жанг толиби бўлиб, ғалаён қилиб, бошини гардун чашмасоридан чиқарганда аҳли ислом кофир лашкарига ҳимматини қаратиб, тўпу тўфангни ишга солиб жанг бошладилар. Кофирлар бу ҳужумга тоқат қилолмасдан саросимага тушиб, тор хандақларидан чиқиб, минг ҳийлаю найранг билан ўзларини тепаликларга олдилар...

Шу пайт оллоҳ амри ила 1281 йил, зу-л-ҳижжанинг 26-кунида¹ кофирлар сафидан бир ўқ отилди ва у Мулла Алимқул амир лашкарга тегиб, уни ярадор қилди ва у отдан йиқилиб тушди. Шул сабаб лашкари ислом парокандаликка тушиб, ҳамма ўз жонининг йўлаб паришонликка берилди. Сарбозлар жаноби амрлашкарани отга миндириб, ҳамма асбобу яроғ, тўпу тўфанларни олиб Тошканд қалъасига етиб келдилар. Алимқул амирлашкар ҳушдан кетиб ётган эди. Ҳозик табиблар ва комил жарроҳларни топиб келдилар. Улар амирлашкарнинг жароҳатини кўруб, муолажага ожиз эдилар. Унинг аҳволи ҳар дам оғирлашарди. Инсоннинг тадбиркорлиги тақдир олдида заиф эди ва ҳар соатда ўлим аломати унинг юзида зоҳир бўларди. Буни ҳамма кўриб турарди. Назм (мазмун):

**Агарда бирон подшоҳнинг ажали келмаса,
Худо бўлишга ҳам даъво қиларди.
Ҳеч ким абадий яшайолмайди,
Фақат худодир оламда абадий,
Бу жаҳон ҳеч кимга вафо қилган эмас,
Оламини яратган фақат худо қолар, бас.**

Бу уқубатсиз ҳол аҳли давлатга ва каттаю кичикка маълум бўлди. Қирғиз ва қипчоқлар вақтни ғанимат билиб, жангални мардлик шеридан холи деб, бузмачиликни ўзларига пеша қилиб, Қурама томон йўл олдилар. Тилов манзилгоҳига етиб келиб отдан тушдилар. Ақлу тамиз уларнинг милларида йўқлиги учун (кейинроқ) кўз очиб, ҳушларини йиғиб кўрсаларки, ажаб бир қабоҳатли ишни бошлаган эканлар. (Мисраъ) «Нечук оқил қилур шундай ишким, яна пушаймонликка сабаб бўлса».

Шу жойда қўниб, кечаю кундуз ўзаро маслаҳат қилдилар, аммо бир қарорга келолмадилар. Охири орқага қайтиб Тўйтепага етиб келиб, Султон Саид Муҳаммад хон номига бир узрнома ёзиб, Тошкандга юбордилар. Уларнинг қосиди (элчиси) анча йўл босиб, Тошкандга келди, номани Султон Саид Муҳаммад хонга топширди. Арқони давлат ва аъёни салтанат ул одамларнинг сўзларидан қаноатланмадилар ва қосидни муродсизлик ила қайтардилар. Байт (мазмун):

**Мазлумларнинг жазосини бериб, марҳумлар мақсудин чиқар,
Дину доду ҳуш ила обод қилгил дунёни.**

Ул номурод қосид (элчи) ўз лашкарига қайтиб, ҳамма кўрган-кечирганини шул тоифанинг сардори ва мингбошиси баҳодир қипчоқ Бек Муҳаммад ибни Хол Муҳаммад ибни Муҳаммад Назар Қўрўғли ибни Санжарга айтиб берди. Қипчоқ ва қирғиз улусининг ҳаммаси маҳзун ва хафа бўлиб, бошқа чора топмасдан бу манзилдан кўчдилар. Ҳар бир янги жойдан кўчганларида ўзаро маслаҳатлашардилар, аммо ҳаммаси натижасиз эди. Улар бир-бирлари билан можаро қилиб Сайхун дарёсининг бўйига етдилар. Ундан ўтиб, Турк ва Сарой қишлоғида тўхтадилар.

Энди Султон Саид хон ибни Малла Баҳодурхон ҳақида озгина эшитинг.

Қирғиз ва қипчоқлар вафосизлик қилиб, Хўқанди латифга кетган кунларида сартия аҳолиси замон хонига вафодорлик кўрсатиб, амирлашкар билан қолдилар. (Қипчоқ ва

¹ 1865, йил 21 май

қирғизлар) хиёнати амирлашқарга ҳам маълум бўлди. Бундан дард чекиб (Алимқулнинг) касаллиги яна оғирлашди ва пешиндан кейин унинг руҳ қушчаси тананинг тор қафасидан халос бўлиб, жаннат оламининг фазосига учиб кетди, жонни жон ато қилганга бериб, шаҳодат даражасига етди...

Амирлашқарнинг фарзандлари, хотунлари ва тобеълари бу аҳволни мушоҳада қилиб, мажруҳ қалблари яна маҳзун бўлди. Сабру қарор жиловини қўлидан бериб, ғам ва қайғу тариқасига ўтдилар. Арқони давлат, аъёни шавкат сартия мамлакатининг ақобиру ашрофлари, Тошканднинг каттаю кичиги, тожику турк ҳамма қайғуга тушуб йиғладилар. Уларнинг кўзларидаги ёшлар дурга ўхшаб оқарди...

Алқисса, ул жамоатнинг нолаю фарёди фойда қилмади ва бу дарди бедавога илож ҳам топилмади. Ниҳоят, фохира дунёнинг орият либосини амирлашқар танидан ечиб охират либосини кийинтирдилар. Арқони давлат ва аъёни мамлакат қайси маконга Мулла Алимқулхон жасадини қўйлик деб машварат қилиб, бир қарорга келолмадилар. Шу маҳал амирлашқарнинг бир неча ишончли кишиси ўзаро маслаҳат қилиб, иттифоқликда жасадни фозиллар қуёши ҳазрати Шайх Хованд Таҳур мазоридида дафн қилдилар...

Шундан кейин Мулла Алимқул арвоҳига фотиҳа ўқидилар. Мулла Алимқул амирлашқарнинг таржимаи ҳоли. У Ҳусайнбой отарчи, яъни байторнинг ўғлидир. Андижон тобеларидан бўлган қирғиз қипчоқ қабиласиндандур. Ёшлиғида отаси уни илм таҳсили учун Андижонга муҳтасибга шоғирдликка берди. 3—4 йилдан кейин шу шаҳарнинг муҳтасиби Мулла Алимқулни «гиранда» (олувчи) лавозимига қўйди. Худоёрхон ўзининг ақаси Маллахонни авф этиб, Бухородан Ҳўқандга олиб келтириб, умаролар қаторида унга вазифа ва маош тайинлагандан сўнг Мулла Алимқул Маллахонга мулозим бўлуб хизматга кирди. Маллахон иккинчи марта ўз уқаси Худоёрхонга мухлифат қилиб, Андижонга қочиб кетганда Мулла Алимқул Маллахонни Пўлодбий қирғиз олдида олиб борди. Пўлодбий қирғиз савсамир қабиласининг мўътабар раиси эди. Фитна ва фасод раъиясига эга бўлган Пўлодбий Маллахон қадамини муборак деб, ўз қабиласи ила унинг хизматига бел боғлади-да, Қорасувга борди. Бу ер Мулла Алимқул ва унинг қавми учун ватан эди. Шу атрофдаги Алимқулнинг қавми-уруғлари ҳам Маллахон хизматига ўтди. Маллахон Алимқулни элчилик учун кўп жойларга юбориб, одамларни ўзига тобе бўлишга ундади. Алимқул бу ишда кўп саъй ва ҳаракат қилиб, Қорасув ва унинг атрофидаги қабилаларни Маллахонга ёрдам беришга чорлади ва унинг олдида олиб келди. Маллахон Фарғонанинг ҳукмронлик тахти ва фармондорлик аврангига ўтурганидан сўнг Алимқул хизматларини эътиборга олиб, унга эшикоғаси ҳамда мири понсод унвонини берди. Шундан кейин у Чимён навоҳисининг ҳокими бўлди. Уратепани фатҳ қилган пайтда ҳам Алимқул жасорат кўрсатган эди. Маллахон ҳукмдорлигининг охирларида Марғилонда вали (ҳоким) бўлди. Султон Сайид хон ўз ҳукмронлиги даврида унга Фарғона сипоҳсолори ва лашқарбошилиқ мансабини берди.

Алқисса, сўзнинг қисқаси шуки, жаноби Султон Саид хон салтанат шавкатига яраша зеб-зийнат бериб, сартия умароси ёрдамида мамлакатни ҳимога қилиб яшар эди.

Кундан-кунга кофирларнинг қўли баланд келиб, ҳеч қаердан умид (ва ёрдам) дараги бўлмади. Қирғиз ва қипчоқлар эса мурувватсизлик ва ёвлик тупроғини ўз бошларига сепиб, қочиб кетдилар.

...Элчилар унинг (амир Музаффарнинг)¹ олдида тез-тез бориб турардилар. Ҳар дафъа, Тошканд вилоятининг уламо ва оқсоқоллари Бухорога келиб бизни дуо қилсун, деган сўзни айтарди. Унинг сўзини қабул қилиб, вилоят улўғларини ул маломатзадаи фалокат олдида жўнатган эдилар.

Улар етиб боргандан кейин изма-из бошқа руқъалар етиб келди. Унда «Султон Саид Муҳаммад хон ҳам келсун» деб ёзилган эди. Бу амрни ижро этиш Султон Саид хон одамлари учун жуда оғир эди. Умаро ва фуқаро ўзаро маслаҳат ва машварат қилди, аммо ҳеч наф бўлмади. Боришдан ўзга чора қолмаган эди. Ниҳоят, (Султон Саид хон) сафар асбобларини йиғиб ҳозирлашга буюрди, мулкни худога топшуруб, Бухоро сари йўл олди. Қанча юриб ул икки аёлманд ҳезпешаларнинг олдида етиб боришди. Уни (Султон Саид хонни) ҳам ушлаб, қайтишга ижозат бермадилар. Тошканд мамлақати беҳоким ва эгасиз қолди...

Алқисса, мусулмонлар бесаранжом бўлуб, бошсиз қолдилар. Ҳар бир фирқа ўз ҳолича эди. Бунга қўшимча яна Тошканд фуқароси навбат билан илғор учун қолдиришган бир неча минг хўқандлик сарбозларни боқардилар. Сафар ойининг 4—сешанба кунини² ўрус кофирларнинг лашқари субҳи содиқда Камолон дарвозасини босиб олиб, шаҳарга кирдилар. Хўқанд сартияларининг 6—7 илғор дасталари қалъа ёриқларидан чиқиб, ҳар хил йўллар билан қочиб кетди. Баъзилар Чирчиқ дарёсига чўкиб ўлдилар. Тошканд фуқароси эса икки кечаю икки кундуз кофирлар билан урушиб, уларни Масжиди баланд хонақоҳига қамадилар. Бир кеча кундуз аҳли ислом уларни муҳосара қилиб, хонақоҳ атрофини ёқмоқчи бўлдилар. Кофирлар бундан хабар топиб, эски

¹ Гап Бухоро амири ҳақида бормоқда.

² 1865 йил, 29 июнда

ўрдага ўтдилар ва йўлда бир неча маҳаллани ёндириб юбордилар. Шаҳарга шўру ғавғо тушди, унинг ҳар томонидан одамлар Бухоро подшоҳининг олдига, бепарво қипчоқлар ҳузурига жўнашиб, улардан ёрдам сўрадилар, аммо барчаси фойдасиз эди. Охири куффор билан сулҳ тузуб, уларнинг ҳамма шарт-шароитларига рия қилишига мажбур бўлдилар.

Хўқанди Латиф Шаҳрида Қипчоқларнинг Узларига Хон Кўтаришлари. Бухоро Подшоҳи ва Худоёрхонни (Фарғонага) Келишлари ва Давлат Салтанатига Худоёрхон Валинеъматнинг Утургани Ҳақида

Сўз гулистонининг чаманороси, минг дostonнинг булбули бўлган мусанниф (яъни китоб муаллифи — Ш. В.) воқеа дуру гавҳарини шундоғ баён этади. Ул замон ва ул вақтларда бесару сомон қипчоқлар ўз лашкарлари ила келиб Сайхун дарёси бўйидаги Сарой деган қишлоқда тўхтадилар. Қирғиз ва қипчоқ улусининг улуғлари бир неча кун шул жойда қолиб, ўзаро маслаҳат қилиб шундай қарорга келдилар: «Бирор-бир мирбачани топиб уни хонлик салтанатига кўтариб, шаҳар (Хўқанд)га кириш керак». Шу фикр ҳаммага маъқул бўлди. Мирзо ибни Норқўзи додхо қирғизни Худойкул бек ибни Мақсудбекка маҳалладош ва қўшни бўлгани учун унинг олдига юбордилар. У шамолдек тез шаҳарга келиб, энди ўн олти ёшга кирган, аслзода мир авлодидан бўлмиш Худойкулбек ибни Мақсудбек ибни Бекбўтабек ибн Сулаймонбек ибни Шодибекни олиб, (Сарой) мавзеига етказди. Халқ мирбачанинг малоҳатли суратига ошиқи шайдо бўлиб, 1282 йил, душанба куни, муҳаррам ойининг бешинчисида¹ уни салтанат ва шоҳлик маснадига хон қилиб кўтардилар.

Арбобу шариф, фақиру ғаний муборакбодлик учун дуога қўл кўтариб, масрурлик ва шодиёналик фотиҳасини ўқидилар. Шундан кейин аркони давлат ва салтанат аёнлари ва бошқалар жам бўлуб шаҳарга келиб кирдилар. Улар Султон ўрдасига жойлашдилар.

Хон жаноби султонлик тахтига ўтуруб, Бек Муҳаммад қипчоқни мингбоши мансабига сарафроз қилди. Мирза Аҳмадга дастурхончилик (мансабини) ҳадя қилди.

Шу вақт давомида аҳли қирғизия ва қипчоқия ўн тўрт кун ўрдада яшади, душанба куни кечқурун эса фуқародан хавф олиб, подшолик салтанатини ташлаб, шаҳардан бир фарсаҳ нарига қочдилар. Бу хабарни баъзи бебошу авбошлар эшитиб, кечаси бориб ўрда ичини талон-тарож қилдилар. Буни шаҳарнинг баъзи улуғлари эшитиб, ул одамларни тафтиш ва таҳқиқ қилиб, олиб кетган нарсаларидан бир қисмини топдилар. Шаҳар фуқароси ва уламолари қипчоқлар аҳволини кўриб, гуруҳ-гуруҳ бўлиб улар олдига бориб, шаҳарга қайтишни сўрадилар. Аммо бу ҳимматсиз кишиларда шаҳарга қайтиш учун юрак йўқ эди.

Ғамойил қишлоғини (қирғиз, қипчоқлар) ўзларига турар жой қилиб олдилар. Улар куффорга қарши ғазоват учун деб фуқарога солиқ солиб, юз минг тилла пул тўплаб олдилар. Уларнинг касофатли қилмишларига қарамасдан шаҳар аҳолиси сабр-тоқат айлаб, уларга ёрдам бердилар. Аммо бу иш шаҳар ва сахро ўртасида бир неча кун давом этиб, икки томоннинг ҳам нафратига сабаб бўларди. Масал бордурким, унда айтилишича: «Йўлини йўқотган киши (гумроҳ)дан сўрадиларки, сенинг номинг нима?» — «Нюмим раҳбар (йўловчи)дир» деб жавоб берибди у. Қипчоқларнинг бу қилмишлари ва ҳамоқатлари жаноби бахтиёр Худоёрхон валинеъматга маълум эди. Жаноби валинеъмат воқеалар баёнини Бухоро подшоҳи амир Музаффарга дарҳол етказиб турарди. Шу орада амир ўрусларга элчи жўнатишни баҳона қилиб, Хўқандга келмоқчи бўлди. Нажмиддин хўжа деган бир бухороликни Россияга элчи қилиб кўп тўхфалар ва ҳадялар, яъни улкан бир фил, амир Темур васиқаларини қўлига бериб, Петербургда — ўрус оқ подшоҳига жўнатиб, ўзи беҳисоб лашкар ила Бухородан Жиззахга келиб, манзили жалол қилди. Бу ердан Бухорога тижорат учун келаётган бир бой ўрусни саккиз юз туяга юкланган қимматбаҳо матолари, бир неча туя ўрусия олтин-кумуш пуллари ила қўлга тушириб, ҳамма молу матони олиб, ўзига хавф солиб, Тошкандга — ўрус жинироли (генерали — Ш. В.) олдига ҳайдади.

Амир Худоёрхон жанобларини ўзига ҳамроҳ ва қўлига ўйинчоқ қилиб Хўқанди латиф сари йўл олди. Хўжанд шаҳрига келиб осойиш топти. Жаноби валинеъматга (Худоёрхонга) ишониб, уни лашкарга сардор қилиб Хўқанди латифга жўнатди. Худоёрхон, Оллоёрбек парвоначи, Яқуббек ғулом, Самарқанд ҳокими Шер Али ғулом саноксиз лашкари ила Хўқанди латифга йўл олдилар.

Қипчоқлар уларга муқовамат қилмасдан яшанба куни Мўйи Муборакка келдилар. Кечани бир илож қилиб ўтказиб, душанба куни, лашкар келишидан олдинроқ пешин намози вақтида Марғилон йўлига чиқиб кетдилар. Шу куни кечаси манғит лашкарининг илғор қисми Хўқанди латифга жангу жадалсиз кириб келди. Сешанба куни пешингача лашкарнинг ҳаммаси шаҳарга дохил бўлди. (Худоёрхон) кетма-кет подшоҳ (Музаффар) хизматига хушхабарлар жўнатди. Амир (Музаффар) кўнглини чоғ қилиб, 1281 йил,

¹ 1865 йил, 31 майда

сафар ойининг йигирманчи, панжшанба кун¹ шаҳарга кириб келди. Аммо бу золимнинг авбош ва баёбшо сарбозлари шаҳар атрофидаги жойларни талон-торож қилдилар. Бир муддат Хўқанди латифда истиқомат қилиб (амир) Оллоёрбек манғитни лашкарга сардор тайинлаб, қирғиз ва қипчоқлар орқасидан юборди. Иккала қўшин ҳам изма-из борардилар. Қипчоқлар Модди мавзеига бориб тўхтаб дам олдилар. Оллоёрбек эса манғит лашкари ила Аробон қалъасини манзил қилди.

Бир кундан кейин эрталаб қипчоқ ва қирғизлардан олти юз киши ўз сардорлари Юсуфбой Мирзо, Элтаркуб баҳодур ва Хол понсод қирғиз ила Аҳси мавзеига келиб, манғитларнинг йўлини пойладилар. Икки томон тўқнашиб, жанг бошланди. Баъзан қипчоқлар Гулбахор майдони саҳнидан манғитларни сиқиб, Аробон мавзеига қадар чекинтирардилар. Гоҳи манғитлар ғалаба қилиб, қипчоқларни жангоҳга қайтардилар. Бир неча бор улар шундай бориб келдилар. Бу бечоралар (қипчоқлар)га Бек Муҳаммад ҳезалакдан ҳеч қандай мадад келмади. Манғитларнинг қўли баланд келиб, улардан 15 минг киши қипчоқлар атрофини ўраб олиб, бир тор жойга сиқиб қўйдилар. Эртадан-кечгача бўлган уруш ҳеч қандай фойда келтирмади. Ниҳоят, қипчоқ сардорлардан Хол понсод қирғиз, Юсуфбой Мирзо, Элтаркуб қипчоқ ва яна юзта сарбоз қўлга тушдилар. Қолганлари манғит сафини ёриб қочиб кетдилар...

Шундай қилиб, манғитларнинг қўли баланд келиб, амирларни (Бухоро) пўдшоҳи хизматига жўнатдилар. Оллоёрбек парвоначи эса Уш томонга кетиб, Модди мавзеида қарор топди. Қипчоқ лашкари эса Кулжага кетиб қолди. Улар бир-биридан ваҳм қилиб, анча муддат жойларида турдилар. Можаро бир ёқли бўлмай туриб, Оллоёрбек манғит қайтишга амр қилди ва Марғилонга келди. Қипчоқлар ҳам Аробон (қишлоғи)га келиб турдилар. Разил манғитлар аҳволларини ўз подшоҳларига маълум қилиб, маслаҳат сўрадилар. Тадбирсиз (амир) айтди: «Биз» шу ерда қоламиз. Ору номус деб биз бу ерга келганмиз. Бу мамлакат Худоёрхоннинг мулкидир, ўзи қирғизу қипчоқни дафъ қилиш йўлини топсун.» (Амир Музаффар) жаноби Худоёрхонга бир неча минг манғит ва Хўқанд сарбозларини жўнатди. Қочоқлар (қирғизу қипчоқлар) Худоёрхоннинг келишини эшитиб, тоқат қилмасдан Қошғар вилояти томон йўл олдилар. Жаноби султон ул бадбахтларни Тирак довонига таъқиб этиб борди. Уларнинг қанчасини банди қилди, учта тўп ва кўп асбоб-ускуна, қурол-яроғларини қўлга киритди. Катта иззат ила қайтиб, 22 раббиди-ус-сонийда² Хўқанди латифга етиб келди ва Бухоро амири ҳузурига обрў билан ташриф буюриб, давлат маснадида қарор топди. Бухоро амири ўрдадан кўчиб, ҳазрати Мўйи Муборак боғига келди. У фалокат (амир Музаффар) шу ердан ҳамма подшоҳлик асбоб анжомлари, тўпу тўфанг, қурол-яроғларни, гилам ва бошқа бойликлар ҳамда тўрт юзга яқин хотин-қизларни олиб сешанба кун эрталаб Бухоро сари йўлга тушди...

Валинеъмат хон жаноблари давлат ва салтанат такягоҳига ўтуруб, қайғуларини унутиб, зафар топди. Бадбахт ва кулфатзада қирғизу қипчоқлар-замона жафосидан қочиб, тоғу саҳролардан ўтиб, Яъқуббек олдига (Қошғарга) келдилар. Улардан қолганлари ўз сардорлари ила, хусусан, Абдурахмон офтобачи ўз уруғи ила, Муҳаммад Диёр қушбеги ўғли ўз қабиласи ила, Тошқора ўз тобеълари ила, Саримсоқ додҳоқ қирғиз ўз лашкари ила тўп-тўп бўлиб тортуқ ва ҳадялар олиб ҳазрат хон олдига узр сўраб келдилар. Жаноби валинеъмат ҳам уларга марҳамат айлаб, ҳар бирининг мартабасига қараб инъом-эҳсонлар берди. Шу аснода бир неча кун ичида уларнинг қолганлари ҳам келиб султон илтифотини ҳис қилиб, таслим бўлдилар.

Бир кун кечаси қирғиз ва қипчоқларнинг бир гуруҳи ваҳимага тушуб ўзлари интихоб қилган жойга қочиб кетдилар. Хусусан, амирлашкарнинг жияни Муҳаммад Аюббий Чимён томонга қочди, 200—300 қирғизни ўзига ҳамроҳ этиб, Уш вилоятига қараб кетди.

Жаноби Султон Муродбек, хон ҳазратнинг акалари — Марғилоннинг ҳоқими эди ва у бир неча вақтдан буён Уш вилоятида закот йиғувчи эди. Муҳаммад Аюб унинг олдига келиб сурбетларча, «Амирзода, туринг, акангизни ўлдуриб, сизни уларнинг ўрнига хон кўтардилар. Мен шунинг учун олдингизга келдим», деб айтди. Амирзода ул аҳмоқни алдаб, қирғиз ва қипчоқ сардорлари қўли орқали ушлаб зиндон қилди. Тезда бир чобуксувори хон ҳазрат олдига хабар бериш учун юборди. Ул чопар кечаю кундуз от суриб Худоёрхон олдига келди ва хоннинг соғлиғини ўз кўзи билан кўриб, амирзода номига бир иноятнома ҳам олиб қайтди ва амирзодага ҳамма кўрган-эшитганини айтди. Муҳаммад Аюбнинг ёлғончилиги маълум бўлди. Ундан ҳамма ғазабланиб, қатл қилинишига розилик бердилар...

Алқисса, унга ўлим мукофот бўлди ва фармони олийга кўра Марғилонга олиб келиб қатл этдилар.

Душманлардан яна бири Саримсоқ додҳоқ қирғиз бўлиб, у Наманганга келган эди. Хон (Худоёр) Наманган ва Косон ҳоқимлари лашкарларини унинг орқасидан юборди. Унга ета олмадилар ва у (Саримсоқ додҳоқ) осонлик билан Чотқолга ўтиб кетди. Қол-

¹ 1865 йил, 15 июлида.

² 1865 йил, 15 сентябрда.

ган қирғиз ва қипчоқлар хон марҳаматиға сазовор бўлуб, тавба қилдилар. Фақат Тошқо-
ра қипчоқ ўрусларға қўшилиб кетган эди...

КИТОБНИНГ ХОТИМАСИ ЖАНОБ ХУДОЁРХОН ВАЛИНЕЪМАТ ВА БУХОРО ПОДШОҲИ ЗАФАРСИЗ МУЗАФФАРГА БАҒИШЛАНГАН БЎЛИБ, УЛАРНИНГ ДАВРИДА ЮЗ ВОҒЕАЛАР БАЁН ЭТИЛАДИ

Фатонат арбобларининг гули, наво ва аҳли саноат нуктадонлари, соҳибфасоҳат ва зукко эшитувчилар жамоатиға маълум ва равшан бўлсинким, ул вақт ва замонда Бухоро амири кўп лашкар билан келиб, қипчоқлар ишини саранжом этиб, Худоёрхонни унга мерос қолган мамлақати салтанатиға қўйиб, ўзи Бухороға қайтиб, давлат қароргоҳиға ором бўлган эди. (Амир Музаффар) ўзбилармонлик ила кеча-кундуз айш-кўшратға машғул бўлиб, хотинбозлик қилиб, оламдан ғофил ва ҳатто ўзидан кетиб қолиб, ўзини Фиръавну Намруд деб биларди. Дўстни душмандан фарқ этмасди. Шундай аҳвол бир неча вақт давом қилди. Қиш ҳам кириб келиб, тўқсон тўққиз хил тортуқларни олиш вақти ҳам бошланди. Бу иш шу мамлақат подшоҳлари учун расм бўлуб, унга риоя қилиб, ўлканинг ҳар ёнидан саркармалар тортуқ ва тўхфалар билан Бухороға келардилар.

Жаноб хон ҳазрат ҳам шу удумға амал қилиб, Баҳодурхон тўра Косоний орқали кўпдан кўп ҳадея ва тўхфаларни Бухороға жўнатди.

Шу воқеаларни нақл қилиш пайтида 1282 йил, рамазони шариф ойининг охириги ўн кунлигида¹ ўрус кофирлари Тошканд вилоятидан Жиззахни забт этиш учун лашкар йиғиб, қишнинг ўртасида ҳаракат бошладилар. Сайхун дарёси бўйиға келиб, ундан кемада сузиб ўтиб, бир муддат лашкар камчилигини тузатиб, Жиззах сари йўл олдилар. Рамазон ойининг охириларида кофирлар Жиззах яқинида жойлашган Учтепа мавзеиға келиб нузул қилдилар.

Жиззах қалъасининг ҳокими Яъқуббек деган бир ғулом қалъа ҳимоясиға тушуб, кутуб турди. Подшоҳ (амир Музаффар) Самарқандға келиб, шу ердан кетма-кет илғор дасталарни жўнатиб, Жиззахни беҳисоб лашкар ила тўлдириб юборди. Шунга қарамасдан кофирлар бу лашкарни ғафлатда қолдириб, шаввал ойининг бешинчисида, душанба куни² 20—80 кишидан иборат гуруҳлар билан қалъа олдидан бозорға келиб, ҳийлаю найранг кўллаб шаҳарға кирмоқчи бўлдилар. Шу пайт одамлар бетаравот наҳс босган малъунларни таниб қолиб, шовқин солиб, уларни тўрт томондан ихота қилдилар. Кофирлар манғитларнинг журъатсизлиги ва ҳимматсиз эканликларини билиб, тўпу тўфанглардан ўқ уздилар, кейин халос бўлуб орқаға чекиниб, соғ-саломат ўз қўшинларига қайтдилар. Учтепа қишлоғиға, ўз қароргоҳларига келиб, ўн беш кунча яшадилар. Икки томон ҳам урушға жазм қилмадилар. Шундан сўнг Яъқуббек ғулом замонасозлик ва одабийлик юзасидан туяларға озиқ-овқат ва ему хашак ортиб кофирларға жўнатди. Кофирларнинг аҳволлари танг бўлиб қайтишға фармон бўлди, (улар) Сайхун дарёсининг бўйида жойлашган Бўёқчикўл мавзеиға келдилар. (Ўрусларнинг саркардаси) бир неча сарбози билан Тошкандға қайтди.

Шу воқеалар юз бераётган чоғда валинеъмат (Худоёрхон) ёрлиғиға биноан жоҳил Рустамбек Тошкандий Қурамаға келиб, Тиловға кирди, Ботурбек қурама эса Бўка қалъасидан жой олди. Фармон додҳонинг ўғли Овлиқ вилоятиға нузул қилди. Мусулмонларнинг бу ишлари кофирларнинг қулоқларига нохуш тегиб, улардан 300 киши дабдаба ила Тўйтепаға яқинлашди. Бу даҳшатли хабар шижоатли мусулмон сарбозларига етиб-етмасдан, қўрқуб, ваҳимаға тушиб, ҳар бири ўз туғи билан қочиб кетдилар. (Мусулмонларнинг) бир гуруҳи Кандир довонидан ўтиб, бир қисми Саримсоқлиқ тоғидаги бир биёбонда истиқомат ихтиёр этдилар.

Шу вақтда Бухоро подшоҳи зафар кўрмаган амир Музаффари безафар ўзининг қўполлиги, мумсуқлиги ва ақли кўрлиги билан газавот деб, шум ва номуборак ниятини яшириб, Хўқанди латифға юришдек фосид хаёлни бошдан кечирди. Бир неча минг авбошу бебош безори-дайди одамлардан лашкар йиғиб, катта дабдаба ва салтанат билан Жиззахға келди.

Ҳозиру ғойибдан ҳамма умид қилар эдиким, иншооллоҳ, энди-замона амири кофирларға етиб бориб, ҳаммаларини журъату диловарлик ва шижоату мардлик ва баҳодурлик кучи бирла барбод қилади ва вилоятни озод этади деб.

Аммо ул номард ва ҳезтарош амир номуносиб фосид хаёлларға ботиб баҳона қидирарди. Хон Худоёр ҳам салтанат тахтида ўтуруб, ҳали мурод гулини ҳидламасдан, осойишталик дамини сурмасдан туриб, тинч Хўқанди латиф вилоятида катта фатарот юз берди.

Йигирма етти йил мобайнида йил сайин, ой сайин, кун сайин қотиллик, биродарқушлик жанжаллари авжиға чиқади. Ҳатто душманға қарши чиқадиан бир мард киши топилмайду. Ун уч йилдурки, ўрус кофирлари бостириб кириб Оқмасжид, Қозонлидан то Авлиёота, Марка, Бишқак, Олма-ота, Чулек қўрғонларигача забт этдилар. Кўп

¹ 1866 йил, февраль ойининг ўрталариға тўғри келади.

² 1866 йил, 21 февралда.

одамлар кофирлар билан бўлган жангда талафот кўрди ва вилоятнинг шундай харобага айланиши олам аҳлига маълум ва равшандур. Бундан ташқари, шу йил қаҳатчилик келиб, одамларнинг тоқати тоқ бўлди. Хўқанди латиф вилоятининг аҳолиси давр жафоси кулфатига гирифтор бўлдилар. Алар Худоёрхон қадамини муборак билиб, жонларига янги руҳ кирган ҳолатда турардилар. Бу воқеаларга қўшимча куффор уруш бошланиб, ўруслар хўқандликларга ҳар томондан ҳужумга ўтдилар. Бу сўзлардан ғараз шулким, ул ножинс (амир Музаффар) Хўқанди латиф лашкарини олдинги сафда куффор урушига жўнатиб, ўзи бир-икки кунлик масофада туруб, «зафар тегса фақат хўқандликларга тегсун, улар нобуд бўлсун, мен безарар қолай» дерди. Маҳрами хосларини ва саноксиз ясовулларини номалар ила дўқ-пўписа билан кетма-кет Худоёрхон олдига жўнатарди.

Худоёрхон амирнинг ношуд муддаосини фаросат ила тушуниб, замонасозлик қилиб, бир неча минг сарбоз, маҳраму ясовул ва бир неча тўпларни олиб, шаҳардан ярим фарсангча узоқроқдаги Ермасжид қишлоғига келди. Ун беш кунча шу жойда истиқомат қилиб турганда, яна амир ясовуллари етиб, уларни ҳол-жонига қўймасдан Қайрағоч қишлоғига олиб келдилар. Уч кун шу ерда туруб, зу-л-қаъда ойининг 26-сида сешанба куни¹ ўрусларга қарши ғазавот учун Сайхун дарёси соҳилига етиб келдилар. Жаноб Султон икки навбатда дарёдан лашқари ила ўтиб, Оқжар мавзеида тўхтадилар.

Бухоро амири кўрдик, валинеъмат хон унинг сўзига кирмасдан бошқа йўлни ихтиёр этди, шунда у кофирлар урушини бир томонга қўюб, қаҳру ғазаб ила Хўқанди латиф сари йўл олди.

Бухоро вилоятининг юзи қаро уламолари Хўқанд аҳолисини ўлдириш ва хотину болаларини асир олиб сотиш ҳақида ривоят чиқариб, фатво бердилар. Шундай фатво берганлари учун уларнинг қўллари синсин!

(Амир Музаффар) кўзойнакли илондек ҳаракат қилиб, Уратепадан ярим фарсанг келадиган Лаккат мавзеига келди...

Икки ой ичида шу мавзеда истиқомат (қилиб) ва ҳар куни ўз ҳарамиди қизлар билан вақтини ўтказиб, бачабозлик қилиб, оламдаги бор фисқу фужур ила ҳаётини мурдор қилди. (Амир Музаффар) жаҳлу жоҳиллик ва фаросатсизлиги туфайли, кофирлардан атиги беш фарсанг нарида туриб, шундай номаъқулчиликлар билан шуғулланарди. Ҳар кун аҳолининг қиз ва хотинларини зўрлаб олиб (келиб) маишат қилиш шул бетавфиқнинг иши эди. Қатъа (мазмун):

**Мулк арбобининг маст бўлиши адабдан эмас,
Шоҳ салтанатиға ҳушёрлик ойини яхшидур.
Шоҳ посбондир, шунда мулк ширин уйқуда бўлар,
Посбонға ҳушёрлик яхшию, ғафлат лойиқ эмасдур.**

(Амир Музаффар) валинеъмат хон хизматиға ҳар кун кишиларини юборуб, уларни куффорлар билан жанг қилишга мажбур этарди. Худоёр (хон) валинеъмат сомон тикилган қоп ва кундага ўхшаган бу кишининг (амирнинг) сўзига кирмасдан, элчиларни яхши сўз ила қайтариб юборарди. Бундай муносабатни кўрган амир қаҳр-ғазабдан ўлимга ҳам рози бўларди. Ноилоҳ ўзини қару кўрликка олиб, шу йил йигирма тўртинчи зул-л-ҳижжада² уч фарсанглик масофани қийинчилик билан босиб ўтиб, Сайхун дарёси соҳилидаги Майда лулғун деган мавзега етиб келди. Шу ердан Абдуғаффорбекни 5 гуруҳ туғли қўшинга сардор қилиб, Қурама вилоятиға жўнатди. Ўзи шу ерда (Майда лулғунда) қолиб, Оллоёрбек манғит, Яқуббек ғулом, Шер Али ғулом ва бошқа саркарда — понсодларни кўп минг лашқари билан ўрусларга қарши урушга боришга буюрди. Улар ҳар кун чиқиб, ўруслар билан урушиб қайтардилар. Бу маънони билиб олиб муҳаррам ал-ҳаром³ ойининг бир шанбасида кофирлар келиб (манғитлар билан) жанг қилиб қайтиб кетдилар. Бу воқеадан манғитлар хабар топиб, кофирларни заифу фақир деб, назарлари илмади ва улар билан катта тўқнашувни кутиб турдилар. Яқшанба куни кирди. Қуёш шарқ буржидан малики фарҳанг амри-ла улуғ дабдабалар билан осмон гиламиға қадам босиб, содиқ кишиларнинг қалбидек оламни равшану намоён, софу мусаффо қилди. Ислон лашқари ҳаракатга келиб уруш майдониға жасорат билан кирдилар ва тўпу тўфанларни ҳозирлаб, сафларини Садди Искандарийдек маҳкам қилиб, кофирларни кутдилар. Яқшанба кофирлар учун ибодат куни эди. Пешиндан сўнг ибодатдан фориг бўлган ўруслар келиб ислон лашқарига қарши бирдан ҳужумга ўтдилар. Икки томон бир-бири билан учрашиб кўрган ва эшитган кишининг ақли ҳайратда қоладиган урушни бошлаб юбордилар.

Манғитлар эса кўп йилдан буён халқ нонини туя қилиб еб, на ўзлари ва на отабоболари уруш кўрмаган эдилар. Ҳаммалари олд-орқаларига қарамасдан қочиш йўлини қидирардилар.

Нима бўлсанг ҳам, фақат ҳез бўлма дегандек, Бухоро подшоҳи бир фарсах масофада туриб дурбин орқали урушни томоша қиларди. Кофирлар ҳушсиз манғитларни тўпу

¹ 1866 йил, 14 апрелда.

² 1866 йил, 10 майда.

³ 1866 йил, май ойининг иккинчи ярми.

тўфанг билан отардилар. Лашкари ислом паришон ва пароканда бўлиб, чўлу биёбонга қочиб кетдилар.

Ҳезалак подшоҳ (Амир Музаффар) дурбинда бу аҳволни кўрди ва шундай ҳез кишида ҳам тоқат қолмади ва кийиниб улгурмасдан минг ҳасрат ила отга миниб, намози аср вақтида Жиззах томон йўл олди. Унинг лашкарига путур етди ва паришон бўлиб жанг майдонидан қочиб қолдилар. Ҳеч ким бундай бесаранжомлик ва номардликни бундай тўнқабандан кишидан, амири ҳездан ҳозиргача кутмаган эди. Аҳдодларидан мерос қолган шундай салтанатни, бухоролик баъзи бир мағрур кишилар учун ифтихор бўлган муфохиротни, қурол-яроқ, подшоҳлик анжомларини, хусусан, бир неча дилбанд маъшуқаларини бегоналарга ташлаб кетди.

Бу воқеа 1283 йил якшанба куни, муҳаррам-ал-ҳаром ойининг 7-сида¹ юз берганди. Катта ҳез жаноблари (амир Музаффар) шу қочишда жони ҳалқумига тикилиб, кечқурун Жиззахга етиб келди. Унинг мулки бесоҳиб, беҳоким қолди. Абдул Ғаффорбек юз Уратепага кириб, музофот ила эгаллаб, мустақил бўлди. Хўжанд аҳолиси жаноб (Худоёр) валинеъмат хон ҳузурига келиб, ундан сардор бўлишини илтиҳо қилиб сўради. Жаноб Шаҳриёр Мулло Тўйчи додхоҳ қирғизни бир неча ишончли кишилар билан Хўжандга юборди. Узи ҳам келиб шаҳарга кирди. Хўжандга тобеъ бўлган жойлардан Новақалъаси, Қўштегирмон, Ғўлақандоз, Оқтепа, Далварзин, Маҳрам, Қароқчиқум, Қонибодом ва бошқалар амири валинеъмат (Худоёрхон) тасарруфига ўтиб, олам тинч ва осойиш бўлди. Туркистон шайхлари орасида шундай бир гап бор: «Отилмаган соғқон ҳам бошга тегар, ҳам кўзга». Уларнинг яна кўп масаллари амири (Музаффар)га қарата айтилган. У Жиззахда ҳам тўхтамасдан Самарқандга қочиб кетган эди. Амир Музаффарга ўлим ваҳимаси тушиб, бир неча кун шу ерда (Самарқандда) истиқомат қилди.

Оллоёрбек мангит эса Жиззахга кириб келди. Қолган молу хазина, тўпу тўфанг ҳаммаси кофирларнинг қўлига тушди. Неча йиллаб жамланган бойлик бир зумда нобуд бўлди. Шундан кейин баттол кофирлар Уратепа ва Жиззахни қўйиб, ғайрат жиловини Хўжанд томон буриб, бир неча кун ичида етиб келиб, шаҳарни қамал қилдилар.

Баъзи бедин ва дунёфуруш молпараст уламо, оқсоқоллару арбоблар бирлашиб, озгина пул-маблағ деб қанча одамларнинг қонидан ҳам кўрқмай, қалъа дарвозасини кофирларга очиб бердилар.

Хулосатул-калом шулким, амир валинеъмат (Худоёрхон) Баҳодур хожа понсонди кўшини билан (Хўжандга) юборди. Унинг юз кишидан кўпроқ кўшини кофирлар сафини ёриб ўтиб, шаҳарга кирдилар. Шунга қарамасдан, кофирлар Хўқанд дарвозасига яқинлашиб, жанг бошладилар. Хўжандликлар ғайрат камарини белларига боғлаб, уларни орқага қайтардилар. Шу пайт мазкур йил муҳаррам ал-ҳаром ойининг йигирма учинда² ул хиёнаткорлар кофирларга бошқа дарвозани очиб бердилар. Хўжанд қалъасини олиш кофирларга осон тушди. Хўжанд фуқароси кофирларнинг шаҳарга киришларини кўриб ғайрат ва шижоат ила ўрусларнинг йўлини тўсиб, қатъий ҳаракатлар билан жангга кирдиларки, еру осмон, доно ва нодон кишилар афсус бармоқларини ҳайрат тишлари ила тишлаб; таҳсин ва офаринлар айтдилар. Ҳар икки тараф тўпу тўфанг, чўбу таёқ ила бир-бирларини уриб (ўлим ила) яксон қилардилар.

Хусусан, мусулмонлар кўпроқ тўпу тўфанг қурбони бўлуб, орқага қайтиб, ҳар бири кўча, маҳалла ва боғлар ичидан қочиб қолдилар. Кофирлар ҳам улар орқаларидан қўвлаб кетдилар, кўча, маҳалла ва бозорларда одам қолмасдан, аёлу бола демасдан кўп кишиларни милтиқ билан отиб шаҳид қилишди.

Файзосор шайх Муслиҳиддин ҳазратларининг мазорларида панох топган ғарибу бекаслар, кўру чўлоқлар, гадою дарвешлар, майибу мажруҳлар ҳаммалари бирор киши қолмасдан нобудлик оламига кетдилар.

Мадраса ва саройларда кўплаб одамлар талон-тарож қилиниб, қатл этилдилар. Икки томон ҳам тинчиб, қиёматсар мажролар тўхтагандан сўнг ҳар бир тоифа ўз ўликларини топиб, уларни санаш билан машғул бўлдилар. Мусулмонлардан 2600 киши эрқагу аёл, кабиру сағирдан шаҳодат даражасига етиб эканлар ва куффордан эса 1200 киши — дўзаҳ ва жаҳаннам даргоҳига кетган экан. Шундай фожиа ила Хўжанд фуқаролари кофирларнинг зулм ситамига гирифторм бўлдилар. (Хўжанд) вилоятининг мўътамадлари минг арзун дард ила жаноб хон (Худоёрхон) валинеъматга кетма-кет элчи билан хат юбориб, ислом (аҳли)дан мадад сўрадилар.

Жаноб хон узоқ муддат андиша денгизига фарқ бўлиб, кофирларга қарши бирон журъат қилмади.

Куффор аҳли саъй ва тараддудга тушди, аслаҳа-анжомини шай қилиб, 1263 йил, жумудул-аввал ойининг учинчисида³ жабру ситам хаёлини Уратепа томон бурди. Кўп лашкар ила Оқсув дарёсининг соҳилига етиб келиб тушдилар. Шу ерда истиқомат қилишни ихтиёр этиб, уч юзга яқин қозоқ ва ўрис баттолларини илғор тариқасида Уратепа томон юбордилар.

¹ 1866 йил, 22 майда.

² 1866 йил, 8 июль.

³ 1866 йил, 22 сентябрида.

Абдул Ғаффорбек Уратепа вилоятининг ҳоқими ва етакчиси эди. У бир қанча мард ва жасур одамларини йўл қўриқлашга юборган жан. Йўлда бу икки гуруҳ бир-бири билан тўқнашдилар. Мусулмонлар катта куч билан кофирларга шундай ҳамла қилишдики, аҳли куффорда тобу тоқат ва сабру сабот қолмади ва келган йўлларига қайтиб, минг найранг ила қочиб кетдилар. Уктам йигитлар қаққонлик билан кофирларга етиб олиб, пўлатсимон найзалар отиб, ёмғирдек ўқ ёғдириб, қўшларигача қувиб бориб, қайтиб келдилар. Мусулмонларнинг журъати аҳли куффорга маълум бўлди. Беқарор юракларда сабру тоқат қолмади ва улар пайшанба куни, эрталаб ўз жойларидан кўчиб, Кўр-кита мавзеига келдилар. Ислому лашкари кофирларнинг йўлини тўсиб, саёу кўшиш ила жанги азиму қилдилар. Кофирларнинг ҳарбий қудрати зўрлиги туфайли аҳли ислому мағлуб бўлиб, уруша-уруша орқага қайтдилар. Навканд мавзеига келиб, отларини тўхтатиб, яна шундай бир қаттиқ жангга киришдилар. Ҳар бир мавзе ва қароргоҳ учун бетиним жанг қила-қила Маховзор мавзеига яқинлашдилар...

Шу куннинг эртаси аҳли куффор қалъани эгаллаш қасди ила йўлга чиқди. Мусулмонлар ҳам бир қанча мерганларни қалъа атрофига жойлаб қўйган эканлар. Мерганлар баттол кофирлар яқинлашиши биланоқ уларнинг атрофларини ўраб олиб, тўпу тўфангни жўшу ҳуружга келтириб, тўрт томондан муҳоботсиз отдилар. Кофирларда тоб-тоқат қолмади ва улар катта зарар кўриб, қаттиқ зарба еб қайтдилар. Кундан-кунга жангу жадал кучайиб борарди. Яқшанба кечаси, жумодул-оҳир ойининг 4-си ё 5-сида¹ кофирлар учта дарвозага одамларни таъйинлаб Муғ дарвозасининг чуқур ҳандақини хас-хашак билан тўлдириб, шундай васиъ жойни бир кечада текис қилиб, ўзларига йўл очиб, тонгни кутиб турдилар.

Шу пайт шаҳар аҳолиси ғофил ва ўз аҳлу ҳолига машғул бўлиб, оламдан беҳабар уйқуда ётар эдилар. Бироз вақт ўтгач, шаҳар пайтида шаҳар дарвозаларига бир минг-икки минг кишини қўйиб, ўрусларнинг губурнот (ури) ва жинирони (генерали — Ш. В.) кўп сонли тўда ила Муғ дарвозасида ҳозир бўлди. Тўсатдан ўзлари текислаган йўлдан ўтиб, шаҳар дарвозасидан кириб туғ санчиқини Муғ қалъасига ўрнатишни буюрди. (Муғ қалъаси) шу вилоят ҳоқимининг жойи эди. Кофирларнинг қолган лашкари шаҳарга ҳар бир дарвозадан фирқа-фирқа, тўб-тўб, гуруҳ-гуруҳ бўлиб қичқириб шовқин-сурон кўтариб кирдилар ва оламни тўс-тўполонга кўмиб бозорга яқинлашдилар. Аҳли ислому мусулмонлик ҳамиятини дилига жойлаб, Садди Искандардек устувор туриб жанг қилардилар. Улар ўз юртининг ҳоқими Абдул Ғаффорбек юз кофирлар келиши биланоқ жуфтани ростлаганини эшитиб, заиф ва бемадор бўлиб, қочишни мўлжал қилдилар. Одамлар хилват жойларга яшириниб, кофирлар назаридан махфий бўлдилар.

Қишлоқдан ва саҳродан шаҳарга келган аҳоли пана жой топмасдан ноилложликдан жангга тушиб, ўрусларнинг тўфу тўфанглари сочган оташ балосидан нобуд бўлиб, шаҳодат даражасига етуб, охират оламига кетардилар. (Ўруслар) уч соатга яқин вилоятни талон-тарож ва аҳолини қатл қилиб, замона мардумига омонлик бердилар. Шу даҳшатли жанг жараёнида мусулмонлардан саккиз мингдан кўпроқ киши кофирларнинг тўфанг ва шамширлари тиғидан ажал топди. Кофирлардан ўлганларнинг сони беш мингдан ошиб, дўзах оташига сазовор бўлдилар. (Ўруслар) куч ила Уратепа мамлакатини ўз қўлларига олдилар.

Абдул Ғаффорбек хотин ва болалари билан Самарқандга қочиб кетди. Аҳли куффор етти кун Уратепада туриб, вилоят ишларини саранжом қилиб, яқшанба куни мазкур (жумодул оҳир) ойининг ўн учинсида² Жиззах томон боришга амр этди. Неча йўл босиб, манзили муддао сарҳадиға етдилар. Шаҳарга бир ярим фарсах келадиган масофага кўниб, одамларнинг ҳафсаласини пир қилди ва бир неча кундан кейин, эрта тонгда қалъа дарвозаларига ҳужумга ўтди. Губурнот (ур) қалъа муҳосарасига буйруқ бериб, ўзи Бухоро дарвозаси олдида турди.

Лашкари ислому қалъа ичидан туриб тўпу тўфангни ишга солдилар. Кофирлар эса ташқаридан ўқ отиб, талотўб билан шаҳарга кирдилар. Мусулмонлар бесаранжом бўлиб, ҳар томонга паришонлик билан югурар ва нажот йўлини қидириб тополмасдилар. Кофирлар мусулмонларни уч томондан тўсиб, тўпу тўфанг зарби ила шундай урушардиларки, ўлганларнинг ҳисоби йўқдур. Манғит сипоҳидан тахминан 15—16 минг киши ўз сардорлари ила шаҳодат даражасига етган эди. Манғитлар ўз журъатсизликлари туфайли шундай балага гирифтор бўлдилар. Акс ҳолда, шунча одам жасорат кўрсатганда, кофирларнинг терисини шилиб олардилар. Вилоят ичи аҳли куффорга тўлиб кетди.

Жиззах забт этилгандан сўнг уч кун ўтиб, амир (Музаффар) Бухородан, Самарқандга келди. Унинг табиатида ғайрату ҳамият йўқлиги учун Самарқандда ҳам бемаза ва бемаъни амаллар билан шуғулланиб юрди.

Қиш келиб, далв оғи кирди. Оренбург волиси Қиржижановски жинирол ва Русиянинг амирлашқари эди, Русияға кетди. Шундан кейин Бухоро амири Содиқ Тўра ибн Кенесари тўраниким, Дашти қипчоқ салотинларининг авлодидандир, бир неча минг

¹ 1866 йил, 14—15 октябрь.

² 1866 йил, 23 октябрь.

суворий сипоҳ билан Оқмасжид сарҳадини чаповул қилиш (бостириш) учун жўнатди. Жавзо (май) ойининг бошларида ўруслар ҳам 200 га яқин сарбози билан Оқмасжид қалъасидан чиқиб, Бухоро чегарасида жойлашган Сариқ булоқ мавзеига келдилар. Улардан бир фавж сарбоз ажралиб, Содиқ тўра мулозимлари билан тўқнашдилар. Ўруслардан 13 киши ўлдирилди, 6 сарбоз асирликка тушди, қолганлари эса қочиб, халос бўлдилар. Содиқ тўра хушxabар билан асирларни Бухорога жўнатди, ўзи эса Оқжаргача бориб қайтиб келди.

Бухоро амирининг фармониغا биноан Самарқанд волиси бир неча минг сарбозни (Жиззахга) жўнатди. Улар Жиззах қалъасига озуқа жўнатишга қаршилик кўрсатиб, шу жиҳатдан ўруслар вазиятини оғирлаштириб юбордилар. Бошқа томондан (Бухоро амири ўрусларга) элчи жўнатди. Бухоро амири элчиси ва вакили Оренбург вилоятида сулҳ тузди. Шартнома асосида ўруслар томонидан забт этилган Янгикўрғонни Бухоро амирига қайтарилди. Бухоро амири эса Жиззахни ўрусларга берди. Бухоро томонидан элчи Абдуллахон...¹ тўра эди.

Шу воқеалар айтилаётган замонда (Бухоро) вилояти хароб бўлди. Шаҳрисабз ва Қарши вилоятининг элот ва аҳолиси (амирга) қаршилик кўрсатиб, Жўйбор хўжазодалари ва тўралариниким, Бухоро амирига жиан бўладилар, Шаҳрисабзга олиб келдилар. Амир (Музаффар) Самарқандда бу одамларнинг журъатини эшитиб, ғазабланиб, уларни камситди.

Шу воқеалар давомида хитой-қипчоқ қабилиси Миёнколотда² кўзғолон кўтариб, Дубус, Челак ва Каттакўрғонгача бўлган бир қанча қишлоқларни босиб олдилар.

Амир шундай жасоратлардан кўп маънос ва мағмум бўлиб, қипчоқларга қарши қўшин ташлашга ботинмади. Қипчоқлар бу кўзешларга аҳамият бериб, хитой қабиласининг бир неча улуғларини ушлаб амирга бердилар. Самарқандда уларни қатл этиб, лашкар ила Шаҳрисабз томон юриш қилди.

Мароҳилларни босиб ўтиб, Жом қалъасига етиб келганда тўхташга буйруқ берди. (Жом мавзеи) Шаҳрисабздан қарийб уч фарсах келади. Амир (Музаффарнинг) табиатида ғайратдан ҳеч асорат қолмади ва аҳоли оғирлашиб, шу ерда қолди. Биринчи дафъадагидек сиёсат қилиб, дўқ-пўписа билан бир элчи юборди, аммо фойдасиз эди. Охири амир ярашишга мажбур бўлиб, орқага қайтди ва қарши томон йўл олди. Шу давру замонда Оренбург вилоятидан то Хўқанду Бухоро вилоятларигача бўлган ҳудуд рус подшоси қўлига ўтди. Шу ерлар бир аёлотга (генерал-губернаторликка) бирлаштирилди ва Русия пойтахтидан Кауфман номли киши волий-амирлашкар тайин этилди. Янги Русия волийси олдинги амирлашкар ва амир ўртасида тасдиқланган битимни қабул қилмади, аксинча уни бузиш йўлидан борди.

(Кауфман) Бухоро амирига биринчи шартномадан ҳам оғир бўлган, ўзи тартиб ва танзим берган янги аҳдномани жуда оз муддатда кўриб чиқмоқ учун юборди.

Агарда Бухоро амири шу аҳдномани қабул қилмаса урушишга тайёр бўлсин, деб шарт ҳам кўйди. Бухоро амири бу аҳднома шартларини ўз давлатига оғир билиб, шундай жавоб юборишни буюрдиким, «Русия арбобларининг аҳду паймонлари барқарор эмас экан. Ҳар қайси янгитдан амирлашкар ва волий бўлиб олса, энг аввал янги аҳдномалар қабул қилишга интилар эканлар. Аҳдноманинг шартлари бизнинг ҳукуматимизга зарари куллий еткази ва кунлар ўтиши ила бизнинг сабр-тоқатимизни тўлдиради. Биз ўз ихтиёримиз ила биринчи тузган аҳдномани бузиб табдил этмаймиз. Агарда Кауфман олдин тузган битимни қабул қилмасдан унинг бекор қилишга кўшиш этса, унда бузмакор ва аҳду паймонсиз номини олади». Шу мажлис-машварат охирига етмасдан ва Кауфмандан жавоб олмасдан бурун милодий 1867 йил, жаддий ойининг охириларида³ ўрус аскарларининг сардори Жиззахдан Бухоро ҳудудига кириб, Ухум қасабасининг ерларигача босиб келди. Бу ерларнинг аҳолиси Бухоро раъияси ҳисобланар эди. Ўруслар уларнинг манзилларига ўт қўйиб, мол-қолларини талон-тарож қилиб, кейин Жиззахга қайтиб кетдилар.

Милодий 1868 йилда қуёш ҳамал буржига кирган маҳал Ўрусия аскарлари Ухум қасабасига иккинчи марта тажовуз қилиб, бухоролик қоровул тўдаларни босди ва уларни паришон қилди. Челак ҳокими бухороликлар мададига етиб келиб, ўруслар билан урушга тушди.

Қуёш савр буржининг 18 даражасида эдиким, Туркистон сипоҳсолари Кауфман тахминан 5 минг сараланган Ўрусия аскарлари билан Самарқандни забт этишни ўзига мақсад қилиб, Тошканддан йўлга чиқди. Бир неча муддат Жиззахда туриб, жавзо ойининг бошларида Зарафшон дарёсига яқинлашдилар. Шу ерда амирдан элчи келиб, Кауфман томонидан янгитдан тартиб ва танзим бериб амирға юборялган аҳдномани олиб кетди. Амир (Музаффар) аҳдномани ўқиб, қўйилган шартларга мослаб қабул қилиб, Кауфманга жўнатган эди, Кауфман элчига айтдиким: «Бугун мен юруш учун энди отга минганман, кечкурун манзилга етсам, аҳд шартлари борасида музокара

¹ Давомини ўқиб бўлмади.

² Миёнколот — Зарафшон водийсидаги Оқдарё ва Қорадарё ўртасидаги мавзе.

³ 1868 йил, январь ойида.

қиламан» Кауфман яқинлашиб, Зарафшон бўйида Тали сиёҳ тепасида Бухорони кўрди. Урус сипоҳсолари Кауфман элчига айтдиким: «Сенга 2 соат муҳлат, чопар жўнатиб, бухороликларни нариги соҳилдан қайтарасан, биз ҳеч қандай тўсиқсиз дарёни кечиб ўтсак, шу ерда сен билан сулҳ ҳақида гаплашамиз». Элчи чопар юбориб, бу шартни Бухоро амирага маълум қилди. Улар шу ваъдага ишониб, ўруслар Зарафшон дарёсидан кечиб ўтаётган пайтда уларга ҳеч қаршилиқ кўрсатмадилар. Кауфман бошлиқ ўрус аскарлари сувдан талафотсиз ўтиб, музокара ва сулҳни кутиб турган бухороликларга тўсатдан ҳужум қилиб, уларга талафот етказдилар. Шундан кейин Кауфман сулҳ таклифини қабул қилмаслиги ҳақида қатъий жавоб бериб, элчини қайтарди. Фирибга дуч келган содда элчи маънос бўлиб Бухорога қайтди...

Бухоро сипоҳи Самарқандга кирмасдан азимат жилувини Бухоро томон бурдилар. Эртаси самарқандликлар ўруслар билан сулҳ туздилар. Уруслар амир Темур пойтахти саналмиш Самарқанд шаҳрини тасарруф қилдилар. Жавзо ойининг ўртасигача улар Ургут шаҳри ва Челақ қалъасини ҳам истило қилдилар. Бир неча аскарларини Кауфман бир жинирол¹ етакчилигида Каттақўрғон тасарруфи учун юборди. Учинчи кунни ўруслар Самарқанддан 8 фарсах келадиган Каттақўрғонга етиб келдилар. Шу ернинг ҳокими Яъқуббек шаҳарни ташлаб қочди. Уруслар Каттақўрғонни жангсиз эгаллаб олдилар. Кауфман ҳам шу заҳоти Каттақўрғонга етиб келди. (У) Самарқандга қайтиб, бир неча гуруҳ аскарни икки фарсах келадиган Қоратепа қалъасига юборди. Шаҳрисабз сардори бир неча минг пиёда ва суворий қўшини билан келиб, ўруслар билан жанг қилиб, қайтиб кетди. Уруслар Самарқандга қайтдилар.

Шу жангда шаҳрисабзликлардан кўп киши талафот кўрди. Самарқандлик Мирзо сўзига қараганда 50 киши ҳалок бўлган экан. Қуёш жавзо ойининг охирида эдики, Бухоро сипоҳи Зирабулоқ мавзеида жамъ бўлуб, Каттақўрғон қалъасини забт қилишга жазм этдилар. Бу хабар Кауфманга етиб борди. (У) Самарқанддан бир неча гуруҳ сара аскарлари ва тўпу тўфанглари билан Бухоро сипоҳига қарши курашмоқ учун Каттақўрғонга, ундан Зирабулоққа келди. Бухороликлар Зирабулоқ мавзеида Бухоро йўлига қўшилиб кетган қир тепасида сафланган эдилар. Урус аскарларини Кауфман икки қисмга бўлиб, ўнг ва чапдан ҳамла қилишди. Бухороликлар жанг кўрган аскарларнинг тўпу тўфанглари оташига тоб бермасдан орқага қайтдилар.

Шу муҳорабада ҳозир бўлган кишиларнинг айтишича, бухоролик пиёда ва суворийлардан минг кишидан кўпроғи нобуд бўлиб, ўрусларнинг талафоти икки юз кишигинага етар экан, холос. Кауфман Зирабулоқда бухороликлар билан урушаётган вақтда минг, хитой-қипчоқ ва Шаҳрисабз кенагасларининг қабила сардорлари иттифоқ бўлиб, кўп сипоҳ ила Самарқандга келиб, бу шаҳарни фатҳ этмоқчи бўлдилар. (Улар) Саройнинг атрофида ички қалъани тўрт томондан босиб олиб, унинг икки дарвозаси — Самарқанд ва Бухоро дарвозасига ҳужум қилиб, мардлик билан саъйи балиғ кўрсатдилар. Урусларнинг аҳволи жуда танг бўлди. Қабилалар иттифоқи агар яна икки-ўч кун иттифоқ ва ижтимоъ ила муҳосарага сабот кўрсатганда эди, қолиб келиб, Самарқандни ўруслардан озод қилган бўлардилар. Аммо мовароуннаҳрлик бадбахтларнинг шунча саъйу ҳаракатлари ва меҳнату машаққатлари натижасиз анжом топди. Бухоро сипоҳининг Зирабулоқда мағлуб бўлганларини эшитиб, биринчи бўлуб Шаҳрисабз кенагаслари, кейин эса бошқа тоифалар сабот ва жалодат қадамларини тортиб олиб, муҳосарадан юз ўгуриб, ҳар томонга парижон бўлиб, парокандаликка берилдилар. Шунинг учун айтганларким, байт (мазмун):

**Пароканда лашкардан ҳеч фойда йўқ,
Уларнинг юз мингидан икки юз жанговар йигит яхшироқ.**

Қолган лашкар беш кун муҳораба ва муҳосара ихтиёр этиб, Кауфман Самарқанддаги ўруслар мададига келаётир деган хабар маълум бўлгандан кейингина қамалини тўхтатиб, ўз ватанларига қайтдилар.

Воқеаларга шохид бўлган самарқандликларнинг сўзларига қараганда, ўзбекларнинг бирлашган қўшинлари кўп жасорат кўрсатиб, ўруслардан 270 кишини ўлдирган эканлар.

Милодий 1867 йили саратон ойининг ўрталарида² зафар кўрмаган амир Музаффар ва Туркистон сипоҳсолари Кауфман ўрталарида сулҳ тузилди. Бухоро амираи Жиззах, Самарқанд, Каттақўрғон ва уларга тааллуқли бўлган ерларни ҳамда ўруслар истило қилган мавзеларни Русияга берди. Бунга қўшимча катта маблағ — тоvon тўлашни ўз бўйнига олди. Бухоро мамлакатаида уларнинг сиёсий идораси таъсис топди. Шу вақтда қуёш далв буржининг охирига етган эди. Бухоро амирининг сулҳидан 6 ой илгари Фарғона хони Саид Муҳаммад Худоёрхон ва Туркистон сипоҳсолари Кауфман ўрталарида ҳам сулҳ битими бўлган эди ва адовату хусумат ўрнини амният эгаллади, мамлакат рифоҳияти эса тижоратга айланди. Қон тўкилиши ва мулк маданият харобалигига сабаб бўлган жангу жадаллар йўқ бўлди. Шу воқеалар юз бераётган бир пайтда Қарши волийси Абдулмалик тўра Бухоро хони амир Музаффарнинг катта ўғли Шаҳрисабз

¹ Бу генерал Абрамов эди.

² Август ойида.

кенагасларнинг улуглари ва Содиқ тўра бинни Кенасари тўра Аблай Султон юртдошлари ила Бухоро амирлиги ва салтанатига даъво қилди. У ўз отаси амир Музаффарга қарши ҳамлага ўтиб, жанговар сипоҳни йиғди. Бухородан амир Музаффар сипоҳ ва сарбозлар ила ўглининг ҳужумини дафъ этмоқ учун Қарши томон отланди. Қарши бўлларида Абдулмалик билан жанг бўлди ва Абдулмалик тўранинг сипоҳи пароканда қилиб, Абдулмалик Шаҳрисабзга қочди. Уз ўғлини таъқиб қилиб, отаси Шаҳрисабз қалъаларидан бўлган Чироқчини қуршаб олди. Шаҳрисабз волийсидан ўз ўғлини талаб қилди. Бу иш охирига етмасдан туриб, бошқа жойда кўзғолон кўтарилди. Абдулмалик тўра фармонига биноан Нурота ва Карманани Содиқ тўра олгани хабари амир Музаффар қулоғига етди. Бу фитна ва ихтилол сабабига кўра (амир) Чироқчидан орқага қайтиб, бу даҳшатли ҳодисаларни бартараф қилмоқ учун Самарқанд волийси жинирол (Абрамов — Ш. В.)дан ёрдам сўради. Урусия учун Бухоро амирини қўллаш хайрли иш деб, жинирол амир илтимосини қабул айлаб, бир неча гуруҳ аскар билан Жом сарҳадига келди. Шаҳрисабз волийси ўрусларнинг келишларини эшитиб. «Урусия Шаҳрисабзни ҳам олар экан» деб Чироқчидан Шаҳрисабзга қайтди. Абдулмалик тўра ҳам Қаршига келди. Бухоро амири бу аҳволдан фойдаланиб, Содиқ тўра фитнасини бостиришга ҳаракат қилди, унга шикаст етказиб, фасод ва шўру ғавғоларга озгина бўлса-да таскин берди. Амир Бухорога қайтди.

Қаршида турган Абдулмалик тўра пароканда бўлган сипоҳни йиғиб, яна кўзғолон кўтариб, ихтилофни бошлади. Бухоро амири иккинчи марта Самарқанд жиниролидан ёрдам сўради. Самарқанд жинироли Жомдан бир неча гуруҳ қўшин ва бир неча тўп ила Қаршига борди. Қуёш акрабининг 20—21-даражасида эди,¹ ўруслар қаршида Абдулмалик билан тўқнашиб, унга зарба бердилар. Абдулмалик тўра Қаршидан қочди ва унинг сипоҳи мағлуб бўлди. Акраб ойининг охирларида ўрус жинироли Қаршини амир маъмурларига топшириб, Самарқандга қайтди. Шу ҳодисалардан кейин Шаҳрисабз ҳокими, кенагас тоифасининг раислари, Киштут ва Фароб фуқаросини ўрусларга қарши қайрадилар. Киштут, Фароб ва Моғиён раислари ўрусларга қарши чиқдилар. Уларга ёрдам деб Ҳайдар хожа деган кишини бир неча шаҳрисабзлик гуруҳлар билан юбордилар. Ҳайдар хожа Самарқанд чегарасида юрган ўрус суворийларига ҳамла қилиб, улардан бир қанчасини ўлдириб, баъзиларини ярадор қилди. Бундан Самарқанд волийси жиниролнинг жаҳли чиқиб, Туркистон сипоҳсолари Кауфманга бу аҳволни маълум қилди. Туркистон сипоҳсолари буйруқ бердиким, Шаҳрисабз юришини махфий равишда режалаштириб, вилоятни макр билан ишғол қилиб, Бухоро амирини берсин. Самарқанд жинироли сафар анжомларини муҳайё айлаб, амир Музаффарни бу ишдан бохабар этиб, ўз аскарларини икки дастага ажратди. Сунбула ойининг еттисида² биринчи фавж Жомга йўл олди. Фавжи соний³ икки кундан кейин Қоратепа довонидан ўтиб, Китоб қалъасининг олдида биринчи қисм билан бирлашди. Улар қалъага яқин бўлган ўрус қишлоқ деган жойга тушдилар. Сунбуланинг 13-кунида³ ўруслар аскар ва тўпларини ҳар нуқтага жойлаштириб, қалъани олиш билан машғул бўлдилар. Шаҳар ва қалъага алоҳида-алоҳида ҳамла қилиб, тўпга тутишни бошладилар. Кечаси эса ўрусларнинг бир неча гуруҳи қалъага юриш қилиб, хандаққа яқин келдилар. Қалъадагилар бундан огоҳ бўлиб, ўрусларни ўққа тутиб, мудофаага ўтдилар. Урусларнинг яна бир гуруҳи посбонсиз қолган жойдан деворга нарвонлар қўйиб, қалъага кирдилар. Қолганлари эса деворнинг қулаган жойларидан шаҳарга бостириб кирдилар. Ўрус суворийлари ҳам Работак дарвозасини⁴ йиқитиб, тўрт томондан шаҳарга кирдилар. Қалъа аҳолиси ўзларини ғам-андуҳ денгизига кўриб, турли йўллар билан уруша-уруша чекиндилар. Ўруслар йўлларида учраган уй-жойларни, кишиларнинг тўплаб қўйган ем-хашакларини, заҳира қилиб қўйган ўтунларини ёндириб, унинг ёруғлигидан олдинга қараб интилдилар. Шундай қилиб, тонгчага ўруслар шаҳарни буткул забт этиб, ўз тасарруфига олдилар. Шу урушда шаҳрисабзликлардан 500 дан кўпроқ киши шаҳид бўлиб, кўп одам захмдор бўлди. Жангда қатнашган мўтабар кишиларнинг сўзларига қараганда ўруслардан 150 кишига яқин одам талафотга учрабди. Аммо 30 та чўян тўп, бир неча пилта милтиқ ва бошқа нарсалардан жуда кўп заҳира ўруслар қўлига ўтибди.

Сунбула ойининг ўрталарида Самарқанд жинироли (Шаҳрисабз) шаҳрига кириб, шаҳар аъёну ашрофини жамъ этиб, Шаҳрисабз Бухоро аморатига таалуқли эканини эълон қилиб аҳолини тинчитди, кейин Китобга келди. Шу ерда амир Музаффар Шаҳрисабзга юборган янги маъмур ва зобитлар билан мулоқот қилиб, вилоятни Бухоро амирининг мутасаддиларига топшириб, Самарқандга қараб жўнади. Шу аснода у эшитдики, Шаҳрисабз волийси Бобобек парвоначи Ҳақимбий ўғли ва унинг ноиб Қаландар эшикоғосининг ўғли Жўрабек додхоҳ Моғиён қасабасида 3 мингга яқин лашкар тўплаб кутиб турибди ва агарда рус аскарлари Шаҳрисабзни бухороликларга бериб қайтсалар, бухороликларни Шаҳрисабздан ҳайдаб, яна вилоятни ўз қўлларига олармишлар. Шунинг

¹ 1868 йил ноябрь ойи.

² Октябрь ойининг охирида.

³ 4 ноябрда.

⁴ Шаҳрисабз дарвозаларидан бирининг номи.

учун жинирол Қитобдан Фаробга келди. Шаҳрисабз волийсини сипоҳи ила топмасдан Фароб аҳолисига шундай эълон қилдиким, шу кундан бошлаб сизнинг қасабаларингиз Самарқанд музофотининг ҳайъатига тегишлидир ва сизлар рус тобелигига киргансизлар. Яна бир маъмурни¹ бир фавж ила Моғиёнга юборди ва юқорида айтган мазмундаги хабарни у ернинг аҳолисига ҳам эълон қилди. Шу ишлардан сўнг Самарқанд жинироли ўз аскарлари билан Самарқандга қайтиб кетди. Шаҳрисабз волийси Бобобек ўз акалари ва ноиби Жўрабек додҳоҳ ҳамда хизматкорлари билан анча муддат сарсону саргардон бўлиб, Фарғона чегарисига яқинлашди. Буни Худоёрхонга маълум қилдилар. Жаноби Худоёрхон ўз амирлари билан машварат қилди. Хоннинг акаси Султон Муродбек, умаро ва вузаронинг аксарияти бирлашиб дедиларки: «Агарда биз Шаҳрисабз волийсини Фарғона саройида қабул қилсак, Бухоро амири Урусияни бизга қарши қайрайди ва ўруслар биздан волий (Бобобек)ни талаб қиладилар. Агар уни ўрусларга берсак, шарманда бўламиз, агар ўрусларнинг хоҳишини рад қилсак, бу билан аҳду паймонини бузиб, уларга баҳона ва сабаб топиб берган бўламиз. Бунинг чораси шуки, Шаҳрисабз волийсига сафар зарурияти ва лузимотини тахтлаб, аввал уни меҳмон қилиб, кейин Кошғарга жўнатсак. Бу савобли фикр қабул бўлди. Саройнинг бир ишончли мулозамини узру маъни ила зиёфат ва меҳмондорчиликка даъват қилиш учун Бобобек олдига юбордилар.

Мазкур маъмур Шаҳрисабз волийсининг олдига келиб аҳволни тушунтирди ва ҳамма нақдини бериб айтдики, «Фарғона ҳокими сиздан узр сўраб ўз мулкида бир неча кун меҳмон бўлишингизни хоҳлайди ва кейинроқ Кошғарга борсангиз, сизни чегарагача кузатиб қўймоқни зиммамизга оламиз». Шаҳрисабз волийси (Бобобек) унга жавоб бердики: «Биз Кошғар сафарини хоҳламаганмиз. Биз Шаҳрисабздан бу томонга Бухоро амири зулмидан қочиб келдик. Бухоро амири бизнинг кўп улўғларимизни ўлдирди. Бизнинг ўртамизда кўҳна адоват бор. Биз Самарқанд жиниролнинг олдига бориб таслим бўлмадик, чунки у Бухоро амирининг ўнг қўлидур. Агарда унга таслим бўлганимизда эди, эҳтимол, жинирол амирдан пора олиб, ўзини Туркистон сипоҳсолари Кауфманга яхши кўрсатиш учун бизни Бухоро амирига топширган бўлур эрди. Агарда Фарғона хонининг (Худоёрхон) ўзи бизни авлодимиз ила Кауфман ҳузурига юборса маъқул эрди. Самарқанд жинироли ва бошқаларнинг воситасиз ўзимиз Туркистон сипоҳсолари Кауфманга таслим бўламиз. Бизнинг мақсадимиз шу, чунки Русия давлати буюқдур ва уларнинг қонун ва низомларида асирлар ва таслим бўлган кишиларни ўлдириш қондаси йўқдур. Буни биз кўп мўътабар кишилардан эшитганмиз.

Кўп жойларнинг ва вилоятларнинг ҳокимлари, масалан, тоторлар, черкаслар ва бошқа ғайридинлар ўрусларга асир тушганда, уларни ўлдирмасдан тарбия қилганлар. Бинобарин, биз сафар саргардонлигидан кўра яхшиси, Тошқандга бориб, ўрусларга таслим бўламиз, агар ҳазрати Фарғона хони бизларни ўз элчиси билан Тошқандга жўнатса, ундан рози ва хушнуд бўлардик».

Мазкур маъмур бу сўзларни Шаҳрисабз волийсидан эшитиб, хон ҳазратлари олдига келиб, ҳаммасини арз қилди. Хон жаноблари волий илтимосини қабул айлаб, йўл эҳтиёжи ва харажатини хазинадан бериб юборди. Шаҳрисабз волийси Бобобек парвоначи Ҳақимбий ўғлини баъзи шахсий мулозимлари ва ноиби Жўрабек додҳоҳ Қаландар эшикоғоси ўғли билан бирга Хўқанддан яна бир элчи қўшиб, Тошқандга жўнатдилар.

Уларнинг қолган қариндошларини, уруғларини Бобобек парвоначи илтимосига кўра Фарғонада қолдирилар ва уларнинг мартаба ва мақомларига қараб, хазинадан маош муқаррар қилдилар.

Абдулмалик тўра ғозий Самарқанд жинироли билан Қаршида жанг қилиб талофотга дуч келгач, Оллоҳ иродаси ила бир муддат Урганж ва Афғонистонда мусофират заҳматини чекди. У ёқлардан Фарғона мамлакатига келиб, бир неча кун Фарғона хонининг дарборида меҳмон бўлиб, ўз хоҳиши ила Кошғарга ўтиб кетди ва бир неча вақт шу ерда яшади. Кейин Бритонийё Азимага² кетди. Маккаи муқаррама зиёратига борган мўътабар кишиларнинг айтишларича, фозил амирзода ҳозир Ҳиндистонда иззату икром, офият ва саломат маснадида ўтурган эканлар. Ва бу жумлалар ҳам ғаройиб воқеаларнинг баёни эди ва биз уларни мухтасар ёздик.

Форс-тожик тилидан Шодмон ВОҲИД таржимаси

¹ Полковник Михайловскийни.

² Буюк Британия.

**ГЕНЕРАЛ-АДЮТАНТ ФОН КАУФМАННИНГ БУХОРО АМИРИ ЖАНОБИ ОЛИЙЛАРИ
САИД МУЗАФФАР БАҲОДУРХОНГА ТАКЛИФ ҚИЛГОН СУЛҲ ШАРТЛАРИ**

1

Аълоҳазрат Русия императори жаноблари ҳукуматига мансуб бўлган ерларга олдин руслар томонидан ишғол қилинган Кошғар, Довон ва Нурота тоғлари шимолидан ташқари Оқ подшоҳ тобелигига ўтишини илтимос қилган Самарқанд шаҳри ўз музофотлари билан киради. Жануб томондан бу ўлка Шаҳрисабз тоғлари билан чегараланиб, Зарафшон водийси ва Нурота тоғлари ўртасидан ўтади. Бухоро билан бўладиган чегара эса, шу сулҳ битими Амир жаноби олийлари томонидан таклиф қилинган шартлар билан қабул қилиниб, улар ўз муҳрларини босиб қайтаргандан сўнг аниқланади. Шундан сўнг чегара ғарб томондан Нурота тоғларининг энг баланд жойидан ва Бухоро ҳудудида жойлашган Нурота қалъасидан ўтади. Шу ердан Қизилкум саҳроси ўртасидан ўтиб, Бўкантов орқали Янгидарё қуйилишигача етади.

2

Ҳамма рус фуқаролари, қайси динда бўлишларидан қатъи назар, Бухорога ва унинг бошқа шаҳарларига бориб савдо қилиш ҳуқуқига эга бўладилар, Бухоро амирининг фуқаролари ҳам илгаригидек Русия империяси билан савдо қилишларига ижозат берилади.

Амир жаноби олийлари Русия фуқароларини карвон ва барча мол-мулклари билан муҳофаза қилиб, уларни ўз мулк ҳудудида хавфсизлигини назорат этади.

3

Русия тожирлари учун Бухоро шаҳарларида ва улар хоҳлаган жойларда, ўз товарларини сақлаш учун карвон саройлар қуришларига ижозат берилади. Русия шаҳарларида ҳам Бухоро тожирлари учун шундай ҳуқуқ берилади.

4

Савдо ишлари тўғри боришини ва қонуний бож олинишини назорат қилиш учун рус тожирлари хоҳишларига қараб Бухоро амирлигининг ҳар бир шаҳарида уларнинг карвонбошилари бўлишига ҳуқуқ берилади. Туркистон ўлкасига қарашли шаҳарларда Бухоро тожирларига ҳам шундай ҳуқуқ берилади.

5

Русия еридан Бухорога ва ёки Русияга шу ердан борадиган ҳамма товарлардан Туркистон ўлкасида олинадиган миқдорда, ҳар ҳолатда Бухоронинг муслмон фуқаролари билан бир хил, яъни товарнинг умумий қийматидан 2,5 фоиз миқдорида бож олинади.

Бу шартлар Самарқанд шаҳридан 1868 йил 11 май куни жўнатилган. Туркистон Генерал-Губернатори ва Туркистон ҳарбий округи қўшинларининг кўмондони Генерал-адютант фон Кауфман имзоси.

**БУХОРО АМИРИ ЖАНОБИ ОЛИЙЛАРИ САИД МУЗАФФАР БАҲОДУРХОНГА
ГЕНЕРАЛ-АДЮТАНТ ФОН КАУФМАН ТАКЛИФ ҚИЛГОН СУЛҲ ШАРТЛАРИГА ИЛОВАЛАР**

1

Русия императори аълоҳазрат жаноблари ва Бухоро амири жаноби олийлари мулкларининг чегара чизиғи жанубда Шаҳрисабз тоғларининг энг баланд жойларидан Зарафшон водийсига туташади, сўнгра Каттакўрғон ғарбидан бошланиб, Зарафшон водийси ўртасидан ўтади ва Оқтов, Нурота тоғлари билан кесишади. Сарҳад кейин Нурота тоғларининг энг баланд чўққиси орқали ўтади. Нурота қалъаси эса Бухорода қолади. Шу ердан бошлаб, яъни Қизилкум саҳросидан то Бўкантовгача, шунингдек, мазкур тоғлардан Янгидарё этакларига қадар бўлган жойлар ҳам Русияга ўтади.

2

Шу чегара чизиғидан Шимол ва Шарқ томонда жойлашган ҳамма ерлар Аълоҳазрат Русия императори жаноблари тасарруфи ва тобелигига ўтади ва шу чизиқдан жануби ғарбдаги ерлар Бухоро амири жаноб олийлари ихтиёрида қолади.

3

Сулҳ имзолангандан кейин, чегара чизиғи Бухоро амири жаноби олийлари юборадиган элчи ва Туркистон генерал-губернатори тайинлайдиган ваколатли шахсдан иборат бўлган махсус ҳайъат

томонидан белгиланади. Чегарани аниқлаш ҳайъатига Русия императори қўшинидан посбонлар тайинланади.

Генерал-адютант фон Кауфман таклиф қилган ва Бухоро амири жаноби олийлари қабул қилган 2, 3, 4, 5 ва 6 сулҳнома шартлари ўзгартирилмайди.

Бу иловалар Каттақўрғондан 1868 йил 23 май куни юборилган.
Туркистон генерал-губернатори ва Туркистон ҳарбий округи қўшинларининг қўмондони генерал-адютант фон Кауфман имзоси.

ГЕНЕРАЛ-АДЮТАНТ ФОН КАУФМАН ТОМОНИДАН БУХОРО АМИРИ ЖАНОБИ ОЛИЙЛАРИ САИД МУЗАФФАР БАҲОДУРХОНГА ТАКЛИФ ҚИЛГАН СУЛҲНОМА ШАРТЛАРИНИНГ МАХФИЙ ИЛОВАЛАРИ

1

Бухоро Амири Жаноби олийлари Русия давлати билан чин дўстликда яшаш ва жаноби аъло-ҳазрат Русия империяси подшоҳи аъзамнинг ҳомийлигини олиш учун шу йилдаги жанг харажатларини қоплаш учун 125000 тилла миқдорида товон тўлайди.

2

125000 тилла пул ё кумуш билан тўланади ва ҳар бир тилла 20 танга ҳисобланади.

3

Жаноби олийлари шу шартларга имзо чеккандан сўнг Русияга тўланадиган 125000 тилла ҳисобидан зудлик билан 10 минг тилла ундирилади. 90000 тилла 1868 йилда 21 майдан бошлаб 30 кун ичида тўланиши шарт. Қолган 25000 тилла кейинроқ, бир йил ичида тўланиши керак.

4

Бухоро амири жаноби олийлари беклар чегарадан Русия давлати ҳудудига ўтуб қароқчилик қилмаслигини назорат этади. Улар Русия ҳукумати билан дўстлик муносабатида бўлишлари лозим.

Туркистон генерал-губернатори ўз томонидан Русия ва Бухоро билан дўстлик муносабатларини кейинчалик иккала ҳукумат ва давлатнинг бахт ва саодати йўлида ривожлантириш учун ҳамма чораларни кўради.

Бу шартлар Каттақўрғондан 1868 йил, 23 май куни жўнатилган.

Туркистон генерал-губернатори ва Туркистон ҳарбий округи қўшинларининг қўмондони генерал-адютант фон Кауфман I нинг имзоси.

«Правительственный вестник», 1872, № 238

ТУРКИСТОН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРИ, ГЕНЕРАЛ-АДЮТАНТ ФОН КАУФМАН I ВА БУХОРО АМИРИ САИД МУЗАФФАР УРТАЛАРИДА ТУЗИЛГАН АҲДНОМА

1-модда. Русия подшоҳи жаноблари Императори аъзам ва Бухоро Амири жаноби олий мулкларининг ўрталаридаги чегара чизиғи ўзгармайди.

Амударёнинг сўл соҳилидан бошлаб Хева ерлари рус мулкига қўшилгандан сўнг ҳамда Бухоро Амири ва Хева хонининг илгариги ғарбий чегаралари, яъни Амунинг сўлидаги Холота мавзеидан Гугертли тўқай томонига борадиган чегара бекор қилинади.

Бухоро амирининг мулкига илгари Бухоро ва Хева чегараси бўлган Амударё соҳилининг сўл томони: Гугертлидан то Мишекли тўқайгача ҳамда Мишеклидан бошлаб илгариги Бухоро ва Хева чегараси ва Русия давлати чегарасигача бўлган ҳудуд ўтади.

2-модда. Хева хонлигидан Амударё соҳилининг сўл қисмидаги ерлар ажратиб олингани учун Бухородан шимолдаги рус ерларига борадиган ҳамма қарвон йўллари фақат Бухоро ва Русия ерлари орқали ўтади.

Ҳар иккала ҳукумат Бухоро ва Русия ўз ерлари ҳудудида қарвонлар ва тижоратни муҳофаза қилиш устидан назорат ўрнатадилар.

3-модда. Амударёнинг Бухоро амирига мансуб бўлган қисмида Бухоро кемалари билан бир қаторда Русия давлати кемалари ҳамда хусусий кемалар учун эркин сузиш ҳуқуқи берилади.

4-модда. Амударёнинг Бухоро давлатига тегишли соҳилларида руслар хоҳлаган қулай жойларда омбор ва бандар қуриш ҳуқуқига эгадирлар. Бу омбор ва бандарларни ҳимоя қилиш ишларини Бухоро ҳукумати ўз зиммасига олади. Бандар қурилиши учун белгиланган жойларни Туркистондаги русларнинг олий ҳукумати тасдиқлайди.

5-модда. Бухоро амирлигидаги ҳамма шаҳар ва қишлоқлар рус савдоси учун очиқдир. Рус тожирлари ва рус қарвонлари амирлик ҳудудида эркин ҳаракат қилиб, маҳаллий ҳокимлар томонидан махсус ҳомийликка олинади. Рус қарвонларининг Бухоро ҳудудидаги хавфсизлиги учун Бухоро ҳукумати жавоб беради.

6-модда. Русияда Бухорога ёки Бухородан Русияга олиб бориладиган рус тожирларининг ҳамма моллари умумий қийматидан 25 фоиз миқдорида бож олинади, Туркистон ўлкасида эса 1,40 қисм миқдорида бож олинади. Бу закотдан бошқа солиқ олинмайди.

7-модда. Рус тожирлари Бухородан бошқа қўшни жойларга солиқсиз товар олиб бориш ҳуқуқига эгадирлар.

8-модда. Рус тожирлари зарур ҳолатларда Бухоро шаҳарларида товарларини сақлаш учун қарвонсаройлар қуришга ҳуқуқлидирлар.

9-модда. Савдо жараёни тўғри бориши ва солиқ олишнинг қонуний бўлиши учун ҳамда маҳаллий ҳукумат билан тижорат ишларини олиб бориш учун рус тожирлари Бухоро шаҳарларида тижоратхона очигача ҳақлидирлар. Бухоро тожирлари учун Туркистон ўлкасида ҳам шундай ҳуқуқ берилади.

10-модда. Русия ва Бухоро ўртасидаги савдо мажбуриятлари ҳар иккала томонлама муқаддас саналади ва бузилмаслиги шарт. Бухоро ҳукумати савдо ва умуман тижорат ишлари одилона бўлишига кафолат беради ҳамда улар устидан назорат қилиш мажбуриятини ўз зиммасига олади.

11-модда. Русия тобелари Бухоро фуқаролари билан бир қаторда Бухорода шарият талабларига қараб, ҳар хил иш ва касблар билан машғул бўлиши ҳуқуқига эга бўладилар. Бухоро фуқаролари ҳам рус мулкларида Русия қонунлари ижозат берган барча фаолият турлари билан шуғулланишга ҳақлидирлар.

12-модда. Русия тобелари амирлик ҳудудида хусусий мулк, яъни уй, боғ, ер сотиб олишга ҳуқуқлидирлар. Бу мулкдан Бухоро фуқаролари билан бир хилда хирож олинади. Шундай ҳуқуқдан Русия империясида Бухоро фуқаролари ҳам фойдаланадилар.

13-модда. Русия тобелари рус ҳукуматининг чегарадан эркин ўтишга доир ижозатномаси билан Бухорога келадилар: улар амирликнинг ҳамма жойларига бориш ҳуқуқига эга бўлиб, Бухоро ҳукуматининг махсус ҳомийлигидан фойдаланадилар.

14-модда. Русия ҳукуматидан ижозати бўлмаган, қайси халққа мансублигидан қатъий назар, ҳар хил кимсаларни Бухоро ҳукумати қабул қилмайди. Агарда Русия тобеларидан қонун йўли билан таъкиб этилаётган бирон бир жинояткор Бухоро ҳудудида яширинса, Бухоро ҳокимияти томонидан бундай кишилар тутиб олиниб, рус ҳукуматига топширилади.

15-модда. Урта Осиёдаги русларнинг олий ҳукумати билан яқин ва доимо муносабатда бўлиш учун Бухоро Амири ўзининг ишончли кишиларидан бирон шахсни Тошкентда доимий ва ваколатли элчи қилиб тайинлайди. Бу ваколатли элчи Тошкентдаги амир ҳовлисида Амир ҳисобидан яшайди.

16-модда. Русия ҳукумати ҳам Бухорода ўз доимий намоёнчасини Амир жаноби олийлари ҳузурда тайинлаши мумкин. (Бухородаги Русия ҳукуматининг вакили Русия ҳукумати ҳисобидан яшайди.)

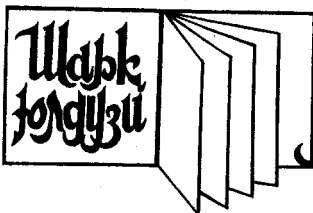
17-модда. Русия империяси Подшоҳига ёқиш ва Императори аъзам жанобларининг обрўсини кўтариш учун Амир Саид Музаффар жаноби олийлари қарор қилади: бугундан эътиборан Бухоро ҳудудида абадул-абад инсонпарварлик қонунига зид бўлган одамлар билан савдо қилиш бекор қилинади. Шу қарорга биноан Саид Музаффар ўзининг бекларига шу мазмунда қатъий буйруқ жўнатади: агарда Бухоро чегарасидаги шаҳарлар юқорида зикр этилган фармонга қарши Бухоро фуқаролари учун бошқа қўшни давлатлардан куллар олиб келтирса, улар билан савдо қилиш хат орқали тўхтатилади. Амир фармонига риоя этмай олиб келтирилган одамлар эса ўз хўжайинларидан тортиб олиб, озод этилади.

18-модда. Саид Музаффар чин қалбдан дўстлик ва қўшничилик муносабатларини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш учун Русия ва Бухоро ўртасидаги дўстона шартномани ҳамда 5 йилдан буён амал қилиб келаётган 17-моддани Бухоро саодати учун қўлланма сифатида қабул қилади. Бу шартнома икки нусхада, икки тилда рус ва туркий тилларда ёзилди. Тасдиқлаш нишонаси учун Саид Музаффар ўз муҳрини босди ва уни ўзига ва ворислари учун қўлланма сифатида қабул қилди.

23 сентябрь 1873 йил, 1290 йил шаъбон ойининг 19-куни

«Правительственный вестник» 1873, № 300.

Рус тилидан Шодмон ВОҲИД таржимаси

Uzbek Jang

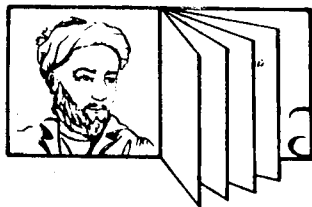
«Шарқ юлдузи» ойнамаси муҳарририятига

Иқтисодимга қараб, биринчи ярим йил учун 8 номдаги рўзнома ва 7 номдаги ойнамага (97 сўм 36 тийин) обуна бўлган эдим. Уларнинг орасида «Шарқ юлдузи» ҳам бор. Иккинчи ярим йил учун ўша рўзномаю ойнамаларга қвитанция тўлатиб, «Чойкўл» алоқа бўлими мудирлари Муродкамол Курбонбоев орқали 29-апрель кунни ноҳия «Союзпечать»ига юбордим. «Союзпечать» ходимлари иккинчи ярим йил учун обуна тўхтатилди деб, қабул қилишмабди. Ахир мен тўлов варақасини иккинчи ярим йил бошланишидан 62 кун олдин юбордим-ку?

Агар мумкин бўлса, «Шарқ юлдузи»га кейинги йил учун обуна бўлишимга ёрдам беришингизни илтимос қиламан.

Салом билан: КҚСЖ, Амударё ноҳияси, «Қипчоқ» д/х.
Навий номли мактаб. Пенсионер ОТАМУРОДОВ Холмурод

Муҳарририятдан: Уқувчилардан баъзан шундай мактублар олиб турибмиз. Аслида, обуна йил бўйи қабул қилиниши шарт.

...ТОПТИМ УЛ КАЛОМ ИЧРА КАМОЛ

Жаҳон адабиёти улуғлари ижодини баҳолаганда ҳар бирининг ўз адабиётларига олиб кирган боқий образлари, адабий тилнинг шаклланиши, ривожланишидаги хизмати эътиборга олинади. Шу жиҳатдан Алишер Навоий ижодиётига назар солинганда, ҳазратнинг ўзбек адабий тилининг шаклланиши, бойишида катта меҳнати синггани ойдинлашади. Кейинги йиллардаги тадқиқотлар беназир қалам соҳибининг форс тили луғат хазинасини такомиллаштиришда ҳам маълум ўрин тутганини исботлаб бермоқда.

Алишер Навоий ўзбек адабий тилида ёзган назмий ва насрий асарларида 26 мингдан ортиқ ўзбекча, арабча, форс-тожикча, юнонча-грекча, лотинча, ҳиндча, мўғулча, хитойча сўзлардан фойдаланган. Маълумки, Навоий бадий ижод маҳсулини жуда юксак баҳолайди ва бадиятнинг гўзал намунаси бўлган шеър-ғазални шоирнинг фарзанди деб билади. У бу фикрини «Сабаъи сайёр» дostonида қуйидагича ифодалаган:

**Шеър ҳам чун кишигадур фарзанд,
Кўнглига қуту бағрига пайванд.**

Буюк шоир ўзининг бу бадий-фалсафий фикрини «Садди Искандарий» дostonида янада ривожлантириб, асардаги ҳар бир сўзни шоирга «фарзанд», «жонға пайванд» деб баҳолайди:

**Ки сўз зодаи таъби фарзанд эрур,
Чу фарзанд эрур, жонға пайванд эрур.**

Мана шуларга кўра, Навоийнинг 94 минг қатордан ортиқ назмиётидаги ҳар бир байту мисралар, ҳатто уларда ишлатилган сўзларнинг барчаси катта ҳурмат ҳамда қунт билан тўпланиб, ҳар томонлама ўрганилиши, ўз баҳосини олиши керак. Биз мухтасар тадқиқотимизда Алишер Навоийнинг бу борадаги маҳоратини биргина дил (юрак) сўзи асосида ясалган ва ўзи бевосита ясаган сўзларни кўрсатишга ҳаракат қиламиз. «Дил» ўзбекчага форс-тожик тилидан ўзлашган.

Урхун-Енисей ёдгорликлари, Маҳмуд Кошғарийнинг машҳур «Девони луғат ут-турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақоиқ» каби асарларида «дил» сўзи учрамайди. Туркий манбаларда мазкур тушунча «юрак», «кўнгул» сўзлари билан ифодаланган. XII асрда ёзилган Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикматлар»и тилида «дил» сўзи алоҳида, кўп ўринларда «дилу жон» ва «жону дил» тарзида кўзга ташланади:

**Ул сабабдин ҳақни сўзлаб излаштим ман,
Жону дилим анга фидо қилдим мано.**

Ёки:

**Сирот отлиғ кўфрикидин дилим ларзон,
Ақлим кетиб беҳуш бўлуб қолдим мано.**

Яна:

**Жону дилни то қилмасанг ҳаққа шайдо,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.**

«Ҳикматлар»да дил иштирокида ясалган биттагина ясама сўз—«дилбанд» учрайди:

**Суннатимни маҳкам тутғил дилбанд деди,
Мустафоға мотам тутуб кирдим мано.**

XIV—XV асрларда яшаб ижод этган ўзбек шоирлари асарларида эса дил сўз ясовчи тил бирлиги сифатида форс-тожик адабий тилидан ўзлашган кўплаб ясама сўзлар таркибида келади. Улардан Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайҳо», Қутбнинг «Хисрав ва Ширин», Ҳайдар Хоразмийнинг «Гулшан ул-асрор», Лutfийнинг «Гул ва Наврўз» дostonларида, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома», Хўжандийнинг «Латофатнома», Юсуф Амирийнинг «Даҳнома», Саид Аҳмаднинг «Таашуқнома», Саид Қосимийнинг «Ҳақиқатнома», «Садоқатнома»ларида, Лutfий, Гадоий, Саккокий, Хусайнийнинг ғазалларида дил ўзгаи ёрдамида ясалган 36 сўз турлича фаолликларда учрайди.

Навоийнинг ўзбек тилида яратган барча асарлари таркибида дил сўзи қатнашиб ясалган сўзлар 100 тадан ортиқ. Улар орасида бир қанчаси XV аср адабий тил талабига кўра икки, уч кўришилларда ҳам келган.

Дил сўзи шеъринг рангинлиги, муҳаббат мавзуига вобасталиги билан изоҳланади. Шунга кўра, Шарқ шоирлари (ўзбек, озарбойжон, уйғур, форс, дари, тожик ва бошқа) ғазалиётида, «Хамса»лари таркибидаги ишқ-муҳаббат мавзуидаги дostonларида дил сўзини кўп ишлатадилар. Буни янада

аниқроқ кўриш учун Навоийнинг «Ғаройиб-ус-сиғар», «Фарҳод ва Ширин», «Лисон-ут-тайр» асарларида учровчи тил бирликлари билан қислаймиз.

«Ғаройиб-ус-сиғар» («Ёшлик ғаройиблари»)да: бедил, бедиллик, дилафгорлиғ, дилбанд, дилбар, дилбасталиғ, дилгир, дилдорлиғ, дилдўз, дилжўлуғ, дилсат, дилкушой, дилнавоз, диловар, дилзорлиғ, дилором, дилпазир, дилрабо, дилраболиғ, дилситон, дилтанг, дилтанг, дилфириб, дилхаста, дилхоҳ, дилшуда, сияҳдиллик, хушдил каби 28 хил сўздан иборат бўлса; «Фарҳод ва Ширин» достонида: бедил, бедиллик, бедилона, дил, дилафрўз, дилбанд, дилбандлиғ, дилбар, дилдор, дилдўз, дилжўй, дилжўйлик, дилкаш, дилкушо, дилкушода, дилнавоз, диловар, диловарлик, дилпазир, дилрабо, дилраболиқ, дилрешлик, дилсўхтавор, дилтанг, дилтанглик, дилфириб, дилхаста, дилхоҳ, кўчакдил, табдил, тангдиллик, хушдил сингари 32 сўз ишлатилган экан.

XVI асргача ёзилган ўзбек шоирларининг барча асарларида дил иштирокида 36 сўз қўлланишда бўлган бўлса, улуғ Навоийнинг бу икки асариде, деярли шунча миқдордаги тил бирликлари мавжуд.

XIV—XV асрларгача ёзилган ўзбекча асарларда ишлатилган қуйидаги сўзлар: дилнавозий, дилором, дилорой, дилорой, дилписанд, дилпоқ, дилшод, осудадил, ошuftадил, сўхтадил, хастадил тарзида «Ғаройиб-ус-сиғар» девони ҳамда «Фарҳод ва Ширин» достонида учрамайди. Лекин ҳазрат Навоийнинг юқорида саналган икки асари тилида қўлланилган мана бу сўзлар: бедиллик, бедилона, дилафгорлиғ, дилбандлиқ, дилбасталиғ, дилгир, дилжўйлик, дилжўлуғ, дилкушода, диловарлик, дилзорлиғ, дилрешлик, дилрешлик, дилсўхтавор, дилтанглик, дилфириб, дилшуда, сияҳдиллик, табдил, тангдиллик,— ўша давр ўзбек адабиёти улуғлари асарларида умуман ишлатилмаган.

Ҳар бир халқ адабиёти тарихида сўзларнинг қўлланиши, уларнинг муайян муаллифлар асарларида кириш-кирмаслиги ёзувчининг сўз бойлиги миқдори ва ундан фойдалана билиш маҳоратидан ташқари, асар мавзусига ҳам боғлиқдир. Навоийнинг дил сўзига муносабатини янада ойдинлаштириш учун унинг ахлоқий-дидактик йўналишдаги «Лисон-ут-тайр» маснавиёти тилига бироз тўхтаб ўтамиз.

«Фарҳод ва Ширин» достони ишқ-муҳаббат мавзуга бағишланганидан, унда ишқий бадийятни ифодаловчи сўзларнинг кўп учраши табиий ҳол. Навоий асар теранлигини таъминлаш учун 5782 байтлик достонда дил сўзи иштирокида ясалган 32 сўздан фойдаланган бўлса, 3598 байтдан иборат «Лисон-ут-тайр»да бор-йўғи 16 сўзни истифода этган.

Навоий асарларида учровчи, таркибида дил сўзи мавжуд бўлган сўзларнинг айримлари бир хил маъно-мазмун ташиса-да, лекин уларнинг шеърый рангинлиги, оҳанги хийла фарқланади. Шоир ўз ички туйғуларини, мақсадини ўқувчига аён англатиш учун янги қўшма сўзлар ясади. Ва бу ясалган сўзлар табиий, жонли тилдагидек раvon ўқилади, шеърый сатрлар салмоғини оширади. Шу боисдан ҳам улардан бирини иккинчиси билан алмаштиришнинг иложи йўқ.

Айни пайтда айтиб ўтиш ўринлики, Абдурахмон Жомий асарлари тилида 86, Алишер Навоий асарлари тилида 102 та ясама сўз таркибида дил сўзи иштирок этган. Ҳазрат қўллаган сўзларнинг 70 дан ортиғи, форс-тожик тили сўз ясаш қолип-қоидалари асосида ясалган. 30 дан ортиғи эса эски ўзбек тили сўз ясовчилари — лик, лиқ (лиғ), луқ (луғ) қўшимчалари асосида яратилган.

Ана энди ўқувчида Алишер Навоий ижодида форс-тожикча ясама сўзларнинг бунчалик кўплиги асоси, сабаби наимада деган савол туғилиши мумкин. Булар шоирнинг умр бўйи ўқиб-изланишлари, ҳаётий кузатувлари, ижодий меҳнатлари самараси эканлигини умрининг охирида битган «Муҳокамат-ул-луғатайн» асарида жуда аниқ айтган: «булардин доғи бошқа, йигитлигим замони ва шабоб (ёшлиқ) айёми авониде кўпрак шеърда сеҳрсоз ва назмда фусунпардоз шуаронинг ширин ашъори ва рангин абётидин эллиқ мингдин ортуқ ёд тутупмен ва алар завқ ва хушқоллиғидин ўзумни овутупмен ва салоҳ (ахшилик) ва фасодларига (камчиликларига) фикр айтибмен ва маҳфий фақойихига тааммул (чуқур ўй) ва тафаккурлар била етибмен».

Демак, Алишер Навоий XV асргача бўлган форс-тожик адабиёти вакилларида «шеърда сеҳрсоз ва назмда фусунпардоз» Рудакий, Фирдавсий, Санойи, Носир Хисрав, Ҳайём, Низомий, Деҳлавий, Румий, Саъдий, Ҳофиз Шерозий, Камол, Жомий каби улуғларнинг ўн минглаб сатрини ёд олган, уларнинг ижодларидаги бадийятни алоҳида-алоҳида баҳолаган. Сўзларнинг маъно ва шаклий тузлишларини ёш Алишер ҳар томонлама ўрганган, улардан бутун умри давомида, керакли ўринларда баракали фойдаланган. Булар Алишер Навоийнинг 1470—1500 йиллар орасида Хуросондаги ижтимоий-сиёсий, илмий-бадий соҳаларда тутган мавқеи ҳамда давлат-уштар бошқарувидаги турли фаолияти билан ҳам боғланади. Бунд шоирнинг ўзи «Муҳокамат-ул-луғатайн» асарида ёзади: «Ва ўттуз йилдин ортуқ ва қирқ йилға яқиндурким, Хуросон мулкиким, фазлу камол аҳлиға олам мамоликиннинг мисри (шаҳри муаззами ва саводи аъзамидур, бу мулкининг жамиъ назм аҳли шуаройи ширин каломи ва фусаҳойи вожиб ул-иҳтироми (услубият қоидасига мувофиқ сўзловчи ҳурматли кишилар) ҳар не ҳар маъни билаким, авроқ юзига оройиш ва ҳар алфоз билаким, ажзо узориға (китоб қораламаси) намоиш берубдурлар, у фақир суҳбатига еткурубдурлар ва бу заиф оллинда ўткурубдурлар ва ҳақ ва ислоҳ илтимосин қилибдурлар ва хотирға қилгон нуктаки, айтилибдур, инсоф юзидин мусаллам тутуптурлар (тан берибтурлар) ва агар баъзи ибод қилибдурлар, далоил била аларға хотирнишон қилибдур, андин сўнгра қабул қилиб, ўзларин шокир ва мамнун билибдурлар».

Ҳақиқатан ҳам бошқа даврларга нисбатан айни ўша йилларда олимлар, фозил, билимдон кишилар Хуросон мамлакатининг фаҳри, ойнаси бўлиб қолган эдилар. Навоийнинг таъкидлашича, мамлакатнинг барча шоирлари, олимлари, ҳурматли кишилари қайси мавзуда китоб, рисолалар ёзма синлар, уларни дастлаб, албатта Алишер Навоийга кўрсатганлар. Шоирнинг фикрини олиб тузатишлар киритганлар. Мана бу жиҳат ҳам зуллисонайн адибга ўзигача бўлган ва ўз даврининг барча сўз бойлигини эгаллашга имкон берган.

Манбалардан маълумки, Алишер Навоий 1469 йилга қадар Ҳирот, Машҳад ва Самарқандда ўз даврининг етук олимларидан таълим олиб, Шарқ халқлари тарихига оид кўплаб китобларни тинмай мутолаа қилади, ўз устида тинмай ишлайди. Натижада, замонасининг «қордон, бисёрдон» (ишбилармон, билимдон) кишисига айланган. Ҳатто, Навоийнинг устози, пири бўлган Абдурахмон Жомий ҳам ёзган барча асарларини дастлаб ўз шогирдига кўрсатган. Бу ҳақда «Муҳокамат-ул-луғатайн»да ўқиймиз: «Барчадин куллийрак санад буюким, ҳазрати иршод паноҳи... Нуранки (Жо-

мий) ...форсий сўзда жамий алар сўзидин юқорироқ сўз йўқтур, кўпрак кутуб ва расоил ва ғазалиёт ва қасоийдаки, маоний гавҳарларин назм силкига кийдирур эрдилар ва замир ниҳонхонасидан (кўнгулнинг махфий уйи) анжуман тамошоғоҳиға (шоирлари мушоираси) жилва берур эрдилар, анинг мусаваддасин (қўлёмаси, қораламасини) бурунроқ бу фақирға (Навоийға) илтифот ва эътиқод юзидан берур эрдиларким: «Бу авроқни ол ва боштин оёғиға назар сол, хотирингға ҳар не айтқудек сўз келса айт», деб ва ҳар не ишорат бўлғониким, мазкур бўлди, зоҳир қилсам, мақбул тушар эрди».

Хуросон мулкининг барча олим, фозиллари сингари Абдураҳмон Жомий ҳам юқорида таъкидланганидек, барча асарларининг қўлёмасини шогирди — тутинган фарзандига кўрсатиб, унинг фикр-мулоҳазалари асосида керакли ўринларни қайта ишлаган ва сўнг китобатга берган. Мана шу далил ҳам Навоийнинг форс-тожик адабий тилини ҳар томонлама чуқур билганини ва унинг шоир-ижодкор сифатидаги луғат хазинаси бойлигини кўрсатувчи адабий мезонлардан биридир.

Маълумки, X асрдан бошлаб то XIV—XV асрларгача форс тили Хуросон ва Мовароуннаҳрда яшовчи халқлар адабиётида етакчи ўрин эгаллаб келди. Натижада, туркий-форсий иккитилилик янада мустаҳкамланди. Пировардида туркий тилда ижод қилувчилар тилида форсча, арабча сўзларнинг ўзлашиш миқдори ва қўлланиш доираси анча кенгайди. Дил сўзи туркий кўнгул, юрак сўзларининг маънодоши сифатида XI—XX асрларда ўзбек тилида яратилган асарларда, деярли тенг ва кенг қўлланиб келинмоқда. Фикримизни ойдинлаштириш мақсадида, 1470—1480 йилларда Алишер Навоийнинг бевосита ўзи тартиб берган «Бадойиъ ул-бидоя» ва «Наводир ун-ниҳоя» девонларидаги 1639 ғазалнинг матлаъ (ғазалнинг биринчи байти) ва мақтаъ (ғазалнинг охириги байти)ларида кўнгул, юрак, дил сўзларининг берилишини қиёслаб кўрайлик.

Кўнгул сўзи ғазал матлаъ ва мақтаъларида нисбатан энг фаоли саналади. Дил ва унинг ясама шакллари «Бадойиъ ул-бидоя» девонидан ўрин олган ғазалларида ўттиз бир ўринда (олти байтда дилрабо, тўрт мартадан дилбар ва дилдор, уч мартадан бедил, дилситон, икки мартадан дил, дилкаш, дилхоҳ ва бир мартадан дилнавоз, дилором, хушдил, аҳли дил); «Наводир ун-ниҳоя»да эса эллик олти байтда (ўн марта дилбар, саккиз марта бедил, беш мартадан дилкаш, дилрабо, тўрт мартадан дилором, дилситон, дилжў, икки мартадан бедиллиг, дилхоҳ, дилсўз ва бир мартадан хушдил, бедиллик, дилафрўз, дилдорлиғ, дилафорлиғ, дилдўз, дилхаста, дилдор, аҳли дил, дил) юқори шеърий вазифа бажарган. Юрак, қалб, қулуб сўзлари жуда кам қўлланишда бўлган. Кўнгул сўзидан ясалган сўзлар дил сўзига нисбатан ниҳоятда сийрак учрайди: кўнгуллик, кўнгулсизлик, кўнгулхушлуғ. Булардан кўринадики, Навоий кўнгул сўзининг туб, дил сўзининг эса ясама шакллариға тез-тез мурожаат этган экан.

Жаҳон адабиётининг йирик санъаткорлари сингари Алишер Навоий ҳам янги сўзлар яшаш, истезъмолда бўлган кўплаб сўзларға янги маънолар юклаш билан она тили сўз бойлигини, унинг ифода воситаларини кенгайтирди. Ҳозир биз биргина дил сўзи воситасида ясашиб шоир қаламида бадий вазифа бажарган юздан ортиқ ясама сўзнинг шаклий кўринишларини кўриб чиқдик. Бу сўзларнинг, умуман бадийят даҳоси ижодида қайдланган 26 мингдан ортиқ сўзнинг маъно товланишларини очиб бериш кўплаб катта-кичик илмий изланишлар мавзуси бўлади. Назмида «ғариб маънилар»нинг кўплиги, ҳатто байтлари ҳам бир қанча маънолар ифодалашини шоирнинг ўзи тўртинчи девони «Фавойид-ул-кибар»да мана бундай баён этади:

**Назмим ичра ғариб маънилар,
Ғурабо хайлидан нишонадурур.
Анда ҳар байт неча маъни ила,
Байт эмаским ғарибхонадурур.**

Алишер Навоий Шарқ адабиётининг ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатидан энг етук қаламкашидир. Аллома-адибнинг ўзи «Лисон-ут-тайр» достонида ёзади:

**Чунки топтим ул калом ичра камол,
Турк алфози била сурдум мақол...
Турк назмида чу мен тортиб қалам,
Айпадим ул мамлакатни якқалам...**

**Баҳром БАФОВЕВ,
филология фанлари доктори**

НАВОЙ ИЖОДИНИ ЎРГАНИШ ТАРИХИДАН

1938 йили буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллик юбилейига тайёргарлик олдидан Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети қошида «Навоий юбилейи комитети» ташкил этилганди. Комитет ишида С. Айний, Абдулла Насриддинов Бокий, Ф. Гулом, Ойбек, Ҳ. Олимжон, А. К. Боровков, А. А. Андреев, О. Шарафидинов, С. Муталлибов, Ҳоди Зариф, Порсоҳон Шамсиев ва жумҳуриятимизнинг барча вилоятларидан келган бошқа олимлар, шоирлар, мумтоз адабиёт билимдонлари фаол қатнашганлар. Алишер Навоий ижодиётини ўрганиш ва нашрга тайёрлашда комитет амалга оширган ишлари алоҳида таҳсинга сазовор. Бинобарин, Навоий ижодини ўрганиш борасида уларнинг ўзлари ҳам улуғ шоир асарларидан илҳом олиб, ҳавас қилиб шеърлар ёзганлар, мушоиралар уюштирганлар ва бу ҳолат бевосита маъсул ишларга ижобий таъсир этган. Комитет аъзоларининг билими, иқтидори доираси қанчалик кенг экани ҳақидаги кичик ахборот ҳам, Навоий меросини ўрганиш тарихида алоҳида ўрин тутгани ҳам, умуман, адабиётимиз тарихи учун муҳим деб ўйлаймиз. Шундай мулоҳаза билан комитет ишида 1938—1941 йиллар давомида ишлаган андижонлик олим ва шоир Абдулаҳад Азизов Анисийнинг дўстлари Абдуваҳоб Сайфий, Имомиддин Улфат, Солижон Восеъжонов, Абдулҳамид Хуррамга [1941 йил, 22 январда] ёзган мактубини эътиборингизга ҳавола қиламиз. Анисий мактубида ўзи билан камитетнинг луғат бўлимида ишлаган олимлар — А. Муталлибов, С. Мирзаев, Ф. Иноятов, Ҳ. Файзий, М. Фахриддинов ҳақида қисқача маълумотлар бериб, улар билан биргаликда ёзилган тўртта мушоирани юборган. Бу дўстона, ҳазил аралаш мактубда Анисийнинг ҳолисона, самимий шахсий фикр ва мулоҳазалари ўз аксини топган, албатта.

Анисий зикр этган адабиётимиз билимдонларининг ҳар бири ҳақида маҳсус мақола ёзиш мумкин. Чунончи, мактуб эгаси Абдулаҳад Азизовнинг ўзи тўғрисида тўхталадиган бўлсак, у киши «Анисий» таҳаллусида гўзал ғазаллар битган шоир, шу билан бирга XIII-XIV асрларда яшаб ўтган тошкентлик Бадр Чочий ижодини узоқ йиллар тадқиқ этган, унинг энг мураккаб муаммо жанридаги қасидаларини форсийдан ўзбек тилига ўғириб, изоҳлаган олим сифатида маълум.

Бундан ярим аср аввал севикли шоиримиз асарларини кенг китобхон оммасига етказишда ҳисса қўшган заҳматқаш олим ва шоирларимизнинг номларини эсга олиш бизнингча ҳам қарз, ҳам фарздир. Зеро, уларнинг билим доираси ва мушоҳада қуввати ёш авлод учун ўрнак ва фахрланса арзигудек фазилатдир.

Урфон ОТАЖОНОВ

Олий¹ қадрлик дўсти муҳтарам Абдуваҳоб акам Сайфий (шоир), ҳақиқий инсон, карамлик биродарим Солижон (С. Восеъжонов), ўткир хаёл, соҳиби бахту иқбол, эски улфатим Имомиддин (шоир Улфат), беғами даврон, луқмони замон, чин ўртоғим Абдулҳамид (шоир Хуррам), соф кўнгул, қаландарваш укам Абдулалӣ. (шоир Хуррамнинг укаси), Васеъжон, Урфон (Сайфийнинг фарзандлари), Унвон (шоир Улфатнинг ўғли) ва муҳтарамалар, ҳамма катта-кичик жону кўнгулларга ўзимнинг самимият билан, муҳлисона саломимни таблиғ этган (етказиш)дан сўнг, ваколатан ҳамма ўртоғлар томонидан муҳиббона дуолар аргумон қиламан. Ҳамма соғ, ҳамма саломат, фақат сиз муҳтарамларнинг фуқратингиз кўнгулларга зўр кулфат, кошки шундай шеър мажлисларида бирга бўлсак, бирга ишласак эди, хайр, саломатлик бўлсин. Саломдан сўнг бу варақ орқасида ёзилган мушоаралар тўғрисида бироз ифодаи маромларингиз учун қисқача ахборот беришни лозим кўрдим, чунки бу мушоаралар ҳар қайсилари айрим характерларга эга, алоҳида хусусиятлари бор инсонлар томонидан ёзилган, албатта. Буларнинг сиймолари, таржимаи ҳоллари ҳақида қисқача изоҳ берилганда, мушоарадаги парчалар яна ҳам таъсирлироқ бўлса керак. Бу ифодани рост айтадиган бўлсам, улар билан шундай тиаништираман:

Биринчи — Абдулғани Муталлибов, бу киши 55 ёш чамаларида, ғоят олим бир зотдир, французча, инглизча, арабча, форсча тилларга олим бўлса ҳам Навоий мазмунларига унча зеҳнлари даромад қилмайди, ўзларида шоирлик кучи бўлмаса ҳам, бирор фард ё мисра яхши ўйлаб ёзса, икки мисрани бир-бирига нисбат жиҳатидан яхши боғлай олади. Таҳаллуслари «ғани», — икки йилдан бери бирга ишлаймиз, ҳозирги «Навоий луғати» ходимларининг юқори поғоналаридан.

Иккинчи — Содиқжон Мирзаев, бу киши 45 ёшларда, кўринишдан жуда мулоийм, ахлоқлик, ўтакетган мудддай (даъвогар), арабча, форсчадан расмий маълумоти бўлиб, ҳисоб илмини яхши билар эмиш, оз-моз ситорашунослик даъвосини қилиб, табибликдан ҳам хабарлари бор, илгари

¹ Қавс ичидаги сўзлар изоҳи, номлар кўрсаткичи У. Отажонов томонидан аниқлаштирилган. — Ред.

муаллимлик билан машғул бўлиб, қандайдур муфрити (жуда ортиқ) жоҳилликлариданми ё ўқувчилар билан яхши муомала олиб боролмаганиданми, ул ишни тарк қилиб, «Навоий луғати» муносабати билан, луғатчилик ишига кирган. Бу кишининг шеърга нисбатлари ўт билан сув каби, роса ҳай-ҳайлаб берсангиз йигирма тахаллусни бир мисрага жойлай олади, ҳамма ёзганлари тузатишга муҳтож, лекин даъво юзидан шеър ёзиш, шоирлик ҳеч нарса эмас, дейди. Иш вақтларида ҳам доим арузга урунади. Навоийнинг «Мезон ул-авзон» китобини қаттиқ муҳокама билан бир неча бор текшириб чиқди, қаерда бир байт кўрса, дарров уни тақтеъга солишга уринади, ҳолбуки шу чоққача бирор мисрани ҳаққи билан тақтеъини тўғрилай олмайди. Мушоарадаги у киши томонидан ёзилган парчалар ҳаммаси таҳрирда, тузатиб ёзилган, ул киши ҳақидаги даъволарим исботи учун, тузатилмаганидан ҳам юбораман. Бу ўртоқнинг ҳар вақт байтларини мафоиун, мафоилунга таққос қилаберганингини Файзий домла мушоарада қизиқ чикитиб ўтади. Мушоара тамом бўлганда қандайдур тахаллусларни тўплаб бир фард ёзишини Содикжон акам томонига таважжу қилинади, бу киши ҳам бадеҳатан, саккиз тахаллусни бир мисрага жойлаб, қараб ўлтирадилар, тахаллуслари «Содик».

Учинчи — домла Ҳазанфар Асадулло Иноятов, у киши 55 ёшларда, ғоят мутаассиб, муддаий бир кишидур. Арабча, форсчадан оддий маълумоти бўлиб, адабиёт соҳасида иқтидори камситарлик даражада эмас. Бу киши айбламагундай шеър ёзади, лекин шоирликлари жибирлик (туғма) бўлмай, балки адабиётга кўп иштиғол қилиб, хиддати (ўткир) зеҳн орқали иқтисоби (ўрганиши) бир қувватдур. Бу киши шеър ёзиш учун ғоят ҳарис (ўч), эшиқдан кириб келишда ҳам, — «Файзий соғу саломат бормисиз», деб расмий сўзларни ҳам шеър билан ифода қилади. Бу киши арзимаган фазилатларини, ҳар ерда изҳор қилишда ҳеч кимдан тортинмайди, бу тўғрида кўп дақиқлар еса ҳам, мутанаббеҳ (огоҳ) бўлмайди, бу киши қанча даъво қилса ҳам, қувваи илми, хусусан навоийшуносликда мен иккаламиз теппа-тенгмиз. Бу кишининг нағмадан хориж хусусиятлари шунчаки иқтифо (кифоя) қилинди. Самимийлик бўлиб, суҳбат иттифоқ тушса, оғзаки тафсил бераман.

Тўртинчи — Файзий домла, ислари Ҳабибулла Раҳмон, миллатлари татар, 55 ёшларда, мутаҳаққиқ олим, ҳақиқий инсон, умига чиққан ахлоқлик бир киши. Айниқса, Муҳаммад Зокир акам бу кишига жуда муҳлисдир. Бу киши илгари Пиёнбозордаги масжидда ваъз ҳам айтиб турган экан, қувваи илмлари арабчадан яхши, форсчадан ўрта, русча билади. Ҳозир бизда лобаранглик вазифасида ишлайди, аксари илмий ишлар билан ҳам шуғулланади, бу кишини жуда қизиқ характерлари бор. Ҳаммани ўзига бирдан жалб қилган. Қизиқ вазиятлик, латифагўй, хушқақчақ, ғоят ҳалим бир сиймо. Бу кишини энг қизиқ сўзларини бу ерда ёзиб тамом қилиб бўлмайди. Биз бу киши билан ишдан бошқа алоҳида суҳбат қилганимиз йўқ, лекин хийла мажлисафрўз, базморо эканлиги маълум бўлади. Аммо бир-икки мисрани дарровгина айтақоладилар, «Файзий» — тахаллус бўлмай балки фамилия ўрнида ишлатилади.

Бешинчи — Муҳаммадамин Фахриддинов, бу киши 45 ёшларда, жуда ювош, ҳалим бир киши, қувваи илмияси етарлик, ўзи эски муаллимлардан бўлиб, таҳрир қуввати ғоят солиб (силлиқ) дур, шеърни ҳам яхши ёзади. Ёзган парчаларидан илгари ҳам шеър ёзиб юрганлиги билинади, лекин бир нарсани тўғри фаҳмлайди. Яқин орада босилиб чиқадиган «Мақорим-ул-ахлоқ»нинг таржимасини шу киши ишлаган¹, бу китоб мазмунлари айнан ўзбекчада, реал суратда ифода қилинган, афсуски, кўп жойларда тушириб қолдирилган. Юқорида ёзилган «Қаймоқ» тўғрисида бу кишининг алоҳида ғазаллари бор эканлигини бу хатни ёзиб турган вақтимда Маҳдум акамдан эшитдим. Дастраст (имкони) бўлсам юбораман. Бу қизиқ шеър бўлса керак, чунки Маҳдум акам билан бу киши қаймоққа етолмай қолганлардан эди, ҳамон биздан ўпқалиниб ёзилган бўлса керак. Бу нарсаларни ёзишдан мақсадим, ширин суҳбатларингизда бирор килкуга сабаб бўлармикан, дедим, йўқ эса мунча вижиллаб ўлтиришимни ҳожати йўқ эди. Бу савод биринчи нусхадур, эҳтиёт қилинса, тарихий бир материал бўлса бўлур, деб (Абдулаҳад) Анисий. Биздан театрдаги ўртоқлар — Салоҳов (театр директори бўлса керак?), Машрабжон (артист М. Юнусов) акам, Қосимжон (ҳофиз Қ. Охунув), акам ва бошқаларга кўпдан-кўп арзи ихлос айтасизлар.

1941 йил, 22 январь, Тошкент.

БИРИНЧИ МУШОАРА

Ҳазанфар:

Иш бошланг энди дўстлар, кўрмайсиз андин ҳеч зарар,
Ҳар кўрсангиз андин зарар, қилманг менга ҳаргиз назар.

Ҳаний:

Ишни қилишда бўлғасен ўрناق ҳамма ходимлара
Ким ижтиҳодий ғайратинг, аҳронинга қилғай асар.

Ҳазанфар:

Сиз барча аҳли маънисиз, сўз айтманг асло маънисиз,
Ҳар сўзни англаб сўзлангиз, билмасдин этманг карру пар.

Ҳабибий:

Аҳли хирадлар қошида, инсон учун меҳнат шараф,
Ҳар кимки бахт айлар талаб, меҳнат билан топгай зафар.

Маҳжур:

Эмганки сиз роҳат билинг, мақсад сарига интилинг,
Таҳсин қилурдек иш қилинг, ким судлар сизга етар.

¹ Бу ерда ноаниқлик бор.

Анисий:
Ҳар ишни иш қилмоқ керак, доим қизиқ қонлик билан,
Иш вақтларда тинмайин, меҳнатга чуст айлаб камар.
Файзий:
Ғар оқили хушёрсиз, ишни қилинг такрор сиз,
Хизматдин этманг ор сиз, етгай сизга шахду шакар.
Содик:
Ёздиқ Ғазанфар, Содик, Фаҳрию Файзий ҳам Ғани,
Доғи Анисий билан Маҳжурий, Ҳабибий бохабар.

ИККИНЧИ МУШОАРА

Ғазанфар:
Дамодам тўтига гуфтору, булбулга наво лозим,
Маҳжур:
Нечук бўлса такаллум бирла бир нашъу намо лозим.
Ғазанфар:
Йигитликда назарга илмадим гулчеҳралар ҳуснин,
Қариган чоғда кўзга, изларидан тўтиё лозим.
Анисий:
Менгаким бир париру ишқининг шайдоси бўлмишга,
Жунун даштида қайғу бирла ғам қилмоқ ғизо лозим.
Ғазанфар:
Парилар гарчи олмаслар қулоққа нолау зорин,
Тузибон расми ошиғликни арзи муддао лозим.
Ҳабибий:
Ажаб мушкул тузилмиш ишқининг қонуни эл ҳайрон,
Жафо лозим бўлиб маъшуққа, ошиққа вафо лозим.
Содик:
Бўлибман ҳажридин малул ҳам маҳзун биродарлар,
Менингдек хаста бўлганларга васлидин даво лозим.
Ғани:
Паривашлар севарлар куйдириш ошиқни куйида,
Йўк эрса не учун бундай ситам бирла жафо лозим.
Маҳжур:
Бировга кимки берди кўнглини ойини ишқ ичра,
Ризо истаб анга ҳар бир жиҳатдан иқтидо лозим.
Фаҳрий:
Нечаким нозлар айлаб шитоб этса ситамгарлар,
Ҳамоно ажз кўрсатмак била ҳам илтижо лозим.
Ғазанфар:
Кўзимдин бунча қонлар оқмоғи беҳуда эрмаским,
Ишорат анга қилгайким манга гулгун қабо лозим.
Файзий:
Неча ёзсам вазн келмас мафоилун мафоилун
Ки гўё бир касалдурман бу дардимга даво лозим.
Ғазанфар:
Улармен рашкидин ағёр аро кўрганда ёримни,
Нетайким бўлди ошиғликда бундақ иддао лозим.
Содик:
Ғазанфар ҳам Анисий, Файзию Ҳабибийдан,
Ғанию Содикун Маҳжурдан сифотингни адо лозим.

УЧИНЧИ МУШОАРА

Маҳжур:
Ишни ўртоғлар бу кундан илгари сурмоқ керак,
Ҳам бажармоқда план, ортиқча дўндирмоқ керак.
Маҳжур:
Ишга тўсқинлик қилурлик, ҳар не бўлса тарк этиб,
Юклатилганга вазифа чорасин кўрмоқ керак.
Ғазанфар:
Баъзи бир мушкул луғат, ё жумлалар келганида,
Гунг бўлиб ўлтирмайин, бир-биридан сўрмоқ керак.
Анисий:
Баъзи мушкул жумлаларни, ҳал қилишда чўзмайин,
Бир хулоса чиқса дарров тан бериб турмоқ керак.

Ҳабибий:

Ким планни олға сурмоқ бирла раҳмат истаса,
Уз ишин устида тоқат бирла ўлтурмоқ керак.

Содиқ:

Ҳар бирингиз ўзни олим тутмайин ҳар доимо,
Лекцияларга юриб маълумот ортурмоқ керак.

Маҳжур:

Ким бировни қилса бир маънида консултант агар,
Анга англарилик қилиб, ғоят тушунтурмоқ керак.

Фаҳрий:

Янги йил киргунча ишларнинг борин айлаб тамом,
Бу тариқа саъйи бирла ном қозонтурмоқ керак.

Ғазанфар:

Қай кунким иш тамом бўлса планлар ҳам тўлиб
Базми Жамшиду Фаридунни у дам қурмоқ керак.

Ғазанфар:

Ҳар қачонким бўлса мажлис яхлашиб ўлтирмайин,
Бир ғазал куйлаб Навоий бирла қиздурмоқ керак.

Файзий:

Иш қолиб беҳуда сўзлаб ўлтиришда фойда йўқ,
Масъулиятлик план вақтинда тўлдурмоқ керак.

Ғаний:

Ғар луғатларда бўлур эрса бирор саҳву хато,
Равшан этмоқ муддаосида санъат сурмоқ керак.

Файзий:

Эй луғат аҳли луғатга дахли йўқ сўзни қўйиб,
Фойдасиз сўздан қулоқларни қутултирмоқ керак.

Содиқ:

Киши бошига бир килодан асп гўштини олубон,
Ҳар бир отдихда қоринни бирга тўйдирмоқ керак.

ТЎРТИНЧИ МУШОАРА

Ғазанфар:

Ишдин ўзга ишга машғул бўлмангиз,
Ўзга ишдин ёна масъул бўлмангиз.

Маҳжур:

Сиз тамаддун аҳли ойинун тутинг
Хулқсиз беилм бир ғул бўлмангиз.

Анисий:

Маълум айланг ўзни бир санъат била,
Беасар, бир зоти маҳжул бўлмангиз.

Ҳабибий:

Эрталаб хизмат учун чаққон юринг,
Токи таъхир бирла маъзул бўлмангиз.

Ғаний:

Иш қилурда доимо огоҳ бўлинг,
Вақтни қўлдан бериб гўл бўлмангиз.

Маҳжур:

Ишлангиз бир тўғри йўлда доимо,
Мойили ҳар бир ўнгу сўл бўлмангиз.

Файзий:

Сиз бажармоқда вазифа эҳтиёт
Айламай тағири мақбул бўлмангиз.

Фаҳрий:

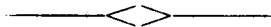
Ишга сустлик кўрсатиб дашном ила
Қаҳру нафратларга маҳмул бўлмангиз.

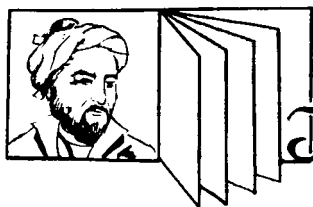
Ғазанфар:

Кўчаю куйларда хўб сиҳҳат юриб,
Ишга келган чоғда малул бўлмангиз.

Содиқ:

Бир сабаб бирлан ишингиздан қолиб
Сайири ҳар дашт ила чўл бўлмангиз.

Навоий гушани

Муқимий

(1853—1903)

НАВОИЙ ҒАЗАЛИГА МУХАММАС

Манго ҳар кунда бир йўл кўрсам ул қоши қарони бас,
Баҳор айёми бўлса, май била оби равоний бас,
Танимни айласам ишқида хоки остони бас,
Кийик чарми заиф эгнимга мажнунлуғ нишони бас,
Жунун тоши, синуқ бошим уза қуш ошёни бас.

Киши воқиф эмас, дарду ғамим ҳар дам ўлур афзун,
Дилим юз пора ҳижрон ханжаридин, хотирим маҳзун,
Жудолиғ шиддатидин лола янглиғ кўзларим пурхун,
Дамингни асра, эй Исоки, ранжим дафъиға ҳар кун
Ризо ул ой қиличи заҳмидин бир қатра қони бас.

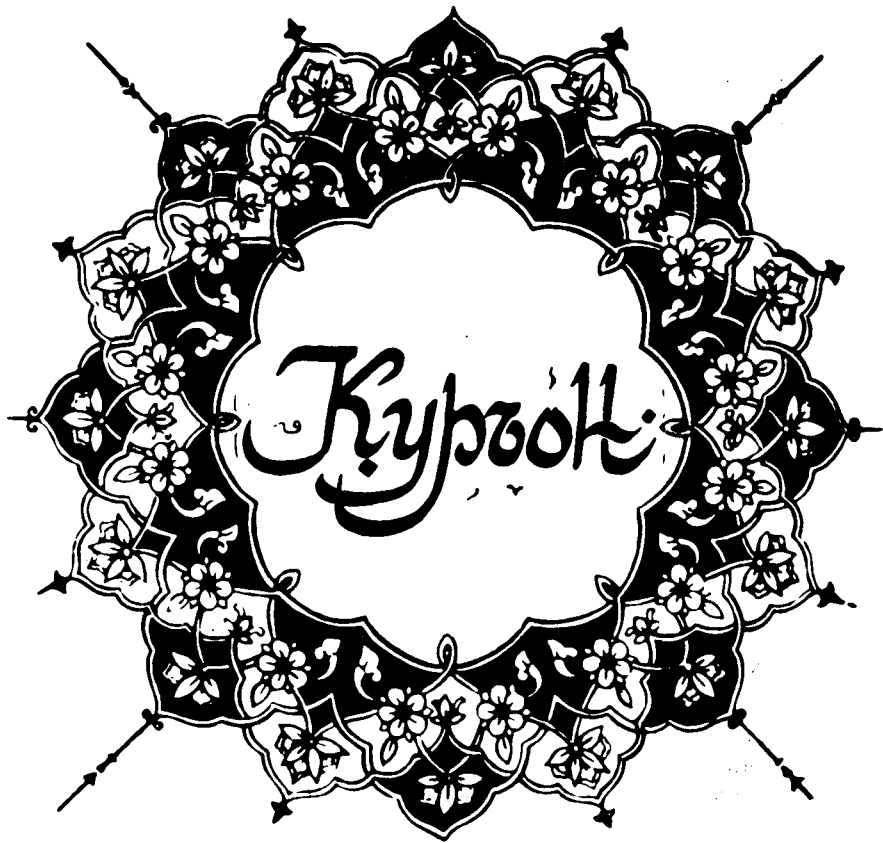
Чунон маҳв айлади ишқида ул сарви равонимким,
Билолмам, душманам ким ёки дўсти меҳрибоним ким,
Рақибим ким, шуруғи ғам қилурда роздоним ким,
Санго ҳайвон сури, Эй Хизр, тутғил тарки жонимким,
Манго ёр оллида ўлмак — ҳаёти жовидоний бас.

Ҳамиша хотирида шоҳлар хайлу ҳашам фикри,
Фақиру бенаволар дилларида бешу кам фикри,
Замона аҳли ғофил, йўқ хаёлида адам фикри,
Ғаний кўнглидадур зар меҳри-ю, доим дирам фикри,
Манинг кўнглумни куйдургон неча доғи ниҳоний бас.

Етолмас бўлса ҳар ким манзили мақсадга тай бирла,
Кел эмди, мутрибо, хуш тут кўнгулни чангу най бирла,
Ишим йўқ зарра ҳаргиз давлати Жамшиду Кай бирла,
Санго кавсар суйию лаҳни Довудию май бирла
Муғанний нағмаси бўлса, манго жоми муғоний бас.

Тириклик кулфати, эй Хизр, бас, ортурма меҳнатни,
Бериб ҳайвон суйидин, қўймағил жонимға миннатни,
Илоҳо, чорасозисан Муқимий кўйи ғурбатни,
Навоийға ўлар ҳолатда дема ҳуру жаннатни,
Сангодур барча, эй зоҳид, манго бир кўрмак они бас.

Нашрга тайёрловчилар: Аҳмаджон Мадаминов, Абдуллатиф Турдиалиев,
Фаргона

Алоуддин МАНСУР таржимаси

Саксон саккиз оятдан ташкил топган бу сура ҳам Маккада нозил бўлган. Сура аввалида Қуръони карим шаънига — унинг Ҳақ Китоб эканлигига қасам ичилади.

Сўнгра мушрикларнинг Муҳаммад алайҳи-с-салом даъватларига нисбатан кўрсатган инод-қайсарликлари тўғрисида хабар берилади ва у зотга таскин-тасалли бўлсин учун ўз салафлари — ўтган айрим пайгамбарларнинг ҳаётларидан ва уларнинг кофирлар томонидан кўрган озор-азиятларидан лавҳалар келтирилади.

Бу сурада ҳам Оллоҳ таоло мўминлар учун ҳозирлаб қўйган гўзал оқибат — жаннат ва ҳаёти-дунёдан динсизлик билан ўтадиган кофирлар учун тайёрлаб қўйилган дўзах ҳақидаги бир неча оятлар мавжуддир.

Шунингдек, бу сурада аҳли иймонни кибру ҳаво иллатидан йироқ бўлишга даъват этилиб, Иблиснинг жаннатдан қувилишига сабаб бўлган нарса Тангри

таолонинг амрига итоат этишдан бош тортиб мутакаббирлик қилгани эканлиги таъкидлаб ўтилади.

Сура вақт — замон ўтиши билан Қуръон хабарларининг ҳақиқат эканлиги маълум бўлиб бораверишини уқтириш билан ниҳояланади.

Бу сура ўзи бошланган «Сод» ҳарфи билан номлангандир.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошланган.

1. Сод. Шаъну шараф соҳиби бўлган Қуръонга қасамки, (албатта Қуръон илоҳий мўъжизадир ва албатта сиз, эй Мухаммад, Оллоҳнинг Ҳақ пайғамбаридирсиз). **2. Балки кофир бўлган кимсалар** (бу ҳақиқатни қабул қилишдан) **кабру ҳавода ва муҳолифликда собитдирлар.** **3. Биз улардан илгари ҳам қанча аср-авлодни** (иймонсизликлари сабабли) **ҳалок қилганимизда, улар** (бошларига азоб тушаётганида ёрдам сўраб) **нидо-илтижо қилганлар,** (аммо бу вақт азобдан) **қочиб қутулиш вақти эмас эди.** **4. (Макка мушриклари) уларга ўзларидан** (яъни, башар авлодидан) **бўлган бир огоҳлантиргувчи — пайғамбар келганидан ажбландилар ва у кофирлар дедилар:** «Бу бир ёлғончи сеҳргардир. **5. (Шунча) худоларни битта худо қилиб олибдими?! Ҳақиқатан бу жуда кизик нарса!»**

Изоҳ: Макка мушриклари пайғамбар алайҳи-с-саломнинг амакилари Абу Толибнинг олдига келиб, «Мухаммадга айтгин, бизларнинг динимизни айблашни ва худоларимизни ҳақорат қилишни тўхтатсин», дейишганида, уларнинг талабларидан хабардор бўлган ҳазрат: «У ҳолда менинг биргина сўзимни қабул қилинеларки, сизлар у сўз шарофатидан арабу ажамга подшоҳ бўлури-сизлар», дейдилар. Шунда мушриклар шодланишиб: «У қандай сўз экан-а? Агар айтганларинг рост бўлса, бир эмас ўн сўзингни ҳам қабул қиламиз», дейишганида, пайғамбар алайҳи-с-салом айтадилар: «У сўз ло илоҳа иллоҳодир, яъни, Ҳеч қандай илоҳ йўқ, магар ёлғиз Оллоҳгина бордир». Улар бу сўзни эшитишгач, даҳшатга тушадилар ва юқоридаги ояти каримада мазкур бўлган сўзларни айтадилар ва пайғамбар алайҳи-с-саломнинг олдиларидан чиқиб кетишаётиб...

6. Уларнинг катталари (бир-бирларига шундай дея тарқалиб) **кетдилар:** «**Юринглар ва ўз худоларингизга** (сифинишда) **қаноат қилинглар** (яъни, устивор бўлинглар)! Албатта бу («Ло илоҳа иллоҳ» дейиш бизлардан) **исталадиган** (талаб қилинадиган жуда катта) **нарсадир.** **7. Бизлар бу ҳақда** (яъни, Оллоҳнинг яккаю ягона эканлиги ҳақида) **сўнги миллат-динда** (ги одамлардан ҳам, яъни, Исломдан аввалги сўнги дин бўлмиш Насроний динидаги одамлардан ҳам) **эшитган эмасмиз. Бу фақат бир уйдирмадир, холос.** **8. Бизларнинг орамиздан** (шунча бой-зодагонлар бўла туриб) **ўша** (Мухаммад)га **эслатма — Қуръон нозил қилинган эмишми?!»** (Бу сўзларни айтишларига сабаб ўта билимдонликлари эмас,) **балки улар Менинг эслатмам — Қуръондан шак-шубҳададирлар, балки улар ҳали Менинг азобимни тотиб кўрганлари йўқ** (бас, шунинг учун Қуръон ва пайғамбар шаънига шундай полыйк сўзларни айтмоқдалар). **9. Ёки қудратли ва саховатли Парвардигорингизнинг раҳмат хазиналари уларнинг олдиларидамикин-а?! 10. Ёки осмонлар ва Ернинг ҳамда уларнинг ўртасидаги бор нарсаларнинг подшоҳлиги уларникимикин-а?! У ҳолда** (уларни осмонларга элтадиган) **нарвонларига чиқарверсинлар** (ва ўша жойдан ўзлари истаган одамларига ваҳй нозил қиларверсинлар). **11. (Эй Мухаммад, Макка мушриклари) ўша ернинг ўзида енгилиб битгувчи фирқалардан бир тўдадир, холос** (бас, сиз улар айтаётган беҳуда сўзларга парво ҳам қилманг!) **12. Улардан илгари ҳам Нух қавми** (Нухни). **Од** (қабиласи Худни) **ва қозиклар** (яъни, ерга қозикдек қокилган баланд эҳромлар ва қасрлар) **эгаси бўлган Фиръавн** (ва унинг одамлари, Мусони) **ёлғончи қилгандирлар.** **13. Шунингдек, Самуд** (қабиласи Солихни). **Лут қавми** (Лутни) **ва дарактзор эгалари** (Шуайбни ёлғончи қилгандирлар). **Ана ўшалар** (ҳам ўзларига юборилган пайғамбарларга қарши чиққан) **фирқалардир.** **14. Барчаларига фақат пайғамбарларни ёлғончи қилганлари сабабли Менинг азобим ҳақ** (вожиб) **бўлгандир.** (Бас, Макка мушрикларига ҳам Мухаммад алайҳи-с-саломни ёлғончи қилганлари учун, шак-шубҳасиз, азоб-укубат бўлур). **15. Ана ўшалар** (нинг барчалари) **фақат ҳеч тўхтамасдан келадиган биргина даҳшатли кичкирикни кутмоқдалар, холос** (бас, ўша кичкирик бўлиши билан барча жонзот қайта тирилур ва куфр йўлини тутган кимсалар

дўзах азобига дучор бўлурлар). 16. Улар (яъни, Макка мушриклари масхара қилишиб) «Парвардигоро, бизларга (ваъда қилинган азобдан иборат) на-субамизни ҳисоб-китоб Кунидан илгарийёк (яъни, шу ҳаёти-дунёдаёк) тезроқ келтира қолгин», дедилар. 17. (Эй Мухаммад), сиз улар айтаётган сўзларга сабр қилинг ва Бизнинг бандамиз — (тоат-ибодатда) қувват (бардош, мато-нат) соҳиби бўлган Довудни эсланг! Дарҳақиқат, у (Оллоҳ рози бўладиган, Ҳақ йўлга) бутунлай қайтгувчидир. 18. Албатта Биз тоғларни кечки пайт ва эрталаб (яъни, мудом) у билан бирга тасбеҳ айтадиган қилиб бўйинсундириб қўйдик. 19. Ва (ҳар тарафдан) тўплангувчи бўлган қушларни ҳам (Довуд билан бирга тасбеҳ айтадиган қилиб бўйинсундириб қўйдик. Тоғлар ва қуш-ларнинг) барчалари (Довудга итоат этишга) бутунлай қайтгувчидир. 20. Яна Биз унинг мулку давлатини кучли-қувватли (баракотли) қилдик ва унга ҳик-мат ҳамда аниқ-равшан хитоб (яъни, забони гўё) ато этдик. 21.—22. (Эй Мухаммад), сизга (бир-бирлари билан) даъволашгувчи (икки жамоат) хабари келди: Ушанда улар (Довуд пайғамбар ибодат қилаётган) меҳробга чиқи-шиб, Довуднинг олдига киришган эди, у улардан кўрқиб кетди. Улар дедилар: «Кўрқмагин. (Бизлар) биримиз биримизга зулм қилган икки даъватлашгувчи (жамоат) дирмиз. Бас, сен бизларнинг ўртамизда ҳақ (ҳукм) билан ҳукм қилгин ва (бизлардан бирон тарафга) ноҳақ (ҳукм) қилмагин ҳамда бизларни текис-тўғри йўлга бошлагин». 23. (Даъвогарлардан бири деди): «Дарвоқе, мана бу менинг биродарим бўлиб, унинг тўқсон тўққиз совлик қўйи бор, ме-нинг эса биргина совлигим бордир. Бас, у (шу биргина совликка ҳам кўз олай-тириб): «Ушани менга топширгин», деди ва мени бу сўзда — жанжалда енгиб қўйди». 24. (Довуд иккинчи даъвогарнинг сўзини тингламасданок) деди: «Дарҳақиқат, у сенинг совлигингни сўраб ва ўз совлиқларига (қўшиб олиш) билан сенга зулм қилибди. Дарвоқе, кўп ошна-оғайнилар бир-бирларига зулм қилурлар. Фақат иймон келтирган ва яхши амаллар қилган кишиларгина (зулм қилмаслар. Аммо) улар жуда оздирлар». Довуд шундан сўнг (бу ҳодиса воситасида) Биз уни имтиҳон қилганимизни билди-да, Парвадигоридан (шо-шиб ҳукм чиқаргани учун) мағфират қилишини сўради ва (саждага) эгилган ҳолида йиқилиб, тавба-тазарру қилди.

Изоҳ: Ушбу оят сажда оятидир.

25. Бас. Биз уни ўша (хатоси)ни мағфират қилдик. Шак-шубҳасиз, унинг учун Бизнинг ҳузуримизда яқинлик ва гўзал оқибат (яъни, жаннат) бордир. 26. Эй Довуд, дарҳақиқат. Биз сени ерда халифа қилдик. Бас, сен (нафс) хоҳишига эргшиб кетмагин! Акс ҳолда, у сени Оллоҳнинг йўлидан оздирур. Албатта Оллоҳ йўлидан озадиган кимсалар учун ҳисоб-китоб Кунини (Киёмат-ни) унутиб қўйганлари сабабли қаттиқ азоб бордир. 27. Биз осмон ва Ерни ҳамда уларнинг ўртасидаги бор нарсаларни беҳуда яратган эмасмиз. Бу (яъни, улар беҳуда-бемақсад яратилган деган гумон) кофир бўлган кимсаларнинг гумонидир. Бас, кофир бўлган кимсалар учун дўзахдан иборат ҳалокат бўлғай! 28. Балки Биз иймон келтирган ва яхши амаллар қилган зотларни Ерда бузғун-чилик қилиб юрган кимсалар каби қилиб қўюрмиз?! Балки Биз тақводор зот-ларни фисқу фужур қилиб юрган кимсалар каби қилиб қўюрмиз?! (Йўқ! Асло ундок қилинмас!)

Изоҳ: Юқоридаги икки оятни шундай тушуномқ лозим: Оллоҳ таоло осмону замин ва улар ўртасидаги бирон нарсани беҳуда яратган эмасдир. У зот қоинотдаги ҳар бир мавжудотни етук ҳикмат билан яратиб, уларни Ўзининг ердаги халифаси бўлмиш инсон манфаати учун бўйсундириб қўйди. Шунинг-дек, У зот бирликдаги ҳар бир нарсага алоҳида сурат ва сийрат ато этиб, то қиёмат амал қилиб ўтадиган ҳаёт қонунини белгилаб берди. Бас, энг кичик заррадин тортиб энг йирик сийёрагача ҳар бир мавжудот яратган белгилаб қўйган ана ўша қонунга сўзсиз амал қилиши лозим. Акс ҳолда — ҳам илоҳий қонунни бузувчи ҳалокатга юз тутади, ҳам олам интизоминга путур етади. Энди ушбу оламнинг азизу мукаррам бир бўлаги ва Ер юзининг халифаси бўлмиш Инсон учун Тангри таоло томонидан нозил қилинган илоҳий қонун, шарияти Исломиядирки, Оллоҳга иймон келтирган ва шарият кўрсатмаларига амал қилган ҳар қандай Инсон — ҳам ўзи икки дунё саодатига эришади, ҳам унинг атрофидаги олам ундан бирон озор кўрмайди. Акс ҳолда эса илоҳий қонунни инкор этиб, унга бўйсунмаган кимсалар ўзлари яшаб турган оламга жабр-зулм

қиладилар ва мана шу жиноятларига яраша жазоларини оладилар. Тўғри, кўп ҳолларда ушбу имтиҳон олами бўлмиш ҳаёти-дунёда яхши билан ёмон, золим билан мазлум, мўмин билан кофир ёнма-ён — яхши баҳосини, ёмон жазосини олмасдан ҳам ўтавериши мумкин. Аммо имтиҳон ўтиб, ҳаёти-дунё ниҳоясига етиб, охират диёрига борилгач, албатта Ер юзидаги халифаликни ўрнига қўйиб иймон ва яхши амаллар билан ўтган тақводор зотлар ўзлари учун тайёрлаб қўйилган мукофотларни, Яратганни унутиб Ерда бузғунчилик қилиб ўтган фосуқлар эса ҳақиқий жазоларини олишлари аниқдир. 29. (Эй Мухаммад, ушбу Куръон барча одамлар унинг). оятларини тафаккур қилишлари ва ақл эгалари эслатма-ибрат олишлари учун Биз сизга нозил қилган бир муборак Китобдир. 30. Биз Довудга Сулаймонни ҳадя этдик. (Сулаймон) нақадар яхши бандадир. Дарҳақиқат, у (Оллоҳ рози бўладиган, Ҳақ йўлга) бутунлай қайт-гувчидир. 31. Эсланг, унга бир куни кечки пайт гижинглаб тургувчи учкур отлар рўбарў қилинган эди. 32. Бас, у (ўша отларга маҳлиё бўлиб, кун ботиш олдида ўқийдиган намози казо бўлгач), деди: «Дарҳақиқат, мен Парвардигоримни эслашдан (яъни, ўқийдиган намозимдан қолиб) бу суюкли отларни яхши кўриб-эркалашга берилиб кетибман! Ҳатто (куёш ҳам) парда ортига беркинбди (яъни, ботиб кетибди). 33. У (от)ларни менга қайтаринглар-чи!» Бас, у (килич билан отларнинг) оёқ ва бўйинларини «силаш»га киришди (ва уларни Оллоҳ йўлида қурбонлик қилиб юборди). 34. Дарҳақиқат, Биз Сулаймонни имтиҳон қилдик ва унинг тахти устига бир жонсиз жасадни ташладик. Сўнгра у тавба-тазарру қилиб; 35. Деди: «Парвардигорим, Ўзинг мени мағфират қилгин ва менга ўзимдан кейин ҳеч ким учун муяссар бўлмайдиган бир мулку давлат ҳадя этгин. Зеро ёлғиз Сенинг Ўзинггина (барча яхшиликларни) ҳадя этгувчисан». 36. Бас, Биз унга — унинг амри билан у истаган томонга майин эсаверадиган шамолни бўйинсундирдик. 37. Яна барча (баланд қасрларни) бино қилгувчи ва (денгизларнинг қаъридан дурру гавхарларни топиб чиқгувчи) ғаввос шайтонларни (яъни, жинларни ҳам Сулаймонга бўйинсундириб қўйдик). 38. Бошқа (бўйинсунмайдиган жин)ларни эса кишанлаб қўйилган ҳолга солдик. 39. (Ва Сулаймонга дедик): «Мана шу Бизнинг (сенга) ато этган нарсамиздир. Бас, сен (ушбу неъматлардан ўзинг хоҳлаган кишиларга) эҳсон қил ёки қилма (сени бу тўғрида) ҳисоб-китоб қилинмас». 40. Шак-шубҳасиз, (Сулаймон) учун Бизнинг ҳузуримизда яқинлик ва гўзал оқибат (яъни, жаннат) бордир. 41. (Эй Мухаммад), бандамиз Айюбнинг Парвардигорига нидо қилиб: «Дарҳақиқат, мени шайтон бало ва азоб билан ушлади, деган пайтини эсланг! 42. (Шунда унга айтилди): «Оёғинг билан (остингдаги ерни) тепгин! (У Оллоҳнинг амрини бажарган эди, ўша ердан бир чашма отилиб чиқди. Сўнг унга айтилди): «Мана шу муздек чўмиладиган ва ичимлик сувдир». (Қачонки, Аюб сувда чўмилиб, бу сувдан ичгач, барча зоҳирий ва ботиний дардлардан халос бўлди). 43. Ва Биз Ўз томонимиздан меҳрибонлик кўрсатиб ҳамда ақл эгалари учун эслатма-ибрат бўлсин, деб (Айюбга) аҳли оиласини ва улар билан қўшиб, яна ўшаларнинг мислича (бола-чиқа) ҳадя этдик.

Изоҳ: Айюб пайғамбар ва у зотнинг аҳли оилалари ҳақида «Анбиё» сурасининг 84-оятини остида батафсил изоҳ берилган.

44. (Яна Биз Айюбга айтдик): «Кўлингга бир боғ (новдани) олиб, у билан (хотинингни) ургин — қасамингни бузмагин».

Изоҳ: Айюб алайҳи-с-саломнинг касаллик чоғларида у кишини боқиб-парвариши қилган хотинлари, бир куни бепарволик кўрсатганида, диллари оғриб: «Тузалганимда албатта сени юз қамчи ураман», деб қасам ичган эканлар. Шу боисдан, шифо топганларидан сўнг, Оллоҳ таоло у кишига ичган қасамларининг устидан чиқишлари учун юзта новдани бир боғлам қилиб боғлаб, хотинларини бир марта уришга амр қилди.

Дарҳақиқат, Биз (Айюбни) сабр қилгувчи ҳолда топдик. У нақадар яхши бандадир. Ҳақиқатан, у (Оллоҳ рози бўладиган, Ҳақ йўлга) бутунлай қайт-гувчидир. 45. (Эй Мухаммад), сиз Бизнинг куч-қувват ва фаҳм-фаросат эгалари бўлган бандаларимиз — Иброҳим, Исҳок ва Яъқубларни эсланг! 46. Дарҳақиқат, Биз уларни бир тоза (хислат, мудом охират) диёрини эшлаш (хислати) билан холис қилдик — покладик. 47. Ҳақиқатан улар Бизнинг ҳузуримизда танланган, яхши кишилардандир. 48. Яна Исмоил, ал-Ясаъ (Ювшаъ пайғамбар) ва Зул-Кифлни эсланг! Барчалари яхши кишилардандир. 49. Бу

(Биз сизга сўйлаган қиссалар) бир эслатмадир. Шак-шубҳасиз, такводор зотлар учун гўзал оқибат — 50. — Улар учун барча дарвозалари ланг очик мангу жаннатлар бордир. 51. Улар у жойлардаги (сўриларда) ястаниб ўтириб, мўл-кўл (яъни, хоҳлаганларича) мева-чева ва шароб чакирурлар. 52. Ва уларнинг олдиларида кўзларини (номахрамга бокишдан) сақлаган (ёш ва ҳуснда) тенгдош (қиз)лар бўлур. 53. Бу сизларга ҳисоб-китоб (яъни Қиёмат) кунни учун ваъда қилинадиган нарсалардир. 54. Шак-шубҳасиз бу Бизнинг (жаннат аҳлига ато этадиган) ризку рўзимиздирки, унинг учун тугаб қолиш (нихоя) бўлмас. 55. (Ҳақиқат) шудир. (Энди) ҳеч шак-шубҳасиз, ҳаддан ошгувчи — туғёнга тушгувчи кимсалар учун энг ёмон оқибат. — 56. — Улар кирадиган жаҳаннам бордир. Бас, нақадар ёмон жой у! 57. Мана бу кайноқ сув ва йирингдир! Бас, улар ўшани тотиб кўрсинлар! 58. Бошқа (азоб-уқубатлар) ҳам ўша тур, ўша шаклдан (шундай) бўлур! 59. (Дўзахга кирган) пайтларида кофирларнинг пешволарига ҳаёти-дунёда уларга эргашган кимсалар кўрсатилиб: «Мана бу (одамлар) сизлар билан бирга (яъни, сизлар сабабли жаҳаннамга) ташлангувчи жамоатдир», (дейилганида, пешволар айтдилар): «Хуш келмадилар! Ҳақиқатан уларнинг ўзлари дўзахга киргувчи кимсалардир». 60. Улар (яъни, эргашувчилар пешволарга) дедилар: «Йўқ, сизлар хуш келмадингиз! (Чунки) сизлар ўша (азобни) бизларга келтирдингиз! Бас, нақадар ёмон жой (бу дўзах)!» 61. Улар (яна) дедилар: «Парвардигоро, ким бизларга мана шу (азоб)ни келтирган бўлса, бас. Ўзинг унга дўзахда азобни бир неча баробар зиёда қилгин». 62. (Жаҳаннам эгалари бир-бирларига) айтдилар: «Нега бизлар (дунёдалиқ пайтимизда) ёмонлардан деб ҳисоблаб ўтган кишиларни (яъни, мўминларни дўзахда) кўрмаймиз-а?! 63. Бизлар ўшаларни масхара қилиб олган (юрган) эдикми?! Ёки (улар ҳам мана шу жаҳаннамда биз билан бирга) кўзларимиз оғиб (уларни илғамай қолдими)?!» 64. Албатта дўзах аҳлининг ана шундай талашиб-тортишишлари ҳақдир-аниқдир. 65. (Эй Мухаммад, Макка мушрикларига) айтинг: «Мен фақат бир огоҳлантиргувчидирман, холос. Ҳеч қандай илоҳ йўқ, магар яккаю ёлғиз, голиб Оллоҳгина бордир. 66. У осмонлар ва Ернинг ҳамда уларнинг ўртасидаги бор нарсанинг қудратли ва мағфиратли Парвардигоридир». 67. Айтинг: «Ўша (яъни, мен сизларга етказган мана шу сўзлар) улуғ бир хабардир. 68. Сизлар эса ундан юз ўгирмоқдасизлар! 69. Мен учун (Одамнинг Ер юзига халифа қилиниши тўғрисида Оллоҳ таоло билан) тортишаётган (тортишган) фаришталар ҳақида ҳеч қандай билим йўқ эди. 70. Менга фақат ўзимнинг очик-равшан огоҳлантиргувчи эканлигим ваҳй қилинмоқда, холос». 71. Эсланг. Парвардигорингиз фаришталарга деган эди: «Албатта Мен лойдан бир одам яратгувчидирман. 72. Бас, қачон уни ростлаб, унга Ўз руҳимдан пуфлаб киргизганимдан сўнг, унга сажда қилган ҳолларингизда йиқилинглар!» 73. Бас, фаришталарнинг барча-барчалари (Одамга) сажда қилдилар. 74. Магар Иблисгина кибру ҳаво қилиб, кофирлардан бўлди. 75. (Шунда) Оллоҳ деди: «Эй Иблис, Мен Ўз қудрат қўлим билан яратган нарсага — Одамга сажда қилишдан нима сени ман қилди?! Кибру ҳаво қилдингми, ёки сен (Одамга нисбатан) юксак мартабали зотлардан эдингми?!» 76. У айтди: «Мен ундан яхшироқдирман. Сен мени оловдан яратгансан, уни эса лойдан яратдинг». 77. (Оллоҳ) деди: «Бас, ундан (яъни, жаннатдан) чик! Энди сен, шак-шубҳасиз, (Меннинг даргоҳимдан) қувилган — малъунсан. 78. Ва албатта то жазо (қиёмат) кунигача сенга Менинг лаънатим бўлур». 79. (Иблис илтижо қилиб) деди: «Парвардигорим, у ҳолда менга улар тириладиган Кунгача (ўлмасдан яшаш учун) муҳлат бергин». 80—81. (Оллоҳ) деди: «Бас, сен маълум вақтда (етиб келадиган) Кунгача (қиёматгача) муҳлат берилганлардансан». 82. (Иблис) айтди: «Энди, Сенинг қудратингга қасамки, албатта уларнинг ҳаммасини йўлдан оздирурман. 83. Магар уларнинг орасидаги (айрим) покиза бандаларинггина (ҳақ йўлдан озмай қолурлар)». 84—85. (Оллоҳ) деди: «Ҳаққа (қасам), фақат Ҳақни айтурманки, албатта Мен жаҳаннамни сен ва (одамлар) орасидаги сенга эргашган барча кимсалар билан тўлдирурман!» 86. (Эй Мухаммад, уларга) айтинг: «Мен (Қуръонни етказганим учун) сизлардан бирон ажр-ҳақ сўрамайман ва мен сохтакорлардан (яъни, ёлғондан пайғамбарликка даъво қилгувчи кимсалардан) ҳам эмасман. 87. (Ушбу Қуръон) фақат барча оламлар учун (Оллоҳ таоло томонидан нозил қилинган) бир эслатмадир, холос. 88. Албатта сизлар

Зумар "сураси"

39.

Маккада нозил бўлган бу сура етмиш беш оятдан иборатдир.

Сура Куръони каримнинг Оллоҳ таоло томонидан нозил қилинган Китоб эканини таъкидлаш билан бошланиб, унда пайгамбар алайҳи-с-салом ва барча инсонлар ёлғиз Оллоҳ учун холисанилло ибодат қилишга буюрилади.

Бу сурада Еру осмон ва уларнинг ўртасидаги барча мавжудотни йўқдан бор қилган Тангри таоло ҳар бир нарсага ўзига хос сурат ва сийрат ато этгани ҳамда уларнинг ҳар бирига алоҳида вазифа юклаб қўйгани, демак бу олам корхонасидаги ҳар бир нарса фақат Яратган буюрган ва имкон бергани иш-амални қилиб ўтиши аниқ эканлиги уқтириб ўтилади. Сўнгра инсоният учун Оллоҳ таолодан ўзга бирон кимса ё нарсага сиғиниш -- ибодат қилиш дуруст эмаслиги хусусида сўзланиб, биргина хожага бўйсуниб, фақат унинггина буйруқ-фармони бажаришга ва фақат унинггина рози қилишга ҳаракат қилайдиган хизматкор билан бир неча хўжайин ўртасида қолиб, улардан қайсиларининг кўнглини олишни билмай, қайси бирларини рози қилиш имконини тона олмай аросатда қолган хизматкор баробар эмаслиги ҳақида ибратли мисол келтирилади.

Сура ниҳоясида маҳшар Кунисидаги ҳисоб-китоб тасвирланиб, у Кунда ҳеч кимга зулм қилинмаслиги, билъақс иймон ва яхши амаллар қилиш билан яшаб ўтган мўминлар тўн-тўн бўлган ҳолда жаннатга, қуфру исён билан ўтган кофирлар эса тўда-тўда қилиниб жаҳаннамга ҳайдалиши ҳақида хабар берилади. Суранинг «Зумар» -- «Гурухлар» деб номланишининг боиси ҳам шундир.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1. (Ушбу Куръон) қудратли ва ҳикматли Оллоҳ томонидан нозил қилинган Китобдир. 2. (Эй Мухаммад), албатта Биз сизга бу Китобни ҳаққирост нозил қилдик, бас, сиз Оллоҳга — У зот учун динингизни холис этган ҳолда ибодат қилинг! 3. (Эй инсонлар), огоҳ бўлингизким, холис дин ёлғиз Оллоҳникидир (яъни, ёлғиз Оллоҳгина чин ихлос билан ибодат қилинишга лойиқ зотдир). У зотдан ўзга «дўст»ларни («худо») қилиб олган кимсалар: «Биз (ўша «худо»ларимизга) фақат улар бизни Оллоҳга яқин қилишлари учунгина ибодат этурмиз», (дерлар). Шак-шубҳа йўқки, Оллоҳ (қиёмат кунисида) улар ихтилоф қилаётган нарсалар хусусида уларнинг ўртасида ҳукм қилур. Шак-шубҳа йўқки, Оллоҳ ёлғончи ва кўрнамак кимсаларни ҳидоят қилмас. 4. Агар Оллоҳ бола-чақа тутишни истаса, сўзсиз Ўзи яратган нарсаларидан (бандаларидан) хоҳлаганини танлаб олган бўлур эди. У зот (бундай айбдан) покдир. У яккаю ягона ва ғолиб Оллоҳдир. 5. У осмонлар ва Ерни ҳақ (қонун) билан яратгандир. У кечани кундузнинг устига ўрар, кундузни кечанинг устига ўрар. У қуёшни ҳам, ойни ҳам (Ўз амрига) бўйинсундириб қўйгандир. (Уларнинг) ҳар бири маълум муддатгача жорий бўлур. Огоҳ бўлингизким, У қудратли ва бениҳоя мағфиратли зотдир. 6. У сизларни бир жондан (Одамдан) яратди, сўнгра ундан шактини (яъни, Ҳаввони пайдо) қилди ва сизлар учун чорва ҳайвонларидан саккизта жуфтни туширди (дунёга келтирди). У сизларни оналарингизнинг қорнида уч (қават) зулмат ичида аста-секин яратур. Мана шу Оллоҳ Парвардигорларингиздир. Барча подшоҳлик ёлғиз Уникидир. Ҳеч қандай илоҳ,

йўк, магар Унинг ʻЗигина бордир. Бас, (яна ʻУша зотга ибодат қилмай) қаёққа бурилиб кетмоқдасизлар-а?!

Изоҳ: Ушбу ояти каримадаги саккизта жуфт чорва ҳайвонидан мурод туя, мол, қўй ва эчкининг эркак ва ургочи жинсларидир. Чунки улардан ҳар бир жинс вакили ўз муқобилидаги жинс вакилига нисбатан жуфт ҳисобланади. Бинобарин, мазкур тўрт тур ҳайвон эркак ва ургочи бўлиб саккизта жуфтдир.

Энди она қорнидаги уч қават зулмат — она қорни, бачадон ва боланинг йўлдошидир; боланинг аста-секин яратилиши эса унинг она қорнида аввал нутфа, сўнгра бир парча лахта қон, сўнгра бир парча гўштега айланиб боришидир.

7. Агар сизлар кофир бўлсангизлар, бас, албатта Оллоҳ сизлардан беҳожатдир. (Аммо) у ʻЗ бандаларининг кофир бўлишига рози бўлмас. Агар шукр қилсангизлар (ва иймон келтирсангизлар), У зот сизнинг (фақат шукр қилиб иймон келтиришларингизгагина) рози бўлур. Ҳеч бир кўтаргувчи (яъни, гуноҳкор жон) ўзга жоннинг юкини (гуноҳини) кўтармас. Сўнгра ёлғиз Парвардигорларингизга қайтишларингиз бордир. Бас, У зот сизларга қилиб ўтган амалларингизнинг хабарини берур. Албатта У диллардаги сирларни билгувчидир. 8. Качон инсонни бирон зиён ушласа, у Парвардигорига тавба-тазарру қилган ҳолида дуо-илтижо қилур. Сўнгра қачон (Оллоҳ) ʻЗ томонидан унга бирон неъмат ато этса (инсон) илгари (Оллоҳга) қилган дуо-илтижоларини унутиб қўюр ва (ўзгаларни ҳам) Оллоҳнинг йўлидан оздириш учун У зотга «тенг»ларни (ўйлаб) топур. (Эй Мухаммад), айтинг: «Сен ўз куфринг билан (бу ўткинчи дунёда) озгина фойдаланиб қол! Шак-шубҳасиз, сен дўзах эгаларидандирсан». 9. Ёки кечалари сажда қилган ва қиёмда тик турган ҳолда тоат-ибодат этгувчи, охиратдан қўрқиб турадиган ва Парвардигорининг раҳмат-марҳаматидан умид қиладиган киши (билан куфру исёнга ғарқ кимса баробар бўлурми)?! Айтинг: «Биладиган зотлар билан билмайдиган кимсалар баробар бўлурми?!» Дарҳақиқат, фақат ақл эгаларигина панд-насиҳат олурлар. 10. (Эй Мухаммад), Менинг иймон келтирган бандаларимга айтинг: «Парвардигорингиздан қўрқингиз! Бу дунёда чиройли амал қилган зотлар учун (охиратда) чиройли (оқибат-жаннат) бордир. Оллоҳнинг ери кенгдир. Ҳеч шак-шубҳа йўқки, сабр-тоқат қилгувчиларга ажр-мукофотлари ҳисоб-китобсиз тўла-тўқис қилиб берилур.

Изоҳ: Ушбу оятда сўз ҳижрат ҳақидадир: «Парвардигордан қўрқиб, тақводорлик билан яхши амал қилган зотларнинг амаллари зое бўлмаслиги уқтирилиб, энди агар киши ўз ватанида золим ҳоким ёки носоз тузум сабабли Оллоҳ таолога ибодат қилишдан маҳрум этилса, у ҳолда ўзга юртларга — Оллоҳ таолога беҳалал тоат-ибодат қилиши мумкин бўлган жойларга ҳижрат қилиши вожиб бўлиши, зотан Оллоҳнинг ери кенг эканлиги уқтирилади ва дину иймон йўлида ўз диёрларидан ҳижрат қилгач, ватан ҳижрони ва мусофирлик меҳнат-машаққатларига сабр-тоқат қилган кишилар учун беҳисоб ажр-мукофотлар бўлиши ҳақида хабар берилади.

11. Айтинг: «Дарҳақиқат, мен Оллоҳга У зот учун динимни холис қилган ҳолда ибодат этишга буюрилганман. 12. Ва мен мусулмонларнинг — бўйинсунгувчиларнинг аввали — пешқадами бўлишга буюрилганман». 13. Айтинг: «Албатта мен агар Парвардигоримга осий бўлсам, улўф Куннинг азобидан қўрқурман». 14. Айтинг: «Мен ёлғиз Оллоҳга У зот учун динимни холис қилган ҳолда ибодат этурман». 15. Энди сизлар эса (эй мушриклар), У зотни қўйиб, ўзларингиз хоҳлаган бутларингизга ибодат қилаверинглар (яқинда бу ширкларингизнинг оқибати қандай бўлишини жуда яхши билиб олурсизлар)?!» («Эй Мухаммад агар ота-боболарингизнинг динидан чиқсанг, зиёнкор бўлурсан», дейдиган мушрикларга) айтинг: «Албатта зиёнкорлар қиёмат кунинда ўзларига ҳам, аҳли оилаларига ҳам зиён қилгувчи (яъни, ўзи ҳам мушрик бўлиб, аҳли оиласини ҳам Тўғри йўлдан оздиргани сабабли дўзах азобига гирифтор бўлгувчи) кимсалардир. Огоҳ бўлингизки, ана шугина очик зиёнкорликдир». 16. Улар учун устларидан ҳам оловдан бўлган «соябон»лар, остларидан ҳам (оловдан бўлган) «соябон»лар бўлур. Бу (бўлажак азоб-уқубат) билан Оллоҳ ʻЗ бандаларини қўрқитур. Эй бандаларим, Мендан қўрқингиз! 17—18. Шайтондан — унга ибодат-итоат қилишдан йироқ бўлган ва Оллоҳга (яъни, ёлғиз Оллоҳга ибодат қилишга) қайтган зотлар учун (жаннат) хушха-

бари бўлсин! Бас, (эй Мухаммад), Менинг бандаларимга — сўзга кулок тутиб, унинг энг гўзалига (яъни, нажотга элтгувчи рост Сўзга) эргашадиган зотларга хушxabар беринг! Ана ўшалар Оллох хидоят қилган зотлардир. Ва ана ўшаларгина ақл эгаларидир. 19. Ахир бир кимсага азоб Сўзи (яъни, азобга дучор бўлиш) ҳақ бўлса (сиз уни хидоят қилишга қодир бўлурмисиз)?! Ахир сиз дўзахдаги кимсани қутқара олурмисиз?! 20. Лекин Парвардигорларидан кўркан зотлар учун (жаннатда) устма-уст қурилган хоналар бўлиб, уларнинг остидан дарёлар оқиб турар. (Бу) Оллохнинг ваъдасидир! Оллох ваъдасига хилоф қилмас. 21. Оллох осмондан сув (ёмғир-қор) ёғдириб, уни ердаги булоқлар-чашмалар қилиб оқизиб қўйганини кўрмадингизми? Сўнгра у (сув)нинг ёрдамида ранго-ранг экин-тикин чикарур, сўнгра у (шу гнёҳлар) қурир, бас, сиз уни сарғайган ҳолда кўрурсиз, сўнгра (Оллох) уни хас-хашакка айлантирур. Албатта бунда ақл эгалари учун эслатма-ибрат бордир. 22. Ахир, Оллох кўксини Ислом учун кенг қилиб қўйган, бас, ўзи Парвардигори томонидан бир нур-хидоят устида бўлган киши (куфр зулматларида адашиб-улоқиб юрган кимса билан баробар бўлурми)?! Бас, диллари Оллохни эслашдан қотиб қолган (яъни, Оллохни эслашни тарк қилган) кимсаларга ҳалокат бўлмай! Улар очик залолатдадирлар! 23. Оллох энг гўзал Сўзни (оятлари фасоҳат ва балогатда) бир-бирига ўхшаган, (ичидаги ҳукмлари) такрор-такрор келгувчи бир Китоб-Қуръон қилиб нозил қилдики, (ундаги Оллохнинг азоби ҳақидаги оятларни тиловат қилганларида) Парвардигорларидан кўрқадиган зотларнинг терилари титраб кетар, сўнгра терилари — баданлари ҳам, диллари ҳам Оллохнинг зикрига юмшар — мойил бўлур. Мана шу (Китоб) Оллохнинг хидоятидирки, унга (бу китобга) Ўзи хоҳлаган кишиларни хидоят қилур. Ва кимни Оллох йўлдан оздирса, бас, унинг учун бирон хидоят қилгувчи бўлмас. 24. Агар Қиёмат Кунда ёмон азобдан (фақат) ўз юзи билан сақланидиган кимса (у Кундаги ҳар қандай азобдан тинч-хотиржам киши билан баробар бўлурми)?! (У Кунда) золим-кофирларга «Ўзларингиз касб қилиб ўтган нарсани (яъни, динсизлик мевасини) тотиб кўринглар!» дейилди.

Изоҳ: «Қиёмат кундаги ёмон азобдан ўз юзи билан сақланидиган кимса» дейилганида, қўллари қишанбанд бўлгани сабабли юзини дўзах ўтидан тўсишга қодир бўлмайдиган ва оқибат-натижада у оловда аввал юзи қуядиган кимсалар тушунилади.

25. Улардан аввалгилар ҳам (ўз пайғамбарларини) ёлгончи қилганларида, уларга азоб ўзлари сезмайдиган томондан келган эди. 26. Бас, Оллох уларга мана шу ҳаёти-дунёда расволикни тотдирди. Шак-шубҳасиз, охират азоби янада каттароқдир. Агар улар (Оллохнинг азобини) билсалар эди, (ўз пайғамбарларини ёлгончи қилмаган бўлур эдилар). 27. Аниқки, Биз ушбу Қуръонда одамлар учун турли мисоллар келтирдик. Шояд эслатма-ибрат олсалар. 28. (Биз уни) бирон эгрилик эгаси бўлмаган арабий Қуръон ҳолида (нозил қилдик). Шояд (Оллохдан) кўрқсалар. 29. Оллох (шундай) бир мисол келтирди: бир киши — қул борки, унинг устида талашгувчи шериклар (яъни, хожалар) бор. Яна бир киши — қул борки — у бус-бутун ҳолида бир киши — хожаникидир. Иккисининг мисоли баробар бўлурми?! (Йўқ, баробар бўлмас. Худди шунингдек, бир неча «худо»ларга сизинадиган мушрик билан ёлғиз Оллохгагина бандалик қиладиган мўмин ҳам баробар бўлмас). Ҳамду сано (ёлғиз) Оллох учундир. Йўқ, уларнинг кўплари (буни) билмаслар (бас, ана шу сабабдан турли «худо»ларга сизинурлар). 30. (Эй Мухаммад), ҳеч шак-шубҳасиз сиз ҳам ўлгувчидирсиз, улар ҳам ўлгувчидирлар. 31. Сўнгра, албатта сизлар Қиёмат Кунда Парвардигорларингиз хузурида (бир-бирларингиз билан) талашиб-тортишурсизлар (ва сиз ўз зиммангиздаги пайғамбарликни тўла-тўқис етказганингизга ҳужжат келтирурсиз, улар эса сизни ёлгончи қилиб куфру залолатда ўтганларига турли баҳоналарни рўқач қилурлар, аммо Оллохнинг адолатли ҳукмидан қочиб қутула олмаслар)!

Ахир Оллоҳ шаънига (Унинг шериги ва бола-чакаси бор, деб) ёлгон сўзлаган ва Рост — Куръонни ўзига келиб етган пайтидаёқ (ўйламай-нетмай) ёлгон деган кимсадан ҳам золимроқ — бирон кимса борми?! Ё жаҳаннамда кофирлар учун жой йўқми?! 33. Рост — Куръонни келтирган зот (яъни, Мухаммад алайҳи-с-салом) ва уни тасдиқ этган (мўминлар) — ана ўшалар тақводор зотлардир. 34. Улар учун Парвардигорлари ҳузурда (яъни, жаннатда) ўзлари хоҳлаган (кўнгиллари тилаган) нарсалари бордир. Бу чиройли амал қилгувчи кишиларнинг мукофотидир. 35. Зеро, Оллоҳ уларнинг қилган ёмон амалларини ўчириб, (уларни) қилиб ўтган энг чиройли амалларининг ажри билан муколотлар. 36. Оллоҳ Ўз бандасига (яъни, Мухаммад алайҳи-с-саломга, у кишини барча бало-қазодан асраш учун) етарли эмасми?! (Эй Мухаммад), улар (кофирлар) сизни (Оллоҳдан) ўзга бутлари билан кўрkitурлар.

Изоҳ: Қурайи кофирлари пайгамбар алайҳи-с-саломни «Сен бизнинг худодаримизни айблаётганинг сабабли улар сени ҳалок қилмасалар эди», деб қўрқитмоқчи бўлганларида ишбу оят нозил бўлиб, Оллоҳ Ўз бандасини ҳар қандай ёмонликдан асрашга қодир эканини уқтиради ва жонсиз бут-санамларга сифнадиғанларни йўлдан озган кишилар, деб атайди.

Кимни Оллоҳ йўлдан оздирса, унинг учун бирон ҳидоят қилгувчи бўлмас. 37. Кимни Оллоҳ ҳидоят қилса, бас, унинг учун бирон йўлдан оздиргувчи бўлмас. Оллоҳ қудратли ва (Ўз душманларидан) интиком олгувчи эмасми?! (У албатта интиком олгувчидир!) 38. Қасамки, агар сиз улардан «Осмонлар ва Ерни ким яратган?» деб сўрасангиз, албатта, улар «Оллоҳ» дерлар. Айтинг: «Энди хабар берингла-чи, сизлар Оллоҳни қўйиб, дуо-илтижо қилаётган бутларингиз — агар Оллоҳ менга бирон зиён етказишни истаса — ўша (бутлар), У зотнинг зиёини арита олгувчимилар, ёки (Оллоҳ) менга бирон марҳамат қилишни ирода этса, ўша (бутлар), У зотниг марҳаматини ушлаб қолгувчимилар?!» Айтинг: «Менга Оллоҳнинг Ўзи етарлидир. Таваккул қилгувчи — суянгувчи зотлар ёлғиз Унга таваккул қилурлар». 39—40. Айтинг: «Эй қавмим, жойингиздан жилмай (яъни, куфрингиздан қайтмай) амалингизни қилаверинг. Мен ҳам (Парвардигорим буюрган) амални қилгувчиман. Бас, яқинда кимга расво қиладиган азоб келишини ва (кимга) мангу азоб тушишини билажаксизлар!» 41. Албатта Биз сизга бу Китобни (Куръонни) барча одамлар (билиб, амал қилишлари) учун ҳаққи-рост нозил қилдик. Бас, ким ҳидоят йўлига юрса, ўз фойдасига юрган бўлур. Ким (бу ҳидоят йўлидан) озса, фақат ўзининг зиёнига адашган бўлур. Сиз уларнинг устида вакил — қўриқчи эмасиз. 42. Жонларни (бандаларидан) ўлим вақтларида, (ва хали-хануз) ўлмаганларини (уйкуда бўлганларини) эса (шу) ухлаётган пайтларида — Оллоҳ олур. Бас, Ўзи ўлимга ҳукм қилган жонларни (уларнинг баданларига қайтармасдан) ушлаб қолур, бошқаларини эса белгиланган бир муддатгача (яъни, ажал соатлари етгунича қайтиб) қўйиб юборур. Албатта бунда тафаккур қиладиган қавм учун оят-ибратлар бордир. 43. (Йўқ, мушриклар тафаккур қилмадилар), балки улар Оллоҳдан ўзга «оқлов»чиларни (яъни, ўзларининг гумонларича, уларни Оллоҳ ҳузурда шафоат қиладиган «оқлов»чиларни — бутларни) ушладилар. (Эй Мухаммад), айтинг: «(Ўша жонсиз бутлар сизларни чиндан оқлайдими?!) Агар улар бирон нарсага эга бўла олмайдиган ва (бирон нарсани) англатмайдиган бўлсалар ҳам-а?!» 44. Айтинг: «Барча шафоат-оқлов ёлғиз Оллоҳникидир. Осмонлар ва Ернинг подшоҳлиги ҳам Уникидир. Сўнгра (барчаларингиз) ёлғиз Унгагина қайтарилурсизлар». 45. Қачон ёлғиз Оллоҳ зикр қилинса, охирагга иймон келтирмайдиган кимсаларнинг диллари сиқилиб кетур. Қачон У зотдан ўзга бутлар зикр қилинганида эса баногоҳ улар шодланиб кетурлар. 46. Айтинг: «Оллоҳим, (эй) осмонлар ва Ерни илк яратгувчи зот, (эй) ғайбу шаҳодатни (яширин ва ошкор нарсаларни) билгувчи зот, ёлғиз Ўзинггина бандаларинг ўртасида улар ихтилоф қилиб ўтган нарсалар ҳақида ҳукм этурсан». 47. Агар золим-кофир кимсалар учун Ердаги бор нарса ва у билан бирга, яна ўшанинг мислича нарса бўлса, албатта улар қиёмат Қунидаги азобнинг ёмонлигидан, ўша (кўлларидаги бор нарсаларни) тўлов қилиб бериб юборган бўлур эдилар. (Чунки у Қунда) уларга Оллоҳ томонидан улар ўйлаб ҳам кўр-маган нарсалар — азоблар кўринди. 48. Уларга ўзлари касб қилган ёмонлик-

лари ошкор бўлди ва уларни — ўзлари (дунёдалик чоғларида) масхара қилиб ўтган азоб ўраб олди. 49. Бас, қачон инсонни бирон зиён ушласа, у Бизга дуо-илтижо қилур. Сўнгра қачон Биз Ўз томонимиздан унга бирон неъмат ато этсак, у: «Ҳеч шак-шубҳасиз, бу (неъмат) менга Ўзимнинг билимдон (лигим)-донолигим сабабли берилди», дер. (Йўқ, у неъмат ўша инсон саъй-хара-кат қилгани ва доно бўлганлиги учун берилган эмас), балки у (ўша банданинг шукр ё кўрнамаклик қилишини билиш учун) бир синов-имтиҳондир. Лекин уларнинг кўплари билмаслар. 50. У (сўз)ни улардан аввалгилар ҳам айтган эдилар. Бас, уларга ўзлари касб қилиб топган нарсалари асқотгани йўқ. 51. Бас, уларга қилган ёмонликлари етди. Ана улардан (Макка мушрикларидан) бўлган золим кимсаларга ҳам яқинда қилган ёмонликлари етур. Улар ҳам қочиб қутулгучи эмасдирлар. 52. Ахир улар Оллоҳ Ўзи хоҳлаган кишининг ризқини кенг қилишини ва (Ўзи хоҳлаган кишининг ризқини) танг қилишини билмадиларми?! Албатта бунда иймон келтирадиган қавм учун оят-ибратлар бордир. 53. (Эй Мухаммад, турли гуноҳ-маъсиятлар қилиш билан) ўз жонларига жиноят қилган Менинг бандаларимга айтинг: «Оллоҳнинг раҳмат-марҳаматидан ноумид бўлманглар! Албатта Оллоҳ (Ўзи хоҳлаган бандаларининг) барча гуноҳларини мағфират қилур. Албатта Унинг Ўзигина мағфиратли, меҳрибондир. 54. Сизларга азоб келиб, сўнгра ёрдам берилмай қолишдан илгари (яъни, Оллоҳнинг бирон бало-қазосига дучор бўлмай туриб) Парвардигорларингизга қайтинглар (тавба-тазарру қилинглр) ва Унга бўйинсунинглар! 55. Сизларга, ўзларингиз сезмаган ҳолингизда тўсатдан азоб келиб қолишдан илгари парвардигорларингиз томонидан — сизларга нозил қилинган энг гўзал нарсага — Қуръонга эргашинглар! 56. Бирон жон: «Оллоҳ ҳақида (яъни, У зотга тоат-ибодат қилишда) сусткашлик қилганимга надомат бўлгай! Ростдан ҳам мен (Оллоҳнинг динини ва Қуръонини) масхара қилгучилардан бўлган эдим», деб қолмаслиги учун; 57. Ёки: «Агар Оллоҳ мени хидоят қилганида, албатта тақводорлардан бўлур эдим», деб қолмаслиги учун: 58. Ёки азобни кўрган чоғида: «Қани эди, мен учун яна бир қарра (яшашнинг имкони) бўлса-ю, мен ҳам чиройли амал қилгучилардан бўлсам», деб қолмаслиги учун (Қуръонга эргашинглар)! 59. (Қуръонга эргашмаган кишиларга Оллоҳ томонидан айтилур): «Йўқ, (Мен сенга хидоят йўлини кўрсатган эдим) аниқки, сенга Менинг оятларим келганида, сен уларни ёлғон, деган эдинг ва кибр-ҳаво қилиб, кофирлардан бўлган эдинг!» 60. Қиёмат кунда Оллоҳ шаънига ёлғон сўзлаган кимсаларни юзлари қора ҳолда кўрурсиз. Ё жаҳаннамда (бундай) мутақаббир кимсалар учун жой йўқми?! 61. Оллоҳ, тақво қилган зотларни (жаннатга) эришганлари сабабли (жаҳаннам азобидан) қутқарур — уларга бирон ёмонлик ҳам етмас ва улар ғамгин ҳам бўлмаслар. 62. Оллоҳ барча нарсанинг Яратгучисидир. У барча нарсанинг устида вакил-ҳомийдир. 63. Осмонлар ва Ернинг очкичлари Унинг (қўл остидадир). Оллоҳ оятларига кофир бўлган кимсалар — ана ўшаларгина зиён кўргувчилардир. 64. (Эй Мухаммад, у мушрикларга) айтинг: «Ҳали сизлар мени Оллоҳдан ўзгага ибодат қилишга буюрурмисизлар, эй нодонлар!» 65. Дарҳақиқат, сизга ҳам, сиздан аввалги (пайғамбарларга) ҳам (шундай) ваҳй қилингандир: «Қасамки, агар мушрик бўлсанг, албатта қилган амалинг беҳуда кетур ва албатта зиён кўргувчилардан бўлиб қолурсан! 66. Йўқ, сен ёлғиз Оллоҳгагина ибодат қилгин ва шукр қилгучилардан бўлгин!» 67. Улар (мушриклар) Оллоҳни тўғри таний олмадилар! Бутун Ер қиёмат кунда — Унинг (Оллоҳнинг) қабзаси-чангали (дадир). Осмонлар эса Унинг қудрат қўлида йиғилгандир. У зот уларнинг ширкларидан пок ва юксакдир. 68. Сур чалиндию осмонлар ва Ердаги бор жонзот ўлди, магар Оллоҳ хоҳлаган зотларгина (тирик қолдилар). Сўнгра у иккинчи бор чалинди-да, баногоҳ улар (яъни, барча ҳалойиқ қайта тирилди ва қабрларидан) туриб, (Оллоҳнинг амрига) кўз тутарлар (кўз тутдилар). 69. Ер (махшаргоҳ) Парвардигорининг нури билан ёришди; китоб — номайи аъ-мол (сарҳисоб қилиш учун ҳозирлаб) қўйилди; пайғамбарлар ва гувоҳлар келтирилди ва уларнинг (яъни, барча бандаларнинг) ўрталарида (биронталари-га) зулм қилинмаган ҳолда ҳақ (ҳукм) билан ҳукм қилинди. 70. Ва ҳар бир жонга қилган амали (нинг мукофот ёки жазоси) комил қилиб берилди. (Оллоҳ) уларнинг қилар ишларини жуда яхши билур; 71. Ва кофир бўлган кимсалар тўда-тўда қилиниб жаҳаннамга ҳайдалди. То қачон улар (жаҳаннамга) келиб

етканларида, унинг дарвозалари очилди ва унинг кўриқчилари (кофирларга): «Сизларга ўзларингиздан бўлган пайғамбарлар — Парвардигорингизнинг оятларини сизларга тиловат қилган ҳолларида ва сизларни мана шу Қунингиздаги мулоқотдан огоҳлантирган ҳолларида келмаганмидилар?» деганларида, улар: «Ҳа, (келганлар), лекин азоб Сўзи кофирлар устига ҳақ бўлгандир, (бас, бизлар ҳам куфр қилиб, пайғамбарларни ёлғончи қилганимиз сабабли мана шу азобга гирифтор бўлдик», дедилар. 72. (Шунда уларга) айтилди: «Жаҳаннам дарвозаларидан кириңглар! Сизлар ўша жойда мангу қолурсизлар!» Бас, кабр-ҳаво қилгувчи кимсаларнинг жойлари нақадар ёмондир! 73. Парвардигорларидан кўрккан зотлар эса тўп-тўп ҳолда жаннатга «ҳайдалдилар». То қачон улар дарвозалари очилган ҳолдаги (жаннатга) келиб етганларида ва унинг кўриқчилари: «Сизларга тинчлик-омонлик бўлсин! Хуш келдингиз! Бас, мангу қолгувчи бўлган ҳолларингизда кириңгиз», деганларида (улар беҳад шодланурлар), 74. Ва: «Бизларга ваъдасини рост қилган ва бизларни бу (жаннат) ерига ворис этган ҳамда жаннатдан ўзимиз хоҳлаган тарафда жой-ўрин олишимизга (муваффақ қилган) Оллоҳга ҳамду сано бўлсин», дерлар. Бас, (чиройли) амал қилгувчи зотларнинг ажр-мукофоти нақадар яхшидир! 75. (Эй Мухаммад), сиз (ўша Қунда) фаришталар арш атрофини ўраб олган ҳолларида Парвардигорларига ҳамду сано айтиш билан (У зотни) поклаб-тасбеҳ айтаётганларини кўрурсиз. (Зеро) уларнинг (яъни, барча бандаларнинг) ўрталарида ҳақ (ҳукм) билан ҳукм қилинди. Ва: «Ҳамду сано барча оламларнинг Парвардигори бўлмиш Оллоҳ учундир», дейилди.

Бу Маккада нозил қилинган, Қуръони каримдаги суралар тартибида Ҳайдар-пай жойлашиб, «Ҳо, Мим» ҳарфлари билан бошланадиган етти суранинг аввалгисидир. Саксон беш оятдан иборат.

Суранинг бошланишида Қуръонни нозил қилган зот Оллоҳ таолонинг улуғ сифатларидан бир нечаси санаб ўтилади. Улардан бири «Гофир Мағфират қилгувчи» бўлиб, сура мана шу улуғ сифат билан номлангандир.

Бу сурада ҳам бошқа Макка сураларидаги каби Исломиё ақида атрофида сўз бориб, ҳақ билан ботил, иймон билан тугён ўртасидаги Одам Ато давридан буён давом этиб келаётган кураш илоҳий қалам билан чизиб берилади.

Бу сурада фаришталар туну қун Яратгандан мўминларнинг гуноҳларини мағфират қилишини сўраб, дуо-илтижо қилишлари ҳақида хабар берилади. Шунингдек, Мусо пайғамбар билан Фиръавн ўртасида бўлиб ўтган можаролар баён этилиб, бошқа сураларда зикр қилинмаган бир лавҳа анча батафсил тасвирланадики, бу Фиръавн хонадонидан бўлган ва ўзининг Оллоҳ таолога иймон келтирганини сир тутиб юрган бир мўмин кишининг қиссасидир. Шунинг учун бу сурани «Мўмин» сураси деб ҳам атайдилар.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1. Ҳо. Мим. 2—3. (Ушбу Қуръон) қудратли ва билгувчи, гуноҳни мағфират қилгувчи, тавба-тазарруни қабул этгувчи, азоби қаттиқ ва инъом-эҳсон эгаси бўлмиш Оллоҳ томонидан нозил қилинган Китобдир. Ҳеч қандай илоҳ йўқ, магар Унинг Ўзигина бордир. Фақат Унинг Ўзига қайтилуру. 4. Оллоҳнинг оятлари ҳақида фақат кофир бўлган кимсаларгина талашиб-тортишурлар. Бас, сизни уларнинг шаҳарларда кезишлари алдаб қўймасин!

Изоҳ: Ушбу оятда пайғамбар алайҳи-с-салом ва барча мўминларга хитоб қилиниб, Оллоҳнинг оятларига иймон келтирмаган кимсаларнинг Тангри таоло азобига дучор бўлмай соғ-саломат шаҳарма-шаҳар кезиб юришлари ва савдосотиқлари ҳам ривож топаётганини кўриб, алданиб қолмаслик лозимлиги уқтирилмоқда ҳамда ундай кимсалар гарчи бу фоний дунёда айшу ишрат билан ўтсалар-да, охиратда мангу азобга гирифтор бўлишлари шубҳасиз эканлигига ишора қилинмоқда. 5. Улардан (яъни. Мака кофирларидан) илгари Нух қавми ва у (қавмдан) кейинги (Од, Самуд қабилалари каби турли) фирқалар ҳам (ўз пайғамбарларини) ёлғончи қилганлар. (Ўша миллатлардан) ҳар бир миллат ўзларининг пайғамбарларини тутишга-ўлдиришга қасд қилган ва ботил (хужжатлар) билан талашиб-тортишиб, унинг ёрдамида Ҳакми энгмоқчи бўлган эдилар. Шунда Мен уларни (Ўз азобим билан) ушладим. Бас, Менинг азобим қандай бўлди? 6. (Эй Мухаммад, сизнинг қавмингиз орасидаги) кофир бўлган кимсаларнинг устига ҳам Парвардигорингизнинг Сўзи-азоби мана шундай ҳақ бўлгандир — албатта улар дўзах эгаларидир. 7. Аршни кўтариб турадиган ва унинг атрофидаги (фаришталар) Парвардигорларига ҳамду сано айтиш билан (У зотни барча айбу нуксонлардан) поклаб-тасбех айтурлар ва У зотга иймон келтирурлар ҳамда (Ундан) иймон келтирган кишиларни мағфират қилишини (дуою илтижо билан) сўрарлар: «Парвардигоро, Ўзинг раҳмат-меҳрибонлик ва илм жиҳатидан барча нарсдан кенгдирсан (раҳматинг ва илминг барча нарсани қамраб олу). Бас, тавба-тазарру қилган ва Сенинг йўлингга эргашган кишиларни Ўзинг мағфират қилгин ва уларни дўзах азобидан сақлагин. 8. Парвардигоро, уларни ҳам, уларнинг ота-боболари, жуфти ҳалоллари ва зурриёдлари орасидаги солиҳ-мўмин бўлган кишиларни ҳам Ўзинг уларга ваъда этган мангу жаннатларга дохил қилгин. Албатта Сенинг Ўзинггина қудрат ва ҳикмат соҳибидирсан. 9. Ўзинг уларни барча ёмонликлардан асрагин. Кимни ўша Кундаги (киёматдаги) ёмонликлардан асрасанг, бас, ҳақиқатан унга раҳм-шафқат қилибсан. Мана шу буюк бахтир». 10. Шубҳа йўкки, кофир бўлган кимсаларга (қиёмат Куниди, дўзахга ташланиб, улар шундай азобга дучор қилган нафсларини лаънатлаб турган вақтларида): «Сизлар (хаёти-дунёда) иймонга чорланиб (иймон келтириш ўрнига) кофир бўлган чоғларингиздаги Оллоҳнинг ғазоби-ёмон кўриши — сизларнинг (бу Кундаги) ўз нафсларингизни ёмон кўришингиздан каттарокдир», деб нидо қилинур. 11. Улар дедилар: «Парвардигоро, Сен бизларни икки бор ўлдирдинг ва икки бор тирилтирддинг (яъни, аввал она қорнида ўлик-жонсиз ҳолда яратиб, сўнгра Ўзинг бизларга жон-хаёт ато этдинг. Кейин, ажалимиз етганда, Ўзинг жонимизни олиб-ўлдириб қиёмат Куниди яна тирилтирддинг). Бас, бизлар (хаёти-дунёда қилиб ўтган барча) гуноҳларимизни эътироф этдик. Энди (бу дўзах азобидан) чиқишнинг бирон йўли борми?» 12. (Йўк, сизлар мана шў азобда мангу колурсизлар). Бунга сабаб, қачон (сизларни) ёлғиз Оллоҳгагина (ибодатга) даъват қилинганида, кофир бўлиб-бўйинсунмай, агар У зотга ширк келтирилса (яъни, сизларни кимдир турли бут-санамларга сиғинишга чорлаганда) иймон келтиришларингиздир. Бас, барча ҳукм юксак ва улуғ Оллоҳникидир. 13. У зот сизларга Ўз оятларини (Ўзининг борлиги ва бирлигига далолат қиладиган аломатларни) кўргизур ва сизларга осмондан ризку рўз ёғдиур. (Лекин бу оят-аломатлардан) фақат (Оллоҳга) инобат-илтижо қиладиган кишигина эслатма-ибрат олу. 14. Бас, (эй мўминлар), гарчи кофирлар ёмон кўрсалар-да, Оллоҳга — у зот учун динни ҳолис этган ҳолингизда дуо-илтижо қилингиз! 15. У юксак мартабалидир, арш соҳибидир. У Ўз амри билан бандаларидан Ўзи хоҳлаган кишиларга — токи у (инсонларни) мулоқот Кунидан (яъни, қиёматдан) огоҳлантириш учун — ваҳй туширар. 16. Улар (қабрларидан) чиқадиган Кунда Оллоҳга улар (нинг қилиб ўтган амаллари)дан бирон нарса маҳфий бўлиб қолмас. Бу Кунда подшоҳлик кимникидир? Яккаю ягона ғолиб зот Оллоҳникидир! 17. Бу Кунда ҳар бир жон ўз қилган иш-амали билан жазоланур. Бу Кунда (ҳеч кимга) зулм қилинмас. Албатта, Оллоҳ тез ҳисоб-китоб қилгувчи зотдир. 18. (Эй Мухаммад), сиз уларни яқин Кундан (қиёматдан) огоҳлантиринг! Ўшанда улар жонлари ҳалқумларига тикилиб, (ўзлари) ғам-ҳисратга тўлиб турурлар. Золим-кофир кимсалар учун (у Кунда) на бир дўст ва на итоат қилинадиган (яъни шафоати қабул қилинадиган) окловчи бўлмас. 19. (Оллоҳ) кўзларнинг

хиёнатини (қараш ҳаром қилинган нарсага ўғринча кўз ташлашни) ҳам, диллар яширадиган нарсаларни ҳам билур. 20. Оллоҳ ҳақ (ҳукм) билан ҳукм қилур. Улар (Оллоҳни) қўйиб дуо-илтижо қилаётган бутлари эса бирон нарсага ҳукм чиқара олмаслар. Албатта Оллоҳнинг Ўзигина эшитгувчи ва кўриб тургувчи зотдир. 21. Ахир улар Ер юзида сайру саёҳат қилишиб, ўзларидан аввал ўтган, (ўз пайғамбарларини ёлғончи қилиб, иймонсиз кетган) кимсаларнинг оқибатлари қандай бўлганини (улар қандай қисматга йўлиқишганини) кўрсалар бўлмайдами?! Улар (Мақка мушрикларидан) кўра куч-қувват ва ердаги осори атиқалари (ҳашаматли бинолари) жиҳатидан зўрроқ эдилар. Бас, Оллоҳ уларни гуноҳлари сабабли ушлади — ҳалок қилди ва улар учун Оллоҳдан ўзга бирон сакловчи бўлмади. 22. Бунга сабаб — уларга пайғамбарлари аниқ хужжатлар келтирганларида, улар кофир бўлдилар. Бас, Оллоҳ уларни ушлади — ҳалок қилди. Зеро, У қувват эгаси ва азоби қаттиқдир. 23—24. Аниқки, Биз Мусони Ўз оят-мўъжизаларимиз ва очиқ хужжат билан Фиръавн, Ҳомон ва Қорунга юборганимизда, улар «(Бу Мусо) ёлғончи сеҳргардир», дедилар. 25. Энди қачонки, (Мусо) уларга Бизнинг ҳузуримиздан Ҳақ (пайғамбарлик) билан келганида, улар: «У билан бирга мўмин бўлганларнинг ўғилларини ўлдириб, аёлларини тирик қолдилингиз!» дедилар. (Лекин) кофирларнинг макр-хийлалари албатта (Уларнинг ўзлари каби) залолатдадир (яъни, зое бўлгувчидир).

Изоҳ: Фиръавн Бани Исроил қавмидан бўлган ўғил болаларни қатли ом қилгани ҳақида бошқа сураларда, жумладан «Тоҳо» сурасидаги 37—40 оятлар ва уларга берилган изоҳда, батафсил айтилган эди. Энди юқоридаги оятда Фиръавн Мусо алайҳи-с-саломга иймон келтирган кишиларни яна қатли ом қилишга буюргани, лекин унинг бу макру хийласи ҳам бефойда кетгани ҳақида хабар берилди. Шунда у, Мусо пайғамбарнинг ҳаётларига суиқасд қилмоқчи бўлгани ва бу уриниши ҳам беҳуда кетгани тўғрисида қуйидаги оятларда баён этилади.

26. Фиръавн деди: «Мени қўйинглар, Мусони ўлдирай. (Кани) у Парвардигорига дуо-илтижо қилсин-чи, (Парвардигори унга нажот берарми-кан). Дарҳақиқат, мен (Мусо) сизларнинг динингизни ўзгартириб юборишидан ёки Ер юзида бузғунчиликни авж олдиришдан кўрқмоқдаман». 27. Мусо айтди: «Албатта мен, Парвардигорим ва Парвардигорингиз (бўлмиш Оллоҳ) дан, ҳисоб-китоб Қунига иймон келтирмайдиган барча мутақаббир (кимсаларнинг ёмонлиги) дан паноҳ беришини сўраганман.» 28 (Шунда) Фиръавн хонадонидан бўлган, ўзининг иймонини яшириб юрадиган бир мўмин киши деди: «Бир кишини, Менинг Парвардигорим Оллоҳдир», дегани учун ўлди-рурмисизлар?! Ҳолбуки, у сизларга Парвардигорингиз томонидан аниқ хужжатлар келтиргандир. Агар у ёлғончи бўлса, ёлғони ўз бўйнига. (Аммо) агар ростгўй бўлса, (у ҳолда) сизларга у (кофирлар учун) ваъда қилаётган (азоблардан) айримлари етиб қолади-ку! Албатта Оллоҳ ҳаддан ошгувчи, ёлғончи кимсаларни ҳидоят қилмас. 29. Эй қавмим, бугун-ку мулку давлат сизларники, мана шу ерда ғолибсизлар. Энди агар бизларга Оллоҳнинг азоби келар бўлса, ким бизларга (ундан нажот топишимиз учун) ёрдам берур?!» Фиръавн айтди: «Мен сизларга фақат ўзим раъй қилаётган (тўғри деб билган) нарсани (яъни, Мусони ўлдиришнинг маслаҳатини) гина кўрсатурман ва мен сизларни фақат тўғри йўлга етакларман». 30—31. Иймон келтирган киши деди: «Эй қавмим, ҳақиқатан, мен сизларнинг устингизга ҳам худди Нуҳ қавми, Од, Самуд (қабилалари) ва улардан кейинги (куфр йўлини тутган) кимсаларнинг иши — ўша фирқаларнинг кунни тушиб қолишдан кўрқурман. Ҳолбуки, Оллоҳ Ўз бандаларига зулм қилишни истамас (яъни, Оллоҳ ўша фирқаларни ҳалок қилиш билан уларга зулм қилгани йўқ, балки улар ўзларининг куфру туғёнлари сабабли ҳалокатга мустаҳик бўлдилар). 32. Эй қавмим, ҳақиқатан, мен сизлар ҳақингизда (кишилар бир-бирларига) нидо қилиб қоладиган Қундан (Қиёмат кунинда дўзах азобига дучор бўлиб, дол-вой қилиб қолишларингиздан) кўрқурман. 33. У Қунда сизлар (жаҳаннам даҳшатларидан) юз ўгириб қочурсизлар, (аммо) сизлар учун Оллоҳ (нинг азоби) дан сақлагувчи — тўсгувчи бўлмас. Кимни Оллоҳ йўлдан оздирса, бас, унинг учун бирон хидоят қилгувчи бўлмас. 34. Дарвоқе, илгари Юсуф сизларга (ўзининг пайғамбар қанлигини исботлайдиган) аниқ хужжатлар келтирганида ҳам, у сизларга

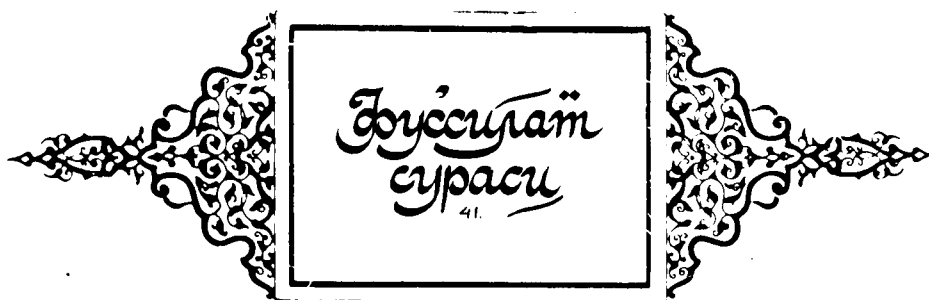
келтирган нарсалардан шубҳа-гумон қилиб туриб олган эдинглар. Токи, қачон у ҳалок бўлганида эса: «(Энди Юсуфдан) сўнг Оллоҳ ҳаргиз пайғамбар юбормас», дединглар. Ҳаддан ошгувчи, шак келтиргувчи бўлган кимсаларни Оллоҳ мана шундай йўлдан оздириб қўюр. 35. Оллоҳнинг оятлари ҳақида ўзларига келган бирон ҳужжат-далилсиз талашиб-тортишадиган кимсалар Оллоҳ наздида ҳам, иймон келтирган зотлар наздида ҳам катта нафратга дучор бўлурлар. Оллоҳ ҳар бир мутакаббир ва зўравоннинг қалбини мана шундай муҳрлаб қўюр». 36—37. Фиръавн (бу сўзларни эшитган одамлар Ҳақ йўлига юриб кетишларидан қўркиб, уларни чалғитиш учун) айтди: «Эй, Ҳомон, мен учун бир (баланд) қаср қургин, шоядки мен (у қасрнинг устига чиқиб) йўлларга — осмонларнинг йўлларига етиб, (кўтарилиб) Мусонинг илоҳини кўрсам. Дарҳақиқат, мен уни ёлғончи деб гумон қилмоқдаман». Фиръавнга ўзининг ёмон амали мана шундай чиройли кўринди ва у (Тўғри) йўлдан тўсилди. Фиръавннинг барча макр-ҳийласи албатта ночор-бефойдадир. 38. Иймон келтирган киши деди: «Эй қавмим, сизлар менга эргашинглар, мен сизларни Тўғри йўлга етаклайман. 39. Эй қавмим, бу ҳаёти-дунё фақат бир (арзимас) матодир. Албатта охиратгина (мангу) қароргоҳ бўлган диёрдир. 40. Ким бирон ёмонлик қилса, унга (охиратда ўша ёмонлиги) баробарида жазо берилиши аниқдир. Ва эркакми, аёлми ким мўмин бўлган ҳолида бирон яхшилик қилса — ана ўшалар жаннатга дохил бўлурлар (ва) у жойда уларга беҳисоб ризқ берилур. 41. Эй қавмим, нега мен сизларни нажотга — жаннатга чорласам, сизлар мени дўзахга чақирмоқдасизлар-а? 42. Сизлар мени, Оллоҳга кофир бўлишга ва ўзим (илоҳ эканлигини) билмайдиган нарсаларни У зотга шерик қилишга чақирмоқдасизлар. Мен эса сизларни қудратли, бениҳоя мағфиратли зотга (Оллоҳга) чорламоқдаман. 43. Шак-шубҳа йўқки, албатта сизлар мени (ибодат қилишга) чақираётган бутларингиз (жонсиз нарсалар бўлганидан) на дунёда ва на охиратда (бирон кимсани ўзларига ибодат учун) даъват қила олмас ва албатта (барчаларимизнинг) Оллоҳга қайтишимиз бордир. Дарҳақиқат, ҳаддан ошгувчи кимсаларгина дўзах эгаларидир. 44. Ҳали (бошларингизга азоб тушганида, албатта, ҳозир) мен сизларга айтаётган сўзларни эслайсизлар. Мен ўз ишимни Оллоҳга топширурман. Зеро, Оллоҳ бандаларини кўриб тургувчидир». 45. Бас, Оллоҳ у (иймон келтирган киши)ни уларнинг ёмон макр-ҳийлаларидан сақлади ва Фиръавн хонадонини ёмон азоб ўраб олди; 46. (У азоб бир) оловдирки, улар эртаю кеч ўшанга кўндаланг қилиниб (куйдирилурлар. Қиёмат) соати койим бўладиган Кунда эса, (дўзах фаришталарига): «Фиръавн хонадонини энг қаттиқ азобга киритинглар», (дейилур). 47. Ўшанда улар дўзахда ўзаро тортишиб, бечора (эргашувчи)лар мутакаббир кимсаларга (яъни, ўзларининг собиқ йўлбошчиларига): «Бизлар сизларга эргашган эдик, энди сизлар бизлардан дўзах (азоби)дан бирон бўлагини даф қила олармисизлар?» дер эканлар; 48. Мутакаббир кимсалар айтдилар: «Бизларнинг барчамиз, шак-шубҳасиз (дўзахдадирмиз). Дарҳақиқат, Оллоҳ бандалари ўртасида Ўз ҳукмини чиқарди». 49. (Шунда) дўзахдаги кимсалар жаҳаннам кўриқчиларига: «Парвардигорларингга дуо қилинглар, бизлардан бирон кунлик азобни енгиллатсин», деб (ёлворганларида); 50. Улар айтдилар: «Ахир сизларга пайғамбарларингиз аниқ ҳужжатлар келтирмаганмидилар?!» «Ҳа, (келтирган эдилар, лекин бизлар уларни ёлғончи қилган эдик)» деди улар. (Шунда фаришталар уларга) айтдилар: «У ҳолда ўзларингиз дуо-илтижо қилаверинглар. Кофирларнинг дуо-илтижолари албатта, залолатдадир (бефойдадир)». 51. Албатта Биз пайғамбарларимизга ва иймон келтирган зотларга ҳаёти-дунёда ҳам гувоҳлар (ҳозир бўлиб) турадиган Кунда (қиёматда) ҳам ёрдам берурмиз. 52. У Кунда золим-кофир кимсаларга узру баҳоналари фойда бермас ва уларга лаънат бўлур, улар учун энг ёмон жой — дўзах бўлур! 53—54. Аниқки, Биз Мусога хидоят ато этган ва Бани Исроилни ақл эгалари учун хидоят ва эслатма-ибрат бўлган Китоб — Тавротга ворис қилган эдик. 55. Бас, (эй Муҳаммад, сизга мушриклар томонидан етаётган озор-азиятларга) сабр қилинг — зеро Оллоҳнинг (Ўз пайғамбарлари ва мўминларга ёрдам бериш ҳақидаги) ваъдаси ҳақдир — ва гуноҳингизга мағфират сўранг ҳамда туну кун Парвардигорингизга ҳамду сано айтиш билан (У зотни) покланг! 56. Албатта Оллоҳнинг оятлари ҳақида ўзларига келган бирон ҳужжат-далилсиз талашиб-тортишадиган кимсалар аниқки, уларнинг

дилларида бир кибр (яъни, ўзларини сиздан катта олиш) бордирки, улар ўшанга (ўзлари орзу қилган катталikka) етувчи эмасдирлар. Бас, сиз Оллоҳдан паноҳ сўранг. Албатта Унинг Ўзигина эшитгувчи, кўриб тургувчидир. 57. Шак-шубҳасиз, осмонлар ва Ерни яратиш инсонларни яратишдан каттарок (иш)дир. Лекин кўп одамлар билмайдилар.

Изоҳ: Кофирларга «Осмонлар ва Ерни ким яратган?» дейилса, «Оллоҳ» дейдилар-у, аммо «Оллоҳ таоло қиёмат кунинда барча инсонни қайта тирилтиради», дейилса, ишонмайдилар. Мазкур ояти карима ана ўшаларга берилган танбеҳдир.

58. Кўр кимса билан кўргувчи зот, иймон келтириб, яхши амаллар қилган зотлар билан ёмонлик қилгувчи кимса баробар бўлмас. Камдан-кам эслатма-ибрат олурсизлар. 59. Албатта (қиёмат) соати келгувчидир. У ҳақда шак-шубҳа йўқдир. Лекин кўп одамлар (бунга) иймон келтирмаслар. 60. Парвардигорингиз: «Менга дуо-илтижо қилинглр, Мен сизларга (дуоларингизни) мустажоб қилурман», деди. Албатта Менга ибодат этишдан кибр-ҳаво қилган кимсалар яқинда бўйинларини эгган ҳолларида жаҳаннамга кирурлар. 61. Оллоҳ сизлар ором олишингиз учун кечани ва (касбу қор, сайру саёҳат қилишингиз учун) очик-ёруғ кундузни яратиб қўйган зотдир. Албатта Оллоҳ одамларга фазлу марҳамат соҳибидир. Лекин одамларнинг кўплари шукр қилмайдилар. 62. Мана шу Оллоҳ Парвардигорингиздир. У барча нарсанинг яратгувчисидир. Ҳеч қандай илоҳ йўқ, магар Унинг Ўзигина бордир. Бас, қаёққа бурилиб кетмоқдасизлар?! 63. Оллоҳнинг оят-мўъжизаларини инкор қилгувчи бўлган кимсалар мана шундай бурилиб кетурурлар. 64. Оллоҳ сизлар учун Ерни қароргоҳ, осмонни том қилиб қўйган ва сизларга сурат-шакл бериб, суратларингизни гўзал қилган ҳамда сизларни ҳалол-поқ нарсалардан ризқлантирган зотдир. Мана шу Оллоҳ Парвардигорингиздир. Бас, барча оламларнинг Парвардигори бўлмиш Оллоҳ баракотли — буюқдир. 65. У тирик зотдир. Ҳеч қандай илоҳ йўқ, магар Унинг Ўзигина бордир. Бас, (эй мўминлар), сизлар (Оллоҳга) У зот учун динни холис этган ҳолингизда дуо-илтижо қилинги! Ҳамду сано барча оламларнинг Парвардигори Оллоҳ учундир. 66. (Эй Муҳаммад) айтинг: «Шак-шубҳасиз, мен ўзимга Парвардигорим томонидан аниқ ҳужжатлар келган пайтида, сизлар Оллоҳни қўйиб дуо-илтижо қилаётган бутларга ибодат қилишдан қайтарилдим ва барча оламларнинг Парвардигорига бўйинсунишга буюрилдим». 67. У сизларни (нг отангиз Одамни) тупроқдан, сўнгра (унинг барча авлодларини) нутфадан, сўнгра лахта қондан яратган зотдир. Сўнгра У сизларни (оналарингиз қорнидан) чақалоқ ҳолингизда (ёруғ дунёга) чиқарур, сўнгра (У зот) сизларни вояга етишларингизга, сўнгра қариб-қартайишингизга (қўйиб берур) Сизларнинг орангизда (вояга етишдан ёки кексалик ёшидан) илгари вафот топадиган кишилар ҳам бўлур. (У зот) сизларни белги-ланган амал (соати)га етишларингизга (қўйиб берур). Шоядки, ақл юргизсангизлар. 68. У тирил-тирадиган ва ўлдирадиган зотдир. Бас, қачон бирон ишни ҳукм қилса, унга фақат «Бўл», дер, холос. Бас у (иш) бўлур. 69. Оллоҳнинг оятлари ҳақида талашиб-тортишадиган кимсаларни кўрмадингизми? Қаёққа бурилиб кетмоқдалар-а! 70. Китоб-Қуръонни ва Биз пайғамбарларимиз билан юборган нарсаларни — Китобларни ёлғон деган кимсалар яқинда (қиёмат кунинда динсизликларининг оқибатини) билажақлар. 71—72. Ушанда (яъни, дўзахга ташланганларида) улар бўйинларида кишан ва занжирлар билан қайнок сув томонга судралурлар, сўнгра оловда ёндирилурурлар. 73—74. Сўнгра уларга: «Сизлар Оллоҳни қўйиб ширк келтириб ўтган бутларингиз қани?» дейилганида, улар: «У (бут)лар бизлар (нинг кўзимиз)дан ғойиб бўлиб қолишди. Йўқ-йўқ, бизлар илгари (хаёти-дунёда) ҳеч нарсага дуо-илтижо қилган эмасмиз», дедилар (дунёда ширк келтирганларидан тондилар). Оллоҳ кофирларни мана шундай йўлдан оздирур. 75. Мана шу (жаҳаннам азобига йўлиқишларингиз)га сабаб сизлар Ерда (ўзларингиз қилган айшу ишрат ва гуноҳ-маъсиятлар билан) ноҳақ шоду хуррам бўлганларингиз ва кибру ҳаво қилганларингиздир. 76. Жаҳаннам дарвозаларидан у жойда мангу қолгувчи бўлган ҳолларингизда қирингиз! Бас, мутақаббир кимсаларнинг жойи нақадар ёмон бўлди! 77. Бас, (эй Муҳаммад, сизга мушриклар томонидан етаётган озор-азиятларга) сабр қилинг — зеро Оллоҳнинг (Ўз пайғамбарлари ва мўминларга) ёрдам бериш ва кофирларни азоблаш ҳақидаги) ваъдаси ҳақдир! Энди агар

Биз сизга ўша (кофирлар)га ваъда қилаётганимиз (азоб)дан айримларини кўрсатсак (яъни, сиз ҳаётлик пайтингизда уларни айрим азоб-уқубатларга дучор қилсак) ёки сизни (уларга азоб туширишимиздан илгари) вафот топдирсак, у ҳолда ҳам ёлғиз Ўзимизга қайтарилурлар. 78. Аниқки, Биз сиздан илгари ҳам (кўп) пайғамбарлар юборгандирмиз. Улардан Биз сизга ҳикоя қилиб берган кишилар ҳам бор, яна улардан Биз сизга ҳикоя қилмаган кишилар ҳам бордир. Бирон пайғамбар учун — Оллоҳнинг изну иродасидан ташқари бирон оят-мўъжиза келтириш жоиз бўлган эмас (яъни, ҳар бир пайғамбар фақат Оллоҳ унга амр қилган мўъжизаларнигина келтиргандир). Бас, қачон Оллоҳнинг (кофирларга азоб тушириши тўғрисидаги) амри келгач, (пайғамбарлар ва уларни ёлғончи қилган кофирлар ўртасида) ҳақ (ҳукм) билан ҳукм қилинур ва ўшанда бузғунчи кимсалар зиёнкор бўлурлар. 79. Оллоҳ сизлар учун чорва ҳайвонларини сизлар ўша (ҳайвон)лардан (айримларини) минишларингиз учун (пайдо) қилди. Ўша (ҳайвон)лар(нинг гўшти)дан ейсизлар ҳам. 80. Сизлар учун уларда (кўп) фойдалар бордир. (У ҳайвонлар) сизлар уларнинг устида дилларингиздаги ҳожатларингизга (манзил-мақсадларингизга) етишларингиз учун ҳам (яратилгандирлар). Сизларни (курукликда) ўша (ҳайвонлар) устида ва (дарё-денгизларда эса) кемаларда (кўзлаган манзилларингизга) элтиб кўйилур. 81. (Оллоҳ) сизларга Ўз оят-аломатларини кўрсатур. Бас, сизлар Оллоҳнинг қайси оятларини инкор қилурсизлар?! 82. Ахир улар Ер юзиде сайру саёҳат қилишиб, ўзларидан аввалги (Ўз пайғамбарларини ёлғончи қилиб иймонсиз кетган) кимсаларнинг оқибатлари қандай бўлганини (улар қандай қисматга йўлиқишганини) кўрсалар бўлмайдими?! Улар (Макка мушриқларидан) кўра кўпроқ ҳамда куч-қувват ва Ердаги осори атиқалари жиҳатидан зўррок эдилар. (Аmmo) уларга топган (молу дунёлари ҳам, куч-қувватлари ҳам) асқотгани йўқ. 83. Чунки уларга пайғамбарлари (Оллоҳга иймон келтириш ва У зотга бўйинсуниш зарур эканлиги ҳақида) аниқ ҳужжатлар келтирган вақтларида, улар ўзларининг олдиларидаги (фақат дунёвий бўлган) билимлари билан шодланиб-мақтандилар (ва пайғамбарлари огоҳлантирган азобни масҳара қилиб кулдилар). Ва уларни ўзлари масҳара қилгувчи бўлган (азоб) ўраб олди. 84. Энди қачонки улар Бизнинг азобимизни кўришгач, «Яккаю ягона Оллоҳга иймон келтирдик ва (илгари Оллоҳга) шерик қилиб олганимиз бутларга кофир бўлдик», дедилар. 85. (Лекин) Бизнинг азобимизни кўрган вақтдаги иймонлари уларга фойда бергувчи бўлмади. (Бу) Оллоҳнинг (барча) бандалари ҳақида ўтган йўли — қонунидир (яъни, азоб тушган вақтида келтирилган иймоннинг фойдаси бўлмас). Ва ўшанда кофирлар зиёнкор бўлдилар.

Бу сура эллик тўрт оятдан ташкил топган бўлиб, Маккада нозил қилинган. Сура Қуръони карим таърифи билан бошланиб, хушхабар элтгучи ва огоҳлантиргувчи бўлган бу Китобнинг оятлари онгли-ақлли кишилар учун эканлиги тўла баён қилиб берилганлигидан, у «Фуссилат — «Муфассал баён қилинган сура» деб аталгандир.

Сурада Еру осмонларнинг Оллоҳ таоло томонидан яратилиб — интизомга солингани ва Ўша зот томонидан идора қилиб турилиши уқтирилади. Тангри таоло киёмат кунида ҳар бир инсонга кўз-қулоғидан терисигача тил-забон бериб, дунёдан куфру исён билан ўтган кимсаларнинг аъзойи баданлари ҳам ўзларига қарши гувоҳлик бериши ҳақида огоҳлантирилади ва инсоннинг «кила-

ётган амалларимни Оллоҳ билмайди», деган гумонда бўлиши унинг охиратини куйдириши аниқ эканлиги таъкидланади.

Шунингдек, бу сурада ёлғиз Оллоҳ таолони Парвардигорим деб, сўнгра У зот кўрсатган тўғри йўлда устивор бўлган зотлар учун охират диёрида тайёрлаб қўйилган мукофот-зиёфатлар борлиги ҳақида хабар берилади.

Сура бутун борликда ҳам, ҳар бир инсоннинг вужудида ҳам Яратганининг қудрати ва ҳикматига далолат қиладиган оят-аломаатлар мавжуд эканлиги ва Тангри таоло бутун мавжудотни Ўз илму қудрати билан ихота қилиб олган зот эканлиги ҳақидаги оятлар билан ниҳоясига етади.

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан бошлайман.

1. **Хо, Мим.** 2. (Ушбу Куръон) меҳрибон ва раҳмли (Оллоҳ) томонидан нозил қилингандир. 3—4. **У** (бу Китоб) биладиган қавм учун (мўминларга) хушxabар бергувчи ва (кофирларни азобдан) огоҳлантиргувчи — арабий Куръон ҳолида (нозил қилиниб), оятлари муфассал баён қилинган Китобдир. **Бас**, (кофирларнинг) кўплари (унинг оятлари ҳақида тафаккур қилишдан) юз ўгирдилар, демак улар «эшитмаслар». 5. Улар (кофирлар) дедилар: «Дилларимиз сен бизларни даъват қилаётган нарсадан пардаланган, қулоқларимизда эса оғирлик-карлик бордир ва сен билан бизларнинг ўртамизда бир тўсик бордир. **Бас**, сен ҳам ўз амалингни қилавер, бизлар ҳам албатта ўз амалларимизни қилгувчидирмиз». 6—7 (Эй Мухаммад, уларга) айтинг: «Ҳеч шакшубҳа йўқки, мен ҳам худди сизлар каби бир одамдирман. Менга Тангрингиз ёлғиз Оллоҳнинг Ўзи экани ваҳй қилинмоқда. **Бас**, сизлар Унинг Ўзига тўғри (тоат-ибодатда) бўлингиз ва Ундан мағфират сўрангиз! Закотни (ҳақдорларга) ато этмайдиган, ўзлари охиратга кофир бўлган мушрикларга эса ҳалокат бўлгай!» 8. Албатта иймон келтирган ва яхши амаллар қилган зотлар учун битмас-туганмас ажр-мукофот бордир. 9. Айтинг: «Ҳақиқатан ҳам сизлар Ерни икки кунда яратган зотга кофир бўлурмисизлар ва ўзгаларни Унга тенглаштирурмисизлар?! Бу (Оллоҳ) барча оламларнинг Парвардигори-ку?! 10. У зот (Ернинг) устида тоғларни (пайдо) қилди ва уни баракотли қилди ҳамда ўша (ер)да унинг емишларини (яъни, Ер аҳлининг ризку рўзларини) тўла тўрт кунда белгилаб-тақсимлади. (Бу тафсилот) сўрагувчилар учундир. 11. Сўнгра тутун ҳолидаги осмонга юзланиб, унга ва Ерга: «(Менинг амри-фармонимга) ихтиёран ёки мажбуран келинглар!» деган эди, улар: «Ўз ихтиёримиз билан келдик, (амрингга бўйинсундик)», дедилар. 12. **Бас**, икки кунда етти осмонни барпо қилди ва ҳар бир осмонга (унга буюрилган) иши-вазифасини ваҳй қилди (билдирди). **Биз** қуйи осмонни чироклар-юлдузлар билан безадик ва (уни офат-балолардан) сақладик. Бу қудратли ва билгувчи зотнинг тақдири-ўлчовидир.

Изоҳ: Мазкур оятлар Куръонда бир неча ўринларда келган Оллоҳ таоло осмонлар ва Ерни олти кунда яратгани ҳақидаги оятларнинг тафсилотидир. Яъни, Тангри таоло Ерни икки кунда яратиб, тўрт кун деганда унинг ризку рўзини ҳам тақсимлаб — бўлиб бергани ва олти кун деганда эса етти осмонни ҳам яратиб бўлгани баён қилиб берилди.

13. **Бас**, агар улар (яъни, Макка мушриклари мана шу тафсилотдан кейин ҳам ёлғиз Оллоҳга иймон келтиришдан) юз ўгирсалар, у ҳолда айтинг: «Мен сизларни худди Од ва Самуд (қабилаларини урган) чакмоққа ўхшаган бир чакмоқ-ҳалокатдан огоҳлантирдим. 14. Ушанда пайғамбарлари уларнинг олдиларидан ҳам, орқаларидан ҳам келишиб: «Ёлғиз Оллоҳгагина ибодат қилинглар», (деганларида) улар: Агар Парвардигоримиз (пайғамбар юборишни) хоҳлаганида, албатта фаришталарни нозил қилган бўлур эди. **Бас**, (модомики, сизлар фаришта эмас, балки одамзод экансизлар) бизлар сизлар элчи қилиб юборилган динга кофирдирмиз», дедилар. 15. Энди Од (қабиласи)га келсак, **бас**, улар Ер юзидан ноҳақ кибр-ҳаво қилдилар ва: «Куч-қувватда бизлардан зўрроқ ким бор?» дедилар. Ахир улар ўзларини яратган зот — Оллоҳ куч-қувватда улардан зўрроқ эканини билмадиларми?! Ва улар Бизнинг оятларимизни инкор қилгувчи бўлдилар. 16. **Бас**, **Биз** уларга мана шу ҳаёти-дунёда расво-хор қилгувчи азобни тотдириб қўйиш учун нахсли-шум кунларда устиларига бир даҳшатли бўрон юбордик. Охират азоби эса, шак-шубҳасиз, янада расворок — хор қилгувчирокдир ва уларга (ўзлари сиғиниб ўтган бутлари то-

монидан ҳеч қандай) ёрдам берилмас. 17. Энди Самуд (қабиласи)га келсак, бас, Биз уларни (Тўғри йўлга) ҳидоят қилган эдик, улар ҳидоятни қўйиб, кўрликни — залолатни ихтиёр қилдилар. Бас, ўзлари қилгувчи бўлган нарсалари (яъни, куфрни ижтиёр этганлари) сабабли уларни хор қилгувчи азоб чакмоғи урди. 18. Ва Биз иймон келтирган ва тақводор бўлган зотларга (яъни, Самуд қабиласини ҳидоят йўлига даъват қилган Солиҳ пайгамбар ва у кишига иймон келтирган зотларга чакмок балосидан) нажот бердик. 19. Оллоҳнинг душманлари дўзахга (хайдалиш учун) тўпланиб, тизилиб турадиган Кунни (эсланг). 20. Энди қачонки улар (дўзахга) келишгач, (ҳаёти-дунёда қилиб ўтган куфру исёнлари ҳақида сўралади, лекин улар ўз қилмишларидан тонишга уринадилар. Шунда) уларнинг кулоқлари, кўзлари ва терилари улар қилиб ўтган нарсалари ҳақида ўзларига қарши гувоҳлик берди (беради). 21. Улар териларига: «Нима учун бизга қарши гувоҳлик бердинглар?» дейишганида, (терилари) «Бизларни барча нарсани сўзлатган зот — Оллоҳ сўзлатди. Сизларни дастлаб У яратган ва сизлар яна Унинг Ўзигагина қайтарилурсиз», дедилар. 22. Сизлар (ҳаёти-дунёда гуноҳ ишларни қилганларингда шарманда бўлишдан кўркиб, одамлардан яширинар эдинглар-у, аммо) кулоқларингиз, кўзларингиз ва териларингиз ўзларингизга қарши гувоҳлик беришидан (сақланиш учун улардан) яширингувчи эмас эдинглар, (чунки сизлар қиёмат кунда аъзойи баданларингизга ҳам забон берилишини билмасдинглар). Лекин сизлар Оллоҳ қилаётган амалларингиз кўпини (яъни, одамлардан яширинча қилган гуноҳларингизни) билмайди, деб ўйладинглар. 23. Ва Парвардигорларингиз ҳақида ўйлаган мана шу гумонларингиз сизларни ҳалок қилди (яъни, дўзахга тушишларингизга сабаб бўлди). Бас, сизлар зиёнкор кимсаларга айланиб қолдинглар. 24. Энди агар улар (азобга) чидасалар, ана ўша дўзах жойларидир (яъни, азоб-уқубатни тортаверадилар) агар ортга қайтишни талаб қилсалар, энди улар қайтарилгувчи эмаслар. 25. Биз улар учун (уларни Тўғри йўлдан оздирадиган) «дўст»лар тайёрлаб қўйдик, бас, ўша («дўст»лар) уларга олдиларидаги (гуноҳларини) ҳам, орқаларидаги (гуноҳларини) ҳам чиройли кўрсатдилар ва уларга ҳам ўзларидан аввал ўтган — ҳалок бўлган инсу жиндан иборат умматлар қаторида Сўз — азоб ҳақ бўлди. Дарҳақиқат, улар зиёнкор бўлдилар. 26. Кофир бўлган кимсалар (бир-бирларига: «Мухаммад тиловат қилаётган вақтда) сизлар бу Қуръонга кулоқ солманглар ва (уни ўзгаларга ҳам эшиттирмаслик учун оғизларингизга келган гапни) жаврайверинглар, (шунда) шояд ғолиб бўлсангизлар», дедилар. 27. Бас, албатта Биз ана ўша кофир бўлган кимсаларга қаттиқ азобни тотдирурмиз ва уларни ўзлари қилиб ўтган (куфру исён)лари (сабабли) энг ёмон жазо билан жазолармиз. 28. Бу (қаттиқ азоб) Оллоҳ душманларининг жазоси бўлган дўзахдир. Улар учун, Бизнинг оятларимизни инкор қилгувчи бўлганлари сабабли, ўша жойда мангу қолиш (азобланиш) борди. 29. Кофир бўлган кимсалар (дўзах ўтида азобланиш эканлар) дедилар: «Парвардигоро, бизларни (Сенинг Тўғри йўлингдан) оздирган инсу жиндан бўлган кимсаларни бизларга кўрсатгин, уларни оёқларимиз остига олиб (эзайлик), токи улар (дўзахнинг қаъридаги) энг тубан — хор кимсалардан бўлсинлар». 30. Албатта «Парвардигоримиз Оллоҳдир», деб, сўнгра (ёлғиз Оллоҳга тоат-ибодат қилишда) тўғри-устивор бўлган зотларнинг олдиларига — (ўлим пайтида) фаришталар тушиб, (дедилар): «Қўркманглар ва ғамгин бўлманглар. Сизларга ваъда қилинган жаннат хушxabари билан шодланинглар! 31. Бизлар ҳаёти-дунёда ҳам, охирада ҳам сизларнинг дўстларингиздирмиз. Сизлар учун (жаннатда) кўнгилларингиз тилаган нарсаларингиз борди ва сизлар учун у жойда истаган нарсаларингиз борди. 32. (Бу) мағфиратли ва меҳрибон зот (Оллоҳ) томонидан бўлган зиёфатдир». 33. (Одамларни) Оллоҳ (нинг дини)га даъват қилган ва ўзи ҳам яхши амал қилиб, «Шак-шубҳасиз, мен мусулмонлардандирман», деган кишидан ҳам чиройлироқ сўзлагувчи ким бор? 34. Яхшилик билан ёмонлик баробар бўлмас. Сиз (ҳар қандай ёмонликни) энг гўзал сўзлар билан даф қилинг! (Шунда) баногоҳ сиз билан ўрталарингизда адоват бўлган кимса қайноқ-содик дўст каби бўлиб қолур. 35. Унга (ёмонликни яхшилик билан даф қилиш хислатига) фақат сабр-тоқатли зотларгина эришулар, унга фақат улуг насиба эгасигина эришур. 36. Агар сизни шайтон томонидан бирон васваса йўлдан оздириб (мазкур хислат

эгаси бўлишдан кайтармоқчи бўлса), у ҳолда Оллоҳдан паноҳ сўранг. Зеро У эшитгувчи, билгувчи зотдир.

Изоҳ: Мазкур оятларда Оллоҳ таоло ҳар бир мўмин-мусулмон учун зарур бўлган гўзал фазилатларни баён қилди. Қуйидаги оятларда энди Ўзининг қудрат ва етук ҳикматига далолат қиладиган оят-аломатларни келтириб, ёлғиз Ўзигина маъбудликка лойиқ зот эканлигини уқтиради.

37. Кеча ва кундуз, қуёш ва ой Унинг (танҳолиги ва қудратига далолат қиладиган) оят-аломатларидандир. Агар сизлар (Оллоҳга) ибодат қилгувчи бўлсанглар, қуёшга ҳам, ойга ҳам сажда қилманглар, (балки) уларни (иғ барчасини) яратган зотга — Оллоҳга сажда қилинглар!

Изоҳ: Ушбу оят навбатдаги сажда оятидир. Бундай оят ўқилганда ўқувчи-га ҳам, тингловчисига ҳам бир марта Оллоҳга сажда қилиш вожиб бўлади.

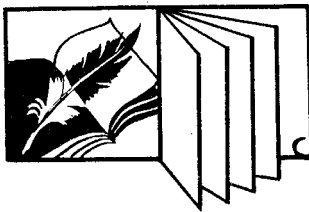
38. Энди агар (кофирлар Оллоҳга саждадан) кибр-хаво қилсалар, бас, (билингки), **Парвардигорингизнинг** ҳузурдаги зотлар (фаришталар) кечаю кундузи ҳеч зерикмасдан — малолланмасдан, **У зотга тасбеҳ айтувлар** — сажда қилурлар. **39. Унинг** (танҳолиги ва қудратига далолат қиладиган) оят-аломатларидан (бири) сиз ерни қуп-қурук ҳолда кўришингиздир. Бас, қачон **Биз унинг устига сув-ёмғир ёғдирсак**, у ҳаракатга келур ва униб-ўсур. Албатта ўша ерни тирилтирган зот ўликларни ҳам тирилтира олгувчидир. Зеро У барча ишга қодирдир. **40. Албатта Бизнинг** оятларимизга эгрилик қиладиган (яъни, уларни бузмоқчи бўлган) кимсалар **Бизга махфий-номаълум бўлиб қолмаслар.** Ахир дўзахга ташланадиган кимса яхшироқми, ёки қиёмат кунига (Оллоҳнинг азобидан) хотиржам ҳолда келадиган кишими?! Ўзларингиз хоҳлаган амални қилаверинглар! Албатта у (Оллоҳ) қилаётган амалларингизни кўриб тургувчидир. **41. Албатта ўзларига эслатма — Қуръон келган вақтда унга кофир бўлган кимсалар** (қаттиқ азобга йўлиқурлар). **Шак-шубҳасиз, у азиз — Қудратли Китобдир.** **42. Унга олдидан ҳам, ортидан ҳам** (ҳеч қандай) ботил-ноҳақлик келмас (яъни, Қуръони каримнинг ҳеч қайси томонидан бирон китоб ё ҳужжат келиб уни ботил қила олмас, чунки у) ҳикмат ва ҳамду сано эгаси томонидан **нозил қилингандир.** **43. (Эй Мухаммад), сизга ҳам** (кофирлар томонидан) **фақат сиздан аввалги пайғамбарларга** (улар томонидан) **айтилган сўзларгина айтилув** (яъни, агар мушриклар сизга озор-азиятлар етказаетган бўлсалар, сиз бунга сабр қилинг, чунки аввалги пайғамбарларга ҳам худди шунга ўхшаган озор-азиятлар етгандир). **Шак-шубҳасиз, Парвардигорингиз — ҳам мағфират соҳибидир, ҳам аламли азоб соҳибидир.** **44. Агар Биз** (бу Китобни) **ажамий** (яъни, араб тилида бўлмаган) **Қуръон қилганимизда, албатта улар: «Унинг оятлари** (бизларнинг тилимизда) **баён қилинмабди-да.** (Мухаммаднинг ўзи) **араб-ку, (нега унга) ажамий** (Қуръон тушибди?)» деган бўлув эдилар. **Айтинг: «(Ушбу Қуръон) иймон келтирган зотлар учун ҳидоят ва (дилларидаги шак-шубҳани кетказувчи) шифодир. Иймон келтирмайдиган кимсаларнинг эса кулоқларида оғирлик-қарлик бордир ва (Қуръон) уларга (улар учун) кўрлик** (яъни, қоп-қоронғи зулмат) **бўлув. Улар (гўё) узоқ бир жойдан чиқарилаётган кишилар** (қабидирлар. Яъни, гарчи Қуръон оятларини эшитсалар-да, унинг маъно-ҳикматларини англай олмаслар). **45. Дарҳақиқат, Биз Мусога Китоб-Таврот ато этганимизда, у «(Таврот) ҳақида ҳам** (худди Қуръон ҳақида бўлганидек) **ихтилоф қилингандир. Агар Парвардигорингиз томонидан** (барча ҳисоб-китоб қиёмат кунда эканлиги ҳусусидаги) **Сўз ўтмаганида, уларнинг ўртасида ҳукм қилинган бўлув эди** (яъни, уларга иймонсизликлари учун дарҳол жазо берилган бўлув эди). **Ҳақиқатан ҳам, улар (Қуръон) ҳақида шубҳа-ғумондадирлар.** **46. Ким бирон яхши амал қилса, ўзи учундир. Ким ёмонлик қилса, ўз зиёнига қилур. Парвардигорингиз бандаларига зулм қилгувчи эмасдир.**

ЙИГИРМА БЕШИНЧИ ЖУЗЪ

47. (Қиёмат) соати (қачон бўлиши) ҳақидаги билим **Унинг Ўзигагина кайтарилур** (яъни, Қиёмат қачон бўлиши ҳақида сўралган киши: «Уни ёлғиз Оллоҳ билади», дейиши лозимдир). **Барча меваларнинг ўз гулкосаларидан чиқиши ҳам, ҳар бир аёлнинг** (урғочи жинснинг) **ҳомиладор бўлиб, кўз ёриши ҳам албатта, Унинг** (Оллоҳнинг) **илми билан бўлув. У зот** (мушрикларга)

«Менинг «шерик»ларим қани?!» деб нидо қиладиган Кунда улар: «Бизлар сенга билдирурмизки, орамизда (Сенинг «шерик»ларинг борлигига) биронта ҳам гувоҳ йўқдир», дедилар. 48. Ва ўзлари илгари (хаёти-дунёда) дуо-илтижо қилиб ўтган бутлари улардан ғойиб бўлди. Улар ўзлари учун (Оллохнинг азобидан) қочадиган бирон жой йўқ эканлигига ишондилар (амин бўлдилар). 49. Инсон (ўзи учун) яхшилик (мулку давлат, бахт-саодат) тилашдан ҳеч зерикмас. Агар унга ёмонлик (камбағаллик, бахтсизлик) етиб келса, у ноумидликка, тушкунликка тушгучидир. 50. Қасамки, агар унга бирон бало-кулфат етгандан сўнг, Биз ўз томонимиздан бўлган бирон марҳаматни тотдир-сак, албатта у: «Бу ёлғиз ўзимнинг (донолигим ва саъй-ҳаракатим билан бўлди). Мен (киёмат) соати қойим бўлишига ишонмайман. Қасамки, агар (ма-бодо киёмат қойим бўлиб) Парвардигоримга қайтарилсам, ҳеч шак-шубҳасиз, Унинг даргоҳида ҳам мен учун гўзал (оқибат) жаннат бўлур!» дер. Бас, (ана ўша ўзлари иймон келтирмаган ва яхши амал қилмаган ҳолларида жан-натга киришдан хомтама бўлиб юрганлар билсинларки), албатта Биз кофир бўлган кимсаларга қилган амалларининг хабарини берурмиз ва албатта уларга қаттиқ азобдан тотдирурмиз. 51. Қачон Биз инсонга (неъмат-давлат) инъом қилсак, у (Бизга шуқр қилишдан) юз ўгирур ва ўз томонига (бурилиб) кетур (яъни, буни унутур). Қачон унга ёмонлик (камбағаллик-кулфат) етиб қолса, у узундан-узққ дуо-илтижо эгасидир (ёлвора бошлайди). 52. (Эй Муҳаммад, муш-рикларга) айтинг: «Хабар берингиз-чи, агар (Қуръон ҳақиқатан ҳам) Оллох хузуридан (нозил қилинган) бўлса-ю, сўнгра сизлар у (Қуръон)га кофир бўл-сангизлар, (у ҳолда) ким (сизлар каби) мангу ихтилофда бўлган кимсалардан ҳам йўлдан озганроқ бўлур?!» 53. Токи уларга (ушбу Қуръон ростдан ҳам Ол-лох томонидан нозил бўлган) Ҳақ (Китоб) эканлиги аниқ маълум бўлгунича, албатта Биз уларга атроф-офоқдаги ва ўз вужудларидаги (Бизнинг борлигимиз ва қудратимизга далолат қиладиган) оят-аломатларимизни кўрсатажакмиз. Ахир Парвардигорингизнинг барча нарсага гувоҳ экани (яъни, Оллох таоло ушбу Қуръонда коинотдаги барча нарсани қамраб олиб, Ўз ҳукминий баён қи-лаётгани уларга сизнинг ҳақ пайгамбар эканлигингизни исботлаш учун) етарли эмасми?! 54. (Эй мўминлар), огоҳ бўлингизким, албатта улар Парвардигорла-рига рўбарў бўлишдан шак-шубҳададирлар. Огоҳ бўлингизким, албатта У зот барча нарсани ихота қилгучидир.

Давоми келгуси сонда

* ХУРЛИК КУЙЧИСИ *

Адолатсиз замоннинг қутқулик қонунлари туфайли гулдек умри хазон бўлган истеъдодли шоир ва драматург Рафиқ Мўмин ижоди халқимизга қайтарилди. Зулм ва истибодни юрак-юрагидан ёмон кўрган шоир эл дардини, юрт қайғусини куйлади. Ҳазин байтлари-ю, довудий овози билан халқ дардига малҳам бўлди.

Оташнафас шоир Рафиқ Мўмин 1900 йилда жаннатмакон Наманганда косиб оиласида туғилди. Вояга етгач, икки инқилобни кўрди. «Оқ»-у, «қизил»ларнинг даҳшатли жанглирига гувоҳ бўлди. Ҳамшаҳри ва дўсти Уғизхоннинг босмачилар зулми ҳақидаги «Ёш қурбонлар» драмасини биргаликда саҳнага қўйди. Узи болаларга атаб халқ эртаги асосида «Ерилтош», «Гулёр» пьесаларини ёзиб саҳналаштирди. Шоир Чўлпоннинг садоқатли шогирди сифатида уни ҳимоя қилди.

Қизил аскарлар, дашноқлар, ўзига тўқ мужиклар тўдаси фарғоналиклар бошига солган кулфатлардан фарёд чекди:

Кўзингда ғамли нурни кўрганда,
Маъсумона бир ҳол билан йиғладим...
...Кичиккина, эзилувчан Фарғонам,
Ёвуз аҳли бош кесганда йиғладим.

Ҳақиқат юзига тик боққан шоирнинг адолатли сўзларига сталинизм жодикашлари тоқат қила олмай қатағон этдилар.

Рафиқ Мўмин 1946 йилда ажалхоналардан тирик қайтиб келган бўлса-да, бироқ оқланмаган эди. Жисмоний-маънавий эзилган шоир 1951 йилда вафот этди. Сўнгги йилларда майин эса бошлаган ошқоралик шамоли шоир ижодига тортилган тамуғ пардасини сүриб ташлади. Шоирнинг руҳи биз билан — у шод бўлсин.

Сирожиiddин АҲМАД

Рафиқ МЎМИН

НОЗЛИ ТЕГИЛИШ

(Фарғоналик шоиримиз Чўлпонга)

Оҳ юзғутмоқ, воҳ аламлар,
Дод, фарёдлар яна кетмади.
Айтдику сенга! Бу қоронғунинг даҳшат қир йўли,
Биздан кетмайди.
Яна ўз тўлқинлари билан фортуналар ясаб,
Гўзал тоғларни, боғларни
Бузар.
Бу вайроналик, бу харобалик устида
Яна бойқушлар, қарғалар
Кезар.
Узоқдан келган қутсиз еллар.
Жонсиз, маъсум япроқларни—
Тилаган, истаганларича,
Кучсиз топиб янчалар.
Эзарлар.
Кўнглим юртининг ҳоқони қайғум!
Турма! Шошил!
Ошиқ!
Истагинг истаб куч!
Рўзғорларга қарши тўфонлар яса!

Тулкунларга қарши Карбалолар яса!
Кет! Тўғри кет!
Аршга қадар кет-да,
Фарёдларга ет!
Вайроналик қайғуларин торт!
Бузғунлик, тенгсизликни эганга
Битталаб, битталаб айт!
Қошингда Чўлпон учун умид тонгларин олиб қайт!
Ай, қанотсиз қарғалар, сиз,
Бойқушлар дўсти, қора девларсиз.
Маним севган дўстимни нечун қувдингиз?
Қувдингиз-да, қувдингиз, ўзингиз ҳам битарсиз.
Хўқанд, 23 февраль 1923 йил.

ТОНГ ЕЛИ

(...келишига)

Хануз бахтинг сочин ёзмаган экан,
Булбулинг сайрашдан толмаган экан,
Душманлар суюкли, яшил гулингни...
Заҳарли қўлида узмаган экан.

Кўкдаги юлдузлар, бахтинг гулига
Саломлар юборди малакларидан.
Узоқдан «эсан» «тонг онам» ели —
Орқали руҳингни солмиш йўлига...

Япроқлар ўйнашиб бир-бирларига
Сирларин айтишиб ҳам қитиғлашди.
Тонг ели келурда ҳарир кўрунган —
Гўзаллик тимсоли кулуб яйрашди.
Хўқанд, 18 июнь 1923 йил.

ТЎҒРИ КЕТАМИЗ

Тоғлиқ-тошлиқ қизгин қумлар устида,
Саҳросидан ҳам чўлидан, даштидан
Чопа-чопа қизиқишиб кетамиз
Қўл ушлашиб, ўйноқлашиб кетамиз.

Дарёларин, денгизларин, кўлларин
Биз босмасдан қўймайдурмиз йўлларин.
Урмонлардан, тўқайлардан кетамиз,
Шерлар билан сўроқлашиб кетамиз.

Харобалар, вайроналар кўкидан,
Ҳайқиришган бойқушларнинг ўқидан
Қўлда яроқ-ёйлар билан кетамиз,
Тикка жарнинг сойи билан кетамиз.

Девлар янглиғ чўзилишган тоғларнинг
Қор ҳам дўли босган гўзал боғларнинг
Қайғусидан уча-уча кетамиз,
Бир йўл қўймай кўча-кўча кетамиз.

Сувсизликдан сўлган яшил япроқлар,
Ер остида чуруб қолгон яроқлар.
«Тўғри йўл» деб янги йўлга кетамиз,
Юртимиз деб жанг йўлига кетамиз.
19 февраль 1923 йил.

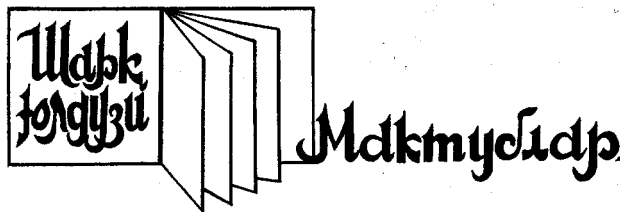
БОРЛИҚДА БИР ҒАШ

Кўк юзида юлдуз ўйнар порпирашиб,
Кўклам билан қайғулашиб, «Чўлпон» йиғлар.
Кўркам юртнинг дев, қушлари ҳайқиришган,
Борлиқ кўзи ёшга тўлган, «Вулқон» йиғлар.

Қанот ростлаб ғозлар кетди ўз юртига,
 Шунинг учун ҳамма дарё, тўфон йиғлар.
 Сувлар оқмай бўлди чўлинг бу юртимиз,
 Гўдак каби эл ёшлари қон-қон йиғлар.
 Сув бўйида оғлар сизрам тўлқунидан,
 Ҳамма маҳзун, ҳамма ғариб, «Чўлпон» йиғлар.
 Зўр тоғларнинг кўкрагида оппоқ соқол,
 Бобом янглиғ мискинлашиб «Ҳоқон» йиғлар.
 «Ғариб» кўнгли қариган юрт ғамида,
 Балки ёшлик ҳасратида «Турон» йиғлар.
 Қир остида кимсасизлик ўти бирлан,
 Оҳлар тортиб, куюб ёнган «Ўғлон» йиғлар.

11 март 1923 й.

Халқ орасида шу тўрт ой ичида «Қичқир хўроз» [оҳангида] исмида шарқий — ёқимли бир қўшиқ тарқалиб ҳалигина эътибор қозонган эди. Бироқ қўшиқнинг шеърлари «адабиёт қаторига» кираолмаганлигини бир ёдда тутиб, унинг қизиқ равишда тузилган куйини эътиборга олиб, устидаги «тизма»ни ҳалиги қўшиқ қолипига солиб, элга тортиқ қилдим. Рафиқ.

* * *

Салом, ҳурматли ойнома ходимлари! Мен Фарғона вилоятининг Ленинград ноҳияси, Охунбобоев номли жамоа хўжалигининг Қумариқ қишлоғида истиқомат қиламан. Менга ойномада ёритилган асарлардан Уткир Ҳошимовнинг «Икки эшик ораси», Саид Аҳмаднинг «Жимжитлик», Мирмуҳсиннинг «Илон ўчи» асарлари жуда маъқул бўлди. Ушбу асарларда кўтарилган долзарб масалаларни ҳозирги кунни маънавий-ахлоқий инқироздан тўсувчи қалқон, деб биламан.

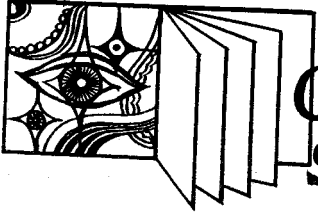
Севимли ойномамизда бундан кейин ҳам юқоридаги адибларимизнинг асарларини, сеvimли шоирларимиз Абдулла Орипов, Муҳаммад Юсуфнинг янги шеърларини кутиб қоламан.

Салом билан: Бахтиёр ЙЎЛДОШЕВ

* * *

Ассалому алайкум. Ёшим 55 да. Севимли ўқувчиларим бу йил мени пенсияга узатиш учун тайёрланишяпти. Мен «Шарқ юлдузи»ни 1955 йилдан бери узлуксиз ўқиб келаман. Бу ойнома ҳаётимнинг мазмунига айланган. Ҳар бир сонини орзиқиб кутаман. Менга кўпроқ тарихий романлар ёқади. Истагим — тарихий мавзудаги асарлар кўпроқ босилса.

Лола АБДУРАҲИМОВА, Хонқа ноҳияси

Ҳоҷиақбар Шайхов

МУТАМАХ

Илми-фантастик ҳикоя

Мириқиб хуррак отаётган генерал Нажот Оллоёр ўнг томонидаги ялтироқ жапончага қўйилган қирмизи телефоннинг асабий жирингидан уйғониб кетди. Деразадан оппоқ тонг мўралай бошлаган, хонага субҳидамнинг кумуш ёғдулари бамисоли шаффоф шалоладай оқиб кираётган эди. Генерал афтани тириштириб, ўлганининг кунидан дастакни қулоғига тутди-да, совуққина оҳангда:

— Лаббай, эшитаман,— деди.

— Жаноб генерал,— деган ташвишли овоз эшитилди дастакдан,— етмиш саккизинчи катакда номаълум учоқ пайдо бўлди. У Кумуштоғнинг жануби-шарқий этагига қараб пастлаяпти.

— Ҳарбий учоқми?

— Радар берган маълумотларга қараганда, у Қўшма Штатлар ёки Шўро Иттифоқининг ғайриоддий тузилишга эга ҳарбий учоғи.

— Сиртида бирор давлат белгиси борми?

— Йўқ... Кўпинча хуфия учоқларга ҳеч қандай белги қўйилмайди-ку?!

— Тушунарли. Дарҳол ҳарбий ҳолат эълон қилинг. Учоқ қўнишни мўлжаллаётган жой зудлик билан қуршовга олинсин. Учувчиларни тириклай ушлашга урининглар. Мен ярим соатда етиб бораман.

— Маъқул, жаноб генерал.

Нажот Оллоёр апил-тапил кийинаркан, ўйларди: «Қизиқ, бу фитнани ким уюштирди экан? Қўшма Штатларми ёки Шўро Иттифоқими? Ҳар иккала ҳолда ҳам хуфия учоқ қўлимизда ҳисоб. Нима бўлсаям уриб туширишимиз аниқ...»

* * *

Зухал юлдуз буржида истиқомат қилувчи фазогирлар ҳар эҳтимолга қарши уни доимо ўз кемаларида олиб юришарди. Кема остки қисмидан унга катта бўлма ажратилган, ана шу бўлманинг темир тўшамасида худди похол тиқилган қопдай чўзилиб ётаркан, у ҳафталар ва ойлар мобайнида на овқат, на сув талаб қилар, аҳён-аҳёнда кекса қайрағоч дарахти пўстлоғидай буришиб кетган шилимшиқ танасидан аллақандай кўкимтир суюқлик чиқариб, кейин яна ўзига сингдириб олар эди. Ҳаёт фаолиятини мўътадил сақлаб туриш чикариб, у ётган бўлмага катта қувватли ҳавосовутгичлар ёрдамида турли кимёвий унсурлар билан бойитилган тоза ҳаво узлуксиз юбориб турилса ҳам, бўлмадан кўнгилни оздирадиган даражадаги қўланса ҳид сира аримасди. Бу ғаройиб махлуқ, агар зарурат туғилса, шунақанги даҳшатли ҳунарлар кўрсатиши мумкин эдики, уларни кузатган ҳар қандай онгли мавжудот хуши бошидан учиб, ақлдан озарди.

Кунларнинг бирида зуҳаллик фазогирлар Коинот сарҳадларининг чеккасида жойлашган улкан сариқ ёритгич буржининг олий ҳаёт мавжуд сайёраларидан бирига кўнишди. Зуҳал алломаларининг Галактикани ҳар томонлама тадқиқ этиш режаларига биноан, фазогирлар бу кичик сайёранинг жўғрофияси, об-ҳаво шароити ва унда истиқомат қилувчи тафаккур эгаларининг тараққиёт савиясини ўрганишлари, бундан ташқари, кема остки бўлмасидаги бадбўй мутант¹ учун тўйинтирилган ҳаво заҳирасини ҳам жамғариб олишлари зарур эди.

Хуллас, сайёранинг кимсасиз тоғли туманига кўнган фазогирлар кўп ўтмай фавкуллодда воқеанинг гувоҳи бўлишди. Кеманинг «О» ҳарфига ўхшаш эшиклари очилиб, келгиндилар ўзиюрар зиналар орқали энди пастга туша бошлаган ҳам эдиларки, кутилмаганда ердан чикдими, осмондан тушдими, уларнинг тўрт томонда аллақандай найзасимон қуроллар кўтарган маҳаллий ерлилар тўдаси пайдо бўлди.

Кема дарғаси — бўйи икки газдан зиёд, қора тусдаги фазовий жомакор кийган, кенг пешонасида биргина катта кўзи чарақлаб турган миқти фазогир — уларни кўрган заҳоти радиоэлектрон алоқа тармоғини ишга солиб, кемада қолган ёрдамчисига буюрди:

— Дарҳол кемани фантом ҳолатига² келтир!

Бошқарув бўлмасида ўтирган дарға ёрдамчиси пультадаги ранг-баранг ва ғуж-ғуж тугмаларнинг бирини босди-да, юраги орқасига тортиб кетди. Унинг рўпарасидаги тўртбурчак кўзгучада бош компьютернинг кеманинг қутбловчи тармоғи ишдан чиққанини билдирувчи қизил хоч белгиси акс этарди. Бу ноҳуш хабарни у дарҳол кема дарғасига етказди. Дарға унга жавобан:

— Зудлик билан ҳимоя қобиғини ишга тушир!— дея буюрди-да, шу аснода пастга тушиб улгурган ҳамкасбларига фикрн муурожаат қилиб, атрофига тўплади. Яқин масофадан улар ўзаро ғойибона усулда фикр алмашишарди.

— Вазият қалтис. Нима қиламиз, азизлар?— сўради у сайёрадошларига бирма-бир синчков нигоҳ ташлаб.

— Тезда учиб кетишимиз керак. Йўқса, кемага зарар етказишлари ҳеч гапмас,— деди дарғадан сал пастроқ бўйли, дубулғаси остидаги жигарранг сочлари биргина камалак қошини чала-ярим беркитган аёл фазогир.

— Оддий найза билан қуролланган ерлилар биз учун қандай хавф туғдира олишлари мумкин?— эътироз билдирди озғинлиги туфайлими, ҳаммадан дарозроқ кўринаётган учинчи фазогир. У ўнг қўлидаги тўппончасимон алланимага бот-бот нигоҳ ташларди.

— Менимча, улар оддий найза кўтариб олишган, деб ўйласак, хатога йўл қўйган бўламиз,— деди дарға, хавотирга тушиб.

— Тўғри,— маъқуллади унинг фикрини аёл фазогир, ярим чақиримча наридаги тепаликдан шошилишча тушиб келаётган юз чоқли аскарлар тўдасига саросима аралаш тикиларкан,— чамамда, улар найзали автомат милтиқлар билан қуролланишган.

— Мутантдан фойдаланишимизга тўғри келмаса, деб кўрқаман,— деди озғин фазогир негадир изтиробли оҳангда.

— Йўқ, мумкин эмас!— деди кема дарғаси қатъий оҳангда.— Умумкоинот минтақалари уюшмасининг низомига қарши иш тутолмаймиз!

— Нега ахир?— эътироз билдирди озғин фазогир.— Ҳаётимизга таҳдид солаётган тажовузкор кучларга қарши уни ишлатишимиз мумкин-ку?!

— Ҳимоя қобиғи ичида эканмиз, бизга ҳеч ким ва ҳеч нарса хавф сололмайди,— деди дарға эътирозга ўрин қолдирмайдиган оҳангда.

— Вой, қаранглар!— кутилмаганда хитоб қилди фазогир аёл узун камалак қошини чимириб.— Ҳарбий учоқлар!..

Чинданам, улар озғин фазогир ушлаб турган нарса устида пайдо бўлган катта кўзгу орқали ёнма-ён саф бўлиб учиб келаётган тўртта ҳарбий учоқни кўришди. Уларнинг ҳар бири тўрттадан ракета олиб олганини шу ердан туриб ҳам бемалол илғаш мумкин эди.

* * *

Мутлақо махфий!

Америка Қўшма Штатлари Президентига
Шўро Иттифоқи Президентига

Ҳукумат номаси

Жаноб Президентлар!

Ирот ҳукумати бизнинг жануби-шарқий ҳудудимиздаги Кумуштоғ тизмалари этаги-га ғайриоддий тузилишдаги ҳарбий учоқ давлат чегарамизни кўпол равишда бузиб ўтганини маълум қилиш билан бирга, унинг Шўро Иттифоқи ёки АҚШга тегишли-тегишли эмаслиги ҳақида зудтар хабар беришингизни илтимос қилади. Агар у хуфия мақсадлар билан ташриф буюрган ва бу иш давлатимизнинг сиёсий ва иқтисодий мустақиллигига раҳна солишга қаратилган бўлса, биз юқорида зикр этилган кемани

¹ Мутант — белги ва хусусиятлари тўсатдан, тубдан ирсий ўзгарган тирик мавжудот.

² Кўринмас ҳолат.

асир олишга ёки бунга эришолмаганимиз тақдирда — уни буткул йўқ қилиб ташлашга мажбур эканлигимизни афсус билан маълум этамиз.

Камоли эҳтиром ила,
Ирот ҳукумати Президенти

...Генерал ўтирган парракли учоқ¹ Кумуштоғ этагига ўттиз дақиқадаёқ етиб келди. Тўрт тарафдан оқ тушли мағрур чўққилар силсиласи қад ростлаган, ўртада турфа ёввойи мевали дарахтлар ғуж-ғуж ўсган ям-яшил водий ястаниб ётибди. «Жосус» кема ана шу водийга, тоғ этагига туташган ялангликка қўнган эди.

Кемани тўрт тарафдан бир неча юз қуроли десантчи қуршаб олган, ўнг тарафдаги тепаликдан Шўро Иттифоқидан сотиб олинган ўнта танк худди денгиз тошбақаларидай бирин-кетин ўрмалаб келар эди. Икки тоғ оралиғидан эса, ракета осган тўртта қирувчи тайёра, тахминан уч юз-тўрт юз газ баландликдан учиб ўтарди. Генерал Нажот Оллоёр парракли учоқни номаълум кема ёнидаги майсазорга қўмондонларича буйруқ берди: микрофон орқали танкчилар ва пиёда аскарлар қўмондонларига буйруқ берди:

— «Денгиз тошбақаси» кемани тўрт тарафдан қуршовга олсин! «Пиёда» ҳужумга тайёрлансин! «Қирғийлар» жуфт-жуфт бўлиб, кемани шимолдан ва жанубдан нишонга олсин! Ҳамма бўлинмаларга алоҳида жанговарлик эълон қиламан!

Ажабо, шу пайт номаълум кема атрофида унга қурол ўқталиб турган аскарлар ҳаяжондан қичқириб юбораёшишди. Сира кутилмаганда кема сиртининг кумуш ранги ўзгариб, аста-секин худди шишадай шаффоф тус ола бошлади. У ҳамманинг кўз ўнгида кўздан ғойиб бўлаётган эди.

Пиёда лашкарлар қўшини қўмондони шу маҳал майсазорга қўнган парракли учоқ қошига югураркан, эшикдан тушиб келаётган генералга қарата жон ҳолатда қичқирди:

— Нажот жаноблари! Кема кўздан йўқоляпти! Ҳозир у буткул ғойиб бўлади! Уққа тутишга рухсат этинг!..

Кейинги воқеалар яшин тезлигида кечди.

* * *

Номаълум кема ичидагилар генералнинг аввал инглиз, сўнгра рус тилида радио-микрофонни турли узунликдаги тўлқинларга улаб алланималар деяётганини махсус қабул қурилмалари орқали аниқ эшитишди. Унинг келгиндилардан таслим бўлишни талаб қилаётгани кундай равшан эди.

— Ерлик мавжудотларга сира тушуниб бўлмайди,— деди кема дарғаси фиғони чиқиб.— Уларда тажовузкорлик майли шунақанги ривожланганки, ҳар қандай ёвузлик ўшанга яраша ёвузликни юзага келтириши ҳақида ўйлаб ҳам ўтиришмайди.

— Жуда тўғри,— қўллаб-қувватлади уни фазогир аёл.— Ерликларнинг одам бўлиши анча мураккаб жараён чоғи. Орадан асрлар ўтса ҳам уларнинг феъл-атвори ўша-ўша. Аср бошидаги сафаримиз ёдларингда бўлса керак. Ушандаям бизни қирувчи тайёрларда роса таъкиб қилишганди.

— Фожиа шундаки,— деди озғин фазогир ўкиниб,— улар ўз қилмишларининг оқибатларини идрок этишга ҳам ожизлар. Бу оламда ҳеч нарса изсиз қолмаслигини наҳотки тушунишмаса?..

— Бу бемаъни сайёрани тезроқ тарк этиш керак. Улардан ҳамма нарсани кутиш мумкин,— деди фазогир аёл афсус-надомат билан.

— Афсуски, ҳозир ҳеч қаёққа жилолмаймиз,— деди дарға, бошини сараклатиб,— Таъмирчи темиртан билан ёрдамчим кема қусурини тўла тиклашларига ҳали яна ўн дақиқа бор.

— Ҳаммадан даҳшатлиси шундаки,— деди озғин фазогир бешбаттар хафа бўлиб,— биз улар билан мулоқот ҳам ўрнатолмаймиз: таналаримиздаги аксилмодда улар учун ўта ҳалокатли. Ҳатто овозимиз, фикримиз, нигоҳимиз ҳам уларга катта хавф туғдириши мумкин.

— Таъмир ишлари тугамай туриб, улар кема қобиғини ишдан чиқаришса нима бўлади?

— Нима бўларди? Сиз билан биз кема ва жасадримиздан жудо бўлиб, руҳларимизни капсулада Зуҳалга жўнатишимизга тўғри келади. Лекин бу — сўнги чора. Даҳшатлиси шундаки, бу ҳолда мутант жиловсиз қолади ва у озодликда бамисоли ерликларнинг афсоналаридаги даҳшатли аждарҳога айланади.

Шу чоқ фазогирлар саросима ичида қичқириб юборишди.

— Ё фалак! Улар кемамизни ўққа тутта бошлашди!— хитоб қилди фазогир аёл, камалак қоши остидаги қўрқув тўла танҳо кўзининг киприкларини пирпиратиб.

— Аскарларнинг ўқлари кемага зарар етказолмайди.

— Танклар ҳам...

¹ Вертолёт.

- Лекин анави қирувчи уочқлар...
- Ҳар эҳтимолга қарши капсулалар тайёрлансин!
- Хўп бўлади,— озғин фазогир кема омборхонасига қараб югурди.
- Ахир, ҳозир кемамиз кўринмас қобиқ остида-ку? Улар таваккалига ўққа тутишяптими?
- Ҳа-да. Ерликлар азалдан шунақа: уруш-жанжални пулга сотиб олишади. Коинотда бунақа сайёралар ҳамон мавжуд экан, ҳар хил мутантларни олиб юришга мажбурмиз-да...
- Бари бир ерликларга раҳмим келяпти,— деди фазогир аёл маъюсланиб.— Мутант уларнинг бошига не кулфатларни солмаса гўрга эди.
- Энди бўлар иш бўлди. Уларни Коинот Олий Тафаккури ўз паноҳида асрасин.
- Айтганингиз келсин.
- Улар худди фотиҳа қилаётгандай, кафтларини юзларига тортишди.

Генерал Нажот Оллоёр кемани ўққа тутишга рухсат берди-ю, лекин ичидан зил кетди. Вужудини негадир ғулғула ва хавотир ҳислари чулғаган, ўзини кўярга жой топполмай, худди қафасдаги сиртлондай типирчилаб, у ёқдан-бу ёққа одим ташларди. Йўқ, лаънати кема кўздан йўқолган бўлсаям, жойида турган бўлиши керак. Унинг нимасидир ишдан чиққан-у, учолмай қолган, холос. Ҳозир таъмир қилишаётган бўлса ҳам ажаб эмас.

Ё тавба, аскарлар тўрт тарафдан отаётган ўқлар худди кўринмас пўлат деворга бориб урилаётгандай учкунланиб, ҳар ён сачраяптими? Демак, кеманинг учолмагани, ҳамон жойида тургани аниқ. Аскарларнинг бир иш чиқариши амри маҳолга ўхшайди. Танкларни ишга солиш керак!

Кемани чор-атрофдан қуршаб олган «денгиз тошбақа»ларининг ҳамма ёқни ларзага келтириб отган ўқлари ҳам зое кетди.

«Оббо, лаънатилар-эй! Бу қанақа қотишмадан тайёрланган кема экан? Ракета отишга тўғри келадими дейман?»— хаёлидан ўтказди генерал, ҳамон кўнглидан алланечук хавотир ҳисси аримай.

Шу пайт қарама-қарши йўналишда учаётган қирувчи уочқларнинг икки нафари пастга, номаълум кема турган тарафга шўнғиди-ю, генералнинг буйруғи билан аввал бир жуфт, кейин яна бир жуфт ракетани қўйиб юборди.

Айни шу маҳал кемани ўраган аскарлар ҳайратдан қичқириб юборишди. Кема яна шаффофлашиб, аста-секин ўзининг қумушранг тусини ола бошлаганиди. Лекин кетмакет келиб урилган ракеталар туфайли ҳамма ёқни гумбурлаган овозлару кўм-кўк тутун қоплаб, ҳеч нарса кўринмай қолди.

Дилидаги ғулғула тобора ортиб бораётган генерал Нажот Оллоёр, чамаси, парчаланиб кетган кеманинг тепасидан бир неча нозик нур оқими юқорига — коинот қаърига отилганини пайқади. Лекин бунинг нималиги ҳақида ўйлаб кўришга ҳам улгурмади. Чунки тутун бирмунча тарқаб, кўз ўнгида даҳшатли манзара намоён бўлди. Ҳозиргина номаълум кема турган жой ўрнида кекса қайрағоч пўстлоғидай буришиқ ва шилимшиқ танали баҳайбат бир маҳлуқ чўзилиб ётар, унинг танасидан кўнгилни оздирувчи кўм-кўк суюқлик чиқа бошлаган эди. Маҳлуқнинг ҳайбати эртақлардаги аждаҳолардай улкан бўлиб, кўриниши жуда ғалати: ўнлаб «бош»лари ва панжасимон «қўл»лари узлуксиз кўтарилиб-тушиб, буралиб-эшилиб турар эди. Ҳадемай унинг танаси қуриб қолди-да, ўзи дум-думалоқ шарсимон шаклга кирди ва жойидан кўтарилганча, ўзини ўраб турган аскарлар сари шиддат билан учиб кетди.

* * *

Мутлақо махфий! Ҳукумат номаси

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Саркотибига

Муҳтарам Саркотиб!

Ирот ҳукумати ғайриоддий тузилишдаги ҳарбий уочқ давлат чегарамизни қўпол равишда бузиб, мамлакат жануби-шарқий ҳудудидаги Қумуштоғ тизмалари этагига кўнганини Сиз жаноби олийларига маълум қилади. Сўнги маълумотларга қараганда, кема на АҚШ ва на Шўро Иттифоқига тегишли. У билан алоқа боғлаш борасидаги барча уринишларимиз беҳуда кетди. Кема учувчилари биз билан тинч мулоқотга киришишдан мутлақо бош тортишди. Орадан кўп ўтмай бизга номаълум йўсинда, турган жойида кўздан ғойиб бўла бошлади. Унинг давлатимизга қарашли стратегик нуқталар устидан учиб ўтганини ҳисобга олиб ва кўпгина давлат сирларимизни қўлга киритиб, ғойибона тарзда жўнаб кетишининг олдини олиш мақсадида кемани портлатишга мажбур бўлдик. Аммо Сизга шуни алоҳида таъкидлаб хабар қиламизки, кемада биз учун

мавхум йўсинда ишловчи биологик қурол мавжуд экан. Бу шундай ажабтовур қуролки, уни на ўқ олади, на бирор ракета. У ўз-ўзини бошқариш, ўз тўқималарини осонгина қайта тиклаш ва йўлида учраган жамики биологик тузилишга эга жонзот, ҳайвонот ва наботот борки, емириб, қуришиб-қовжирашиб ташлаш қурбига эга. Кема портлаши билан эркинликка чиққан бу шафқат билмас мутант юзга яқин аскарларимизни бир неча дақиқа ичидаёқ гумдон қилди. Лазер билан қуролланган генерал Нажот Оллоёр бошлиқ ҳарбий бўлинмамиз шарсимон мутантни парракли учоқларда таъқиб қилиб бормоқда. Лекин бундан бирор натижага эришиш амримаҳол, деган фикрдамиз.

Ҳозирги вақтда бу даҳшатли биологик қурол тобора катталашиб, Кумуштоғ тизмалари оша Шўро Иттифоқи сарҳадлари сари йўл олган.

Муҳтарам Саркотиб жаноби олийлари!

Сизга шуни ошиғич маълум қиламизки, зудлик билан Хавфсизлик Кенгаши мажлисини чақириб, ушбу номаълум мутантга қарши жиддий чора-тадбирлар кўрилмаса, у мамлакатимиз, шунингдек, Шўро Иттифоқининг жанубий ҳудудларидаги тинч аҳоли яшайдиган кўп жойларни тамоман хонавайрон қилиши мумкин.

Камолот эҳтиром билан,
Ирот ҳукумати Президенти

Мутлақо махфий!
Ҳукумат номаси
Шўро Иттифоқи Президентига

Муҳтарам Президент!..

(Нома юқорида келтирилган тафсилот баёнидан сўнг мана бундай давом этган):
Номаълум биологик қуролнинг тобора катталашиб бораётганлиги ва унинг Шўро Иттифоқи жанубий ҳудудларига жиддий хавф туғдириши мумкинлигини эътиборга олиб, БМТ билан яқин ҳамкорликда чоралар кўришингиз ва мутантни таъқиб қилиб бораётган ҳарбий парракли учоқларимиз мамлакатингиз сарҳадларида бетаҳдид ҳаракат қилишлари учун ижозат беришингизни Сиздан ўтиниб сўраймиз.

Самимий саломлар ила,
Ирот ҳукумати Президенти

* * *

Шарсимон мутант тирик қолган ва энди буталар оралаб шаталоқ отиб қочаётган сўнги аскарлардан бир нечасини қувиб етгач, бир қанча илонсимон узун «қўл»ларини худди ўқдай отиб, уларни ҳам ўраб-чирмаб ўз «бағри»га олди. Лаҳза ўтмай, «шар»нинг остидан шўрлик аскарларнинг қорайиб кетган суяклари ва мажақланган қуролларнинг темир парчалари кетма-кет тўкилиб тушди. Сўнгра бу ғаройиб мавжудот шарқ тарафдаги кумушранг тоққа қараб жилди. Ажабо, у генерал Нажот Оллоёр бораётган паррак учоққа эътибор ҳам бермасди. Чамаси, уни фақат ўсимлик ва жонли мавжудотларгина қизиқтирарди.

Уфқда яна учта парракли учоқ кўринди. Булар яқинда генерал чақиртирган қўшимча кучлар эди.

Даҳшат ва саросимадан ранги доқадай оқарган Нажот Оллоёр ўта асабий кўринар, шунинг учунми, парракли учоқдаги капитан билан сержантга бераётган буйруқлари ҳам узук-юлуқ эди.

— Лазер!.. — хитоб қилди у бирдан, пастда тоғ бағри бўйлаб юқорига кўтарилаётган мунтантга ҳаяжон билан тикиларкан. — Дарҳол лазерни ишга солинглар!

Бақалоқ юзли барзанги капитан сержантга имо қилган эди, у орқадан автоматсимон квант генераторини олиб, эшик ёнига ўтди.

— От! — қичқирди генерал пастдаги шарсимон маҳлуқнинг дуч келган арчага ўзини урганини ҳайрат билан кузатаркан. Мана, у арчани ўпқондай ичига тортди. Лаҳза ўтмай ҳамон олға жилаётган мутантни ортида қуриб-қовжираб қолган яланғоч дарахт танаси кўринди. «Шар» шу ондаёқ сезиларли даражада «семириб» улгурган эди.

Сержант квант генераторининг нилини шарсимон мутантга тўғрилаб, тўғмани босди. Парракли учоқнинг шовқинига лазернинг бўёқ гувиллагани қўшилиб, қулоқни қоматга келтирди. Ажабо, маҳлуқ худди ари чаққан одамдай сесканиб, ирғиб тушди. Юмалоқ танасининг жаҳаннамий нур теккан қисми худди пичоқ билан қирқилгандай палахса-палахса бўлиб бўлина бошлади. Лекин нур тўфайли ажралган тўқималар шу заҳоти бир-бирларига туташиб, ўзаро яна чиппа ёпишиб қолаверди.

— Йўқ, бу ҳаддан зиёд хавfli маҳлуқ! — қичқирди генерал, бешбаттар асабийлашиб. — Аждаҳонинг ўзгинаси! Агар тезда жилов қўлга олинмаса, сайёрамизни чинакамига хонавайрон қилиши ҳеч гапмас!

Генералнинг лазер қурилмасига қарата ҳафсаласиз қўл силтаганини кўрган барзанги капитан сержантга:

— Бас қил, фойдаси йўқ,— деди овозини пасайтириб.

Шарсимон махлуқ йўл-йўлакай арчаларни «ямлаб», ҳамон юқорилаб бораркан, атрофида гирдикапалак бўлаётган парракли учоқларга сира эътибор қилмас, уни Ернинг қишин-ёзин кўм-кўк бўлиб яшнаб турувчи дарахтлари кўпроқ қизиқтирар эди.

* * *

Мутлақо махфий!
Ҳукумат номаси
Ирот ҳукумати Президентига

Жаноб Президент!

Бизни мамлакатимизнинг жанубий ҳудудларидаги жиддий хавфдан огоҳ қилгангиз учун Сизга самимий миннатдорчилигимизни билдирамыз. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Хавфсизлик Кенгашидаги мухтор вакилимизга бу фавқулудда масала билан дарҳол шуғуллана бошлашга кўрсатма берилди. Номаълум хавфга қарши ҳамкорликда курашиш мақсадида ҳарбий учоқларингиз иттифоқимизнинг жанубий ҳудудларида бетаҳдид ҳаракат қилишлари учун ижозат этилди. Бу ҳақда чегара кўшинлари кўмондонлигига тегишли фармон берилди.

Дўстона салом билан,
Шўро Иттифоқи Президенти

Шўро ҳукумати раҳбарининг бу номаси билан рация орқали танишган генерал Нажот Оллоёр айтарли хушнуд бўлмади. У парракли учоқнинг очиқ ойнаси орқали ҳамон илгарилаб бораётган шарсимон махлуққа ғамгин тикиларкан, ўйга толган эди. «Нафсиламрини айганда, уларнинг қўлидан нимаям келиши мумкин? Хўш, таъқиб қилиб чегарага ҳам етиб бордик, дейлик. У ёғида Ўзбекистоннинг қадимий шаҳарлари бошланади. Шарсимон мутант одам овлашга киришаркан, борган сари «семираверади». Тўрт қаватли бинодай йириклашгач, ови янада юришади. Кўчаларда одам зоти қолмагач, дарахтларни ямлашга тушади. Турфа мевали дарахтлару хиёбонларга чиройлик қилиб экилган арча дарахтларини... Дарвоқе, арча... Арчалар ёрдамида иш тутилса-чи?.. Айтайлик, шарсимон махлуқнинг олдига ҳар ярим чақирим масофада арча шохи ташлаб борилса, у «емиш» ортидан бамисоли итдай эргашиб келаверади. Шу тариқа уни сайёрамизнинг истаган нуқтасига бошлаб бориш мумкин. Лекин қаерга?..»

Нажот Оллоёр бир вақтлар ҳарбий академияда янги кимёвий қуроллар яратиш устида тадқиқот ишлари олиб борган, бу соҳада ҳатто шўро олимлари билан ҳам ҳамкорлик қилган эди. Генерал инглизларга қарши, сўнгра Шўролар ташаббуси билан бошланган катта урушларда қатнашган, кўп янги қуролларни билар, лекин бунақанги биологик қуролни етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган эди.

...Уни қаерга бошлаб борса бўларкин?.. Кучли радиация мавжуд жойгами? Масалан, Чернобил қаҳрабо станциясига... Менимча, фойдаси йўқ. Лазер таъсир қилмади-ку, ахир...

Шарсимон махлуқ ва унинг изидан таъқиб қилиб бораётган парракли учоқлар битта тоғ чўққисидан ошиб ўтишди. Уртадаги торгина водий бўйлаб катта илонизи сойлик ўтарди. Сойда кўм-кўк зиллол сув илонизи ўзани бўйлаб шиддат билан оқар, тошлар ва харсангларга урилиб, атрофга инжудай оппоқ кўпиклар сочар эди. Мутант йўл-йўлакай арчаларни «ямлаш»да давом этиб, пастга интиларкан, йўлни тўппа-тўғри кейинги энг яқин арча томонга қарди. Демак, у ўзига керакли нарса ёки мавжудотларни олисдан сезиш қобилиятига эга!..

Сой бўйига яқинлашганда, генералнинг миясига яна бир фикр келди.

— Ноль тўққиз билан алоқа боғла,— буюрди Нажот Оллоёр орқасидаги капитанга, яна радиомикрофонни қўлига оларкан...

Орадан бир неча фурсат ўтгач, ёнига қизғиш рангда катта-катта қилиб 09 рақами ёзилган парракли учоқ сой соҳилига қараб учиб кетди. У сой бўйига қўнғач, ичидан бир аскар отилиб чиқиб қўлидаги сувдонга сув тўлдирди, кейин қайтиб ўтириши билан парракли учоқ шарсимон махлуқнинг тепасига учиб борди-да, бир зум муаллақ қотди. Худди шу дақиқада ҳалиги аскар деразадан сувдон чиқариб, «дшар»нинг устига сув қуйиб юборди. Махлуқни синчковлик билан кузатаётган генерал алам билан тиззасига бир урди. Сув мутантнинг «келка»сига тегиши ҳамон вижиллаб қайнаб, буғланиб кетган эди.

— Ие, ҳарорати жуда баланд-ку?! — хитоб қилди бақалоқ капитан, ҳайрат ичида махлуқдан кўз узмай.

— Минг лаънат!.. — деди генерал бешбаттар фиғони ошиб, кейин пича ўзини босиб олгач, буюрди: — Энди мени давлат департаменти билан боғла!

Унинг ўйчан кўзларидан қатъий бир фикрга келгани кўриниб турарди.

* * *

Мутлақо махфий
Хукумат номаси
Шўро Иттифоқи Президентига

Жаноб Президент!

Номаълум махлуқ-мутантнинг Ўзбекистон шаҳарларига бостириб киришининг олдини олиш мақсадида, шунингдек, унинг узлуксиз арча истеъмол қилишга мойиллигини эътиборга олиб, қишлоқ меҳнаткашларимизни тоғлик туманларда арча шохлари кесишга сафарбар этдик. Бу шохларни ҳозироқ юк машиналарида Ўзбекистон чегарасига етказиб беришга тайёрмиз. Чегарада юкларни қабул қилиб олишни уюштиришингиз ва бизга ёндош жумҳуриятда ҳам арча кесиш ва генерал Нажот Оллоёрнинг тавсиясига биноан уларни тегишли жойга етказиб беришни ташкил этишингизни мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Камоли эҳтиром ила,
Ирот ҳукумати Президенти

Ўзбекистон жумҳурияти президенти нимадандир фиғони чиққан, аллаким билан телефонда асабий гаплашар эди.

— Бу ёзувчилари тиниб-тинчишадими йўқми ўзи? Қачон қараманг гуруҳбозлик, лўттибозлик. Бизлар ўйлиб-тирилиб халқнинг ғамини чекаймиз-ку, булар нуқул бир-бирининг тагига сув қўйиш билан овора. Тунов куни дордан қочган бир ёзувчингиз — ўзи шапалоқдай иккита китобча ёзганми-йўқми, худо билади, — ҳузуримга кириб, менга ҳам амал берсангиз, дейди. Бу қандай гап, ахир? Кап-катта одам, уят эмасми?! Ёзувчиларга ҳам бераямиз амални. Барча ҳамюртларимиз қатори зўрларига бераямиз. Ҳамма шароитларни яратаямиз...

Шу пайт эшик очилиб, остонада қирқ беш ёшлардаги ўрта бўйли, чуваккина ёрдамчиси пайдо бўлди.

— Маъзур тutasиз, — деди у паст овозда Президентнинг тепасида энгашганча, — сизни ҳукумат телефонида катта Президент йўқлаяптилар.

— Хўп, майли, — деди Президент гапга яқун ясаб, — сиз билан бу мавзуда яна батафсил гаплашамиз. Менга марказдан қўнғироқ бўлиб қолди. Соғ бўлинг!..

Президент бир телефон дастагини қўйиб, иккинчисини олди. Ёрдамчиси унинг имоси билан эшикка йўналди.

— Алло, эшитаман, саломалайкум!

— Салом, вақтимиз ўта зиқлигини эътиборга олиб, асосий гапга ўтаман. Чегарадан жуда ташвишли хабар олдик. Қандайдир номаълум махлуқ — мутантми-ей, аждарҳоми-ей, қўшни мамлакатдан ўтиб, Термиз шаҳрига яқинлаша бошлабди. У йўлида дуч келган жонзотни ҳалок қилармиш. Хуллас, олдимизда ақл бовар қилмайдиган яна бир жиддий муаммо кўндаланг турибди. Уни зудлик билан ҳал қилишимиз керак. Туркистон ҳарбий округи қўмондонини ёнингизга олиб, ҳозироқ Термизга учинингиз шарт. Иложини топсангиз, биолог олимлардан ҳам битта-яримтасини ҳамроҳ қилиб олинг. Бу ишга Давлат Хавфсизлиги Қўмитаси ҳам жалб этилган. Чегарада Ирот армиясининг генерали жаноб Нажот Оллоёр билан учрашасиз. Дарҳол биргаликда чора кўриб, натижасини кечиктирмасдан айтарсиз. Тушунарлими?

— Тушунарли, лекин...

— Ҳеч қандай лекин-бекини йўқ. Вақтимиз жуда зиқ, деб айтдим-ку... Оқ йўл!..

Жумҳурият президенти ҳеч қачон Шўро Иттифоқи президенти билан бу вақтда ва бу тарзда гаплашмаган эди. Тўғри, унинг бот-бот асабийлашгани, қизишганининг гувоҳи бўлган, лекин унинг бу даражада саросимали ва хавотирли овозини биринчи эшитиши эди. У паришонхотирлик билан дастакни жойига қўяр экан, столига маҳкамланган қора тугмани босиб, ёрдамчисини чақирди. У йигит кириб келиши билан бурюди:

— Армия генерали ўртоқ Фуженкони чақиринг. Ҳозироқ етиб келсин. Президентнинг зарур топшириғи хусусида, денг.

— Иван Васильевич ҳозиргина қўнғироқ қилиб, ҳузурингизга келаётганини айтувди.

— Демак, унга бизлардан бурун хабар етибди-да. Қизиқ... У ҳолда... Фанлар академиясида Аскар Холмуродов деган ёш бир академик бор, танисангиз керак. Биотехнолог. Президент билан бирга Термизга учиб кетишингиз керак экан, денг. Тезда етиб келсин. Кейин қўналғага сим қоқсангиз, учоқ ҳозирлашсин.

— Хўп бўлади, — ёрдамчи бош ирғаб эшикка отланди.

Ўзбекистон Президенти ўйчан ниғоҳини тўғрисидаги бир нуқтага қадади. «Эй худо, бу яна не савдо бўлди?..»

Генерал Нажот Оллоёр ҳамроҳлари билан парракли учоқда шарсимон маҳлуқ изидан Амударё узра учиб ўтиб, Шўро ҳудудига кириб борганида, рўпараларидаги уфқда биқинига қизил юлдуз шакли туширилган парракли учоқ кўринди. Бу — Узбекистон жумҳурияти президенти бошлиқ Шўро ҳокимияти вакиллари тушган учоқ эди.

Мутант айна маҳалда дарё ёқалаб ястаниб ётган дашти-биёбон осмони узра шовилмай олға интиларди. Генерал харитага қараб, унинг Термиз томонга йўл олганини пайқади. Дарё ёнидан дашт йўли ўтган, йўл ёқалаб эса, чегара эмасми, ҳар жой-ҳар жойда соқчилар турадиган миноралар қатори кўзга ташланарди. Йўлнинг нариги чекка-сидан устига брезент ёпилган «Газик» машина учиб келарди.

— Йўл ёқасига кўндир,— буюрди генерал учувчига.

Ерга кўнишганида, Нажот Оллоёр бир зум кўзини юмди. Чарчоқ ва узлуксиз асабийлашиш ўз ичини қилаётганди. Вожаб, шу пайт генералнинг — гарчанд кўзлари юмуқ бўлса ҳам! — кўз олди ёришиб, шундоқ бурнининг устида қизил, яшил, бинафша, қора ранглар жилвалана бошлади. Сўнгра кутилмаганда бу ранглар худди тумандай чекиниб, уларнинг ўрнини чор-атрофи қум саҳросидан иборат митти денгиз эгаллади. Денгиз суви негадир қоп-қора эди. Денгиз атрофини қуршаган даштда эса, қумлоққа ярим ботган, қийшайган, матчалари синган эски кемалар, катта-кичик қайиқлар кўзга ташланарди. Шу пайт денгиз устида нуқтадай шаклда ҳалиги шарсимон маҳлуқ пайдо бўлди.

— Ахир, бу — Орол-ку! — Шартта кўзларини очган генералнинг кўксидан нидо отилиб чиқди. Ҳеч нарсага тушунолмаган ҳамроҳлари унга ҳайрон бўлиб тикилишди. У эшикни очиб, сакраб пастга тушди-да, асабийлашиб у ёқдан-бу ёққа одимлай бошлади. Нажот Оллоёр асл мусулмон, ҳудожўй одам эди. «Бу нима? Тушимми, ўнгимми? Туш бўлса, таъбири қандай? Худо нималарни кўнглимга солди ўзи?..»

Ортиқ хаёл суришга вақт қолмаган, чунки бир томондан ҳалиги «Газик» машина келиб тўхтаган, булар — Давлат хавфсизлиги қўмитаси ходимлари ва чегарачи офицерлар эди, иккинчи томондан эса, биқинига қизил юлдуз шакли туширилган ҳаворанг парракли учоқда Президент ва унинг ҳамроҳлари кўнишган эди.

* * *

Салом-алиқдан сўнг шарсимон маҳлуқни кузатиб, дарров муҳокамага ўтишди. Мутант билан боғлиқ тафсилотларни эшитган Президент аввал ҳаяжонга тушди, кейин қаттиқ хафа бўлди. «Шўрлик халқимизнинг бошида шу ташвиш ҳам бор экан-да энди...»

— Хўш, энди нима қилишни маслаҳат берасиз? — сўради у бирдан ўзини қўлга олиб.

— Уни шаҳардан чеккага, даштга бошлаш керак,— деди Нажот Оллоёр қатъий оҳангда.

— Арча шохлари ёрдамида уни истаган тарафга йўналтириш мумкин, денг?

— Худди шундай.

— Чамамда, арчаларни таший бошлашди, шундайми, ўртоқ Фуженко? — дея ёнидаги ҳамроҳларидан бирига ўғирилди президент.

— Худди шундай,— жавоб берди Туркистон ҳарбий округи қўмондони, эллик беш-олтмиш ёшлар атрофидаги тикқомат генерал.— Ҳарбийларимиз арча шохлари ортган элликта вездеходда чорак соат аввал чегарадан йўлга чиқишди. Яна ярим соатда етиб келишди. Худди шундай яна элликта вездеход Китоб шаҳридан келяпти.

— Хўп, яхши. Лекин уни қайси даштга бошлаймиз?

Нажот Оллоёр бу сафар жавоб беришга шовилмади. У иккиланаётган эди.

— Биламан, сизлар худога ишонмайсизлар,— деди у негадир каловланиб.

— Нега энди? — аянчли бир тарзда кулумсиради Узбекистон Президенти (ҳозир сира кулгининг маврида эмас эди-да).— Коммунистлар ҳақида унчалик ёмон ўйга борманг...

— Лекин худо кўнглимга солди: уни Оролга бошлаш керак!

Президентнинг энди чинакамига ғазоби ошди.

— Нималар деяпсиз ўзи?! — деди у қичқиргудай оҳангда.— Орол халқи шундоқ ҳам касалманд, қирилиб кетяпти! «Улганнинг устига тепган» қабилида иш тутган бўла-миз-ку!

— Мени тўғри тушунинг, ахир,— деди Нажот Оллоёр босиқлик билан,— Сабабини ўзим ҳам билмайман, лекин маҳлуқнинг Оролда гумдон бўлишига шахсан менинг ишончим комил.

— Бўлмаган гап! — хитоб қилди президент тобора қизишиб.— Афсона бу! Бизлар бунга ҳеч қачон йўл қўймаймиз!..

— Унда ўзларингиз биласизлар,— деди генерал маъюс оҳангда, елкасини қисиб.— Мен инсонийлик бурчим туфайли ёрдамга келганман, холос.

— Уни кимсасиз саҳрода йўқ қилишининг бирор иложи йўқми ахир? — сўради жумҳурият раҳбари, энди бир оз ҳовуридан тушиб.— Ўртоқ Фуженко, сиз нима дейсиз?

Ҳарбий округ қўмондони ҳам барча Шўро генераллари сингари фикр юритишга унчалик ўрганмаган, у ҳам юқоридан берилган буйруқнигина бажаришга устаси фаранг эди. Шунинг учунми, тусмолланиб:

— Менимча, бу шароитда марказдан одам чақириш керак, мутахассисларни...— деди.— Кейин буйруқ берсанглар, бирор иложини қилса бўлар...

Президент энди боядан бери сукут сақлаб турган барваस्ताкомат, дўнгпешона академикка мурожаат қилди:

— Бу масалада сизнинг фикрингизни билишни истардим, ўртоқ Холмуродов? Юзидан суқротона донишмандлик балқиб турган Асқар Ғаниевич шошилмай гап бошлади.

— Уйлашимча, бу — фанга ҳали мутлақо номаълум бўлган мавжудот. Балки у чинданам сунъий йўл билан тасодифан яратилган мутамах, яъни мутантлашган махлуқдир? Эҳтимол, у иротлик жаноб генерал айтаётган кемада коинотдан тушгандир? Унинг биологик қурол экани ҳақидаги тахминга ҳам қўшилиш мумкин...

— Тушунарли. Лекин уни қайда ва қай тариқа йўқ қилсак бўлади? Бизларни шу масала қизиқтиради.

— Уйлашимча, биз бу ерда дунё тарихида кўз кўриб-қулоқ эшитмаган ғаройиб ҳодисага дуч келиб турибмиз. Мана, сиз уни бирор кимсасиз саҳрода гумдон қилишнинг бирор иложи борми, деб сўраяпсиз. Маълумки, ҳар қандай саҳрода ҳам ўзига хос биологик ҳаёт бўлади. Ҳаёт бор жой эса, анави махлуқ учун — озуқа манбаи. Шундай саҳро топиш керакки, у ерда ҳеч қандай ҳаёт асари бўлмасин, нафас олиш ҳам қийинчилик туғдирсин. Ана шундай омоло жой — қуриётган, туз ва ҳар хил тузсимон заҳарли моддаларга тўлиб-тошган Орол соҳиллари. Ахир, халқимиз «заҳарни заҳар кесади», деб бежиз айтмаган. Шуларни эътиборга олиб, мен иротлик жаноб генералнинг фикрида жон бор, деб ҳисоблайман.

— Бунинг айнан сизлар ўйлагандек бўлишига ким кафолат бера олади? Мабодо у Оролда ўлмаса нима бўлади?

— У ҳолда,— гап қўшди генерал Нажот Оллоёр,— махлуқни йўқотишининг бирор ўзга чорасини топгунимизча уни истаган бошқа саҳрога бошлаб бораверишимиз мумкин... Фақат... кўпроқ арча шохлари жамғаришимизга тўғри келади, холос.

Президент ҳар қандай масалани шартта-шартта ҳал қилишни яхши кўрайдиган, чўрткесар одам эди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. У саҳро узра тобора узоқлашиб бораётган шарсимон махлуққа тикиларкан:

— Бўпти, келишдик! — деди қатъий оҳангда.— Бўлмаса, олислаб кетмасидан уни оролга буриглар! Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ҳам бутун масъулиятни сиз билан бизнинг зиммамизга юклабди. Вазият ўта жиддий. Илло, энди бизга дунё кўз тикиб турибди...

Худди шу чоқ йўлнинг нариги бошида дарё ёқалаб келаётган вездеходлар сафи кўринди. Уларнинг устига арча шохлари ортилган эди.

* * *

Орадан чамаси икки соат ҳам ўтмай, башарият тарихида мисли кўрилмаган ғалати карвон йўлга тушди. Олдинда президент, унинг ҳамроҳлари ва йўл кўрсатувчи мутахассислар ўтирган парракли учоқ учиб борар, кетма-кет пастда арча ортган вездеходлар сафи елар, улар ҳар икки юз-уч юз газ масофада биттадан арча шохи қолдиришар, уларнинг орқасидан эса, шарсимон махлуқ худди қармоққа илинган балиқдай судралиб, саҳро узра соатига тахминан ўттиз-қирқ чақирим тезликда учиб борар эди. Нажот Оллоёр бошлиқ Ирот ҳарбийлари тушган парракли учоқ карвоннинг охирида кетарди. Президентнинг «ватанларингга қайтаверинглар» деган таклифларига қарамай, генерал ишни ниҳоясига етказишни лозим топганди.

Саҳролар, пахтазорлар, сойликлар, қир-адирлар ва тепаликлар оша йўл босишаркан, вақти-вақти билан юки соб бўлган вездеходлар ўрнини бошқалари эгалларди. Шу тариқа, ғаройиб карвон кечани кеча, кундузни кундуз демай олға интиларди.

Нукусга ўн чақиримча қолганда, мутамахнинг авзоида ўзгариш юз берди. У кутилмаганда истиқболидаги «озуқа»лардан воз кечиб, шаҳар тарафга йўл солди.

Жон-пони чиқиб кетган одамлар саросимага тушиб қолишди. Агар махлуқ шаҳарга кириб борса, воқеалар қандай тус олишини яхши тасаввур қилган Нажот Оллоёр рация орқали арчаларни энди ҳар эллик газ масофада қолдиришни тавсия этди. Шу йўл билан махлуқни ўзларига яна эргаштиришга аранг муваффақ бўлишди.

Ниҳоят, бир вақтлар лиммо-лим денгиз туби бўлган, энди эса куш учса қаноти, одам юрса оёғи куяйдиган ўлик саҳрога айланган заҳилранг Орол соҳиллари бошланди. Олисда қумлоққа ярим ботган турфа-туман кемалар, катта-кичик қайиқлар кўринди. Денгизгача яна юз чақиримдан зиёд йўл босиш керак эди.

Энди шарсимон махлуқ «семириб», тўрт қаватли бинодай катталашиб, кўринишининг ўзиёқ уни кузатиб бораётганлар қалбини даҳшатга сола бошлади. Уни тамомила йўқотишга шубҳаси тобора ошиб бораётган Президент асабийлашиб, парракли учоқда

ўзини қўярга жой тополмай қолди. У ёнидаги ёш академикни бот-бот саволга тутар, жавобларидан унчалик қониқиш ҳосил қилмас, боз устига унинг ҳамма академикларга хос ўта хотиржамлиги жиғига тега бошлаган эди.

— Энди у тезлигини камайтира бошлаши керак,— деди Холмуродов, дераза орқали шарсимон махлуқни кузатишда давом этиб.

— Нима учун? — Сўради президент хавотирга тушиб.

— Чунки бу ернинг ҳавоси бузуқ, нафас олиши қийинлашади.

— Ҳали у нафас ҳам оладими?

— Албатта-да. Ҳар ҳолда биологик мавжудот-ку.

Пича сукутда қолган президент яна олимни саволга тутди:

— Дарвоқе, маҳлуқ нега энди арчага бунча ишқибоз?

— Чунки арча ўзидан бошқа ўсимликларга нисбатан кўпроқ кислород чиқаради.

Боз устига унинг таркибида мутамах учун ўта тўйимли ҳар хил ёғсимон, мутаген таъсирга эга моддалар ҳам мўл-кўл-да.

Чинданам, кўп ўтмай мутамах тезлигини камайтирди. Шунда рация қурилмаси орқали Нажот Оллоёрнинг ҳаяжонли овози эшитилди:

— Жаноб Президент, маҳлуқ ўзидан қандайдир кўзимтир суюқлик чиқара бошлади!

Академик Холмуродовнинг кўзлари бирдан чақнаб кетди.

— Жуда соз! — деди у ҳаяжонини аранг босиб.— Емирилиш бошланди.

Президент унга томон кескин бурилди:

— Емирилиш?

— Ҳа, танаси емирила бошлади. Фанда буни автолиз дейилади. Энди орқага қайтишга интилмаса гўрга эди.

Орада ярим соат ўтмай, саҳрода туз бўрони бошланиб, олисда асоси осмонга қараган улкан қуюн пайдо бўлди. У шиддатли тезликда ғаройиб қарвон жилаётган жойга яқинлашиб келар эди.

— Арчаларни қуюн йўналишига ташланглар! — қичқирди Холмуродов бор овози билан. Азбаройи зўриққанидан кенг пешонасидан тер томчилари сизиб чиққан эди. Генерал Фуженко унинг буйруғини зумда вездеходларга етказди.

Яна бир неча фурсатдан сўнг таркибида гербицид, пестицид сингари заҳарли моддалар тўлиб-тошган бу мудҳиш қуюн шарсимон махлуқ ёнига етиб келди-да, гувлаб уни «ялаб» ўтди. Улар тўқнашган жойда бамисоли яшин чақнаб, ер-кўк жунбушга келди. Оламнинг борлиқ заҳар-заққумлари жамланган бу жаҳаннамий нуқтадан отилган унсиз оҳ-фарёд гўё бутун Коинотга таралаётгандай эди. Мутамахнинг уюрма тегиб ўтган қум барханидай катта бўлаги шу заҳоти емирилиб, эриб тушди.

Шундан кейин у фавқулодда шахдидан тушиб, тошбақа юриш қила бошлади. Танаси ҳам сезиларли даражада кичрайиб бораётгани яққол кўриниб турарди.

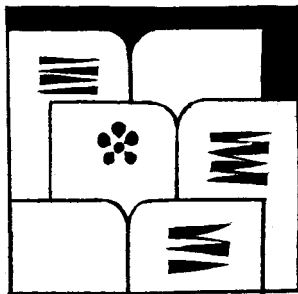
— Йўқ, у энди орқага қайтолмайди! — деди академик ҳаяжон ичида худди ёш боладай суюниб.— Қуввати етмайди. Узиям айна кушандасига йўлиқди. У энди бир неча дақиқадаёқ адойи тамом бўлади!..

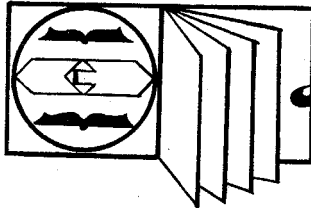
Азбаройи хурсанд бўлиб кетганидан Президентнинг кўзлари ёшланди. У бир неча йилга татигудек ўтган сўнгги кунлар мобайнида илк марта енгил нафас олди.

— Жавҳарга тушган ишқордай эриб кетади!..— деди академик ҳамон мамнунлигини яширолмай.

— Э, худо! — хитоб қилди президент овози титраб.— Халқимизга минг бор букилиб таъзим қилсак арзийди! Бу жойларга коинотдан тушган шундай даҳшатли махлуқ ҳам бардош беролмади, у эса ҳалиям чидаб яшаяпти!..

У чуқур изтироб билан ҳамроҳининг забардаст елкасига қўлини қўйди.

ЎРГАНГАН КЎНГИЛ...

Давлат тили ҳақидаги Қонун ижросининг сушлашиб бораётгани ўз эли, ўз тилига эътиборли, эътиқодли кишиларни ташвишга солмоқда. Қонун белгилаб берган тадбирларнинг бажарилиши миллий басирлиги фикри ожизликка, тўраларча беписандлигу лоқайд худбинликка юзма-юз келиб қолди. Давлат тили мақомининг амалий мавқега интилиши қатағон йилларда қарор топган адолатсиз лисоний вазиятни сақлаб қолиш йўлидаги ҳаракатларга бирмунча жон бағишлагандай. Марказий рўзнама ва ойномаларда чоп этилаётган хабарларни, куюнчақлик билан ёзилаётган мулоҳазаларни ўқиб бунга ишонч ҳосил қилиш қийин эмас. Бинобарин, миллий тил мақомига чоҳ қазийётган кучлар узлатга чекинмоқчи эмас. Улар ичдан ҳам, тошдан ҳам гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона ҳаракат қилишмоқда. Сир эмас, она тили мақомининг моҳиятини идрок этиш нари турсин, бу хусусда ўйлашга, мулоҳаза юритишга эътиборсизлик қилаётган ёки буни мутлақо истамаетган миллатдошларимиз ҳам анчагина. Тилдаги тенгсизлик тарафдорлари, адолатсиз лисоний «мувозанат»ни тарғиб қилаётганлар Зарафшон шаҳрини Златогорск деб янгидан номлаш талаби билан чиқаяпти. Хуллас, тил ҳақидаги қонун ижросининг фаол имконияти ва унга зид худбин кайфият бугунги кунда бир-бирига рўбару келди.

Бунинг сабабларини, бизнингча, ҳозирги давр миллий тил сиёсатидаги турли хил нуқтаи назарлар ва амалий йўналишлардан излаш лозим.

Кези келганда айтиш керак, турғунлик даврида, ҳатто «тил сиёсати» атамасининг ўзи деярли истеъмолдан чиқарилиб, «миллий тиллар қурилиши», «тиллارни режалаштириш» ёки «тиллار маданиятини такомиллаштириш» сингари тумтароқ ва чучмал ифодалар билан алмаштирилган эди. Мана шу ақида қон-қонимизга сингиб кетган эканми ё тил муаммосини сиёсат билан боғлаб талқин этишдан қўрқишми, ҳарҳолда, «тил сиёсати» ифодасини ишлатишга ҳозир ҳам эҳтиёткорлик билан ёндашилмоқда. Бу турғун тасаввур жумҳуриятларнинг миллий давлат тили мақомига эришиш ҳаракатига соя ташламоқда; миллий тил сиёсати тушунчасини турфа тарзда талқин этишга сабаб бўлмоқда.

Тил сиёсати дейилганда, энг аввало, давлатнинг миллий тил тараққиётига таъсир этиш мақсадида амалга оширилаётган чора-тадбирлари назарда тутилади. Ўзбек тилига давлат мақоми берилиши ҳозирги миллий сиёсатнинг таркибий қисми. Бу муҳим ижтимоий-сиёсий масалани миллий мустақиллик муаммоларидан айри қараб бўлмайди.

Лекин Иттифоқ шартномаси лойиҳасида «Шартнома қатнашчилари миллатлараро алоқа воситаси бўлиб қолган рус тилини ССЖнинг давлат тили деб эътироф этадилар», деб қайд этилган. Ахир, етмиш йилдан бери рус тили давлат тили мақомида амал қилиб келмадимми?! Агар Иттифоқ шартномаси лойиҳасидаги мана шу модда қонун тусида эътироф этилар экан, жумҳуриятларнинг давлат тили ҳақидаги қонунларининг амалга ошириш ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Чунки бундай шартнома марказлаштирилган тил сиёсати ҳам расман, ҳам амалан қонуний тус беради. Лисоний адолатсизлик яна олдинги ҳуқуқий мақомига эришади. Оқибатда, миллий тиллар яна суғлиғича, тор фаолият майдонига кириб қолаверади. Эски ҳаммом, эски тос. Шартнома лойиҳаси мана шу тенгсиз, адолатсиз лисоний вазиятни эътироф этишга ундайди. Эътироф этиш эса ягона мажбурий давлат тилини тан олиш, миллий тилларнинг мустақиллигидан, уларнинг эндигина эришган қонуний мақсадидан воз кечишга ундайди.

Марказий матбуот (шунингдек, кўпчилик рус тилшунослари ҳам) миллатлараро алоқа тилига давлат мақоми бериш зарурлигини жумҳуриятларда қабул қилинган тил ҳақидаги қонунлар билан боғламоқдалар. Улар миллий тилларнинг давлат мақоми олиши рус тилининг таъсири ва ҳаракат майдонини торайтиради, рус тилида гаплашувчиларнинг ҳуқуқига халал беради, деб ўқидирмоқдалар. Лекин миллий тилларнинг давлат мақомига эришуви ўша тилларнинг фаол тараққиётини, миллий маданиятнинг равнақини ўйлаб амалга оширилди-ку! Она тили давлат мақомининг қонун йўли билан тикланиши адолатсиз лисоний вазиятни тўғрилаш, тил экологиясини таъминлаш, хуллас, миллий ўзликни англаш йўлида қўйилган мажбурий тадбир эканлигини ҳеч ким яшираётгани йўқ. Бундай йўл туттиш фаол ва ҳоким тил тазйиқидан холос бўлиш ҳамда ўз-ўзини муҳофаза қилишнинг зарур шарти эканлиги кўпчиликка бугун аён.

Рус тилининг эса бундай тадбирга эҳтиёжи йўқ. Ижтимоий-иқтисодий шароит унга жуда катта имтиёз яратиб берган. Бу имтиёз ҳар қандай давлат мақомидан ортиқ бўлса ортиқки, асло кам эмас. Уни, В. И. Ленин кўп бор таъкидлаб ўтганидек, иқтисодий муносабатларнинг ўзи қарор топтирган.

В. И. Ленин, либералларнинг агар Россия бирлашган ва бўлинмас давлат экан, демак, у битта умумдавлат тилига эга бўлиши ва бу тил, албатта, рус тили бўлиши керак, деган нотўғри қарашларини «тескари мантиқ» деб баҳолаган эди. У «Мажбурий давлат тили керакми?» деган мақоласида «Либераллар позицияси — хийла «маданийроқ» ва «нозикроқ»дир. Улар маълум доирада (маса-

лан, куйи мактабда) она тилига йўл қўйилишига тарафдордирлар. Аммо, шу билан бир вақтда, улар мажбурий давлат тили бўлишини ёқлайдилар. Бу тил, гўё «маданият» манфаатлари учун, «бирлашган» ва «бўлинмас» Россия манфаатлари ва ҳоказолар учун зарур эмиш», деб киноя қилган ва «бир қўлини (ошкора равишда) демократияга узатадиган, иккинчи қўлини эса крепостникларга ва полицияга (оркаворотдан) узатадиган савдогарларга» ўхшатган эди.

Тўғри, давлат тили, умумда давлат тили деган атамалардан воз кечиш кераклигини, бунинг ўрнига умумий ёки расмий тил деган атамани ишлатишни таклиф қилаётганлар ҳам бор. Бу билан масаланинг моҳияти ўзгариб қолмайди.

Партия ва ҳукуматимиз 70 йил давомида қабул қилган ҳужжатлар ва қарорларнинг деярли барчасида миллий тилларнинг тенг ҳуқуқлиги, уларнинг эркин тараққиётига шароит яратиб бериш зарурлиги таъкидлаб ўтилган. Айрим ҳужжатларда эса ўз тилида иш юритувчи кадрларни тарбиялаш зарурлиги, лавозимдор шахсларнинг маҳаллий аҳоли тилини билиши шарт эканлиги алоҳида қайд этилган ҳам. Бугун уларнинг бир сиёсий ўйин сифатида қоғоздагина эканлиги аён бўлиб қолди. Амалда эса бошқача кечди: ўз она тилингдан, унинг қудратию маданиятидан фахрланиш, унинг эркинлигию фаоллиги ҳақида қайғуриш миллатчилик саналди. Езилмаган бир қоида қарор топган эди: она тили ҳақидаги гапни, албатта, унинг тақдирию тараққиёти учун беқийс ҳисса қўшаётган иккинчи она тилига маҳдия айтишдан бошлаш урфга кирди. Тилшуносликка оид илмий тадқиқотларни бундай ҳамду саносиз ёзиб бўлмасди. Миллий мактаблар ва миллий маданиятлар салмоғи тарозининг албатта, тош боса олмайдиган палласига муносиб курилди. Оқибатда, русзабон аҳоли иттифоқнинг қайси бир бурчларида яшамасин, ўша ернинг тилига эҳтиёж сезмайдиган бўлиб қолди. Катта оғалиқ мавқеи, миллатлараро алоқа тили мақоми уларни бошқа миллий тилларни ўрганиш ва амалда бу тиллардан фойдаланиш ташвишидан озод қилиб қўйди. Барча жумҳуриятларда, барча маҳкамаю корхоналардаги давлат идора бошқаруви фақат рус тилида олиб бориладиган, бу тилни яхши билмайдиганлар раҳбарлик ишига яқинлаштирилмайдиган бўлди, миллий мактаблар сони камаю борди. Одамлар ўз фарзандларини миллий мактабларда ўқитишни истиқболсиз, деб баҳолашга ўрганди.

Сиёсий-ижтимоий шароит тирик тилни ўлик тилга айлинтириши мумкинлигига нафақат тарих, балки биз яшаб турган даврнинг ўзи ҳам гувоҳ. Аммо бундай ижтимоий шароитнинг юзага келиши давлатнинг миллий тил сиёсати билан бевосита алоқадордир. Тирик тилни ўлдирадиган бундай лисоний вазиятни ижобий жараён, деб ўқдириш эса бориб турган худбинликдир. Ахир миллий тилларнинг ўксик ва кемтик бир ҳолга тушиши марказлаштирилган тил сиёсатининг оқибати эмасми?

Урганган кўнгил ўртанса қўймас, дейдилар. Барчага аён ўша «икки тиллиликни» иттифоқдаги кўп халқлар учун тухфа қилинган эзгулик, миллий тиллар учун нуфузли бир тақдир, деб даъво қилаётганларга нима дейсиз?

Амалдаги иккитиллилик икки тилнинг тўқнашуви демакдир. Иккитиллилик, иккимаданиятлилик фаол-ҳоким тил ва суст тобе тил ўртасидаги тангликни бартараф этолмайди. Мақоми паст, фаолияти суст тил бора-бора йўқ бўлиб кетиши тайин. Қонуний, ҳуқуқий танглик эса амалий мутаносибликни, лисоний мувозанатни белгилувчи мезон бўлолмайди.

Рус тилига давлат мақоми берилгандан кейин ўзбек тилини ўрганишга бўлган интилиш кескин камайганлиги шундан далолат эмасми! Рус гуруҳларида ўзбек тилидан таълим берувчи ўқитувчиларнинг қонуниб эътироф этишларича, тингловчилар тилимизни ўрганишдан бош тортиб, бизга битта давлат тилининг ўзи ҳам етарли, дейишаётган экан.

Жумҳуриятимизнинг тил ҳақидаги қонуни ижроси шубҳа остида қолганлигини яширмаслик керак. Шу жиҳатдан ЎзФА мухбири аъзоси ф. Абдураҳмоновнинг «Давлат тили ҳақидаги қонунга тузатиш ва ўзгартиришлар киритиш хусусидаги фикри эътиборга молик. Бу ишда чор Россияси даврида ҳам Туркистон генерал-губернаторининг маҳкама ва маъмуриятнинг барча амалдорларидан ўзбек тилини ўрганишини талаб қилингани, бунинг учун бир йиллик муддат таклиф этгани ҳисобга олинса ёмон бўлмасди. Акс ҳолда давлат тили ҳақидаги қонун ижроси мулоҳаза ва мунозара босқичидан нарига силжиши мушкул.

СССР Фанлар Академияси мухбир аъзоси, тилшунос Н. Ю. Шведова шундай ёзади: «Тил иттифоқи тилларнинг тенг ҳуқуқли фаолиятини назарда тутди: бизда эса жумҳуриятимиздаги миллий тиллар ё рус тили исканжасига туширилиб қўйилади ёки ўз-ўзини ҳимоя қилиш мақсадида ундан ажралиб, мустақил бўлишга интилади». Жумҳуриятимизнинг давлат тили ҳақидаги қонуни ҳам мана шу исканжага қарши чора сифатида қабул қилинмади!

Шуни ҳам айтиш керакки, миллатлараро алоқа тилининг — бутун жамиятнинг, барча миллатларнинг маънавий маданиятини оширишга, бошқа халқларнинг миллий биқлигини тугатишга, уларнинг билими, маърифати бўлишлари, байналмилалликни кучайтиришга қодир ягона қудратли тил эканлиги ҳақидаги талқин ҳамон авжида. Рус тили бой тафаккур хазинасига эга эканлигига шубҳа йўқ. Бу ҳақиқатни ҳадеб такрорлайверишини миллий лисоний ғурурланишга йўйиш ҳам мумкин. Лекин меъёридан ортган таъкид миннатга, бошқаларни камситишга айланишини эсдан чиқармаслик зарур. Аини пайтда, бизда, ўз она тилимиздан фахрланиш туйғуси ўтмаслашиб қолганини ҳам эътироф этиш лозим. Ўз тилига лоқайд, бепасанд кишиларда бу эзгу туйғунинг ўткирлашувига ёрдам берадиган тил таълими ва ташвиқини кучайтириш хусусида жиддий ўйлаб кўриш пайти келди. Бу иш ҳам давлат тили ҳақидаги қонун ижросининг узвий қисмига айланиши зарур. Шу жиҳатдан ўзбек тилшунослиги аниқ ишларни, фаол тарғиботни амалга ошириши, тил танқидини тиклаши ва йўлга қўйиши керак. Матбуот ёрдамида одамларга ҳозирги давр тил сиёсати муаммолари тушунтирилса, бу соҳада юзага келаётган айрим ялтироқ ифодаю шиорлар моҳиятини фаҳмлашда уларга кўмаклашилса чакки бўлмайди.

Замона зайлини қарангки, бугунга келиб, рус тилига сўзлашувчи аҳоли ҳуқуқларини муҳофаза қилиш зарурати туғилганмиш. Миллий онгнинг уйғониши миллий тўқнашувларга, жумҳуриятларнинг давлат тили ҳақидаги қонунлари русзабон аҳолининг кўчиб кетишига олиб келаётганмиш. Миллий тилларга давлат мақомининг берилиши биз учун ранж ва ғам кетирмоқда, деб афсусланади «Литературная газета»даги «Беш дақиқаси кам қочоқлар» номли мақола муаллифи Игорь Рогов. Узоқ қишлоқ йўлидаги русча ёзувнинг ўзбекчага айлантирилганини тентакларнинг ёки

ашаддий ярамасларнинг иши, деб ҳисоблайди М. Абдуллаев ўзининг «Союз» рўзномасидаги «Фарғона учбурчаги» мақоласида. СССР халқ депутати Р. Отажонов тўғри айтганидек, «бундан ортиқ ҳақоратни ўйлаб толиш мумкин эмас» («Совет Узбекистони», 1991 йил 5 февраль).

Қочоқлар ҳақидаги уйдирма давлат тили ҳақидаги қонунга қарши қайралган бир яроғ, холос. Бу хил уйдирма олма ўғирлайман деб қўлга тушган афандининг аҳволини эслатади. Афандидан «Богда нима қилиб юрибсан?» деб сўрашганида, у «Нега хотинингга қалиш олиб бермайсан?» деб дўқ қилган экан боғ эгасига. Қочоқлар ҳақидаги уйдирмада ҳам шунга ўхшаш мантиқ бор. Ўз элинга, ўз она тилин муҳтига қайтиш қочоқлик ҳисобланадими? Ўз юртида туриб, тез ёрдамга ўз тилида қўнғироқ қилолмаётган, тураржой бошқармаси идораларига чиқиб, ўз тилида арзини айтолмайдиган ўзбек қалёғқа қочади, ахир! Давлат идоралари ва маҳкамларига иши тушган ўзбек ўзи билан таржимон олиб юриши керакми! Ёки бу инсон ҳуқуқларини камситишга кирмайдими?

Ҳар бир тилнинг мақоми, мартабаси унинг эгаси яшаётган ҳудуд билан, у ердаги аҳолининг нутқ фаолияти билан тайин этилади. Ўзбек тилининг давлат мақоми Ўзбекистондан ташқарида ҳам амал қилсин, деб талаб қилаётган одам йўқ. Бордию шундай қилинса, бу тазйик ўтказиш воситасига айланган бўлур эди.

Ўзбек тилининг, асосан, Ўзбекистон билан боғлиқлиги ҳам тақдир тақозаси. Бу ниҳоятда муҳим омил. Нега энди бу омилни ҳисобга олиш инсон ҳуқуқини менсимаслик ҳисобланар экан? Сўнги пайтларда инсон қаерда яшамасин, унинг барча ҳуқуқлари сақланиши керак, деган фикр бевосита давлат тили ҳақидаги қонун билан боғланмоқда. Ҳар ҳолда шахс ҳуқуқини муҳофаза қилиш шioriга одамларни ишонтириш осонроқ ва қулайроқ-да! Бунга эътироз билдиришининг қийинлиги бор. Ҳатто яқна шахсининг ҳуқуқи бутун бир халқнинг ҳуқуқига нисбатан муҳимроқ, деган фикр ҳам ўртага ташланди. Аввало, алоҳида шахснинг тил мавқеи билан бутун бир миллат тилининг мақоми тушунчаларини қориштирмаслик керак. Гап жумҳуриятимиздаги барча миллат вакилларини ўзбек мактабларида ўқитиш, улардан бадиий асарларни, илмий ишларни ўзбек тилида ёзишларини талаб қилиш ҳақида кетаётгани йўқ. Бу борада шахснинг ихтиёри ўзида. Лекин у қаерда, қандай шароитда яшаётганлигини ҳисобга олиши керак. Кейин давлат тили дегани, энг аввало, давлат идора бошқаруви тили дегани. Бинобарин, муайян халқ билан мулоқотда бўладиган раҳбар, мансабдор шахснинг шу давлат тилини қилиши зарур.

Халқ билан унинг ўз тилида гаплашмаслик, унга ёт тил воситасида раҳбарлик қилиш, унинг урф-одатлари, маданиятига беписандликни инсон ҳуқуқини поймол этиш деса бўлади. Халқнинг тилини, дилини билмаганлик сабабидан раҳбарликдан, лавозимдан четлатиш шахсни менсимаслик эмас. Бинобарин, бу ҳолни қочоқлар ёки инсон ҳуқуқи билан боғлаш тил сиёсатини сохталаштиришнинг, миллий идора бошқарувидаги марказлаштирилган вазиятни сақлаб қолишга интилишнинг нақ ўзгинаси. «Рус тилида сўзлашувчи аҳоли ҳуқуқларини ҳимоя қилиш» шiori бу борада дурустгина «хизмат» қилмоқда. Шоир Жамол Камол: «рус тилида гаплашувчи аҳоли» дегани нимаси? Шундай бир халқ ёки шундай бир миллат борми ўзи? Йўқ, бу ўйлаб чиқилган матоҳ... тўқиб чиқилган ёлғон... хунук бир ниқоб» деганида бутунлай ҳақ («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990 йил, 7 декабрь). Дарҳақиқат, ҳар бир миллатни ўз исми шарифи билан атаб, сўз юритилса ҳақиқатни ёлғондан ажратиб олиш осон кечади. Сабаби ўша «аҳоли» ичида давлат маҳкамаларида хизмат қилаётган, аммо ўз тилини унутган, уни ўрганишни хушламаётган юртдошларимиз, қонун ижросидан норози бўлаётган, тавишга тушаётган элатдошларимиз оз эмас. Элимизнинг эртаси, тилимизнинг истиқлоли учун хавотирли ҳол бу.

Тўғри, ўзбек тилини ўргатувчи курслар ташкил этилган. Аммо уларнинг аксарият қисмида машғулотлар хўжақўрсинга олиб борилаётганлиги, ҳозирча бирор натижа бермаётганлиги сир эмас. Қанча вақт, қанча маблағ самарасиз сарфланмоқда! Бу ҳол «қани кутиб турайликчи, балки вазият ўзгариб қолар», деб юрган эътиқодсизларга, Қаҳҳор таъбири билан айтганда, «прейскурант» сўзини худди ўзи ўйлаб чиқаргандек керилиб айтади»ган димоғдорларга жуда қўл келмоқда.

Улар ўзларини иккитиллилар қавмига мансуб деб билишади. Бунга улар бир жиҳатдан ҳақли. Зеро, иккитиллилик деган атамаларнинг ўзи моҳият эътибори билан зоҳиран ялтироқ ва беозор, ботинан қалтироқ ва беқарор тушунчани ифодалайди. Иккитиллилик, аслида чалатиллилик дегани. Бундай нутқий фаолият ора йўлда қолган лисоний алоқа муҳитини юзага келтиради.

Айрим машҳур олимларимиз, рус тилида ижод қиладиган ўзбек адиллари ҳамда масъул раҳбарларнинг радио ва ойнаи жаҳон орқали бериладиган нутқларини, суҳбатларини эшитиб, бунга тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин. Уларнинг ўзбекча нутқи ниҳоятда ғариб: оҳанги ёт, таркиби сунт, тартиби бузуқ. Хуллас, чўқилган, ғажилган бир тил. Ана шу тоифадаги одамларнинг ўз фикрини не машаққат билан ифодаляётганларини, зарур сўзни тополмай ночор аҳволга тушиб қолишини кўриб, қийналиб кетади киши. Техника фанлари номзодининг давлат тили яқши бўлди-ю, лекин лекцияларни ўзбек тилида ўқийсан, деб бошни қотираётгани чатоқ-да, деб зорланиши, файласуф олимнинг мен ўзбекча фалсафий атамаларни тушуна олмаёпман, деб қуюниши мана шу чалатиллилик оқибати. Қонун ижроси ҳақида гап кетганда кўпчилик мансабдор кишилар расмий ҳужжатларни ўзбекча ёзиш қийин бўляпти, зарур сўз ва нутқ андозалари топилмаёпти, деб баҳона қилишмоқдалар. Бу ҳам аслида моҳияти чала, мақсади сохта, мақоми тенгсиз иккитиллилик оқибати. Русча ўйлаб, рус тилида фикрлаб ўзбекча гапириш, ўзбекча ёзиш натижаси бу. Рус тилини ҳам русча идора бошқаруви андозаси даражасидагина эгаллаган кишининг ўзбек ҳужжатнавислигидан беҳабарлиги табиий бир ҳол. Ўзбек тили расмий идоравий нутқ услубининг «қоқлиги», кемтиклиги эса унинг идора бошқаруви тузуги соҳасида кўпдан бери ишлатилмай келаяётганидандир. Ўзбек тилининг Ўзбекистонда илм-фан ва идора бошқаруви соҳаларида ишлатилиши ниҳоятда чеклаб қўйилишида чалатилли элатдошларимизнинг ҳам ҳиссаси бор. «Ун йиллар давомида рус тили илмий изланишлар борасидаги (расмий идора бошқарувида ҳам) асосий, ҳатто ягона тил бўлиб қолди. Жумҳуриятимиздаги кўплаб илмий-тадқиқот институтларида ўзбек тилида ёзилган асарлар нашр этилиши камдан-кам учрайдиган ҳодиса эди. ЎзФА Тарих институтида 1980—1985-йилларда ёзилган илмий асарларнинг 80 фоизи рус тилида, 12—13 фоизи хоржий тилларда, фақат 3 фоизи, у ҳам бўлса оммабоп мақолалар — ўзбек тилида нашр этилган. Кўплаб олимлар ўзбек тилига менсимай қараш шаклланиши туфайли ўз она тилида бирор асар, ҳатто кичик бир мақола ҳам ёзишга қодир бўлмай қолдилар. Ҳатто ўзбек тили, қадимий қўлёзмалар

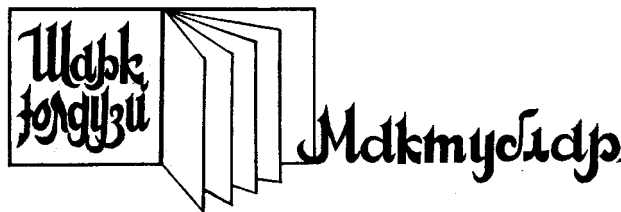
тахлили, ўзбек адабиётига оид илмий ишлар ҳам, асосан, рус тилида ҳимоя қилинди», деб ёзади СССР Фанлар Академияси мухбир аъзоси Эркин Юсупов ўзининг «Тил камоли — миллат жамоли» деган мақоласида («Халқ сўзи», 1991 йил 22 январь). Мақола муаллифи: «Бу борадаги камчиликларда рус ўртоқларимизни айблаш мумкин эмас, албатта. Бу хатолар учун сиёсий онги паст, миллий қадриятларини тушунмаган ўзбек зиёлиларининг ўзлари ҳам айбдордир»,— деб таъкидлайди. Жуда тўғри фикр. Демак, чалатиллилик чала маданиятлиликини, ва аксинча, чаламаданиятлилики чала тиллиликини зуҳур этаркан.

Халқ тили — халқ маданияти. Икки маданиятлиликининг моҳияти ҳам иккитилилик сингари мукамалликдан узоқ.

Миллий тил муаммолари ҳал қилинаётган жараёнда мурасосозлик, лоқайдлик қилиш ахлоқсиз сиёсат тегириғига сув қуйишдан бошқа нарса эмас. Бундай тил сиёсати турғунликка, миллий маҳдудликка олиб боради. Қайта қуриш бизни фаол ва жадал нутқ вазиятига ундаяпти. Бу бошқа миллат вакилларини жумҳуриятимиз давлат тили муҳитига кўникишига, ўзи яшаётган ҳудудга мансуб маданий-ахлоқий қадриятларни фаҳмлашига фаол ёрдам беради. Тил ўрганиш ва ундан фойдаланиш табиий нутқий алоқа муҳитида тез ва осон кечади. Ўзбек тилини билиш учун одамлар билан шу тилда мулоқот қилиш ҳам керак. Ўзбек тилини ўрганман деган киши билан фақат русча гаплашаверсак, унинг сазъ-ҳаракатига тўсқинлик қилган бўламиз. Тил экологияси (муҳофазаси), миллий тил сиёсати жуғрофий тасаввурни ҳам ўз ичига олади. Ўзбек тили давлат мақомининг амалий ижроси учун айни мана шу муҳитни ва унга эҳтиёжни ҳис этиш етишмаяпти...

Миллий тиллар мавқеига доир баҳс-мунозаралар жунбушга келган ҳозирги даврда тил сиёсати ва тил муҳофазаси муаммоларига, бу соҳадаги сиру саноатларга назар ташлаш ва улардан огоҳ бўлиш муҳим амалий аҳамиятга молик. Бу кишиларнинг она тили мақоми ва истиқболига доир тасаввурини мафқурасини шакллантиришга, тилимиз тараққиёти учун зарур бўлган руҳий лисоний ва ахлоқий омилни, ишчан алоқа муҳитини қарор топтиришга ёрдам бериши шубҳасиз.

Ирисали ТОШАЛИЕВ,
филология фанлари номзоди, доцент

* * *

Ассалому алайкум! Қасбим — муаллима. 20 йилдан буён ёш авлодга ўзбек тили ва адабиёти фанидан дарс бериб келаман. «Шарқ юлдузи»ни илк бор ўрта мактабда ўқиб юрган кезларим қўлга олганман. Бадиий китобларни мутолаа этиш менинг энг севган машғулотим эди. Ниҳоят, олийгоҳни тамомлагач, 1971 йилдан ҳозирги кунга қадар мунтазам обуна бўлиб келяпман.

Ойномада ёритилаётган, диққат-эътиборингизни ўзига тортган сара асарларнинг сон-саногини йўқ. Агар ҳар бирини санаб ўтсам (қоғоз танқислигида) зўрға топа олган қоғозларим камлик қилади.

Шуниси муҳимки, ойнома ўз саҳифаларида муқаддас Қуръони каримни ёритиши билан ҳам жуда катта савоб ишга қўл урганлигини фахр билан айтмоғим даркор. Агар мумкин бўлса, сеvimли қалам аҳллари, улуг санъаткорлар билан мусохабалар уюштириб борилса.

Икки оғиз сўз ойномада босилган асарлар хусусида. «Гирдоб» асарининг давомини ўқиб, шундай забардаст ёзувчини шафқатсиз ўлим барвақт олиб кетганига ич-ичимдан қайғурдим. Бундай улуг инсонларнинг порлоқ хотираси қалбларимизда абадий сақланади.

Аҳмад Турсуннинг «Гушан» қиссасини ўқир эканман, хаёлимда нималар кезмади?... Қисса ҳаётгиллиги, долзарб мавзунини ёритганлиги, ўқилишлиги, соддалигию равонлиги билан китобхонни бир зумда ўзига жалб эта олади.

Сўзимнинг охирида сўз заргари, иззатли ёзувчимиз Абдулла Қаҳҳорнинг қуйидаги иборасини эслагим келади: «Яхши ойноманинг қулоғи халқ кўксига бўлиши керак». «Шарқ юлдузи» ҳам шундай ойнома. У бутун қувонч ва ташвишларимизни, орзу-истакларимизни ўз вақтида сеза олиши билан ҳам биз учун ғоят азиз ва қимматлидир.

Муҳаббат ТОЖИБОЕВА, Уш

ЖАМОА ХЎЖАЛИГИНИНГ УМРИ ТУГАДИМИ?

Мамлакатимиз қишлоқ хўжалигининг тақдири тўғрисидаги баҳслар тугамайпти. Гап билан ўроқ ўрадиганлар «жамоа ва давлат хўжаликларини тарқатиб юбориш, ерни деҳқонларга бўлиб бериш керак», деб кескин талаб қилса, етти ўлчаб бир кесадиғанлар «ахир, халқни шу хўжаликлар боқиб турибди, кўрпани куйдиришга шошилмайлик» дейди. Хуллас, кетмон сопини ушлаған ҳам, ушламаған ҳам қишлоқда ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштириш зарурлигига шубҳа қилмайди. Муаммо қайси йўлни танлашга бориб тақалмоқда.

Хўш, қишлоқ хўжалиги яхшигина ривожланган, ўзига тўқ АҚШ, қолаверса Венгрия, Туркия, Хитойдан нималарни ўрганишимиз керак! Ахир уларнинг хўрози борган сари баландроқ қичқирмоқда.

Урта Осиё қишлоқ хўжалик иқтисодиёти илмий-тадқиқот институти агросаноат комплексида меҳнатни ташкил қилиш ва бошқариш бўлимининг мудри, иқтисод фанлари доктори, профессор Раит Самиғович АБДУЛЛАЕВ билан журналист Маҳаматвали МУРОДОВнинг суҳбатида ана шулар ҳақида сўз юритилади.

* * *

— Раит Самиғович, мамлакатимиз ҳар йили минглаб тонна дон, гўшт, картошка ва бошқа маҳсулотларни хорижий давлатлардан сотиб олмақда. Булар ўзимизда етиштирса бўладиган маҳсулотлар. Шу боисдан одамларда қишлоқ хўжалигимиз таназулга юз тутган, деган фикр мавжуд. Лекин мен бу фикрга тўла қўшилмайман, Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги оқсаб қолган, дея олмайман. У мойсираған мотордай тарақа-туруқ қилса-да, ишлаб турибди. Сиз шу фикрга қўшила-сизми!

— Ҳа, ўзбек деҳқони ундан талаб қилинған маҳсулотни бериб турибди. Ундан асосан пахтани талаб қилишган. Қанча керак бўлса, шунча етиштирган.

— Зўр келганда, кўрпа-ёстиғини, эски увадасини ҳам топширган. У тобе, мўте бўлиб қолган...

— Келинг, қизишмайлик. Тобе десак баъзилар тушунмайди. Деҳқонларни камситманг, деб гапни бошқа томонга буриб юборадиганлар топилади. Ҳарҳолда мен ҳам деҳқоннинг кўрпа-ёстиғини кўтариб чиқиб кетиш ҳоллари бўлганини эшитганман.

— Ахир, бунга тоқат қилиш тобелик эмасми!!

— Тобелик аралаш мардлик. Маъмурий-буйруқбозлик системасининг гумашталари кўрпагаки қўл чўзган эканлар, деҳқонларимиз шунга зор бўлсанг олақол деганларда. Сиз «зор» деган сўзга эътибор беринг, бу сўзни мард айтади. Тўғри, у эркин бўлмаған. У партия ташкилотларига ҳам, совет муассасаларига ҳам бўйсунган. Бошқа назоратчи ташкилотларнинг ҳам саноғи бўлмаған. Ҳозир ҳам бор. Бу ҳақда кўп гапирилган ва гапирилмоқда.

— Назаримда сиз қишлоқ хўжалигида муаммолар ташкилий масалаларга бориб тақалади демоқчисиз. Бу фикрингизга қўшиламан. Масалан, қишлоқ хўжалик вазирлигининг ўзи неча марта-лаб исми-шарифини ўзгартирди, неча бор парчалаб юборилди. Кейин Агросаноат Давлат кўмитаси бўлди, сўнг эса Қишлоқ хўжалик Давлат-кооператив кўмитаси. Одамнинг тили зўрға келишадиган ном. Қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ барча масалаларни мувофиқлаштириб турадиган олий идоранинг номини ўзгартиравериш модами, олифтагарчиликми, деҳқон билмайди.

— Умуман олганда, қандай номланишининг аҳамияти йўқ. Лекин ташкилий, бошқарув ишидаги сурункали беқарорликлар оқибатида деҳқончилик маданияти пасайиб кетган, маҳсулотни сақлаш ва қайта ишлашда, уни сотишда жиддий қийинчиликлар юзга келган. Камчиликларнинг бош сабабларидан бири эгасизлик деган фикр кейинги йилларда баралла жаранглади.

— Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг ҳозирги босқичида нималар қилиш керак бўлади!

— Қишлоқ хўжалигини юксалтиришнинг ҳозирги босқичида хўжалик юритишнинг хилма-хил шаклларини кенг қўллаш қишлоқда ишлаб чиқариш муносабатларини ташкиллаштиришнинг, ернинг чинакам соҳибини тиклашнинг энг муҳим йўналиши ҳисобланади.

Кейинги йилларнинг тажрибаси кўрсатишича, ижара ва ижара муносабатларини ривожлантириш деҳқонни ернинг ҳақиқий соҳибига айлантиришнинг энг оқилона йўлидир.

Ҳозирдаёқ, айтиш мумкинки, қишлоқда хўжалик юритишнинг ижара, кооперация каби янги йўналишларини ривожлантиришга кучли туртки бўлишга даъват этилган гоят муҳим қонунлар қабул қилинди. Лекин ҳозирча улар бўш амал қилмоқда. Мамлакатимизда вужудга келган вазият ижара ва ер тўғрисида қабул қилинған қонунларни амалга ошириш юзасидан ошиғич чоралар

кўришни тақозо қилади. Зеро, бу борадаги сусткашлик озиқ-овқат муаммосининг ҳал этилишини орқага сураверади. Назаримда, яқин фурсатда жумҳуриятимиз ҳукумати томонидан ижара ва деҳқон хўжалиklarини ривожлантиришга қаратилган жиддий чора-тадбирлар кўрилиши зарур. Негаки, жумҳуриятимизда ижара ва ижара муносабатлари йўлида талайгина тўсиқлар бор.

— Қишлоқ хўжалигида ижара ва ижара муносабатлари ривожланаётгани муносабати билан жамоа ва давлат хўжалиklarининг умри тугади, энди уларни тарқатиб юбориш керак, деган гап-сўзлар эшитилмоқда. Айтишларича, коллективлаштириш йилларида жамоа хўжалиги тузишга бағишланган йиғинлар қизиқ ўтар экан, Фаоллар минбардан жой олгач, юқоридан келган вакил «тўқ» этиб тўппончани столга қўйиб, мажлисни очишга рухсат берар экан. Бундан кейин жамоа хўжалиги тузиш ҳақида гапириб, «жамоа хўжалигига кирамиз деганлар қўл кўтарсин», деб йиғилганларга мурожаат этишаркан.

Бундан кўринадики, жамоа хўжалигини «тарғиб қилиш»да тўппончанинг ҳам ҳиссаси бўлган. Тўппончадан кўрқмаганлар вақти-соати келиб қўлоқ қилинганлар. Хуллас, жамоа хўжалиklarини тузишда, зўрма-зўракилик бўлган. Бу билан жамоа хўжалигининг афзалликларини инкор этмоқчи эмасман. Бугунги кунда жамоа хўжалиklarига «тош» отилишига ўша эски аламлар ҳам сабабчи бўлса керак деб ҳисоблайман.

Айтинг-чи, жамоа хўжалиklarининг умри тугади, деган даъволар қай даражада асосли ва улар ҳақиқатга тўғри келадими?

— Давлат хўжалиklarини давлат корхоналари сифатида ва жамоа хўжалиklarини уюшган деҳқонларнинг жамоа-кооператив хўжалиklари сифатида ташкил этиш тарихига тўхталмаган ҳолда жавоб берадиган бўлсак, даъволарда ҳеч қандай асос йўқ. Нега? Чунки бизнинг иқтисодийтадаги барча қулфатларимиз, аввало ишлаб чиқаришнинг ташкил этиш шаклларида (жамоа ва давлат хўжалиklари шулар жумласидандир) келиб чиқаётгани йўқ. Аксинча, уларни бошқариш усуллари, биринчи навбатда раҳбарликнинг маъмурий-буйруқбозлик усули, хўжалик юритиш иқтисодий механизмининг — режалаштириш, рағбатлантириш, нарх белгилаш, солиқ солиш системаси каби хўжалик механизми унсурларининг тақомиллашмаганлиги келтириб чиқарган. Ўзингиз ўйлаб кўринг! Агар деҳқон хоҳлаган экинини эка олмаса ва етиштирган маҳсулотини ўз ихтиёрича сота олмаса, юқорининг тазйиқи остида етиштирилган маҳсулот хўжаликнинг чикimini қопламаса, бунинг устига зарар келтирса, агар деҳқон ишлаб чиқариш воситаларининг, аввало буларнинг асосийси ҳисобланмиш ернинг биргаликдаги эгаси ҳисобланмаса жамоа ва давлат хўжалиklarининг самарали ишлаши ҳақида қандай гап бўлиши мумкин?

Шу боисдан қишлоқ хўжалигида ижара ва кооператив муносабатлар ривож топган, хўжалик юритишнинг иқтисодий механизми тақомиллашган сайин жамоа ва давлат хўжалиklари янгича мавқега эга бўла бошлайди. Демокриманки, унинг вазифаси янгиланади. Бунда уларнинг давлат билан, моддий-техника таъминоти, молия органлари ва бошқа ташкилотлар билан таркиб топган иқтисодий алоқаларидан фойдаланиш айниқса муҳимдир. Ижара муносабатларини ривожлантиришнинг биринчи босқичида ишлаб чиқариш муносабатларини, таркиб топган структуравий алоқаларни кескин ўзгартириб юбормаган ҳолда, қайта қуриш зарур. Бу биринчи галда ички хўжалик ижарасидаги хўжалиklarнинг ташкилий-ишлаб чиқариш структурасига таллуқлидир.

— Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг биринчи котиби, Ўзбекистон Президенти И. А. Каримов жумҳурият коммунистларининг XXII съездида қилган сиёсий маърузасида шундай деган эди: «Компартия Марказий Қўмитаси жамоа ва давлат хўжалиklари жумҳурият агроноат комплексининг асоси ва шундай бўлиб қолади, деб ҳисоблайди... Бу ишда энг муҳим нарса — ишлаб чиқариш муносабатларининг янги шаклларидир. Биз буни қишлоқда қандай бўлади деб тасаввур қилаямиз! Бизнинг фикримизча, энг тўғри йўл — жамоа хўжалиklarини кооперативлар деб билишдир». Маърузачи бу фикрни давом эттириб, жамоа хўжалигининг асосий вазифаси агрономик ва моддий-техника таъминоти ва энг муҳими, маҳсулотни реализация қилиш масаласи бўлиб қолажагини айтади.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш, чунончи ижара муносабатларини амалга ошириш шакллари ҳақида гапириб берсангиз.

— Қишлоқ хўжалигида ижара муносабатлари турлича шаклларда амалга оширилиши мумкин. Келинг, биз улардан учтасини кўриб чиқайлик.

Биринчиси, бу жамоа ва давлат хўжалиklари ёки бошқа корхонадан ерни ва бошқа асосий ишлаб чиқариш воситаларини ижарага олиш ва улардан, асосан, шу корхонанинг маҳсулот етиштириш бўйича буюртмаларини бажариш учун фойдаланиш негизидаги пудратдир. Мазкур шакл жумҳуриятимиз қишлоқ хўжалигида ички хўжалик ижара пудрати сифатида анча кенг тарқалди.

Бозор муносабатлари етарлича ривожланмагани, давлат буюртмаси юқори даражада сақланиб тургани, нарх механизми, солиқ солиш, улгуржи савдо системалари ҳал этилмагани ва агроноат комплекси тармоқларида бошқаришнинг маъмурий-буйруқбозлик системаси устунлик қилиб тургани шароитида мазкур шакл ўтиш даврида муайян афзалликка эга бўлади. Негаки, бунда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини бошқаришнинг таркиб топган структурасини тубдан бузиб ташлаш шарт эмас. Айни чоғда ички хўжалик ижара пудрати ишлар тўғри ташкил этилган тақдирда меҳнат қилишга, ишлаб чиқариш самарадорлигини ўстиришга анча-мунча рағбатлантиради. Шунга қарамай, у деҳқон меҳнатининг бутун имкониятларини тўла-тўқис намоён этмайди, чунки деҳқон ҳамон жамоа ва давлат хўжалиklarининг раҳбарлари измида қолаверади. Улар исталган пайтда шартномани бекор қилишлари ёки ижарачини бунга мажбур этишлари мумкин. Деҳқонларнинг қарамлиги сақланиб қолади.

Хўжалик (ижарага берувчи) ижарачилар учун улар ўзлари етиштирган маҳсулотни реализация қиладиган ишончли буюртмачи эканлиги ички хўжалик ижарасининг ижобий жиҳатларидан ҳисобланади. Бу анча аҳамиятлидир. Шунингдек, хўжалиklar қишлоқнинг ижтимоий масалаларини амалга ошириш учун давлат билан иқтисодий муносабатларнинг, моддий-техника таъминотининг яхши йўлга қўйилган системасига эга. Шу билан бирга ижара муносабатларининг мазкур шакли деҳқонларни кооперациялашнинг анча юқори даражасига ўтиш шаклидир.

Иккинчиси. Ижарачилар кооперативларини тузиш қишлоқ хўжалигида ижара муносабатлари-

нинг анча ривожланган шакли ҳисобланади. Бунга Урта Чирчиқ ноҳиясидаги Ким Пен Ха номли жамоа ҳўжалиги мисол бўла олади.

Ижарачилар умумий йиғилишининг қарорига мувофиқ ва тегишли Устав қабул қилинган, жамоа ёки давлат ҳўжалиги туман ижроия қўмитасининг қарори билан кооперативга айлантирилади. Уни кооперативнинг вакиллари, кенгаши сайлайдиган правление (идора) бошқаради. Ер оилаларга ёки ижарачилар гуруҳига ижарага берилади. Ижарачилар кооперативга бирлашадилар. Бу алмашлаб экиш участкасида ишлаб чиқариш бригадалари негизда бўлгани мақсадга мувофиқдир. Ишлаб чиқариш (деҳқончилик, чорвачилик) кооперативлари билан бир қаторда инженерлик, агрохимия, мелиоратор, транспорт хизмати кўрсатиш кооперативлари, маиший ва бошқа хизматлар бўйича мол ўтказиш кооперативлари тузилади.

Қишлоқ ҳўжалигида давлат сиёсати ва ижтимоий сиёсат кооператив корхона орқали амалга оширилади. Кооперативлар — кооператив корхоналар билан шартнома контрактациялар асосида ишлайди. Кооперативлар ва корхона ўртасидаги ўзаро иқтисодий муносабатлар олиш-сотиш савдоси негизда, кооперативларнинг ўзлари ўртасида — чекли ўзаро ҳисоб-китоблар асосида амалга оширилади.

Кооперативлар корхона бухгалтериясида ҳисоб-китоб сўтига эга бўладилар. Кооперативлар ишлаб чиқариш фаолиятини юритиш учун йил мобайнида корхона қарзлари (кредитлари)дан фойдаланадилар. Уз маҳсулотларини ички ҳўжалик баҳосида ёки тегишли ижара тўловчи билан харид нархларида сотадилар.

Кооперативларни тузишнинг бошқа вариантдан фойдаланиш мумкин. Бунда уларнинг ҳар бири мустақил бўлади, агросаноат банки бўлимида ҳисоб-китоб сўтлари очилади, халқ депутатлари маҳаллий Советларининг қарори билан уларга ижарага ер ажратиб берилади.

Бундай кооперативлар шартнома-концентракцияларни бевосита туман тайёрлов инспекциялари билан тузишлари мумкин. Бу ҳолда бюджет билан ўзаро муносабатлар кооператив корхона тўғрисидаги қонун асосида амалга оширилади.

Учинчиси. Бу деҳқон (фермерлик) товар ҳўжаликларини ташкил этишдир.

Деҳқон ҳўжалигини юритиш учун ер умрбод, мерос бўлиб ўтадиган мулк сифатида ёки ижарага берилиши керак. Ана шу мақсадлар учун давлат ўрмон фонди ерларидан ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Деҳқон ҳўжаликлари ассоциациялар (уюшмалар)га бирлашади. Деҳқон ҳўжаликлари бирлашмаси (уюшмаси) ихтиёрий асосда тузилади, яъни деҳқонлар танлаш ҳуқуқига эга бўладилар ва ўзлари хоҳлаган у ёки бу бирлашмага кира оладилар. Ишлаб чиқариш кооперативлари билан бир қаторда мол ўтказиш (маҳсулотни тайёрлаш, қайта ишлаш, сақлаш ва сотиш бўйича) кооперативлар тузилади. Кооперативлар уюшмаларга бирлашадилар. Кооператив бирлашмалар ўзининг маҳсулот сақлаш, ишлов бериш ва ташини системасига эга бўлади, ички ва ташқи бозорга мустақил чиқа олади. Деҳқонларни қишлоқ ҳўжалик техникаси, асбоб-анжомлар, омихта ем билан таъминлаш, ветеринария ва бошқа хизматлар кўрсатиш каби муҳим масалалар марказий ва регионал кооперативларнинг қўлида бўлиши керак.

Маҳсулотни қайта ишлайдиган йирик корхоналар қурилиши кооперативлар уюшмаси ҳисобидан маблағ билан таъминланади.

Жумҳуриятимизда, ҳар бир алоҳида олинган ҳўжаликдаги ишлаб чиқаришнинг аниқ шартини ҳисобга олган ҳолда, ҳўжалик юритишнинг юқорида баён қилинган барча шакллари қўлланилиши мумкин.

— Раит Самиғович, ҳўжалик юритишнинг турли шакллари ҳақида анча батафсил гапириб ўтдингиз. Сиз ўз фикрларингизни хорижий мамлакатларнинг тажрибаси билан тўлдироласизми? Масалан, Венгрияда қандай йўлдан борилмоқда!

— Венгрия агросаноат комплексида 80-йилларда кооператив асосларда ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг ҳар хил майда шакллари кенг ёйила бошлади. Булар асосий ишдан ташқари пайтада ишлаш учун корхоналарда ташкил этиладиган бригадалар, қишлоқ ҳўжалик ишлаб чиқариш кооперативлари ва давлат ҳўжаликлари доирасида ишловчи ихтисослашган гуруҳлар фаолияти, шунингдек айрим фуқаролар, оилалар томонидан майда умумий овқатланги, савдо корхоналарининг ижарага олиниши кабилардир. Бунда ижарачиларнинг шахсий даромадлари ҳўжалик фаолияти якунларига, ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланиш самарадорлигига ва моддий харажатлар ҳажмига тўлиқ боғлиқ бўлади.

Оилалар, бригадалар, ихтисослашган гуруҳлар, қишлоқ ҳўжалигидаги якка тартибда ишловчиларга, одатда, қуйидагилар ижара пудратига берилади: йирик товар ишлаб чиқариши доирасида етиштириш кам самарали ҳисобланувчи қулупнай, малина каби экинлар; парранда, қорамол кабиларни бўрдоқига боқиш; мевали ёғлар ва тоқзорлар; кам рентабелли чорвачилик фермалари; айрим цехлар, масалан, бройлер етиштирадиган йирик паррандачилик фабрикаларидаги тухумдор товуқлар цехи.

Қишлоқ ҳўжалик маҳсулоти етиштиришни ўстириш ва сифатини оширишда ихтисослашган гуруҳлар катта роль ўйнайди. Давлат ҳўжаликлари, қишлоқ ҳўжалик ишлаб чиқариш кооперативларининг ходимлари, пенсионерлар, ўқувчилар, шахсий ёрдамчи ҳўжаликларнинг эгалари уларга аъзо бўлишлари мумкин. Аъзолар камида беш кишидан иборат бўлиши лозим.

— Ихтисослашган гуруҳ қандай бошқарилади!

— У ўз Устави асосида фаолият юритади. Уставада унинг номи, мақсади ва фаолият соҳаси, жамоат ҳўжаликлари билан ўзаро муносабатларини тартибга солувчи қоидалар, олинган фойдани тақсимлаш принциплари, гуруҳ аъзоларининг ҳуқуқ ва бурчлари, уларнинг мулкий улушлари миқдори белгилаб қўйилади. Аъзоларнинг умумий йиғилиши ва назорат комиссияси ихтисослашган гуруҳнинг органи ҳисобланади.

Унинг раиси ва назорат комиссияси умумий йиғилишда ёпиқ овоз бериш йўли билан беш йил муддатга сайланади.

— Ўзи беш-олти кишидан иборат гуруҳ бўлсаю овоз бериш ёпиқ ўтказилиши қизиқ экан...

— Демократия деганлари шу бўлса керак. Яна бир муҳим нарсани таъкидлаб ўтган лозим деб ҳисоблайман. Ихтисослашган гуруҳда бухгалтерия ҳисоботини, ҳамма барча моддий ва молиявий маблағлар ҳисоб-китобини юритадиган мутахассис бўлиши шарт.

— Венгриядаги ана шундай ихтисослашган гуруҳ фақат қишлоқ хўжалик маҳсулотни етиштириш билан шуғулланиши ёки фаолият доираси кенгроқми!

— Ихтисослашган гуруҳлар қишлоқ хўжалик маҳсулотни етиштиришдан ташқари, уни қайта ишлаш, ташиш, сотиш, қишлоқ хўжалик корхоналари ва шахсий ёрдамчи хўжаликлар учун машина ва асбоб-ускуналар харид қилиш, уларни таъмирлаб бериш билан шуғулланиши мумкин. Ихтисослашган гуруҳлар йиллик ишлаб чиқариш ва молиявий план асосида ишлайди.

Жамоа хўжаликлари ихтисослашган гуруҳларга ўз ихтиёридаги ерларни, хўжалик иморатларини, бошқа моддий висталарни ижарага беради; имтиёзли шартларда турли хизматлар кўрсатади: гуруҳнинг план ва ҳисоботини текширади, гуруҳ ўз зиммасига олиши мумкин бўлган моддий жавобгарликнинг қиймати чегарасини белгилайди.

— Бундан чиқди ихтисослаштирилган гуруҳ давлат хўжалиги ёки кооперативнинг барча кўрсатмаларини бажаришга мажбур эканда...

— Йўқ. Давлат хўжаликлари ва кооперативлар ихтисослашган гуруҳга унинг ишлаб чиқариш фаолияти, ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олиши ва маҳсулотини сотиши, даромадларидан қандай фойдаланиши борасида кўрсатмалар бериш ҳуқуқига эга эмас. Ҳатто гуруҳ муайян ишларни бажариш учун, кооперативдаги меҳнат муносабатларини тартибга солишчи қоидаларга риоя этган ҳолда, ишчи ва хизматчиларни ишга ёллаши мумкин. Бунда меҳнат ҳақи мазкур хўжаликдаги иш ҳақи ставкаларига биноан белгиланади.

— Ҳозир жумҳуриятимизда жамоа ва давлат хўжаликлари билан шартнома тузиб, новворларни бўрдоқига боқаётганлар бор. Венгрияда ҳам ижаранинг шундай шакли борми?

— Венгрияда бузоқлар, бир суткалик жўжаларни сифатлироқ парваришlash учун давлат хўжаликлари ва кооперативлар ижара шартномаси асосида шахсий хўжаликларга бажонидил беради. Ҳамкорликнинг шу шакли жамоа хўжаликларини кўшимча молхоналар ёки фермалар қуришдан, кўшимча ишчи кучи жалб этишдан халос этади.

— Капиталистик мамлакатларнинг ҳам тажрибасига бир назар ташламасак, суҳбатимиз тўлиқ бўлмас. Америка Қўшма Штатларидаги ижара муносабатлари ҳақида гапириб берсангиз.

— Турли мамлакатларда таркиб топган ижаранинг типлари ва хусусиятларида катта тафовутлар бор. Ижтимоий-иқтисодий йўналишлари ҳам турли-туман.

Ҳозирги пайтда ер ижарасининг турлича шакллари таркиб топган бўлиб, уларни умумдавлат характеридаги қонунчилик билан тартибга солиш Оврупа давлатларига хос бўлса, айрим вилоят (провинция)лар ва штатларнинг қонунлари асосида тартибга солиш Канада ва АҚШга хосдир. Капиталистик мамлакатлардаги ижаранинг бешта асосий типини кўрсатиб ўтиш мумкин. Булар: меҳнатда иштирок этиш асосида ижара; чорвачиликни юритишдаги ижара; ҳосилдаги ҳиссадорликка асосланган ижара; соф даромадда иштирок этиш асосидаги ижара, қатъий тўловларга асосланган ижара. Ҳозир АҚШда қишлоқ хўжалик ер-сувларининг қарийб учдан икки қисми қисман ёки тўлиқ ижарага олинган ҳисобланади. 1987 йили барча қишлоқ хўжалик ер-сувларининг салкам 43 фоизи (давлат ерларидаги яйловларсиз) тўлиқ ижарага олинган эди. Шуниси ҳам борки, одатда ернинг тўлиқ ижараси ёхуд қисман эгалик қилиш, яъни катта ер майдони талаб қилинадиган жойларда (айниқса далачиликда) ўз мулкда ва хўжаликлардан ижарага олинган ерларда деҳқончилик қилиш кенг тарқалган. Боғдорчилик ва чорвачиликнинг серунум тармоқларида эса фермерлар кўпроқ ўз ерларига таянадилар. Бу ҳолда, одатда ишлаб чиқаришнинг ўсиши ферма майдонини кенгайтириш ҳисобига эмас, балки мавжуд ердан олиннадиган маҳсулотни кўпайтириш эвазига бўлади.

АҚШда ҳисса (пай) кўшишнинг турли шакллари асосидаги ижара энг кўп тарқалган. Ҳисса кўшиш ижарасининг бундай типини Қўшма Штатларнинг ғаллачилик туманлари учун хосдир. Қатъий ижара ҳақи кўпроқ чорвачилик ва боғдорчилик хўжаликларига хос. Ижара ҳақи, ҳатто бир типдаги ишлаб чиқариш шароитида ҳам ернинг сифати ва ишлаб чиқаришнинг умумдорлик даражасига қараб анча ўзгариб туради. Масалан, Иллинойс штатидаги маккажўхоричилик-соячилик хўжаликларига ижара ҳақи гектарига 250 долларни ташкил этади. Айни чоғда анча шимолӣ, табиийки, кам ҳосилли туманларда ижара ҳақи икки баравар кам.

— Ижарачилик эндиликда кўртак ёзаётган ўз юртимизга қайтсак. Сизнингча жумҳуриятимизда ижара муносабатларини ривожлантиришни жадаллаштириш учун нималар қилиш керак бўлади!

— Ижара ва ижара муносабатларини ривожлантиришни жадаллаштириш учун қуйидаги ташкилий-иқтисодий вазифаларни кечиктирмай ҳал этиш зарур. Аввало, ижара пудрати (ички хўжалик ижараси) борасида гапирадиган бўлсак, давлат буюртмаси ишлаб чиқариш умумий ҳажмининг 70 фоизидан ошмаслиги, унинг даражаси 50 фоиз ва ундан камроқ даражага босқичма-босқич пасайтирилиши лозим. Бу озиқ-овқат маҳсулотларигагина эмас, техникавий экинларга ҳам тааллуқлидир. Давлат буюртмасини пастдан, ижарачиларнинг имкониятлари ва тақлифларини ҳисобга олган ҳолда нарх механизми асосида шакллантириш лозим бўлади.

Давлат харид нархлари тармоқ бўйича ўртача рентабеллик даражасини таъминлаш дәркор.

Ижарачиларга шартномада кўзда тутилганидан ортиқча маҳсулотни реализация қилишда, ҳатто валютага сотиш борасида тўла мустақиллик бериш лозим. Бу мақсадда пландан ташқари донни валютага харид қилиш шартларини пахтачилик маҳсулотига ҳам жорий этиш керак бўлади.

Жамоа ва давлат хўжаликларининг мавжуд имкониятларидан самарали фойдаланиш учун ижара муносабатларини ривожлантиришнинг мазкур босқичида ортиқча меҳнат кучлари бўлган пахтачилик зоналарида меҳнат жамоаларини кўпроқ ички хўжалик ижараси асосида тузиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайман.

— Аҳолиси кам жойлардачи!

— Ишчи кучи оз янги ўзлаштирилган ерларда аҳоли муқим бўлиб қолиши учун ва меҳнат кучлари билан бошқа қониқарсиз таъминлаш ҳолларида ерни деҳқонларга абадий меросдан меросга ўтадиган мулк сифатида бериш лозим.

Ички хўжалик ижарасида жамоа (давлат) хўжалиги — ижарачилар кооперативи модели хўжаликнинг энг истиқболли ташкилий тузилиши деб ҳисоблайман.

Оилавий асосдаги ижарачиларни бирлаштирган, алмашлаб экиш участкасидаги мақбул каталикдаги бригада бошлангич кооперативнинг негизини ташкил этиши мумкин.

Ички хўжалик ижарасида ижарачи ва ижарага берувчи [хўжалик] ўртасидаги иқтисодий муносабатларни ҳозир расм бўлганидек ички хўжалик нархлари орқали эмас, балки ерга (ерни баҳолаш бали ҳисобга олинган ҳолда) ва бошқа асосий воситаларга қатъий белгилаб қўйилган ижара ҳақини (тўловини) жорий этиш орқали амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

Эркин ижарага биринчи навбатда кўп йиллик дов-даррахтлар (боғлар, токзорлар), бўрдоқчи қилинадиган қорамоллар, паррандачилик, майда сутчилик фермаларини, ем-хашак етиштиришни ўтказиш маъмури кўринади.

Ижарага ўтиш — маҳсулот етиштириш ва уни сотиш ижарачига тўла эркинлик беришни кўзда тутаяди, ерни ижарачиларга анча узоқроқ муддатга ёки меросдан-меросга ўтадига мулк сифатида бериш мақсадга мувофиқдир.

Зарар кўраётган ёки кам самарадор хўжаликларнинг ерлари ва асосий воситаларини кечикмай, халқ депутатлари туман Советларининг қарори билан ижарага ёки деҳқон хўжаликлари ташкил этиш учун бериб юбориш лозим.

Ижара жамоалари, деҳқон (фермерлик) хўжаликлари кооперативларини эркин ривожлантириш учун лимитланган моддий-техника воситалари тузилмаларнинг марказий ва регионал бирлашмалари орқали алоҳида кўрсатиб режалаштирилиши зарур.

Ижара жамоалари, кооперативлар, деҳқон (фермерлик) хўжаликлариде маҳсулот етиштиришни рағбатлантириш учун солиқ солиш системаси шундай йўлга қўйилиши керакки, токи даромад солиғи уларда даромаднинг 35 фоизидан ошмасин.

Ишлаб чиқарувчилар ишлаб чиқариш воситалари ва ўз меҳнатлари маҳсулининг биргаликдаги чинакам эгасига айланишлари учун кооперативлар, деҳқон хўжаликлари бирлашмаларининг акционерлик асосида тузилишини рағбатлантириш зарур.

Ижара — бу ишлаб чиқаришни бошқаришнинг иқтисодий усуллариدير. Шу боисдан тармоққа раҳбарлик қилишнинг маъмурий-бўйруқбозлик усулларига чек қўйиш чоралари кўрилмағи даркор. Бошқарувнинг туман ва вилоят бўғинлари хўжалик ҳисоби принциплари ва демократик шартнома асосида тузилиши лозим. Юқори идораларнинг шу ташкилотлар бошқарув аппаратини сақлаш учун хўжаликларнинг ҳисобидан ўзбошимчалик билан маблағларни олиб қўйишини қонуний йўл билан тақиқлаб қўйиш керак бўлади.

— Деҳқон оиласи ёки ижарачи мустақил ишлаганда, ўз трактори, асбоб-анжومي бўлса яхши, бўлмаса яна бошқаларга ялиниши керак.

Яъни деҳқон хўжаликлари қаддини ростлаб олгунча бирмунча вақт ўтади. Ҳозирча ўша техникани ижарага олишга, ижарачи тракторчини ёрдамга чақиришга ёки кетмон, омов билан кўпроқ ишлашга мажбур бўлади. Назаримда буни ҳам инкор этмаслик лозим. Шундай экан, иш унуми пасайиб, яъни маҳсулот етиштириш камайиб кетмасмикин!

— Хитой дон етиштириши беш йил ичида юз миллион тонна ўстиришга эришди. Бунда оилавий пудрат ва ижара ёрдам берди. Хитой деҳқонларининг техника ва бошқа воситалар билан таъминланиши биздагидан яхши деб ўйлайсизми? Асло. Яна бир мисол. Туркия ҳар йили икки миллиард долларлик озиқ-овқат маҳсулотини экспорт қилмоқда. Мамлакат президенти Тургут Озал «Известия» газетаси мухбирининг саволига жавоб бериб, унинг мамлақати бундан ҳам кўпроқ маҳсулот экспорт қилиши мумкинлигини, «лекин, бозорга чиқиш қийинлигини» айтди. Ваҳоланки, бу мамлакатда деҳқонлар замонавий техника воситалари билан бир қаторда олти юз мингта ёғоч омовдан фойдаланаётган экан. Демак, гап улардан қай йўсинда фойдаланишга боғлиқ.

— Ижара жомалари, деҳқон [фермерлик] хўжаликлари кооперативлари қандай бўлиши кераклиги ҳақида юқорида анча мўкамал гапириб ўтдингиз. Лекин ишлаб чиқариш муносабатларининг янги шаклларига ўтиш йўлида талайгина тўсиқлар мавжуд. Ижарани танқид қилаётганлар ҳам бор.

— Ҳа, умуман олганда, қаршилар гўё йўқдек. Лекин гапдан амалий ишга ўтилганда, ижара шароитларида дастлабга рўй берган баъзи муваффақиятсизликларни рўқач қилиб, уни камситиш йўлига ўтаётганлар бор. Улар кўпинча айрим кўрсаткичларни олиб, ўз фикрларини тасдиқламоқчи бўладилар. Бир қарашда уларнинг даъволари тўғридек туюлади. Аммо биз қишлоқ хўжалигининг умумий мақсадидан, пиروвард натижадан, яъни деҳқончиликнинг деҳқон учун ҳам, давлат, мамлакат учун ҳам қай даражада фойда келтиришидан, истиқболдан келиб чиқиб, хулоса чиқарадиган бўлсак, қаршилиқ қилаётганларнинг даъволари ўринсизлигини кўраемиз. Буни барча хўжаликлари уч йилдан бери ижара пудрати шароитларида ишлаётган Оҳангарон тумани тажрибаси исботламоқда.

— Бутун туман янгича ишлашга ўтган бўлса, таваккал қилишган эканда.

— Мен таваккал эмас, дадиллик қилишган деган бўлардим. У ерда ижара пудрати шароитларида ишлаш 1988 йил бошида туман партия қўмитаси биринчи котибининг ташаббуси билан ва бизнинг институтимиз мутахассисларининг илмий-методик раҳбарлиги остида бошланган эди.

Маълумки, Оҳангарон тумани тоғли-тоғ олди шароитида, яъни деҳқончилик учун хатарли минтақага жойлашган. 17,6 минг гектар сўғорма ердан 10,2 минг гектари сув таъминоти яхшилашни такозо этади. Бундан 2,3 минг гектари умуман шартли сўғориладиган ерлар ҳисобланади. 2,7 минг гектарга ёки барча ҳайдаладиган ернинг 16 фоизига सबзавот ва картошка экилади. Қолган ерларда ем-хашак ва дон етиштирилади.

Қишлоқ хўжалиги яъни маҳсулотининг бешдан бир қисмини чорвачилик маҳсулотини — сут ва гўшт ташкил этади. Тухум эса ички хўжалик эҳтиёжлари ва Оҳангарон шаҳри учун етиштирилади. Туман хўжаликлари (иккита бўрдоқчилик комплексидан ташқари) ташкил этилганидан бери зарар кўриб келаётган бўлиб, уларнинг ўртача йиллик зарари 7,5 миллион сўмга борарди. Хўжаликлар тарқатиб юборилиши хавфи остида қолганди.

Шунинг учун янги шароитда омон қолиш, зарар кўришни бартараф этиш ички хўжалик ҳисобига ўтишдан кўзланган асосий мақсад бўлди. 1988 йил бошида қишлоқ Советларининг қарори билан барча сўғориладиган ерлар 10 йил муддат билан деҳқонларга берилди. Деҳқонлар ўзлари билан

рилган ерларнинг эгаси ҳисобланишлари тўғрисида ҳуқуқий ҳужжатга эга бўлдилар. Ички хўжалик ижараси чорвачиликка ҳам жорий этилди.

— **Ижара нима берди!**

— Туман хўжалиқларида ижара ва кооператив муносабатларини ривожлантириш жамоаларнинг ўз меҳнати пировард натижаларидан манфаатдорлигини ошириш, хўжалиқларнинг молиявий аҳволини яхшилаш асосида маҳсулот етиштиришни кўпайтириш борасида катта имкониятлар борлигини кўрсатди.

Туман хўжалик фаолияти яқунларини таҳлил этиш шуни кўрсатдики, 1988—1989 йилларда додли экинлар ҳосилдорлиги ижара жорий этилмаган 1986—87 йилларга қараганда 25,7 фоиз, шу жумладан донбоп маккажўхори — 43 фоиз, жорий йилдаги кўп йиллик ўтлар пичани — 25,5 фоиз, картошка — 10,3 фоиз, сабзавот — 6,6 фоиз, бундан помидор — 9,7 фоиз ошди. Шуни айтиш лозимки, бу ҳосилдорликка ижарачилар ўз хоҳишича сотадиган шартномадан ташқари маҳсулот киритилмаган.

Сигирлар маҳсулдорлиги шу икки йил ичида 29,4 фоиз, қорамолларнинг ўртача суткалик вазн кўшиши 22,8 фоиз ўсди ва 668 граммни ташкил этди. Давлатга гўшт, сут топшириш кўпайди.

Лекин, давлатга сабзавотларни реализация қилиш ўртача йиллик ҳажми 97,4 фоиз, картошка бўйича 87,9 фоиз бажарилди. Бунда шуни ҳисобга олиш керакки, 1989 йилдаги табиий офат натижасида умумий йўқотишлар туман бўйича 1.704 минг сўмликка етди.

1988 йилда туман қишлоқ хўжалигининг ялпи маҳсулоти ҳажми 10,5, умуман вилоят бўйича 5 фоизга ошди. Шунингдек, 1989—1990 йилларда ҳам туман қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришнинг ўсиш суръатлари бўйича вилоятда олдинда бўлди.

Айни чоғда туман 1988 ва 1989 йилларда сабзавот ва картошка бўйича давлат буюртмасини бажармаганининг сабабини изоҳлаб ўтишни муҳим деб ҳисоблайман. Ижара туман миқёсида муаммоларсиз, қийинчиликларсиз боряпти, деб ўйлаш ҳам хато бўлур эди. Булардан энг муҳимлари ижарачиларнинг сабзавот ва картошка етиштиришда зарар кўрмай ишлаши билан боғлиқ масалалар бўлди.

Оҳангарон шароитида, асосан икки омил давлат буюртмаси бажарилмаслигига таъсир кўрсатди. Биринчидан, бу харид нархлари билан боғлиқ масалалардир. Нарх белгилашдаги қусурларни деҳқоннинг ўзи тўғрилайди: шартномада кўзда тутилганидан ортиқча маҳсулотни бозорга олиб боради. Лекин бугунги кунда вилоятда олинган маҳсулотнинг бу салмоқли улushiни ҳисоботга киритиш методикаси йўқ. Нарх механизми такомиллашмагани оқибатида ижарачи деҳқон 1988—89 йилларда шартномадагидан ортиқча олинган барча сабзавот ва картошкани бозорда сотган.

— **Демак, шу боисдан, яъни шартномада кўзда тутилганидан ортиқча маҳсулотни деҳқоннинг ўзи бозорда сотгани учун туманда сабзавот ва картошка бўйича давлат буюртмаси барбод бўлган.**

— Деҳқоннинг бундай йўл тутиши ҳуқуқий асосга эга. Чунки, агар деҳқон ўзи етиштирган маҳсулотнинг хўжайини бўлмасанки ернинг соҳиби бўлади. Ижаранинг моҳияти ҳам ана шунда. Шундай бўлгач, туман сабзавот ва картошка бўйича давлат буюртмасини барбод қилиши ҳолатини баҳолашга юзакӣ ёндашмаслик лозим, балки ижара муносабатларининг моҳиятини тушуниб етиш зарур. Демокриманки, сабзавот ва картошкани давлатга етказиб бериш ҳажмининг камайиши, бу ҳали мазкур маҳсулотларни етиштириш умумий ҳажмининг озайганини билдирмайди. Шартномадан ташқари маҳсулотнинг сотиш орқали бозорни тўлдириш қишлоқда ижара муносабатларини ривожлантиришнинг муҳим вазифаларидан биридир.

Деҳқончилик учун ноқулай тоғли ва тоғ олди минтақа шароитида деҳқон шартномадагидан ортиқча маҳсулотни энг муҳим нарса деб билади. Уни одатда бозорда сотади. Негаки, бозор нархи давлат хўжалигига топширганидан юқори. Нима бўлганда ҳам етиштирилган маҳсулот халқнинг қозонига тушади. Бинобарин, иш ижара усулида ташкил этилган жойларда давлат буюртмаси бажарилишини кўриб чиқишда деҳқон бозорга олиб бориб сотган маҳсулотнинг ҳажмини давлатга етказиб берилган маҳсулот ҳажмига қўшиб ҳисоблаш даркор.

Яна бир нарсани унутмаслик зарур. Бу деҳқон хўжалигининг зарар кўрмай ишлаши билан боғлиқ масаладир. Суви тақчил, ери ориқ, яъни зарар кўрилиши аниқ бўлган жойда деҳқон экин экмайди.

Тупроқшунослик институтининг маълумотларига кўра, туманнинг 3430 гектар ери 11—20 унумдорлик балига эга бўлиб, мавжуд харид нархлари шароитида бу ерларда деҳқончилик қилиш деҳқонга иқтисодий жиҳатдан нафсиздир. 1988—89 йилларда сабзавот ва картошканиннг ўртача йиллик кам экилиши 16,2 ва 18 фоизни ташкил этди. Яъни, шунча ерга унумдорлиги пастлиги учун экин экилмай қолган.

— **Демак, ижара шароитида деҳқонлар кам унумли ерда деҳқончилик қилиб меҳнатлари зое кетишидан кўра, у ерни бўш қолдиришни афзал кўрадилар. Шунанга ерлар кўпми! Ва бундай ерлар бўш қолмаслиги учун нима қилиш керак!**

— Туманда 2369 гектар шартли сўғориладиган ерлар бўлиб, улар мавсумда 1—2 марта май охиригача сўғорилади. Уларга сойлардан сув олинади. Май охирида бу сойларда сув қурийдӣ ва экинзорларга сув чиқмайди.

Ҳозир тумандаги 3985 гектар ер электр ва дизель насослар ёрдамида сўғорилади. Лекин улар барқарор ишламайди: тез-тез бузилади, электр қуввати ёки ёнилғи бўлмайди, эҳтиёт қисмлар етишмайди. Натижада экинлар ўз вақтида сўғорилмайди. Ваҳоланки, давлат хўжалиқлари балансида бу ерлар сўғориладиган ер сифатида ҳисобга олинган. Худди шундай ерларни деҳқон хўжалиқларида бериш ва ёнида уларни ижара ҳақидан тўлиқ озод қилиш ёки уни имтиёзли шартларда белгилаш лозим, деб ҳисоблайман.

— **Келинг, бир нарсада орани очик қилиб олайлик. Ижарадан кўзда тутилган асосий мақсад хўжалиқларнинг зарар кўришини йўқотиш эди. Туманда шунга эришилдими!**

— Ҳа, асосий мақсадга эришилди, хўжалиқлар фойда кўра бошлади. Банк маълумотларининг кўрсатишича, 1989 йилнинг ўзида хўжалиқларнинг давлатга қарзлари 11,7 миллион сўмга қисқарган, мол етказиб берувчиларга қарзлар 6,2 миллион сўмга камайган, хўжалиқларнинг жорий сўмларидаги маблағлар 3,7 миллион сўмга кўпайган.

— Ижарага ўтилиши муносабати билан қишлоқдаги ортиқча ишчи кучи масаласи янада ўткир-лашади. Биз кўриб чиқаётган туман хўжаликлариди бу масала қандай ҳал қилинмоқда?

— Ижарани жорий этиш хўжаликларда янги иш жойларини яратиш билан қўшиб олиб берилмоқда. Масалан, сабзавот консервалари, пишлоқ, нон-булка маҳсулотлари, дурадгорлик буюмлари ишлаб чиқарадиган цехлар ташкил этилмоқда. Деҳқон хонадонлари шахсий томорқа хўжалигини юритиш учун 0,25 сотихга қадар ер участкалари билан таъминланди. Бу аҳолининг иш билан бандлиги масаласини юмшатиш имконини берди.

Ижара шароитидаги икки йиллик иш шунга олиб келдики, туман хўжаликлариди социалистик мулкнинг турли-туман шаклларини шакллантиришга эришилди: ер, чорва, техника ва бошқа асосий воситалар шартнома асосида 10 йил муддатга ижарачи жамоаларга (группавий мулк), айрим ижарачиларга (шахсий мулк) берилди. Қимматга тушадиган, кўп маблағ талаб қиладиган йирик бўрдоқчилик комплекслари, бир қатор иншоотлар, бошқа асосий фондлар давлат хўжалигиники (давлат мулки) бўлиб қолди.

Мулк шаклларининг турли-туманлиги одамларга ўз хоҳиш ва имкониятларига муносиб ишни қилиш, ўз лаёқатларини намойиш этиш имконини бермоқда.

— Гапларингизга қараганда, сиз меҳнат жамоаларининг ички хўжалик ижараси негизиди тузилишига афзаллик берилишини мақбул деб ҳисоблайсиз. Бу жамоа ва давлат хўжаликларининг имкониятларидан ҳозирги кунда фойдаланиш керак деган маънони билдиради. Шундай эмасми? Истиқболдаци! Хўжаликларнинг ташкилий структураси қандай бўлиши лозим деб ҳисоблайсиз!

— Ижара муносабатларини ривожлантиришнинг ҳозирги босқичиди жамоа ва давлат хўжаликларининг тўпланган имкониятларидан самарали фойдаланиш учун меҳнат жамоаларини кўпроқ ички хўжалик ижараси негизиди тузишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайман. Бошқарувнинг бундай тузилиши ортиқча меҳнат ресурслари бўлган туманлардаги ишлаб чиқариш шароитларига кўп даражада мувофиқ келади.

Юқориди жамоа (давлат) хўжаликлариди — ижарачилар кооперативи хўжаликлар ташкилий структурасининг энг истиқболли модели ҳисобланади дедик. У бошланғич тармоқ ишлаб чиқариш (деҳқончилик, чорвачилик, механизация) кооперативлари ва маиший ҳамда бошқа хизматлар кўрсатадиган мол ўтказиш кооперативларини бирлаштиради.

Тармоқ кооперативлари етиштирилаётган маҳсулот турларига кўра тузилади. Оилавий асосда ташкил топган ижарачиларни бирлаштирган мақбул катталиқдаги бригада бошланғич кооперативнинг негизини ташкил этиши мумкин. Кооператив хўжаликнинг мазкур модели меҳнат унумдорлигининг юқори даражада бўлишини ва ижарачилар жамоаларининг ўзини-ўзи бошқаришини таъминлайди.

— Баъзи маълумотларга кўра, жумҳуриятимизда 1990 йилнинг 1 кварталига келиб жамоа хўжаликлариди экинзорларнинг атиги 21 фоизи, давлат хўжаликлариди эса 40,5 фоизи ижара жамоаларига бirkитиб қўйилган эди. Бу рақамлар ўз ибтидоий негизига кўра кооператив бўлган жамоа хўжаликлариди хўжалик юритишнинг янги шаклларига нисбатан кўпроқ консерватив муносабатда бўлаётганлигини кўрсатади. Бу ажабланарли ҳолат эмасми! Мен бу саволни бир дўстимга берган эдим. У бир донишманднинг гапини эслатди. Донишманд: «Кўзани нўноқ ва шошқалоқ кулол ясаган бўлиб, унинг ичига бемаза суюқлик солинган бўлса, қийшиғини тузатиб, бадбўйини кетказиш мушкул бўлади», деган экан.

Дўстим жамоа хўжаликларини ўша кўзага ўхшатди. Сиз бу фикрга қўшиласизми?

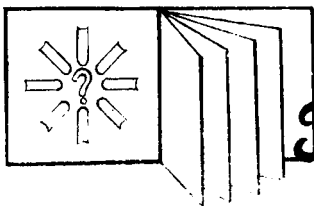
— Дўстингиз донишманднинг гапини охиригача айтмабди. Уша донишманд: «Кўза нўноқ ва шошқалоқ кулол томонидан тайёрлангани, ичига бемаза ичимлик куйилгани учун идишнинг андазасини ёмонга чиқариб бўлмайди», деган. Мен ҳам жамоа хўжаликларининг яхши андазасидан — кооператив негизидан фойдаланиш тарафдориман.

— 30-йилларда кооперативлаштириш суръатлари мақталганди, ҳозир ижарага, кооперацияга ўтиш мақталапти...

— У пайтларда тарғибот-ташвиқотнинг, ўзингиз юқориди айтганингиздай, «тўппонча» кучи зўр бўлган. Маъмурий-буйруқбозлик кучайиб кетиб, қишлоқда кооперациялаш В. И. Ленин тасаввур этган тарзда амалга ошмаган эди. Ҳозир уни чинакамига рўёбга чиқариш кўзда тутилади. Ҳозир ерни ижарага беришни одамларнинг ўзлари талаб қилишяпти. Деҳқон халқи ўша нўноқ ва шошқалоқ уста ясаган диққинафас кўзага янгича зеб беришни, имкони борича уни янгидан ясашни хошлаяпти.

— Раит Самигович, мазмунли сўхбатингиз учун сизга катта раҳмат! Уйлайманки, сиз ишлаётган Урта Осие қишлоқ хўжалик иқтисодиёти илмий-тадқиқот институти олимлари чинакам кооператив хўжалик моделини пухта ишлаб чиқишга муносиб ҳисса қўшадилар. Зеро, бундай хўжалик маъмурий буйруқлар билан эмас, балки иқтисодий омиллар билан бошқарилади.

Сўхбатдош Маҳаматвали МУРОДОВ

Шаҳобиддин Одилов

ТАНҚИДДАН ҲАМ ТУБАНМИ?

Маълумки, ҳар доим яхши асарлар билан бирга «ёмон» асарлар ҳам яратилади. Бунда қандайдир ёзилмаган ва англалмаган қонуният бордек гўё. Хусусан, ўзбек совет адабиёти ҳақида гап кетганда, уят ва андишани бир четга йиғиштириб қўйиб айтиш лозимки, бу ўзига хос каттагина адабиётнинг ярмидан кўпроғи жозибадан маҳрум, бадий заиф, машқнамо бир нарсалардир. Уларни, ҳатто бадий асар деб аташга ҳам тил бормади. Аммо мен Америка кашф қилдим деб жар солмоқчи эмасман. Чунки, бу гаплар адабиётимиз ҳақида дилдан қайғурувчи ҳар бир зиёлига аллақачон маълум «кўҳна» ҳақиқатлардир. Лекин... Лекини шундаки, бундай «асарлар», одатда «танқиддан тубан» деган ёрлик билан нишонланадилару шу билан улар ҳақидаги гаплар тўхтагандай туюлади. Афсуски, тўхтамайди. Шунчаки, юқоридаги каби «ёрликлар» бу каби «танқиддан тубан» асарларга қимматли вақтларини беҳуда (?) сарфлашни истамаган машҳур ва «ҳозирча машҳур эмас» танқидчилар ва адабиётшуносларнинг ўз виждонларини юпатувчи таскин бўлиб хизмат қилади, холос. Аслида, ўша «танқиддан тубан» ижодий намуналар адабиёт ривожига (!) сезиларли (!) таъсир ўтказадилар. Улар ўзлари каби «танқиддан тубан» асарларнинг янада кўплаб урчишига кенг йўл очиб бериб, адабиёт даргоҳида бемалол жавлон уриб юриверади. Жуда ҳам улкан қўшинга арзигулик бундай ижодий намуналар аста-аста ҳамма нарсани забт эта бошлайдилар: аввало турли-туман марказий, маҳаллий ва ҳатто деворий нашрларни, сўнграқ нашриётларни, радиони, ойнаи жаҳонни ва энг даҳшатлиси яхши асарга муштоқ ўқувчиларимиз онгини, дидини ўз тасарруфларига оладилар.

Аслида-ку, бу ҳол аллақачон содир бўлган. Биз — зиёлилар бор имкониятларимизнинг тўқсон фозидан ошиқроғини аллақачон бой берганмиз. Яхши асарлар воситасида тарбияланиши зарур бўлган ўқувчиларимиз ўша «танқиддан тубан» нусхаларнинг улкан қўшинига аллақачон асирликка тушганлар. Ва улар мана шу маҳбусликнинг мафтунли ҳам бўлиб қолганлар. Ахир бу асирлик алғов-далғов замонда уларни ортиқча фаолиятга, руҳни ортиқ даражада қийнашга, ақлни кўпроқ ишла-тишга ундамайди-да. Энди ўқувчиларни бу асирликдан халос этиш, уларни ҳақиқий бадийят намуналари билан ошно қилиш учун биз — танқидчи ва адабиётшунослар бироз андишасизроқ (!) бўлишимиз лозим. Йўқ, биз қўрқоқ, журъатсиз эмасмиз. Аммо ҳаддан ташқари андишаларимиз. Ундай десам бунга тегиб кетмасмикан, бундай десам унга тегиб кетмасмикан қабилида иш юрита-вериб шу даражага етиб келдикки, андишамиз айнан қўрқоқликка, айнан журъатсизликка айланиб қолганини сезмаймиз ҳам. Эки буни била туриб билмасликка оламиз... Ҳали унчалик танилиб улгурмаган ёш ёзувчининг ижодига менсимай қараймиз. Фикр билдириш у ёқда турсин, ўқиб чиқишга ҳам ҳафсала қилмаймиз. Шу сабабли аниқ бир мулоҳаза айтиш лозим бўлганда умумий гаплардан нарига ўтолмаймиз. Зўр келса, «суяги қотмаган» ёш қаламкашга ортиқча баҳо беришга шошмайлик, деб ўзимизни панага оламиз. «Суяги қотган», ўртамиёна ёзувчилар ҳақида эса «Уларнинг бўлган-тургани шу. Танқид қилдингиз нима-ю, қилмадингиз нима...», ёки «Нодонга гапирган эсиз сўзим», деб қутулмоқчи бўламиз. Аслида эса уларнинг кўпгина асарларини ҳали ўқимаган чиқамиз... Шўрлик китобхон. У ўқийди. Ахир у китобхон-да! Аммо ўқувчи эмас, биз — адабиётшунослар ўзбек адабиётини яратилган ва яратилаётган ҳар бир асардан хабардор бўлишимиз шарт эмасми? Очирқоқ айтсак, мунаққид ҳар бир ўзбек ёзувчисининг янги асарини ўқишга мажбурдир. Бу унинг бурчи. Айни чоғда ўртамиёна ва ундан-да пастроқ даражадаги ижод намуналарини ҳеч бир андишасиз танқид қилиш, уларга қарши курашиш ҳам бурчимиз. Нонимизни ҳалоллаб емоқчи бўлсак, биз — адабиётшунослар шунга мажбурмиз. Зеро, табиблар каби илм аҳлининг ҳам лоқайд яшашга ҳақлари йўқ.

Турли матбуот нашрлари, нашриётлар ўша «танқиддан тубан» асарларни чоп этмасликка илож топа олмаётган эканлар, демак мунаққидлар янада муросасизроқ бўлиши лозим. Бинобарин, биз ушбу мақолада сўнги йигирма йил ичида ўзбек адабиётини яратилган «ўртамиёна» ва «танқиддан тубан» асарлар, хусусан сўнги йиллар ҳикоячилигидаги салбий кўринишлар ҳақида фикр билдирамиз.

Умуман олганда, 70—80-йиллар ҳикоячилигидаги камчиликлар фақат шу даврагина хос эмас. Чунончи, воқеалар бир маромда, силлиқ, ҳеч қандай зиддиятларсиз кечадиган ва ҳаммиша яхшилик

билан назарийдиган асарлар ҳамма даврларда ҳам ёзилган. Буни адабиётшунослар «конфликтсизлик турарияси» оқибати деб баҳолайдилар. Биз ўрганаётган даврда ҳам шу сирадаги асарлар анчамунча яратилди. Масалан, Ҳаким Назирнинг «Қўмсаш», Ҳамид Ғулومнинг «Шифокорлар», Эсоной Содиқовнинг «Тўти хола» каби ҳикоялари айнан ўша конфликтсизлик назарияси таъсирида ёзилганлиги сезилиб туради. «Тўти хола» ҳикоясида «қилдан қийиқ ахтарувчи» қайнонанинг ўз-ўзидан инсофга келиб қолиши келинини қанчалик ҳайратлантурса, бундан ўқувчи ҳам шунчалик ажабланиши аниқ. «Қўмсаш»да эса ҳеч қандай кутилмаган воқеа юз бермайди. Отаси ўқишга киритиб қўйган Наби ярил йил ўтмасданоқ «қишки имтиҳонларда қаторасига уч фандан» йиқилиб, қишлоғига қайтиб келади. Бу ерда эса уни севгилиси кучоқ очиб кутиб олади ва Наби у билан ёнма-ён туриб қўриқ ерларни ўзлаштиришга киришиб кетади. Аммо Набининг ўқишга кириш воқеаси ёки бутун синф билан қўриқ ерларни ўзлаштиришга аҳд қилиши ҳамда қўриқда аҳил, иноқ бўлиб ишлаётган собиқ синфдошлар ҳақидаги гаплар шу қадар ёрқин бўёқларга буркаб тасвирланадими, бу ҳол беихтиёр турғунлик давридаги «Ешлар учун ҳамма йўл очиқ», «Ҳаётимиз гўзал, фаровон» каби шиорларни ёдга солади. Омон Жарқинбоевнинг «Умр манзиллари» ҳикоясида юқоридагилардан фарқли ўлароқ қандайдир қарама-қарши қарашлар милтираб кўринади. Аммо жиддий зиддият даражасига кўтарилиши мумкин бўлган жумбоқ жўнгина ҳал этиб қўйилади: экинзорга айлантирилиши кўзда тутилган даштга темир-бетон заводи қурилишидан ташвишга тушган Умридин чолнинг обком котибига учрашиши биланоқ қурилиш тўхтатилади. Масаланинг ўта юзаки ҳал этилганини шу билан ҳам исботлаш мумкинки, икки йил аввал Бўстонлик туманида қурилиши мўлжалланган аллақандай электроника заводи биноси айни экинзорлар ўрнида режалаштирилган эди. У ишга тушгудек бўлса яна юзлаб, минглаб майдондаги экинзорни қуриб-қовжирашга маҳқум этарди. Аммо юзлаб ёзувчи ва журналистларнинг, эътиборли олимларнинг бу ҳақда бонг уриб чиқишлари, узоқ муддат жиддий курашишлари туфайлигина завод қурилиши тўхтатилишига эришилди. Мазкур ҳикояда эса Умридин чолнинг ёлғиз ўзи қурилишни бекор қилишга осонликча муваффақ бўлди. Бу албатта, ҳаёт ҳақиқатига тўғри келмайди. «Турмушимизда учрайдиган қарама-қаршиликларни шу хилда осонгина ҳал қилиб ўқувчини ишонтириб бўлмайди». (Е. Яқвалхўжаев. Насрдаги илк қадам. «Шарқ юлдузи», 1979 й., 3-сон.)

Туроб Акбархўжаевнинг «Араз» ҳикояси ошиқ-маъшуклар ўртасидаги муносабатларга бағишланган. Заррагул севгилисига ёқиш учун пардоз-андоз қилади. Аммо Жабборали ўнинг бу қилиғини кўриб қаттиқ ранжийди, аразлайди. Заррагул пардоз-андозни йиғиштириши ҳамоно икки ёш яна иноқ бўлиб оладилар. Ҳикоядаги бор-йўқ ҳодиса мана шундан иборат. Кўриниб турибдики, унга асос қилиб олинган воқеа 70—80-йиллар ҳаётига асло хос эмас. Заррагул ва Жабборали қиёфалари ҳам бугунги замондошимиздан кўра кўпроқ 30-йиллар одамларига ўхшайди.

Конфликтсизлик касалининг асоратларидан бошланган гап мавзунинг долзарблиги ва қаҳрамонларнинг ҳаётийлигига келиб боғлигани бежиз эмас. Маълумки, бадий асарнинг, хусусан, ҳикоянинг ютуғи ҳам, камчилиги ҳам уч асосий омилга боғлиқ. Бу мавзунинг муҳимлиги, ғоянинг аниқлиги, салмоқли экани ва бадийлигига тааллуқлидир. Зеро, ҳар қандай яхши асар, асосан мана шу омиллардан таркиб топади. Яъни, ёзувчи аниқ бир ғояни, салмоқли бир фикрни ифодалаш учун муносиб мавзу — манба танлайди ва уни ёрқин талқин қилади. Бадийлик эса, ниҳоятда кенг тушунча бўлиб, бир қанча унсур ёки воситалардан ташкил топади. Қизикarli воқеалар тизмаси, образли ифода, жонли, тўлақонли қаҳрамон қиёфасини яратиш, асар муסיқийлигини таъминлаш, маиший турмушни аниқ гавдалантирувчи тафсилотлар, чизгилар топиш, ҳаёт мантқига қатъий риоя қилиш ва ҳоказо... Албатта, буларнинг бари сўз ёрдамида амалга оширилишини унутмаслик лозим.

Мана шу тушунчалар билан қуролланган ҳолда 70—80-йиллар ҳикоячилигимизга назар ташлайдиган бўлсак, талай камчиликлар яққол кўзга ташланиб қолади.

Юқорида конфликтсизлик касалининг асоратлари ҳақида гапиргандик. Ҳаётни юзаки тасвирлаш, ижтимоий камчиликларни хаспўшлаш ёки умуман тилга олмаслик, теран фалсафий мушоҳадалардан қочиш бу иллатнинг асосий белгиси. «Тўти хола», «Қўмсаш» ва «Умр манзиллари» ҳикояларида айнан шу нарсалар етишмайди.

Устига-устак яна бир туркум ҳикоялар ҳам борки, илк қарашда улар ижтимоий иллатларни фош этишга бағишлангандек туюлади. Аслида эса уларда баъзи ижтимоий иллатлар шунчаки тилга олиб ўтилади ёки жуда юзаки, умумий тарзда тасвирланади. Ҳабиб Темировнинг «Ака-укалар», Зулфикарнинг «Пора» ҳикоялари шулар жумласидандир. Масалан, «Ака-укалар»да олий ўқув юртларига талабалар қабул қилишдаги ноҳақликларга ишора бор. Уша ноҳақликлар юзаки тарзда қайд этилади. Ҳикоя қаҳрамони қишлоқ хўжалиги институтига ўқишга киролмай қолган бир йигитча. У кириш имтиҳонида муваффақиятсизликка учраганида «гоҳ нафрати кўзғайди, гоҳ йиғлагиси келади». Аксининг маслаҳатига кириб политехника институтига ҳужжат топширмасдан қулай имкониятни бой берганига астойдил ачинади. Ҳикоя якунида эса Ғайратнинг қишлоққа қайтишга, ҳалол меҳнат билан шўғулланиб, келаси йили ўқишга бошқатдан ҳаракат қилишга аҳд этгани таъкидланади. Ёзувчи кўтарган масалалардан бири олий ўқув юртига киришдаги адолатсизликлар, иккинчиси ҳаётда ўз ўрнини топиш муаммоси. Буларнинг жиддийлиги, долзарблиги шубҳа уйғотмайди. Аммо уларни ҳикояда тасвирлангани сингари юзаки, енгил-елпи ҳал этиб бўлмайди. Айниқса, олий ўқув юртларига қабул пайтидаги фирромликлар, ноҳақликларнинг илдилари ҳатто ҳозирги қайта қуриш даврида ҳам батамом тугатилгани йўқ. Бинобарин, мазкур масала жиддий таҳлил, кескин тўқнашувларни талаб қилади. Ҳикояда эса муаммо юзаки тасвирланади, холос. Демак, муаллиф масаланинг моҳиятини дадил кўрсата билмаган.

Ҳатто таърибали ёзувчи Улмас Умарбековнинг «Ойнинг олтин ўроғи» ҳикоясида ҳам воқеалар анча жўн тасвирланганини кўрамиз. Асардаги Норбўтаевнинг қаерда ишлаши ва қандай одам экани аниқ тилга олинмайди. Аксинча, нуқул унинг беҳисоб бойликлар йиққани, буларни ҳаром йўллар билан орттиргани таъкидланади, айтиб ўтилади, холос. Фақат тасаввур кучи билангина гап қурилишдаги нопок ишлар: кўзбўямачиликлар, талон-торождар хусусида эканини пайқаш мумкин. Муаллиф ҳатто салбий қиёфалар фош этилгандан кейин ҳам умумий гаплардан нарига ўтмайди. Нурилла тилидан уларнинг «афтидан, муттаҳамлик, қаллоблик» қилганлари, «гапларга қараганда... фақат алдаш билан кун ўтказишлари» таъкидланади, холос. Бу муттаҳамлик, қаллоблик ни-

мадан иборат экани, улар одамларни қай йўсинда алдаб яшаганлари ҳақида аниқ бир манзара тасвирланмади.

Ижтимоий иллатларнинг юзаки баёнини афсуски, бошловчи ҳаваскорларда ҳам, малакали ҳикоянависларда ҳам кўплаб учратиш мумкин. Унинг иккита муҳим сабаби бор. Биринчидан, 70—80-йилларда жумҳуриятимизда ижтимоий иллатларни фош қилувчи асарлар камситилгани билан боғлиқ. Зеро, таъқиблардан зада бўлиб қолган айрим ёзувчиларнинг асарларида фуқаролик руҳи сусая бошлагани сир эмас. Иккинчидан эса, баъзи ижодкорлар истеъдод, савия, билим даражасига боғлиқ ҳолда кўпинча ижтимоий иллатлар моҳиятини чуқур англаб етмадилар. Ҳар икки ҳолда ҳам бу камчилик, яъни нуқсонларнинг юзаки тасвир этилиши ёзувчида ҳаётий мавқеанинг илғор эмаслигидан дарак беради.

Мазкур ҳодиса ўша давр ҳикояларига хос яна бир камчиликни ёдга солади. Бу — тасвирдаги нўноқликка бориб тақалади. Муайян тасвир, воқеалар ва қаҳрамонлар моҳиятини оқидан белгилар топиб қўллаш ва жонли одамлар қиёфасини яратиш бадийликнинг асосий шартларидан эканлиги маълум. Бинобарин, бу борадаги камчиликлар баъзи ёзувчиларда бадий маҳорат етишмаслигидан дарак беради.

Афсусланарли жойи шундаки, 70—80-йиллар ҳикоячилигида бадий жиҳатдан хом асарлар хийлагина топилади. Бу даврда яратилган бир туркум ҳикояларда юқоридаги камчиликлар баробарида қаҳрамонларнинг ҳаётий, жонли, тўлақонли эмаслиги ҳам билиниб туради. Аксариятта эса воқеалар ва характерлар моҳиятини очувчи аниқ бир чизгилар мутлақо кўринмайди. Албатта, бу камчиликларни алоҳида-алоҳида ажратиб кўрсатиб бўлмайди. Зеро, булар бир-бирига бевосита боғлиқ тушунчалардир. Умуман, бадийлик шундай бир мўъжизаки, бирон бир унсурнинг ўринсиз ишлатилиши ёки сохталиги уни йўққа чиқаради, яъни асарнинг мукамаллигига путур етказида. Масалан, Шойим Бўтаевнинг ҳажман катта бўлмаган «Дунёнинг сарҳисоби бор» ҳикоясида воқеалар қалашиб кетган. Карим отанинг ток остидан топиб олган одам суягини мазорга элиб кўмиши ва худойи қилиши тугал бир воқеа. Унинг давлат ҳўжалигида янги тутзор барпо қилиш учун жон кўйдириб олиб-югуришлари-ю, кўчада йиғлаб турган болага ҳамдард бўлиши, эрининг маст-аласт юришларидан безиб кетиб қолган аёлни болалари ёнига қайтариб олиб келишга отланиши ҳам ўзича мустақил воқеадир. Кўриниб турибдики, кичик ҳикояда учта асарга манба бўла оладиган воқеалар тизмаси мавжуд. Аммо уларнинг биронтаси ҳам мукамал тасвирланмагани учун Карим ота образи ёрқин чиқмай қолган. Тўғрироғи, муаллиф бор воқеа доирасида Карим ота сиймосининг ҳаётийлигини таъминлай билмагани туфайли ҳикояга янги-янги чизгиларни қўшаверган. Оқибатда қаҳрамоннинг ҳолати, ўй-кечинмаларини эса ҳаққоний, теран тасвирлай олмаган. Масалан, у Карим ота ток пушталари орасидан «қачонлардир дафн этилган» инсоннинг сон суягини топиб олганини айтади. Бу эса икки жиҳатдан ўқувчини ишонтирмайди. Биринчидан, ток пушталари анча юза чопилади. Бинобарин, дафн қилинган жасаднинг суяклари бу қадар юзада ётиши ишонарсиз. Қолаверса, пушталар ҳар йили чопилади. Демак, суяклар юза кўмилганда улар аллақачон сезилган бўлар эди. Агар Карим ота ток остига гўн кўмиш учун чуқур қазиётганда суякларни топиб олса ҳам бошқа гап эди. Иккинчидан эса, Карим отанинг фақат сон суягини топиб олиши ҳам ишонарсиз. Ахир инсоннинг сони алоҳида кўмилмайди-ку. Хуллас, ёзувчи ўзи тасвирланаётган воқеага бизни ишонтириши учун қўшимча чизгилар, ҳолатлар зарурлиги шундоққина кўриниб турибди.

«Дунёнинг сарҳисоби бор» ҳикоясининг муаллифи эса воқеаларни юзаки қайд қилишдан нарига ўтмайди. Ҳолбуки, «ҳаётдан шунчаки нусха кўчириш билан ҳаққоний образ яратиш бўлмайди» (Н. Худойберганов).

Афсуски, М. Хайруллаев («Улғайиш»), Э. Охунова («Сутдай сахарларда»), Олмос («Ов»), Ё. Ақромов («Уйинчоқ»), А. Жўраев («Сўқмоқлар»), А. Кўчимов («Ўғил»), Г. Раҳматуллаев («Бир сиким тупроқ»), Н. Раҳимов («Нон ҳиди»), А. Даминов («Кўнгил»), Ҳабибулло («Хиёнат»), А. Юнусов («Тунуқасозлар»), М. Пирриев («Хотима») каби бошқа кўплаб ҳикоянавислар ҳам ҳаёт воқеаларни юзаки тасвирлаш, жўнгина баён қилиб бериш орқали ҳикоя яратишга беҳуда уринадилар. Беҳуде! Зеро, «Чуқур психологик таҳлил, руҳий баёнга берилиш муаллиф ижодий имкониятларининг ғоят ғариблигидан далолат беради»¹. Қуруқ таъриф тасвифлар, кўпгина баёнлар ёрдамида бадий асар яратиш мумкин эмас.

Айниқса, киши табиатини яратиш бобида жуда кўп ҳикоянависларнинг нўноқлиги, бадий маҳорат сирларини яхши эгалламаганлиги яққол билиниб қолмоқда.

Масалан, Мирмуҳсиннинг «Авлиёнинг миси чиқди» ҳикоясидаги Тувалоқ қори образи тасвирида зиддиятли ўринлар учрайди. Чунончи, ёзувчи эътирофига кўра «Тувалоқ қори ҳар қандай шароитда ўзини йўқотмай, пинагини бузмайдиган одатга эга, камгап, умрида бошқаларга бирон маротаба бақариб гапирмаган кимса эди». Лекин Тувалоқ қорининг сирини фош бўлишдан қўрқиб қоролул чол олдида довдирашлари ёки Умар исмили шофёрни сўкаётгани ҳақидаги манзарани ўқиб ҳайратланишингиз, юқоридаги тийнатнамога шубҳа билан қарашингиз табиий. Қарангки, ҳикоя қаҳрамони бошқача ҳаракат қилади, муаллиф эса уни бутунлай бошқача таърифлайди. Бу ердаги зиддиятнинг асосий сабаби шундаки, ёзувчи шунчаки сохта «авлиё» сиймосини яратмоқчи бўлган. Аммо ўша сохта «авлиё»нинг ҳам аввало одам, тирик бир инсон, бизнинг замондошимиз эканига эътибор бермаган. Натижада, юзаки, умумий тасвирланган Тувалоқ қори қиёфаси кўз олдимизда аниқ бир қиёфа касб этмайди.

«Мен ломаконмен, — дейди Тувалоқ қори ўзи ҳақида, — мен — Хўжа аламбардор эшон чиллаҳонасида ўтиргонмен, — мен Абубакр Муҳаммад ибн Исмоил ал Каффол — Шоший макбараларида шайх бўлуб, тупроқ ялаганмен, мен мутасаввуфмен, илгариги замон бўлгонда Мансур Ҳаллождек дорга осурлар эрди». Айнан шу тарзда гапирши 20-йиллар, умуман, эски замон ўзбекларига хос эди. Замондошларимиз орасида эса, ҳатто мачит имомлари ичида ҳам бу тарзда сўзловчи кимсани топиш амримаҳол. Қолаверса, тасаввуф ҳақида юзаки эса-да маълумотга эга бўлган, сўзларни бу қадар тнлаб ишлатадиган, силлиқ ва салобатли гапира оладиган Тувалоқ қорининг жиддий бир асос бўлмаган ҳолда ўз-ўзини фош қилиши анча ишонарсиз тасвирланган.

¹ Ш. Ризаев. Маҳорат етишмағач. «Ёшлик», 1984 й., 6-сон.

Ахир Умар Туvaloқ қорига ҳеч нарсани эслатмайди, писанда қилмайди. У бор-йўғи: «Қўлимга тушдинг, Тувалоқ. Энди бундақа ҳунар чиқардингми? Одамларни алдаясанми?» дейди холос. Агар Тувалоқ қори ёзувчи тасвирлагани каби «Ҳар қандай шароитда ўзини йўқотмай, пинагини бузмай» тура оладиган одам бўлганда эди, у хотиржамлик билан: «Сиз сал янглишганга ўхшайсиз, бўтам», дея Умарнинг ўзини довдиратиб қўйиши мумкин эди. Ҳикояда эса Умарнинг бир оғиз дўқидан кейин Тувалоқ қори дарров ўғри эмаслигини, турмада ётмаганини таъкидлай бошлайдики, бунга ишониш қийин. Туvaloқ қори каби сохта авлиёлар бу қадар осон фoш қилинганда эди, ҳали-ҳануз янги-янги «авлиёлар» бош кўтариб чиқмаган бўларди.

А. Ҳотамовнинг «Ғалати одам» ҳикоясидаги қаҳрамон тасвирида ҳам шу каби чалкашликка дуч келамиз. Муаллиф баёнига кўра Ғайбулла «ишни сира ёлчитмайдиган, лекин ҳар кимсага яхшилик қилиш учун ўзини аямайдиган, шу йўлда янча-мунча ёлгон гапиришдан кўрқмайдиган, оқкўнгил» одам. Аён бўлишича, Ғайбулла ҳар қандай вазиятда кишиларга ёрдам бера оладиган анча-мунча устамонлардан. Бундай кимсанинг «ишни сира ёлчитмаслиги», «дангасалиги туфайли катта бир трест раҳбарлигидан» бўшатишгани мантиққа тўғри келмайди. Ахир бувисининг таъзияси кунин ҳам аллакимнинг институтда ўқиш ё ўқимаслигини ҳал этиш учун елиб-югуриб юрган одамнинг дангасалигига ишониш мумкинми?

Нортўхта Қиличевнинг «Оқим» ҳикоясидаги иззат-нафси, қадри учун курашувчи Султоннинг ихтиёрий тарзда лаганбардорлик қилиши ёхуд Адҳам Даминовнинг «Қайтиш» ҳикоясидаги «ўз касбини севган, ўқувчиларнинг муҳаббатини қозонган ўқитувчи Ражабнинг ўз ҳаётини зерикарли деб билиши бадийи асосланмаган. Яъни қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, ўй-хаёллари, руҳияти ёрқин кўрсатилмаган. Худди шу сабабларга кўра Ғаффор Ҳотамовнинг «Ҳаёт шами» ҳикоясидаги Салимбой образини ҳам тушуниш мушкул. Бир қарасангиз, — туппа-тузук фикрлайди, бир қарасангиз, довдир-совдир, «гапининг тайин-тутуруғи йўқ». Ёзувчи уни ўта беғубор, содда одам деб таъкидламоқчи бўлади. Аммо шундай деб таъкидланаётган Салим уйда ўтирганида юраги сиқилса, бирдан кўнглига шубҳа тушади. «Кўролмайдиганлар иссиқ-совуқ қилдимикан ё», деб ўйлайди. Бундай хаёлга борадиган одамнинг эса беғубор ва соддалигига шубҳаланамиз. Ажабки, у шаҳарда сиқилади, эзилади. «Уйга киргач тарс ёрилиб кетай дейди». Аммо отаси ва амакисига хат ёзиб уларни ҳам шаҳарга келишга ундайди. «Қишлоқда тарс ёрилиб кетмагларингга ҳайронман...» деб ажабланади. Бу зиддиятли ҳолатларни эса ёзувчи қуруқ тасвирлашдан нарига ўтмайди. Қаҳрамон хатти-ҳаракатини етарли даражада далилламайди. Шу боисдан ҳикоя охирида Салимнинг уйдан бош олиб кетиши асоссиздек туюлади. Бош қаҳрамон табиати мантиғи очилмагани учун ҳикоя гоёя ҳам маъхумлигича қолиб кетган. Айнан шундай фикрларни Асад Дилмуродовнинг «Дала ўртасидаги ўй» ҳикояси ҳақида ҳам айтиш мумкин.

Ҳикоя Латифбой исми етимликда ўсган йигитнинг қишлоқдаги энг сулув қизга уйланиб ичкўев бўлгани ва бир неча йиллардан сўнг оиласини қўлга кўчириб олиб кетгани воқеасидан иборат.

Латифбой «тепса тебранмас, ит ётишу мирза туришдан бўлақ тиркичилиги бўлмаган, тантик жўралари билан оти бору ўзи йўқ иззатни талашиб бурун қонатиб юрадиган йигит». У «тоғни урса толқон қилворадиган» кучга эга, аммо «колхозда шунчаки эрмак учун» ишлайди. Тортинчоқ. «Оғзиндан гапи тушиб кетадиган» даражада лалайган. Қизиқки, мана шундай йигит чимилдиқни эскилик сарқити деб билади, уни «қанча тез йўқотилса созлигини» айтиб қизишади. Ваъдага вафосизлик қилиб қайнатасини ранжитади. Унинг маъракасида безбетликка бориб Сайфи монтерни сўкиб беради. Қадрдон ерлардан кўчиб кетаётгани учун эзилиб йиғлаётган хотини ҳақида «Ҳа, энди бу аёллигига боради, бунақа вақтда аёлга кўзёш ярашади-да», деб ўйлайди. Узининг кимлигини англашга интилади. Алоҳида ўз ўйи бўлишини орзу қилади. Унинг бу каби хатти-ҳаракатлари, ўй-фикрлари ёзувчи тасвирлаган образнинг табиати мантиғига мутлақо тўғри келмайди. Муаллиф эса унинг нотайин хатти-ҳаракатларию мужмал ўй-хаёлларини муайян белгилар, аниқ тасвир орқали оидинлаштирмайди. Масалан, унинг ўз қайнатасининг уйига кириб туриб ҳар гал нимагадир секингина бир тўхтаб, нимадандир «ҳадиксирагандек» теваракка аланглаши ва нима учун «қўққисдан ортига — тўридан гўри яқин холасининг очин-тўқин дамлари :ечган фариштали хонадонига» қайтгиси келиши ҳикоя охирида ҳам англашилмай қолаверади.

Афсуски, ҳикояда киши табиатини ярата билмаслик, улар моҳиятини кўрсата олмаслик иллати юқорида номлари саналган ёзувчилардан ташқари яна Зоир Мамажонов («Неваралар», «Яхши йигит»), Уринбой Усмонов («Афсонага ишонадиган йигит»), Ашуралӣ Жўраев («Кўзмунчоқ»), Муталлиб Содиқов («Мона Лиза»), Собир Унаров («Қиш кунларидан бири»), Турсунмурод Эрматов («Ҳимоят»), Бахтиёр Каримов («Бир тақдир нақли»), Абдуқаҳҳор Иброҳимов («Осмон яқин, ер юмшоқ»), Тўлқин («Амма») каби ҳикоянависларга ҳам тааллуқлидир.

Бу давр ҳикоялариға хус қусурлардан яна бири ўзига хослик масаласи билан боғлиқдир. Аниқроғи, кейинги йиллар ҳикоячилигимизда тақлидбозлик намуналари ҳам кўплаб яратилди. Чунончи Ғаффор Ҳотамов қаламига мансуб «Дори» ҳикояси В. Шукшиннинг «Илон захри» асарига ўхшаб қолган. Зеро, ҳар икки ҳикояда айнан бир хил воқеа, бир хил қаҳрамонлар тасвирига дуч келамиз. Шукшин ҳикоясининг қаҳрамони Максим ҳам, «Дори»даги Қурдош ҳам онаси касаллиги туфайли дори излайди. Ҳар иккала қаҳрамон ҳам керакли дори топилмагач «ўрнига бошқа дори олишга мажбур» бўлади. Бу ҳикояларнинг сарлавҳасидан тортиб, ҳатто яқингича даярли ўхшаш. Шунингдек, Анвар Муқимовнинг «Кичкина узрли иш» ҳикояси эса У. Назаровнинг «Кунлар» қиссасидаги айнан ўхшаш бир воқеани ёдга еолади. «Кунлар» қиссасида хонадонидаги меҳмонларнинг кайфи бузилмаслиги учун Қосимжон ака фарзанди оламдан ўтганини билдирмасликка, изтиробларини яширишга уринади. «Кичкина узрли иш»да эса колхоз раиси меҳмондорчилик қизиган бир пайтда вафот этиб қолган онаси ўлими туфайли меҳмонларнинг кўнглихушлиги бузилиб қолишидан гўё андиша қилади. Айнан шу ҳикоя тасвирида, хусусан, даҳшатли шамол тасвирланган ўринларда Абдулла Қаҳҳорнинг «Даҳшат» ҳикоясиға тақлид излари сезилади. Қамчибек Кенжанин «Ота ўғил», Солим Исҳоқовнинг «Тоға», Асад Дилмуродовнинг «Бешик» ҳикоясидаги қариялар образлари бир-биридан кам фарқ қилади. Ҳар учала асардаги қаҳрамонлар қиёфаси ҳам ўта содда, бироз гўл, камсукум, лекин бағри кенг, олижаноб инсон сифатида тасвирланади. Уларнинг барчасида ана шу қарияларнинг зиёли ёшларга нисбатан маънавий жиҳатдан устун эканликларини кўрсатишға ҳаракат қилинган. Хўш, бу ҳолни қандай изоҳлаш мумкин? Ухшашликлар, аниқроғи

тақлидбозликларнинг илди зи қаерда? Мунаққид У. Норматов фикрига кўра, мазкур иллат ҳикояна-висларимизда «изланиш, оригиналликка интилиш туйғуси сусайгани» натижасида келиб чиқади. «Асардан асарга ўтиб юрадиган «сайёр» персонажлар: ситуация ва деталлар, ҳодисаларнинг бир хилдаги талқини — булар аини ўша ёзувчидаги изланиш туйғусининг сустиги оқибатидир».¹

Бу ва яна юқорида айтиб ўтилган бошқа барча камчиликларнинг асосий сабабини бир сўз билан бедардлик деб аташ ҳам мумкин. Зеро, ўқувчи билан баҳамлашадиган жиддий бир дарди, айтадиган салмоқли, янгича фикри бўлмай туриб ҳикоя, умуман, бадий асар яратишга уринган ижодкор, муваффақиятсизликка учраши табиийдир.

Бадий асарни мусиқага қиёслаш мумкин. Аслида ҳам, ҳар қандай етук бадий асар асосида маълум бир мусиқа мавжуддир. Шу маънода ҳикояни якка асбобда қиёмега етказиб ижро этилган куйга таққослаш ўринлидир. Ёзувчининг муайян гапи бадий асар ғоясини ташкил этади. Уша ғояга шахсий муносабат ва услуб эса асар шаклини белгилаб беради. Зеро, услуб ёзиш усулигина бўлмай, балки асар учун манба, қаҳрамон ҳамда ифода воситаларини танлаш ҳамдир. Биз юқорида айтиб ўтган мусиқийлик услуб, аини чоғда шаклнинг ажралмас бир қисмидир. Аммо бу гап асло бадий асарни ноталар тили билан ифодалашни англатмайди. Мусиқийлик тасвирнинг, воқеалар ва характерлар ривожининг маълум бир оҳангга асосланишидан иборатдир. Бу оҳанг эса ижодкор шахснинг ички кечинмалари оқибати тарзида юзага келади. Айнан ана шу кечинмаларнинг юзакилиги ёки умуман мавжуд эмаслиги юқорида эслатилган бедардлик белгиси ҳисобланади. Маълумки, мусиқа асари ноталарни ўрнини топиб қўллаш билангина яратилмайди. Унда ҳам муваффақиятлар сирини ижодкорнинг ички кечинмалари, юрак тугёни нечоғлик кучли эканидадир. Нота эса қалб дардини ифода этувчи восита, холос. Аслида ҳар бир асарнинг ғояси, руҳи санъаткор қалбидида туғилади.

Афсуски, шу ўринда оддий ҳақиқатни яна бир бор такрорлашга тўғри келади: биз учун ёзувчининг нияти қай даражада олижаноблиги эмас, балки уни нечоғлик юзага чиқара олгани муҳимроқдир. Юқорида кўриб ўтилган ҳикоялар муаллифлари ҳам яхши ниятда қалам ушлаганига шубҳа қилмаймиз. Аммо улар таҳлилдан аён бўлдики, етук бадий асар, хусусан, ҳикоя яратиш учун эзгу мақсаднинг ўзи камлик қилар экан. Балки шунинг учундир, 70—80-йилларда ўзбек адабиётида яратилган юзлаб «кичик мўъжиза»ларнинг аксарияти, юксак бадийят талабларига жавоб бера олмайди. Кўпгина мунаққидларнинг нописанд ибораларига кўра, булар ўртамиёна ёки «танқиддан тубан» асарлардир. Бундай асарларнинг нечоғлик кўп ёки кам бўлиши, ўқувчи дидига қай даражада таъсир қилиши эса маълум маънода адабиётшуноғларимизнинг виждонига ҳам боғлиқ.

Нинель Владимирова

ИЛДИЗЛАРГА НАЗАР СОЛАЙЛИК

Жуда кўплар, жумладан, Шаҳобиддин Одилов томонидан анчагина қизиқарли таҳлил этилган ўзбек ҳикоячилиги ўз тараққиёти давомида, агар уни узлуксиз тадриж сифатида қарайдиган бўлсак, ҳам бадийят, ҳам ижтимоий ва эстетик нуқтаи назардан муайян ютуқларни қўлга киритиб борганини тан олмай иложимиз йўқ. Бу тинимсиз изланишлар ва камолот йўли бўлди. Унда турлитуман йўналишлар бор. Тажриба тўпланди, воқеаларни баён этиш тарзида ҳам, қаҳрамон характерини тасвирлаш ва композицияда ҳам муайян бадийят услублари ўзлаштирилди.

«Маълумки, — деб ёзади мақола муаллифи, — бадий асарнинг, хусусан, ҳикоянинг ютуғи ҳам, камчилиги ҳам уч асосий омилга боғлиқ. Бу мавзунинг муҳимлиги, ғоянинг аниқлиги, салмоқли экани ва бадийлигига тааллуқлидир. Зеро, ҳар қандай яхши асар, асосан мана шу омиллардан таркиб топади. Яъни, ёзувчи аниқ бир ғояни, салмоқли бир фикрни ифодалаш учун муносиб мавзу — манба танлайди ва уни ёрқин талқин қилади. Бадийлик эса, нихоятда кенг тушунча бўлиб, бир қанча унсур ва воситалардан ташкил топади. Қизиқарли воқеалар тизмаси, образли ифода, жонли, тўлақонли қаҳрамон қиёфасини яратиш...» ва ҳоказолар.

Ш. Одилов сўз юритган бу омиллар тўғри, лекин уларнинг тўғрилиги барча азалий ва ҳаммага маълум ҳақиқатлар кабидир. Аслини олганда, шунинг ўзи ҳам қолип-ку! Жўн ва меъдага тегиб кетган воқеалар тизмасидан ҳикоя оловчи носирлар амал қилган қолипга ўхшаш оддий бир андоза-ку! Танқидчи ҳам, адабиёт назариячиси ҳам бундай андозалардан ғочини керак эмасми? Қачонлардир Маяковский шеърят бу аблаҳона бир нарсаси, бироқ ундан ҳеч қайсига қочиб кетолмайсан, деб ёзган эди. Албатта, учта омил бор дейиш мумкин. Уттиз учта омил бор дейиш ҳам мумкин, сон-саноқсиз омиллар бор деса ҳам бўлаверади. Бироқ чинакам санъат ҳеч қандай босма қолиплар билан ўлчаб бўлмайдиган нарсадир. Унда ҳар доим қолипдан чиқиб қоладиган нимадир мавжуд бўлаверади. Уни англаб бўлмайди, ўлчаш мумкин эмас, у шунчалар нозик — бироқ аини шу хусусият ижодкорни ҳақиқий санъаткор деб тан олишга мажбур қилиб туради. Ҳаёт ҳақиқатини

¹ У. Норматов. «Муҳими — моҳиятни очиш». «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1984 йил, 2 март.

бадий ҳақиқатга айлантиришнинг минглаб, ўн минглаб йўллари борки, шулар санъатни ҳамisha боқий этиб туради.

Эҳтимол, муайян асарларни танқид қилаётганда мунаққид ҳақдир. У билан баҳслашиб ўтирмаймиз. Салбий натижаларга олиб келган тажриба ҳам барибир зарур. Ўзбек ҳикоячилиги миллий бадий аъёнларни XX аср реалистик насрига хос тамойиллар билан бирлаштириш йўлидан бормоқда. Буни ҳамма билади.

Бироқ йиллар давомида ўзбек ҳикоячилигининг каттагина кутубхонаси яратилгани ҳам бизга маълум. Бу бой хазинани умумлаштириш ва тадқиқ қилиш ҳаётий заруратдир. Аксари тадқиқотчилар замонавий миллий ҳикоячиликда маълум ёзувчининг ўрнини белгилашга уринаётгани ҳам аниқ. Бу йўналиш ўз-ўзича бирон эътироз туғдирмайди. Бироқ тадқиқ ва таҳлили бугунги адабий жараён, жумладан, замонамиз кишининг бутун ички дунёси ва борлиқ билан муносабатларига боғлиқ ҳолда олиб бориш керак. Ҳозирги илмий тадқиқотлар бевосита инсонни тадқиқ этиш билан қўшилиб кетмоғи лозим. Илло, инсоннинг маънавий ва ижодий қуввати ҳозирги замонда реалистик тафаккурнинг таранглашувини ҳам, инсон тасвирининг ёрқинлашувини ҳам ўзида жо қилгандир.

Ш. Одилов ўз олдига қийин вазифа қўйган. У ўзича «танқиддан тубан» деб баҳолаган ҳикояларни таҳлил қилишга интилади. Балки бу йўл ҳам тўғридир, чунки адабиёт ўқувчининг дидаи ва қарашларини шакллантиради. Ш. Одиловнинг таҳлил мезонига қўшилмаслик мумкин, бироқ асосий гап бунда эмас. Биз адабиётшунос танқид қилган ҳикоялар хусусида баҳслашиб ўтирмоқчи эмасмиз.

Гап шундаки, ёзувчилар, мазкур ўринда ҳикоянавислар ижодини таҳлил ва тадқиқ этиш, лозим бўлганда танқид қилиш, албатта, зарур. Бироқ бу ишга қўл урган пайтимизда ҳикоячилик чегараларини унутиб қўймаслигимиз лозим. Бу ҳозирги замонга хос муаммолар ҳикояга қандай сингишга ётганини ва истеъдодли қаламкашлар ижодида қандай акс этаятганини аниқлашга имкон беради. Афсуски, бундай ҳолатларда фақат юзада ётган асарларни текшириш у ёки бу жанрнинг ёки жанр шакллариининг асл имкониятлари ҳақида ҳукм чиқаришга имкон бермайди.

Истеъдодли санъаткор ўзи мансуб бўлган адабиётнинг юзидир. Бироқ адабиётнинг «вужуди» ҳам, унинг шу номни олишига сабаб бўлган моҳияти ҳам бор. У жуда мураккаб организмдир, унинг тубида «жамловчи», кўп ҳолларда шаклан қотиб қолган ва тўлиғича адабиётга, унинг муайян жанрларига таъсир кўрсатиб турадиган жараёнлар содир бўлиб туради. Шубҳасизки, Ш. Одилов тадқиқ учун олган «чегарадаги» манабалар ҳам табиий қизиқиш туғдиради.

Бироқ биз адабиётнинг «вужуди» деб номлаган нарса ҳам ўзида турли-туман тажрибаларни жо қилгандир. Улар орасида замона руҳини акс эттирадиган, жанр тараққиётини кўрсатадиганлари бор.

Мен Шукур Холмирозев, Эркин Аъзамов, Хайриддин Султонов, Нурилло ва Олим Отахоновларнинг юрагимга яқин ҳикоялари ҳақида эмас, адабиётнинг «вужуди»ни ташкил этган, яъни бир неча ёш адиблар ижоди хусусида сўз юритишни хоҳлар эдим. Уйлайманки, уларнинг ижоди ҳам назарий, ҳам танқидий жиҳатдан муайян қизиқиш туғдириши аён. Улар жуда кўпчилик, шунинг учун бир нечаси ҳақидагина гаплашаркан.

Бироқ, аввалига Ш. Одилов тилга олган «конфликtsizлик назарияси» ҳақида озроқ фикр юритишга тўғри келади.

«Конфликтсизлик назарияси» мақола муаллифи ҳисоблагандан кўра қадимийроқдир (у сталинизм даврининг охирига бориб тақалади). Бу қотиб қолган ғоянинг елкасига ундан-да кўҳна, ҳатто айтиш мумкинки, доимо мавжуд бўладиган сохта бадият, туссизлик ва ақидапарастликни юклаб қўйсақ, унчалик тўғри келмайди. Бироқ, бадий номукамаллик билан зўрма-зўраки ялтироқликни, маҳорат борасидаги жузъий камчиликлар (айниқса ёшларда) билан борлиқни сохта-лаштириб тасвирлашни бир-биридан фарқлаш лозим бўлади.

Мавжуд адабий жараёни ундаги кучли ва ожиз томонлар билан бирга яхлит тасаввур қила олишимиз зарур. Яқиндагина ҳам ижодкор кўп нарсаларни очиқ айта олмасди. Балки, худди шу сабабли рамзийликка асосланган «эзоп тили» келиб чиққандир? Умуман олганда, шу даврларда ҳам кўпгина яхши нарсалар яратилганини тан олиш керак.

Вақтли матбуотда эълон қилинаётган ҳикоялар асар деб аталашга нолайиқлиги, баъзан рўзнома фелъетони даражасига кўтарила олмаганлиги ҳақида баҳслашиб ўтириш шарт эмас. Бундай оммабоп маҳсулот, илгари ҳам, ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам афсуски, яратилаверади. Улар ҳақида адабий-танқидий иш эмас, балки социологик тадқиқот ёзиш ва уни арзон руҳият кўришлари сифатида таҳлил қилиш мақбул бўлади.

Абулқосим Мамарсуловнинг «Барлос қишлоғининг зумрад тонглари» деган туркум ҳикоялари ёшлар ижоди орасида ажралиб туради. Бироқ уни изланаётган ва ўз-ўзини тасдиқлаётган янги авлоднинг бир вакили сифатидагина кўриб ўтишни хоҳлардим. Биз ёшларнинг ҳикояларидаги лиризм, миллий ўзига хослик ҳақида батафсил гапиришимиз мумкин. Уларнинг умумий жиҳатлари, адабиётга бирғаликда олиб кираётган нарсалари ҳам диққатни жалб этади.

Абулқосим Мамарсулов билан ўқувчи кейинги ўн йилликда танишди. Ш. Одилов ҳам шу йиллар ҳақида гап юритади. «Барлос қишлоғининг зумрад тонглари» туркуми замонавий ҳикоянависларнинг кўпчилиги учун муштарак жиҳатларни бирлаштириб тургандай таассурот қолдиради.

Бу туркум ҳикояларни ўқиганда, ёзувчи онгли равишда ҳаётий тўла камраб олмасликка, унга умумий тарзда баҳо бермасликка интилганини, бу иш аслида имкондан хорижда эканини тушунганини яққол сезамиз. Туркумдаги аксари ҳикоялар савол билан тугаган, характерлар ва ҳаётий вазиятлар талқини ўқувчини баҳсага, мушоадага юритишга, воқеаларни «ўз кўнглида ҳис қилиш»га қаратилган. Бу ҳодиса шу давр ҳикоячилигидаги ўзига хос хусусиятлардандир.

«Барлос қишлоғининг зумрад тонглари» туркуми тўртта кичик-кичик ҳикоядан ташкил топган. Воқеалар муаллифнинг ишқи тушган гўзал Барлос қишлоғида бўлиб ўтади, қахрамонлари ҳам — асл барлосликлар. «Бизнинг қишлоқда гап ётмайди. Эрта-индин ҳамма Исматнинг қисмати ҳақида гапга бошлайди. Тоштемир ҳам, ҳатто Мамат ҳам. Модомики, ҳеч нарсани тан олмайдиган Нор-холнинг онаси кесақдан ўт чиқипти, дедими билингки, миш-миш зўр бўлади!» Уларнинг ҳаёт тажрибаси ҳам, тақдири ҳам, урф-одатлари ҳам бир хил.

Бироқ бизни барлосликларни «ажратиб» турувчи нарсалар қизиқтиради. Бу — ҳикоянавис яратган ҳар бир образ, характернинг такрорланмаслиги, ўзгаларга ўхшамаслигида кўринади.

Барлосликларнинг ҳаммасини «Севишганлар»даги ёш қаҳрамонлар каби содда ва тўпори; «Ойша холанинг кўёви»даги мулоим ва тортинчоқ Тоштемир сингари камсуқум ва ҳимоясиз; «Исм.атнинг қисмати»даги ўта ишонувчанлиги туфайли дашном еб юрадиган Исматга ўхшаган одамлар дейиш қийин. Улар «Жарима» ҳикоясидаги Банот каби мураккаб ва фожеей тақдир эгалари ҳамдир.

Банот — оддий қишлоқ аёли. Лекин у фақат биринчи қарашдагина содда кўринади. Бу анчагина мураккаб образни муайян воқеалар силсиласидагина талқин этиш мумкин.

Ўзини ва эрини оилавий маросимга тақлиф этмагани учун акасида қаттиқ хафа бўлган Банот унинг баъзи бир қонунсиз ишларини милицияга чақади. Оқибатда акаси қамалиб кетади. Буни билиб қолган одамлар, табиийки, чақимчидан ўзини четга ола бошлайдилар. Ҳа, Банот ўғрини фош қилди. Лекин бу одам беғона эмас, ўзининг акаси. Шу ўринда масаланинг ахлоқий жиҳати бўртиб кўринади: колхоз мулки деб жон койитиш яхши, албатта, лекин айбдор ўз аканг бўлса, одатда бошқача иш тугилади. Уни нотўғри иш қилаётганлигига ишонтириш ва қўтқариб қолиш мумкин эди. Банотнинг бу қилиғи унга нисбатан қаҳр-ғазаб туғдиради.

Урмон ҳўжалигининг қоровули Самадбой Банотнинг эри Саъдуллани уради. Бундан қаттиқ қаҳрланган Банот уни судга беради ва жазоланишига эришади.

Энди қишлоқда бу аёлдан нафратланмайдиган биронта киши қолмайди. У Раҳима холанинг сотиладиган уйига харидор бўлиб келганида, қўшнилар чўчиб кетишади: «...одам қуригандай келиб-келиб энди у Маматларга девор-дармиён қўшни бўлмоқчи!»

Ҳа, Банотни яхши кўрмасликка ҳамқишлоқларининг асоси бор. Банот ғазабга минган пайтда одамларнинг кўнглига қараб ўтирмайди. У ўз хатти-ҳаракатларининг ахлоқий жиҳатлари ҳақида ўйлаб кўрмайди. Бироқ одамга фақат овқат, нон-сув, кийимдан ташқари муомала-муносабат ҳам керак. Банотда тавба-тазаррудан асар ҳам йўқ, у бунга қодир ҳам эмас. Бироқ у ёруғ, инсоний меҳрга ташна: «Неча йилдирки, элдан четда яшаб, рости, Банотнинг бўладигани бўлди. Бу овлоқ жойда қўни-қўшни йўқ ҳасоби... Нафсиламбирини айтганда, мол боқишга бу ер қулай. Лекин гап бунда эмас. Одамнинг тафтини одам олар экан. У ҳам элга элакишсам, бировнинг оғирини енгил қилсам, дардимга малҳам қўшниларим бўлса, дейди. Шунинг учун ҳам Раҳима холанинг уйига талабгор бўлди. Шунинг учун ҳам...» Муаллиф гапни тугатмайди, кўп маъноли уч нуқта қўяди, бу — жуда ўринли. «Салбий» Банот ҳақида ҳикоя қилар экан, муаллиф хасислик билан бўлса-да, унинг инсоний хусусиятларига ҳам ишора қилади, сўнг шундай жоҳил ва гап юқмас бўлишга мажбур қилган оғир, қаттиқ турмушга асосий урғу қаратилади. Бироқ ёвузлик ёвузликни туғдиради: барлосликлар Банотдан ўч олишга интиладилар. Бедазор қоровули Мамат унинг қўйларини «қаммаб» қўяди. Бошқа эркаклар эса ўч олиш мақсадида қўйлар колхоз бедозорини пайҳон қилганлиги ҳақида далолатнома тузишади.

Аслида эса қўйлар ёш бола бир зум қаровсиз қолдиргани учун бедазорга бўй чўзган, лекин пайҳон қилишмаган эди. Қоровул ва бригадир болақайнинг йиғисига қулоқ солмайди. Банотга озор бериш хоҳиши шафқат ва одамийликдан устун келади.

«Жарима» ҳикоясидаги бу одамлар қаттиққўл ва жоҳил. Уларни бунга оғир ва машаққатли турмуш мажбур этган. Ҳаёт бирини кўпроқ, бирини камроқ, лекин барини ҳам эзиб ташлаган. «Жарима» деган ном тасодифий эмас. Барлос аҳли хароб этилган ҳаёти ва тақдири, бузилган феъли-атвори учун товон тўлашга мажбур. Оқибатда эса, эзгулик ва ёвузлик, инсонийлик ва ғайри-инсонийлик орасидаги чегара ювилиб кетади.

«Барлос қишлоғининг зумрад тонглари» ҳикоялар туркуми нафақат барлосликларга, балки эзгулик деган тушунчани бузган, инсонийликка, меҳр-шафқатга шубҳа туғдирган замонга таъна бўлиб жананглайди.

Албатта, бу ҳикояларни ҳали том маънода мукамал деб бўлмайди, уларда чўзилиб кетган жойлар ҳам, бир қадар схематизм ҳам ва яна тажриба, маҳорат ортиши билан бартараф бўладиган бошқа камчиликлар ҳам бор. Бироқ унда энг асосий нарса — инсон ҳаётининг ҳар бир лаҳзасига масъуллик ҳисси борки, бу ёзувчиға ишонч туғдиради.

Шукрулло Абдуллаевнинг «Мовий кўл тўлқинларида» деган кичкинагина ҳикояси бир қарашда муайян ҳодисага бағишлангандай туюлади. Унда инсон ҳаётининг мазмуни, эзгулик ва ёвузлик, муҳаббат ва маънавий ҳақидаги фалсафий ўйлар акс этган. Муаллиф фикрларида қайтариқлар бўлса-да, лекин ҳикоянинг ёзилиш услуби нозик ва дилтортардир. Ёзувчи инсон маънавияти у униб-ўсган муҳитга боғлиқ эмас, ҳар бир одам зарур муҳитни ўзи яратади қабилидаги ҳамма тан олган, кўникиб кетган фикрни шубҳа остига қўяди.

Бутунлай беғона шароитга тушиб қолган ҳикоя қаҳрамони истар-истамас унга мослашади ва ўзи ҳам аста-секин ўзгариб боради, кейин аввалги, одатдаги тоза муҳитга қайтганида эса мусоф-фоликка, беғуборликка ёт бўлиб қолганини сезади.

Ҳозирги ҳикоянависларнинг услубий изланишларига хос асосий нуқта — тасвир манбаини эркин танлаш, Ш. Одилов таъкидлаб ўтган кўп ҳикояларда учрайдиган схематизмдан қочиш майли гарчи, ҳали бироз журъатсиз, етарлича кўламдор бўлмас-да, лекин аста-секин кучайиб бормоқда. Бу жараён инсон шахсининг маънавий асослари ҳақида баҳс юритиш учун етарли имкон беради.

«Бахтли кун» ҳикоясида Шодмонбек Отабоев инсонга ўзга хос тарзда ёндашади. У тасвирланган шахс ҳозир ҳаётимизда кўп учрайдиган, оғир турмуш букиб, ҳар нарсага кўникадиган кишига айлантириб қўйган одам.

Эртадан-кечгача далада ишлаб, арзон иш кучига айланиб қолган оққўнгил Нормат қалбида ўз чурвақаларига нисбатан оталик меҳридан бўлак ҳеч қандай қувонч йўқ. Аслини олганда бунинг учун у айбдор эмас.

Пойтахтдан келган ва маданият саройида бепул томоша қўйган артистлар, капалакдай қизларнинг рақси Нормамат юрагида пинҳон ётган нозик туйғуларни уйғотиб юборади. Раққоса қизлар саҳнага тошиб чиққан маҳалда, бу қадар ҳаётий гўзалликдан ҳайратга тушган Нормамат ўрнидан сакраб туриб кетади. Узоқ қишлоқдаги колхозчининг ҳаёти, «омма», «аҳоли»нинг ҳаёти шу даражада доирага солиб қўйилган эди.

Ҳар қандай буйруқни итоатгўйлик билан бажаришга ўргатишда колхоз тузумига тараф йўқ. Бу ердаги ҳақсизлик, оғир меҳнат, рангсиз турмуш ва худбинлик ҳар қандай инсон иродасини синдиришга қодир.

Ёзувчи тасвирни қалам аҳли авлодлар оша давом эттириб келаётган азалий мавзу — инсон шаънининг ҳимояси сари буради.

Томоша тугагандан сўнг, Нормамат ўз ҳаётига гўё бутунлай бошқа бир нигоҳ билан боқади. Узининг бузилган трактори, девори ағдарилиб тушган кампир, эҳтиёт қисм бериш ўрнига уни ҳақорат қилган инженер, ушоқ болаларининг ғариб ўрин-кўрпаси ҳақида ўйлар экан, юрагида бир хилда тўсиз оқиб бораётган ҳаётига қарши норозилик уйғонмайди, балки у ўтаётган кунлари худди эгизаклардай бир-бирига ўхшашлигини, бошқача турмушни ҳатто тасаввур ҳам қила олмаслигини тушуниб қолади; у ўзининг оддий инсоний заминдан узилиб қолганини, бир парча нон топиш илинжида уриниб-суриниб юрар экан, ҳаётнинг кўпгина қўтлуғ неъматларидан бебахра қолиб кетганини англайди.

Шу кунги лаҳзалик қувонччи у кўп кунлар мобайнида руҳий юксалиш, маънавий қайта туғилиш сифатида эслаб юради. Айрим камчиликларига қарамасдан, бу ҳикоя долзарб аҳамият касб этади. Бугунги ўзбек ҳикоячилигида бундай асарлари яна кўплаб топиш мумкин. Ёзувчилар давримизни бўяб-бежаб тасвирлаётганлари йўқ, аксинча ҳаётини манзаралар ва қарама-қаршиликлари бутун борлигича кўрсатмоқдалар. Бадиият оламининг моҳияти ёзувчи яратаётган воқеаларда эмас, қаҳрамонларнинг маънавиятида, дунёқарашинида акс этади.

Эр-хотиннинг жанжали... Бу мавзу қанчадан-қанча ҳикояларга асос бўлгани маълум.

Алишер Махсумовнинг «Рўё» ҳикоясида сиртдан қараганда бирон-бир йўсиндаги сюжет янглиги йўқ. Мавжуд ҳаётнинг бир парчаси муаллиф нигоҳи воситасида тиниқ кўзгудагидек кўрсатилади.

Ҳикоя қаҳрамони Мунир хотини билан жанжаллашиб қолади. Мана, улар иккаласи ҳам бақириб-бақириб чарчадилар. Мунир ўзаро ҳақоратлари кўз ёшларидан кейин содир бўладиган шундай сукунатни кутиб турган эди: «Аслида тун жимлигини бузиб, бир маромда чиқиллаётган девор соатининг товушидан бўлак бошқа товуш ҳам йўқ. Бу эса, ўтиб бораётган вақтнинг овози эди. Одамлар яшайдилар, жанжаллашадилар, азоб чекадилар, соат эса бир маромда ўтган вақтни ҳисобга олиб бораверади». Ҳаёт ўтаверади».

Бу аччиқ жумла воқеаларни тўсатдан ёритиб юборгандай бўлади: Мунир ҳаётнинг қаттиқ исканжасига тушиб қолган. У ташаббуссиз, ожиз; Нодира жаҳл устида айтгани каби ҳаётга мослашмаган, беқарор ва субутсиз бир кимса. Уни ҳақорат қилишади, устидан кулишади; у эса ўз шаънини ҳимоя қилиш учун муштлашади. Лекин калтак ейди. Жаҳл ва ҳақоратдан ўзини йўқотиб қўйган Мунир нима қилаётганини ҳам тузук-қуруқ англамасдан, отасининг милтиғига ёпишади ва ўзини ҳўрлаганларга ўқ узади. Шу пайт у, тўсатдан, гўё узокдан келаётгандай, қулоқларига чиппа ёпишиб қолгандай бир овозни эшитади: «Мунирж-о-о-он ака-а-а... Тўхтанг! Отманг! Кўчада одам тўлиб кетган, ҳатто машинаво автобуслар ўтолмай тўхтаб қолганда».

Бир-бирини маҳкам қучоқлаганча кўзёши тўкиб бораётган эркак ва аёлни, уларнинг орқасидан эргашган иккита мурғак болани кўрган одамлар ҳеч нарсага тушуна олмасдилар. Эркакнинг қўйлаги йиртилган, ҳаммаёғи қонга беланган, хотиннинг эса сочи ёйилган... Кўпчиликнинг фикри бир жойдан чиқди: «Кинога олишяпти».

Бу сахна одамлар бир-бирига қанчалик бегоналашиб, меҳрсиз, оқибатсиз бўлиб кетганини ёрқин ифода этади. Икки бахтсиз вужуд, атрофда эса бефарқ ва бепарво оломон. Одамлар нима учун бу икки мажруҳ кўнгли ўзаро ҳақоратлари кекни унутиб, бир-бирининг қучоғига отилганини тушуниб етолмайдилар. Кинога олишяпти, деб қўя қолишади.

Бу ерда ҳам замонага хос белгилардан бири акс этмаяптими? Жамиятимизга, бугунги кундаги ижтимоий аҳволимизга ишора йўқми ҳикояда?

Кўпгина ҳикоянавислар давримизнинг дардлари, мураккаб ижтимоий-сиёсий масалаларига мурожаат қилмоқдалар. Бу ўринда ҳамма гап жамиятни ҳаяжонга солиб турган муаммоларни теранроқ, ўткирроқ ва кўламлироқ тадқиқ этишда қолган. Ҳатто, муайян бир кишининг хатти-ҳаракатларини ишонарли акс эттириш учун ҳам фақат ҳақиқатнинг ўзи озлик қилади, шахслар ва қиёфаларни умумлаштириш, уларни тасвирлаш ва очиш учун ўзига хос воситалар топа олиш зарур.

Еш ёзувчи Назар Эшонқулов шу йўлдан боришга интилади. Унинг «Маймун етаклаган одам» ҳикояси ўткир фуқаролик руҳи, замонамиз ва яқин ўтмишга доир қарама-қаршиликлари ва кескин зиддиятларни англашга интилиши билан диққатни тартади. Унда жамиятимизнинг ижтимоий маънавий аҳволи тўғрисида баҳс юритилади.

«Маймун етаклаган одам» ҳикояси қаҳрамони кўрган барча хаёлий нарсалар, аслида, йигирманчи йиллар авлоди бошдан ўтказган оғир ва машаққатли ҳаётнинг акси бўлиб чиқди. Ёзувчи ижтимоий зиддиятнинг кескинлигини, тақдир тақозоси билан бир неча авлод яшашга маҳкум бўлган бўғиқ муҳитни кўрсата олган.

Ёзувчи ижтимоий наразулу даҳшатларини мажозий-умумлашма тарзида ифодалайди. Чолнинг суратларида у шундай тасвирланган: ҳувиллаб ётган қишлоқлар ва кўчалар, эгалари ташлаб кетган уйлар, қаровсиз қабристонлар, йиғлашаётган аёллар ва болалар, вайроналарда базм қураётган, ўлимтик чўқилаётган қарғалар, арава-арава ўликлар, даҳшатдан қотиб қолган оломон, сўлиб қолган гуллар орасида турган ва гўёки қонли томошода иштирок этаётган каби ниқоб кийган одамлар... Бу даҳшатли қудратга эга бўлган оқимни ҳеч ким тўхтата олмайди.

Узининг охириги суратини чизиб, сўнгги фикрини айтиб қолишга интилаётган, тўзиган кител кийган, индамас ва ёлғиз чол образи фожиалидир. Унинг чизмаларида ҳам тарих, ҳам ўз тақдири акс этган. Бу суратларда у одамлар тақдирини ҳал этишга алоқадор бўлган замонлар ҳақида сўзлаб беришга уринади.

Эзгулик нима, ёвузлик нима? Булар азалий саволлардир. Чол эса, ўзининг гапига қараганда, эзгуликка ҳам, ёвузликка ҳам бирдай хизмат қилди, йўқса уни ҳам тарих гилдираги эзиб ўтган бўларди. У эса яшашни хоҳларди, ахир тугалланмаган илк суратда унинг юзидан умид барқ уриб, кўзлари юлдуздай чарақлаб турган, ўрмондан маймун етаклаб чиқаётгани бежиз эмасдир. Бироқ шу ернинг ўзиде ҳам қаттиққўллик, зўравонлик кўринади — маймуннинг бўйнидаги занжир таранг

тортилган: унинг ортидан бир қатор ноҳақликлар судралиб келаяптики, айнан шулар Чолни оқибатдан кўркмасдан ёвузлик қилаётганлар сафига қўшиб қўяди. Бироқ ҳар қандай ёвузликнинг жазоси бор. Чол ҳам ундан қутулиб кетолмайди.

Чолнинг суратларида поёнига етаётган ҳаёт ҳақидаги ўйлар гавдаланган. Уни ҳам абадиёт, бахт, одамлар фожиаси, поймол этилган тақдирлар муаммоси ҳаяжонга солади. Ҳамсуҳбатларида ҳам, маҳалладошларида ҳам меҳр уйғотмайдиган, одамлар фақат шафқат юзасидангина бир коса оби ёвғонини аямаган мазкур салбий қаҳрамоннинг фалсафий мулоҳазалари қизиқиш туғдиришидан ташқари инсон руҳининг қудрати ва ожизликлари ҳақида ўйга толдиради.

Назар Эшонқулов ҳикояси баҳсалаб, уни ҳар хил йўсинда талқин этиш мумкин ва айни шу хусусияти унинг фазилатларидан биридир.

Ҳикоя қурилмасида ва қаҳрамонлар қиёфасини чизишда бадий маҳорат етишмаган ўринлар бор. Унда майда-чуйда тафсилотлар кўп, жўн мулоҳазалар ва, айниқса, фалсафий ҳикоя учун лозим бўлмаган бирёқламалик учрайдди. Бироқ бундай камчиликларига қарамасдан, Н. Эшонқулов ҳикоясида инсон концепцияси борлигини, шахснинг маънавий моҳияти масаласи кўтарилганини қайд этиш ва булар ҳозирги адабий жараён учун хос эканлигини таъкидлаш лозим бўлади.

Ёзувчининг «Муолажа» ва «Ажр» ҳикоялари ҳам юқоридиги асар билан уйғун жиҳатларга эга.

Ҳозирги замон ўзбек ўқувчиси насрдаги кўпгина шаклий-маънавий янгиликларни қабул қилишга тайёр. У кейинги йилларда ўз тилида Булгаков ва Платановни, Хемингуэй ва Кафкани, Кортасар ва Маркес асарларини ўқишга муваффақ бўлди.

Анъаналарни қабул қилиш, ўзбек ҳикоясига сингдириш жараёни жадал содир бўлмоқда. Фрейд йўналишидаги руҳий таҳлил ҳам, Жойс талқинидаги онг оқими — ички суҳбат ҳам учрамоқда. Ҳозирги замон ўзбек ҳикоянависларига, шубҳасизки, жаҳон классикларининг асарлари улкан таъсир кўрсатди.

Ўзбек ҳикояси, табиийки, тажрибаларга, шаклий янгиликларга муҳтож. У ҳозирча баъзан қотиб қолган анъанавий йўللاردан бормоқда, халқ оғзаки ижодига муносабат эса баъзан теран ва уйғун янгилинишдан кўра кўпроқ бевосита тақлидга ўхшаб қолмоқда.

Эшонқулов ижодининг қимматли томонларидан бири шуки, у ҳамма юрган йўлдан ўзини четга олишга улгурди. Унинг изланишлари самарали бўлиши ҳам, биз учун тушунарсиз, боши берк кўчага ўхшаб кўриниши ҳам мумкин. Бу ёзувчи жанрни ўзгартиришга интилаяптики, шунинг ўзиёқ биз учун қадрлидир.

«Кўшиқлари тинган юрт» туркумига кирувчи «Ажр» ҳикояси кўп томонлари билан «Муолажа» ва «Маймун етаклаган одам» ҳикоялари каби жамиятимиз бошдан кечираётган ижтимоий ларзаларнинг сабаб ва оқибатларини қамраб олишга интилади.

Бадий ҳақиқат изланишлари (гарчи шафқатсиз бўлса-да) Эшонқулов ҳикояларини тутиб турган ўқидир. Уларда ҳозирги замон рус ва ғарб адабиётидаги мавжуд тажрибалар миллий анъаналар билан етарли даражада узвий мужассамланиб кетган.

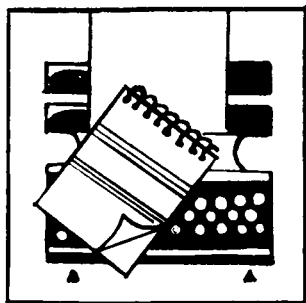
«Ажр» ҳикоясидаги рамзлар эртак чизгилари ва оҳанглари билан боғланади. Унинг қаҳрамони умр бўйи мансаб учун қотилликларга қўл уради, хоинлик қилади. Унинг бирдан-бир ёруғ туйғуси, ягона илинжи ҳам амалга ошмайди — ёлғиз фарзанди ҳам уни ташлаб кетади.

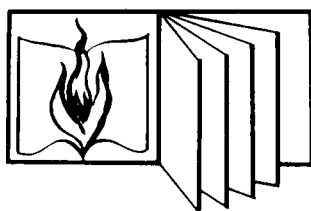
Бироқ ҳикояда бадий мантиқ бузилган. Бунчалар аблаҳ одамнинг виждон азобиға йўлиқишини тасаввур қилиб бўлмайди. Унда фақат битта туйғу — қўрқув бўлиши мумкин, холос. Унинг елкасига миниб олган одам, афтидан, виждон азобининг рамзи...

Дунёни ҳис қилиши турлича бўлган ёш ёзувчилар асарларини таҳлил учун тасодифан танлаб олганимиз йўқ. Айнан шу йўналиш бир қадар истиқболга эга дейишимиз мумкин. Чунки ҳозирги адабий жараён ва ҳикоя жанри тинимсиз ўсишда, жиддий баҳони фақат маълум вақт ўтгач, берган жъул. Бизнинг вазифамиз эса мазкур ҳикояларни бугунги кун нуқтаи-назардан туриб кўриш, тушуниш ва баҳолашдир.

Бироқ уларга бўлган ижодий қизиқиш фақатгина шу билан чекланиб қолмаслиги керак. Жанр ҳаракатига асосланиб, ҳикоянинг бадий савияси юксалганини, ҳикоянавислар кўтараётган муаммолар, уларга берилган жавобларнинг замонавийлик даражасини англай оламиз. Адабиёт тарихчисининг мушкул вазифаси ҳам айни шунда.

Биз атайлаб яна кўп ҳикояларга тўхталмадик. Мақолада тилга олинган ҳикоялар билан бир қаторда улар ҳам жанрнинг «вужудини» ташкил этади. Бироқ ички қониқиш билан шуни қайд этамизки, бу «вужуд» тобора ёшариб, куч-қувватга тўлиб бормоқда. Ш. Одилов айтганидек, кўп балоларга гирифтор бўлган, бироқ маънан юксалиб бораётган ўқувчилар эса, умид қиламизки, асл гап қаердалигини пайқаб оладилар. Муҳтарам ҳамкасабам Ш. Одилов ҳам шу фикрга қўшилса керак, деб ўйлайман.

ҲАҚИҚАТ ТУҒИЛГАН ЙИЛ

Бир куни Навоии номидаги Давлат кутубхонасида 20-йилларда нашр этилган «Туркистон» рўзномасини варақлаб ўтириб, «Ўзбек матбуоти» сарлавҳали мақолага кўзим тушди. Унда ўлкамизда инқилобгача ва ундан кейин нашр этилган рўзнома ва ойномалар ҳақида сўз юритилган эди. Мақолани ўқиб аср бошида жадидлар томонидан нашр этилган «Хуршид», «Суръат», «Осиё» ойномаларидан тортиб, 20-йилларда кенг шуҳрат қозонган «Иштирокиюн», «Зарафшон» рўзномалари, «Аланга» ойномасининг ғоявий-сиёсий йўналишлари ҳақида яхшигина маълумотга эга бўлдим. Мақола муаллифи Анқабой эди.

Шунгача мен Анқабойни яхши билмасдим. Мана шу мақола баҳона бўлди-ю, менда бу ёзувчининг шахси ва ижодий фаолиятига қизиқиш туғилди. Унинг Самарқанд вилоятининг Бахмал туманида туғилганлигини, етим ўсганлигини, интернатда тарбияланиб, Туркистон Давлат дорилфунунида, Москва Давлат журналистика институтида таъсил кўрганлигини билдим. Анқабой ўзининг қисқа умрида самарали ижодий меҳнат қилиб, ўзбек совет публицистикасининг бешигини тебратган ажойиб муҳаррир, адабиётшунос, ўз даврида яхшигина шуҳрат қозонган бир қатор сахна асарларининг муаллифи бўлган драматург сифатида танилди. Ижоди барқ уриб яшнаётган пайтда — ўттиз тўрт ёшида қатағон қилиниб, отиб ташланди.

Анқабой Худойбаҳтов «Ўзбек матбуоти» мақоласини ёзганида эндигина 21 ёшга кирган эди. Туркистон Давлат дорилфунунида ўқирди.

Ўз ижодини журналист сифатида бошлаб, ўсмирлигидаёқ «Зарафшон», «Туркистон», «Иштирокиюн» рўзномаларининг фаол жамоатчи муҳбирига айланганди. Кейин уни «Зарафшон» рўзномасига ишга таклиф этишди. Бу ерда тез орада ўзининг долзарб мавзулардаги мақола ва очерклари билан тилга тушиб, рўзнома ижодий жамоасининг ҳурматино қозонди. Шу боис, унга масъулиятли вазифа — муҳаррирлик ишониб топширилди. Кейин эса 1925 йил 18 апрелдан нашр этила бошланган «Ёш ленинчи» рўзномасининг биринчи муҳаррири бўлди. Аммо бу вазифада кўп вақт ишламади. 1926 йилда Москвадаги Давлат журналистика институтига ўқишга кетди. У ерда ўқиб юриб ёш ижодкорларга ёрдам тариқасида «Хабар, мақола, шеър ва ҳикоя ёзиш йўллари» (1927 йил) номли илк китобини тайёрлаб, Самарқандда чоп эттирди. Шоир Боту (Маҳмуд Ҳодиев) сўзбошичи билан нашр этилган бу китоб ҳали бадиий ижоднинг назарий масалаларига оид ўзбек тилида ёзилган қўлланмалар даярили бўлмаган ўша даврларда ёш қаламкашлар орасида қўлма-қўл бўлган эди. Ёшлар бу китобни ҳозир ўқисалар ҳам ўзлари учун кўп нарса олишлари мумкин. У, айниқса, публицистика жанрлари ҳақида яхшигина маълумот беради.

30-йилларда ўзбек матбуотида Анқабойнинг адабиётшуносликка оид мақолалари тез-тез пайдо бўла бошлади. Боту, Ғайратий, С. Айний ижоди ҳақида бир қатор мақолалар эълон қилди. Унинг «Ўзбек пролетар ёзувчиларининг ижодий йўли ва марксизм танқиди тўғрисида», «Социализм даврининг драматургияси», «Йиртилган ниқоб» каби ўнлаб мақолалари адабиёт ихлосмандларининг эътиборига тушди. Аммо Анқабойнинг ҳамма мақолаларини ҳам муваффақиятли ёзилган, деб бўлмади. Улар орасида «топшириқ билан» ёзилганлиги шундоққина билиниб турган, ўз даврига ҳамоҳанг мақолалар ҳам бор. Чунончи, ёзувчининг 1934 йилда эълон қилинган «Ўзбек драматургияси» мақоласини ана шундай мақолалар қаторига қўшиш мумкин. Мазкур мақолада шундай сатрлар бор: «Миллатчилар янги совет репертуарлари йўқлигидан фойдаланиб, Фитрат, Чўлпон, Ғози Юнус, Ғулом Зафарий, Ҳожи Муса ва бошқаларнинг реакцион пьесаларини сахнага судраб олиб чиқмоқчи бўлдилар. Фитрат «Ҳинд ихтилолчилари» пьесасида усталик билан ниқобланган ҳолда Совет ҳокимиятига қарши ғояларни тарғиб қилди. Фитратнинг «Уғизхон», Чўлпоннинг «Ёрқиной» пьесаларида, шунингдек Ғози Юнус пьесаларида аксинчилобий тенденциялар бор».

Бу сатрлардан Анқабой замон гирдобига тушиб қолганлигини, бу гирдоб эрта-индин ўзини ҳам ижодкор ва шахс сифатида хароб қилиши мумкинлигини билиш мумкин. Дарҳақиқат, шундай бўлди ҳам. Кўп ўтмай, ўша даврда партия нашриётида бош директор бўлиб ишлаган Анқабой Худойбаҳтовга ҳар хил ҳужумлар уюштирила бошланди. Муҳолифлари унинг фаолиятини бот-бот текшириб, у ёзган, муҳаррирлик қилган китоблардан «сиёсий хато» қидиришни кучайтиришди. 1931 йилда ёзувчининг матбуот мавзусига бағишланган «Ёш ёзувчи-журналистлар алифбоси» китоби нашр этилганди. Унда муаллиф ўзбек матбуоти тараққиёти хусусидаги ўз кузатишларини баён этиб, бир қатор ижодкорларнинг асарларини бадиий таҳлил қилган эди. Шу муносабат билан «Қизил Ўзбекистон» рўзномасида «Икки душман китоби ҳақида» сарлавҳали катта мақола эълон қилиниб, у тузум душмани бўлган шахсларнинг асарларини ўрганганлиги учун танқид остига олинди. Мақола муаллифи Анқабойга сиёсий айблар қўйишга интилиб, китобда матбуотнинг «ташкилотчилик ўрни» кўрсатилмаганлигини, рўзномаларнинг «ленинча фаолияти» очиб берилмаганлигини алоҳида таъкидлайди.

Анқабой вазият тобора мураккаблашиб бораётгалигига қарамай, ижодий фаолиятини давом эттираверди. 1933 йилда дастлабки йирик бадийий асари — «Шодмон» драмасини ёзди. 1916 йилдаги Жиззах қўзғолонига бағишланган бу асар Ҳамза номидаги театрда сахналаштирилиб, тез кунда машҳур бўлиб кетди. Шу муносабат билан Санжар Сиддиқ мақола ёзиб, бу асар драматургнинг ижодий ютуғи эканлигини таъкидлади. Шундан сўнг Анқабой Худойбаҳтов «Армон», «Сўнги юлдузлар» драмаларини яратиб, ўзининг истиқболли ижодкор эканлигини намойиш этди.

1935-36 йилларда Анқабой маълум вақт жумҳурият Ёзувчилар уюшмасини бошқарди. Кейин эса жумҳурият радио қўмитасига раис этиб тасдиқланди. Анқабой шу вазифада ишлаб турганида «хатоликларга йўл қўйганлиги, радио эшиттиришларида тузум муҳолифларининг асарларидан фойдаланганлиги учун» Жумҳурият Компартияси Марказий Қўмитаси бюросининг 1937 йил 2 июлда бўлиб ўтган мажлиси қарори билан лавозимидан озод этилди.

Ана шундан сўнг унга бўлган ишонч бутунлай йўқолди. Ҳамфикр дўстлари ундан ўзларини олиб қочадиган бўлишди. Асарлари устма-уст танқид қилиниб, драмалари сахнадан олиб ташланди. Бу бедодлик ижодкорни ночор аҳволга солиб, руҳан эзди.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг 1937 йил 8 августда бўлиб ўтган бюро мажлиси уни партия сафидан ўчирганлиги дард устига чипқон бўлди. Эртаси эса уни қамоққа олиш учун келишди...

* * *

...Ўша куни Анқабой уйда эди. Кейинги вақтда яна бир йирик асар устида ишлаётганди. Шу боис, унга яқинлари ҳалақат бермасликка ҳаракат қилишарди. Хотини иложи борица болаларининг шўхлигига йўл қўймай, улар билан машғул бўларди.

Шундай осуда ёз кунларининг бирида уларнинг эшиги ногаҳон тақиллаб қолди. Муҳтарам опа қўни-қўшнилардан бири бўлса керак, деган хаёл билан дарров бориб эшикни очди-ю, бир зум қотиб қолди. Дарвоза қаршида усти ёпиқ қора машина турарди. Ундан тушган икки рус йигитнинг ўқдек нигоҳи бамисоли уни тешиб юборганди.

— Худойбаҳтов уйдами? — деди улардан бири.

— Ҳа,— дея олди базўр Муҳтарам.

— Биз у кишини қамоққа олишимиз ва уйингизда тинтув ўтказишимиз керак.

— Нима?!

— Қулоқдан қолганмисиз дейман?...— Улардан бири кесатди.— Қани, нарироқ туринг-чи.— НКВД ходимлари уй бекасининг розилигини кутмай ичкарига киришди.

— Қани, ёзувчиликни бас қилинг! — деб ўшқирди улардан бири Анқабойга.— Етар шунча кўпорувчилик қилиб юрганингиз.

— Нималар деяпсиз, оғзингизга қараб гапиринг.

— Кўп ҳовлиқманг, мана, қўлимизда сизни ҳибсга олиш ва уйингизни тинтув қилишга ваколат бор.

— Бу қандайдир англашилмовчилик бўлса керак,— дея Анқабой бир оз бўшашиб, хотинига маҳзун тикилди. У дабдурустанд чиз берган воқеадан қотиб қолганди. Шу дамда икки гўдак қўрқанидан Муҳтарамнинг оёқларини қучоқлаб олишди. Аёлнинг азойи-бадани эса безгак хуруж қилгандек қалтирарди. НКВД ходимлари ишга киришиб, бир зумда ҳамма нарсани ағдартўнтар қилиб юборишди. Лекин ҳадеганда улар кутган далилни топишолмади. Икковининг бир-бирига сирли боқиши, топширилган «масъулиятли вазифа»ни қойилмақом қилиб бажармаётганликлари учун бу гал гап эшитишлари аниқлигини англатарди.

— Майли, ҳозирча шу етарли, сиз биз билан кетасиз,— деди ниҳоят улардан бири.

Анқабой қаҳқом ургандек гангиб қолганди. Қўлидаги қаламни синдириб юборганини энди сезди. Кафтига ботган қалам қирраси хаёлини бироз бўлса-да ўзига келтирди.

— Бу бир тушунмовчилик,— деди у, бу сафар негадир рафиқасига мурожаат этиб,— мен тезда қайтаман, сизлар ҳеч хавотир олманглр.

— Сиз ҳам биз билан юринг,— деди келганларнинг бошлиғи Муҳтарамга қараб.

— Мен нима қиламан?

— Сизни ҳам ҳибсга олиш топширилган.— Шу пайт иккинчи ходим бошлиғининг қулоғига бир нима деди ва Муҳтарамнинг дўппайиб турган қорнига имо қилди.— Майли, ҳозирча уйда бўла туринг. Агар керак бўлсангиз, қақриб оламиз. Иккиқатлигингиз боис очиқда қолдириласиз.— Унинг шу дамда «инсоф»га келиши Муҳтарам учун қутилмаган ҳол бўлди. Одатда, НКВД ходимлари ҳеч кимга раҳм-шафқат қилишмасди. Муштипар аёл бўлса шундай қора кунлар бошига тушишини мутлақо тасаввур қила олмайди. Зеро, эрининг ҳалол ва пок инсон эканлиги унга беш қўлдек аён. Халқи учун, партия ғоялари, буюк доҳий Сталин учун жон куйдираётган инсон тақдирини оёқ ости этиш мумкинми? Ахир, у Сталинни кўкларга кўтариб олқишлайдику. Хўш, агар шундай бўлса, уни нега қамашлари керак? Қайси гуноҳлари учун? Наҳотки, Муҳтарам эрининг кўча-кўйда йўл қўяётган хатоларидан воқиф бўлмаса?! Ундай бўлиши мумкин эмас!

Муҳтарам бўшашиб ўтириб қолди. Унинг оёқларидан мадор қочганди. Кўз ўнгида юз бераётган ноҳақликлардан кўнгли озор чекиб, ақлдан озишига оз қолди. Агар шундай ҳодиса юз берса борми, унда нима бўлади? Болалари кимнинг қўлида қолади? Бир амаллаб Самарқандга етиб олишса, ҳар қалай у ерда кўчада қолишмас.

— Омон бўлинглар,— эрининг овози бамисоли унга узоқдан эшитилгандек бўлди. Буни қарангли, кадрдон товуш яна Муҳтарамани ҳушига келтирди. У ўзига қанчалик оғир бўлмасин, дод дея эрининг бўйнига осилди. Болалари она ҳаракатидаги ғайритабиийликни англашиб, улар ҳам чинқириб йиғлашарди.

— Бас қилинглр беҳуда машамани! — бу гал ички хизмат ходимининг буйруқнамо сўзи эшитилди.— Бўлақолинглар, бизни кутиб қолишди, ортиқча вақтимиз йўқ.

Унинг қўлларини орқага қайиришганча, олиб чиқиб кетишди. Қўни-қўшнларнинг кўпчилиги, ҳатто бу ноҳақликдан огоҳ бўлмай қолишди. Ҳамсоя бўлган жумҳурият Ёзувчилар уюшмасининготиби Ойдин Собирова уйда экан. Муҳтарамнинг хаёлига қўшнлари — Ўзбекистон ССЖ

Марказий ижроия Қўмитасининг Раиси Йўлдош Охунбобоевнигики югуриб боргиси келди-ю, аммо ўзини тийди. Нима деб борасди? Балки ортиқча ваҳимага ҳожат йўқдир? Қанийдики, англашилмовчилик бўлиб чиқса?! Хуллас, у бамисоли ерда қотиб қолгандек ўрнидан жила олмасди. Айрилиқ онлари узоқ давом этмади. Ташқарида турган машина зум ўтмай ўрнидан қўзғалди. Тамом-вассалом...

Эртасига Муҳтарам эри ишлайдиган радио қўмитасига, сўнг Ёзувчилар уюшмасига борди. Аммо бирон тайинли гап тополмади. Ҳеч ким Анқабой Худойбаҳтовнинг қаерда эканлигини айтиш қудратига эга эмасди. Кимга учрашмасин елка қисиб, ундан тезроқ узоқлашишни кўзларди. Энди сунгги илжинг — жумҳурият ички ишлар халқ комиссариати қамоқхонасининг эшигини тақиллатиш қолганди. Унинг бунга ҳеч юраги дов бермасди. Радио эшиттириш қўмитасидан чиққач, унинг ёнига нотаниш бир йигит келиб:

— Сиз Худойбаҳтовнинг аёли бўласизми? — дея сўраб қолди.

— Ҳа.

— У киши кеча қамоққа олинган, ҳозиргина айтишди. Билмаган эканмиз, халқ душмани сифатида зимдан кўпорувчилик ишлари олиб борган экан...

— Бўхтон! — Муҳтарам қичқириб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди.

— Сизни тушунаман,— деди номаълум хабарчи,— аммо НКВД ҳеч қачон янглишмайди...

Бу кўргилик Муҳтарамани ер билан яксон қилиб қўйганди. У аламини фақат беозор кўз ёшларидан оларди. Оёғи қайси томонга судраб бораётгани ҳам хаёлидан қочганди. Бир вақт ҳушини йиғса, уйларига келибди. Унга кўз тикиб турган Уткин ва Елқинни етаклаб, қамоқхонани излаб кетди. Сўраб-суриштириб, ўзи қидирган маҳкамга базўр етиб борди. Темир дарчани тақиллатувди, бир рус йигитнинг юзи кўринди. Ўзини бироз кўлга олиб, унга ниятини айтди. Навбатчи бўлса, муслмон аёлининг рус тилида бунчалик равон гапиришидан бироз ҳайратланди шекилли, шу боис сўзсиз кузатиб турди.

Сўнг:

— Бироз кутинг-чи,— дея дарчани ёпиб олди.

Муҳтарам қанча кутганини билмайди. Енидаги гўдаклари ҳам оғир мусибатни ҳис қилишгандек миқ этишмасди. Агар оталари кўринганда борми, ўғлининг ҳам, қизининг ҳам куни туғарди. Улар шўхлик қилишиб, отасига илло тинчлик беришмасди. У ўз хаёллари билан бўлиб, дарча яна очилганини сезмай қолди.

— Худойбаҳтова,— дея чақирди. Муҳтарам дастлаб ўзини йўқлашаётганини англай олмади. Чор атрофда одам кўп. Ҳеч кимдан садо чиқмагач, ўрнидан кўзғолди.

— Мен...

— Эрингиз шу ерда,— деди қўриқчи,— ҳафтасига бир марта овқат олиб келишингиз мумкин.

— Нега, қайси айби учун?! — дея яна зорланди Муҳтарам.

— Бундай маълумотлар берилмайди!

Шундан сўнг бу тинч ва фаровон оила ари уясига ўхшаб қолди. Уйни тез орада бўшатишни талаб қила бошлашди. Бахтиқаро аёл икки бола билан қаёққа боради? Ой-кунни ҳам яқин. Эридан ҳамон дарак йўқ. Бирор марта ҳам кўрсатишмади. Олиб борган нарсаларини базўр олишади. Кимга учрашмасин, ҳамма ундан юз ўгиради-я! Инсон зоти учун чорасиз қолишдан ёмони бўлмас экан.

— Оиламиз бошига тушган мушўм кунлар хотирамда қотиб қолган,— дейди Уткин ака,— 11 яшар бўлсам-да, ҳаммаси кечагидек кўз ўнгимда. Онам оғир қисматдан ташвишга тушиб, кўп куйинарди. Тунлари оҳуздор чекиб ухламай чиқарди. Кунора қамоқхонага қатнаймиз. Турмушимиз ночор. Ҳеч қанақа ёрдам йўқ. Отамнинг яқин дўсти бўлган аксарият ёзувчи ва шоирлар ҳам ундан юз ўгиришди. Ана шундай шароитда туғилган укамнинг исмини Ҳақиқат қўйдик. 1938 йил биз учун энг фожиали йил бўлди, десам хато бўлмас. Февраль ойида бизга отамнинг «халқ душмани» сифатида отилганлигини маълум қилишди. Шунда бутун олам кўз ўнгимизда тилкаланиб кетгандек бўлди.

— Кечагидек эсимда,— деб хотирлайди Ўзбекистон ССЖ халқ шоираси Зулфия,— Анқабойнинг хонадонига янги 1937 йилни оилавий кутиб олган эдик. Биз билан бирга яна Ойдин Собирова ҳам бор эди. Тўкин дастурхон атрофида ўтириб бир-биримизга бахт ва иқбол тилагандик, болаларимизнинг камолга етишини орзу қилган эдик. Афсуски, доруламон кунлар Анқабой ака ва унинг оиласига насиб этмади.

Анқабойнинг турмуш ўртоғи, Самарқанддаги ажойиб зиёли оилада ўсган Муҳтарам билан бамисоли опа-сингил эдик. Унинг ўзини туттиши, қўни-қўшнилар билан муомаласи мен учун намуна эди. Билимли, вазмин, болаларига меҳрибон аёл эди. Тез-тез бизни келиб турарди. Шунда қайнонам Комила буви унинг бошини бағрига босиб: «Келинг, келинжон», дея алқарди. Бу яқинлик Муҳтарам опага ҳам ёқар ва ҳар гал: «Мени шу пайтгача сиздан бўлак ҳеч ким келинжон демаган», дея қувонарди. Биз Анқабойнинг етим ўсганлигини ҳам билардик.

Анқабой отилгач, Муҳтарам опа болалари билан отасиникига — Самарқандга кетадиган бўлди. Биз улар билан йиғлаб хайрлашдик.

* * *

...Менга Анқабой Худойбаҳтов бир вақтлар яшаган уйнинг манзилгоҳини беришганида олдин яхши англамадим. Сабаби, илгари Самарқандда Артём номидаги кўча борлигини эшитмагандим. Шу боис, дастлаб бу кўчани шаҳар марказида бўлса керак, деб ўйладим. Лекин янглишибман, бу кўча асосан маҳаллий миллат вакиллари истиқомат қиладиган Эски шаҳарда экан.

Сизга қандай-ю, аммо мен шунда бу кўча Анқабой Худойбаҳтов номи билан аталмаганига жуда-жуда ўқиндим. Артём ким бўлган-у, унинг кўҳна Самарқанддаги ўзбек ва тожиклар гавжум яшайдиган маҳаллага қандай дахли борлигини ҳеч англай олмадим. Кечаги тарихимизда муҳим ўрин тутган юртошларимиз хотирасига наҳотки биз шу қадар бепарқ бўлсак?!

Артём номидаги кўча бўйлаб 43-хонадонни излаб борар эканман, менга ана шу хаёллар тинчлик бермасди. Зеро, бу кўчада 20-йилларда Самарқанд зиёлиларининг бошқа ажойиб вакиллари ҳам истиқомат қилишган. Аммо булар орасида Анқабой Худойбаҳтовнинг ўрни алоҳида.

Ҳовлининг икки табақали темир дарвозасини қоқаман. Товуш чиқиши биланоқ итнинг ириллаши қулоққа чалинади. Бироз кутишга тўғри келди. Эшикни суратлари орқали таниш бўлган Худой-

бахтовнинг ўгли Уткин аканинг ўзи очди. Куйиб қўйгандек отасининг ўзи. Мақсадимни англагач, уйга таклиф этди. Уртадаги хонага кирдик.

— Икки тарафдаги уйларда катта ўғиллар оиласи билан яшашади. Бу ерда биз кенжамиз билан истиқомат қиламиз,— дейди мезбон.

Хонада Анқабойнинг эвараси Тамара телевизор кўриб ўтирибди. Тан олишим лозимки, Уткин ака билан дарров тил топишиб кетдик. У отасининг ҳаёти ва фаолияти билан бир вақтлар филология фанлари номзоди Иноятулла Сувонқулов кўп қизиққанини, бу борада бир қатор мақолалар ёзгани ва «Ленин йўли» рўзномасининг қутлуғ саналарида кўп эслганини айтди. Сўнг бир даста суратларни кўрсатди. Қатагон қилинган шахснинг қувғинга учраган оиласида шунча хотира сақланиб қолганлигига тан бераман. Бундан 50—60 йил илгари олинган суратларда ўша даврдаги қизгин ҳаёт акси бир умр қотиб қолган. Анқабой ва Муҳтараманинг Қримда ва Москвада бўлишига оид лавҳалар анчагина. У ишлаган рўзнома жамоаларининг тасвири. Ҳар бирида таниқли журналистнинг сиймоси акс этган. Уткин ака отасини яхши эслайди. Афсуски, айни кунда ҳаёт бўлган унинг сафдошларини хотирлай олмайди.

Сўнг у мени уртадаги хонага олиб кирди. Тўрда Анқабой Худойбахтовнинг катта сурати. Унинг остидаги китоб жавонида ранг-баранг муқовали адабиётлар. Улар жаҳон классик ва шўро ёзувчиларининг асарлари. Аммо Худойбахтовнинг китоби бу ерда йўқ.

— Бахтга қарши, отамизнинг асарлари бизда сақланиб қолмаган,— дейди ўкинч билан Уткин ака.— Уни қамоққа олиш чоғида ҳаммасидан маҳрум бўлганмиз. Билмадим, онамиз бу суратларни қайси йўл билан яшириб қолган? Ақлим бовар қилмайди.

Ундан ота-онаси турмуш қурган дастлабки йилларда яшашган хонага олиб киришни элтимос қиламан.

— Ихтиёрингиз,— дейди у маънос.

Уткин аканинг ортидан эргашиб, XX асрнинг бошида қурилган иморатга қадам кўямиз.

— Ҳозир бу ерда ҳеч ким турмайди,— сўз қотди ҳамроҳим.— Бир вақтлар бу кичик ўғилнинг хонаси эди. Шунинг учун ҳозир бироз бетартиб бўлса, маъзур тутасиз.

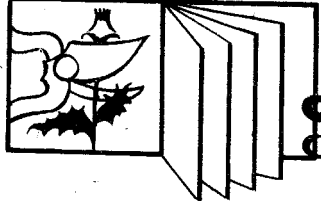
Туташ қурилган уч хонани кўздан кечираман. Шифти анча баланд. Бир вақтлар Анқабой бу хоналарда ўтириб ижод қилган. Дастлабки асарларини яратган. Дўстларини таклиф қилиб, келажак ҳақида ҳаёл суришган бўлишса ажаб эмас.

Минг афсуски, бугунги кунимиз учун жон фидо қилганлар хизматини қадрлай олмаяпмиз. Уларнинг хотирасини ўз ўрнига қўймаслик катта гуноҳ. Биз бепарволигимиздан ўтмишимизга панд бермоқдамиз. Тарих ҳаёт сабоғини бот-бот эслатса ҳам, унга доимо амал қилиш лозимлигини унутиб қўймоқдамиз.

Менга туриб-туриб алам қилади: нега биз ўз қадриятларимизнинг шунчалик оёқости қилинишига йўл қўйиб бердик? Тақдиримизни яратиш борасида унга мутлақо алоқаси бўлмаган шахслар имосига узоқ вақт маҳтал бўлиб қолдик. Шу зайдда ўзлгимизни йўқотиб қўйишимизга бир баҳа қолмадимми? Мадомики, шундай экан, нега кечаги хатоларимизни бугун тўғрилашни кечиктиряпмиз?

Суратда: Анқабой Худойбахтов (иккинчи қатор, чапдан биринчи) самарқандлик бир гуруҳ ҳамфикр дўстлари даврасида. (Бу сурат 1925 йилда олинган. У ҳозир У. Худойбахтовнинг шахсий архивида сақланмоқда).

Давидисаб „НИЖОХ“

Ҳажвия

- Сенга уйландиму, шўрим қуриди, шўрим!
- Бақирманг-э! Илгаридан шўрпешона эдингиз ўзи. Тағинам, сизни мен одам қилдим.
- Вайса-я, вайса!
- Ҳа, нотўғрими? Ҳовли-жой у ёқда турсин, энгил-бошингиз ҳам йўқ эди. Менинг сепим билан одам бўлиб юрибсиз.
- Нима-нима? Сепингни уй-жойга ишлатганинг кўзингга кўринибди-ю, мана бу бўйнингдаги дуру гавҳарлар, қўлларингдаги йўғон-йўғон билагузук, бриллиант кўзли узуклар қаёқдан келганини унутибсан-да?
- Нима бўпти, қонуний хасмингизман, олиб берасиз! Буларда меням ҳиссам бор.
- Қанақа ҳиссанг бўлиши мумкин, еб ётишдан бошқасига ярамасанг?..
- Бирга ҳаёт кечирганда топилган мулк эр-хотиннинг ўртасида тенг деб ҳисобланади қонунда.
- Эй, қонуниям уйи куйсин! Эр-хотинни тенг ҳуқуқли қиламан, деб сенларни арши аълога обчиқиб кўйди! Энди билган ишларингни қилиб ётибсанлар! Етар! Бунақа ҳаёт жонимдан ўтиб кетди! Менга ҳеч қандай бойлик керак эмас, сенга бўлақолсин. Розиман. Сендан дурустроқ муомала чиқармикин, деб, ўн йилдан ортиқ кутдим, энди умид қилмасам ҳам бўлади. Бола туғиш ҳам қўлингдан келмас экан, бунга ўзинг иқрор бўлдинг.
- Менга қолса туғиб бермасмидим? Нима қилай, худо шунақа яратган бўлса?! Туғмайсан, деб ҳадеб эзаверасизми?
- Бўлди, бас! Кўзёши билан яна эритмоқчимисан? Энди бўшлик қиладиган аҳмоқ йўқ! Эртагаёқ судга бераман, ажрим қилсин.
- Менга раҳмингиз келмайдими?
- Раҳмим келавериб адойи тамом бўлдим. Эвазига ҳеч рўшнолик кўрмадим сендан. На рўзғорга қарайсан, на муомалани биласан! Шуюм эр-хотинлик бўлдимми? Нимага керак бунақа ҳаёт?..
- Ниятингиз ажралишми?
- Ҳа, ажралиш!
- Бошқа хотинга уйланасизми?
- Уёғи менинг ишим.
- Бекорларни айтибсан! Ажралармиш-а! Хих!
- Сенсирама! Ҳозирча эрингман. Ажримдан кейин нима десанг деявер.
- Мендан кичик бўлганингдан кейин сенсирайман-да! Ҳаққим бор! Сендан ажрашадиган аҳмоқ йўқ! Билдингми, ялангоёқ?!
- Ҳақорат қилма!
- Ув! Кўзингни оч, мундоқ! Сенга тегишим учун ота-онам қанча харажат қилгани эсингдан чиқдимми? Буям етмаганидек, бир умр топган-тутганларини сенга едириб ўлиб кетишди! Сепимни адо қилганинг-чи? Бу сарф-харажатлар сени менга ипсиз чирмаб ташлаган! Улардан ҳечқаёққа қочолмайсан, бир умр қутулолмайсан. ЗАГС муҳри билан битилган иттифоқимиз ҳам бор, унутма!
- Бировни бировга тобе қиладиган иттифоқнинг уйи куйсин! Сен билан бирга яшамайман дедимми, яшамайман! Бу менинг қонуний ҳаққим! Қанча эр-хотинлар ажрашиб кетишпти, биз ҳам ўшаларнинг биттасимиз-да.
- Бошқалар билан ишим йўқ. Ажрамайман дедимми, ажрамайман! Қонун аёлнинг истагини инобатга олади.

— Мен, бирга турмайман, деганимдан кейин қонун ҳам зўрлай олмайди. Менга ҳеч қанақа бойлик керак эмас, дедим-ку. Битта чопонни елкамга иламану ҳаммасини сенга ташлаб кетаман. Бўлдими?

— Бекорларни айтибсиз? Менга фақат бойлик керак бўлса ажралишсам янаям бойиб кетардим. Менга... э-э-эр керак, эр! Тушундингизми, жоним?

— Торт қўлингни! Ана, кўча тўла эр!

— Бугун биттаси, эртага бошқаси-а? Йў-ўқ! Бунақаси кетмайди. Менга бир умр иттифоқда яшайдиган эр керак. Нима қиласиз ажрашаман, деб ўзингизниям, мениям қийнаб? Мендан ажрашадиган бўлсангиз ёлғиз яшай олмайсиз, очингиздан ўлиб қоласиз.

— Ҳов, ўйлаб гапиряпсанми ўзи? Мен сени боқяпманми ё сен меними? Бундоқ, танингга ўйлаб кўрдингми?

— Шу рўзгорни тебратиб турибманми, ахир? Эрталаб чойингиз тайёр, кечқурун — овқатингиз. Иштонингизгача мен юваман. Демак, мен ҳам сизни боқяпман.

— Сен билан гап талашиш бефойда. Майли, сен айтгандек бўлақолсин. Сен мени боқяпсан. Бўлдими, кўнглинг тўлдими? Очимдан ўлсам ҳам майли, ажрашганим бўлсин!

— Мен сизнинг ўлимингизга рози бўлолмайман. Виждоним йўл қўймайди. Эр-хотинлик иттифоқига тўғри келмайди бу иш.

— Эй, худо! Қанақа кажбаҳс хотинга дучор қилгансан мени?

* * *

— Хотинингиздан арзнома тушди. Ажрашмоқчи эмишсиз, шу тўғрими?

— Илтмос, оилавий ишимга аралашманглар. Хизматчи сифатида камчилигим бўлса, марҳамат, эшитаман.

— Ишингиз ҳақида ҳеч қандай гап-сўз йўқ. Лекин оилангиздаги ноҳушликка бефарқ қараб туролмаймиз. Бу иш қонунга тўғри келмайди.

— Нима, мени бир умр унга зўрлаб эр қилиб бермоқчимисизлар?

— Ўзи нима гап, билсак бўладими?

— Бўлади...

— Ҳм... Сабаблар ҳам муҳим экан. Ҳеч ким сизни зўрламайди. Ажрашаман десангиз, ана суд. Қонуний ҳақингиз бор. Аммо бизда қабул қилинган маънавий қонунлар ҳам бор-ку. Бузманг-да, уларни. Биз сиздан буни кутмаган эдик. Ўзингизни ўйламасангиз ҳам жамоани ўйланг.

— Ахир, фарзанд мен учун ҳаётнинг мазмуни. Нега тушунмайсизлар?

— Не-не доҳийлар фарзандсиз ўтган! Сиз ҳам улардан ўрнак олиб, ҳаётингизни халққа бағишланг!

— Менинг ҳаққим...

— Гап тамом! Биз эр-хотинлик иттифоқи бузилишига рози эмасмиз, маънавий қонунларимиз топталишига ҳам йўл қўёлмаймиз. Акс ҳолда, эртадан бошлаб ҳамма эр-хотин бирин-кетин ажралиб кетишади.

— Ё, худойим-эй, қанақа қонунларга мубтало қилгансан мени?!

* * *

— Яхши йигит, буёққа юринг-чи.

— Кимсизлар? Қаёққа? Қўйворинглар мени!

— Учир товушингни, аблаҳ! Яна битта бақирсанг тиқи-иб оламан, тил тортмай ўласан!

— Нима истайсизлар? Олинглар боримни.

— Бизга ҳеч нарсанг керак эмас. Сенга керак бўлса, мана, биздан ол. Қанча керак, айт оғзингга сиққанини!

— Менга ҳеч нарса керак эмас, қўйворинглар!

— Ҳеч нарса керак эмасми? Нега ёлғон гапирасан? Ёлғон гапир, деб тарбия беришганми сенга?

— Вой!

— Яна ёлғонласанг чуқурроқ тиқаман, куёвбола!

— Ахир... тушунтириб гапиринглар-да!

— Ҳозир тушуниб оласан, кўнглингиз бошқа хотинни тусаб қолдими? А?

— Тушунарли...

— Судга ариза берадиган бўлсанг, кафанлигингни тайёрлаб қўявер! Тушундингми? Нега индамайсан?

— Вой! Тушундим, тушундим.

— Яхши, қани, жуна! Тўппа-тўғри уйингга боргин-да... Ҳаҳ-ҳа-ҳа-а!

«До-од! Шўрпешона эканман асли! Энди ўлиб қутуламан, шекилли?»

ШЕЪРИЯТ

Муҳаммад Раҳмон. Умрим, эрким ул чироққа товондур	3
Эркин Самандар. Аждодлар қиличи. Тарихий фожиа	63
Тўлан Низом. Соғинчларинг чўғларини жисмим аро жойладим	114

НАСР

Абдурауф Фитрат. Ҳинд сайёҳининг қиссаси	7
Усмон Азим. Ҳикоялар	43

МУШОИРА

Имон тилар бир Ватан бор	40
------------------------------------	----

ЕЧИМИНИ КУТАЕТГАН МУАММОЛАР

Али Назар Эгамназаров. Ҳавога ўрлаётган заҳар	99
---	----

БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ

Дилшод Ражабов. Оламдан алам кетсин	117
---	-----

МЕРОСИМИЗНИ УРГАНАМИЗ

Аваз Муҳаммад Аттор Ҳўқандий. Тарихи жаҳоннамоий	119
--	-----

НАВОИИХОНЛИК

Баҳром Бафоев. ...Топдим ул калом ичра камол	141
Урфон Отажонов. Навоий ижодини ўрганиш тарихидан	144

НАВОИЙ ГУЛШАНИ

Муқимий. Навоий ғазалига мухаммас	148
ҚУРЪОН	149

АСР САДОЛАРИ

Рафиқ Мўмин. Шеърлар	169
--------------------------------	-----

САРГУЗАШТ, ФАНТАСТИКА

Ҳожиақбар Шайхов. Мутамах. Илмий-фантастик ҳикоя	172
--	-----

МУЛОҲАЗА, МУҲОКАМА, МУНОЗАРА

Ирисали Тошалиев. Урганган кўнгил...	182
Раит Абдуллаев, Маҳаматвали Муродов. Жамоа хўжалигининг умри тугадими?	186

БАҲС

Шаҳобиддин Одилов. Танқиддан ҳам тубанми?	193
Нинель Владимировна. Илдизларга назар солайлик	197

ЕДНОМА

Ислом Усмонов. Ҳақиқат туғилган йил	202
---	-----

ГУЛҚАЙЧИ

Қудрат Дўстмуҳаммад. Дардисар «никоҳ»... Ҳажвия.	206
--	-----

На узбекском языке

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

№ 8

Журнал Союза писателей Узбекистана

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства

ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1991

Техник муҳаррир Ю. Абдуллаев Рассом Ф. Алимов Мусаҳҳиҳлар Ш. Мусаев,
И. Нормуродова

Таҳририятга келган бир босма табоқча бўлган материаллар муаллифларга қайтарилмайди. Ойномадан рухсатсиз материал олганлар жарима тўлашлари шарт. Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қилади. Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани) бўйича ушбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент — П, «Правда» газетаси кўчаси, 41. Ўзбекистон КП МК нашриёти. Обунага монелик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида етиб бормаган тақдирда: Тошкент 700000, Широкая кўчаси, 2. Жумҳурият «Союзпечать» агентлигига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 5.06.91 й. Босишга рухсат этилди 5.07.91 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма тобоғи 13. Шартли босма тобоғи 18,2+0,35 (зарварақ). Шартли-рангли босма листи 19,25+0,25 (зарварақ). Нашриёт ҳисоб тобоғи 20,2 Тиражи 111853. Буюртма 5510. Баҳоси 2 сўм.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмаҳонаси. Тошкент — П, «Правда» газетаси кўчаси 41.